

אסופות

ספר שנה למדעי היהדות

ספר חמשה עשר

בעריכת

מאיר בניהו

בית ההוצאה של 'יד הרב נסים'
ירושלים תשס"ג

PUBLICATION OF THE YAD HARAV NISSIM

ASUFOT

ANNUAL FOR JEWISH STUDIES

VOLUME FIFTEENTH, 2003

Edited by

Meir Benayahu

Adress: 44 Zabotinsky Street, Jerusalem

כל הזכויות שמורות

דפוס רפאל חיים הכהן בע"מ, ירושלים
מיצבו בנו משה ד"ל

בעודנו תמהים מה דמות ישווה לו לכרך ארבעה עשר, וכלום יחולק אף הוא לשניים כקודמיו, והנה נקבצו ובאו לנו מאמרים ומחקרים ממכלול הנושאים שלמדעי היהדות – קבלה והלכה, משפט ומנהג, תכונה ורפואה, פיוט ותפילה, הספר העברי והחינוך היהודי. הצד השווה שבהם שנתגלו בהם גילויים חדשים וחשובים והוצאו לאור אוצרות שפונים מכתובי-יד, אשר הופעתם יחד יש בה משום שיכוכ נתיבות.

הכרך הארבעה עשר במספר, כורך ואוצר בתוכו ארבעה עשר מאמרים ומחקרים, בבחינת 'יד' מחזקת 'יד'. גם בכרך זה מחברי המאמרים הם מן החוקרים הוותיקים ומן החדשים, מן המפורסמים ומן הצעירים אשר עתידות נכונות להם.

אין משנים מן המנהג. מן השמים סייעו בידנו שיחד עם כרך זה יצא כרך נוסף, בבחינת טובים השנים הבאים כאחד. הכרך החמשה עשר – נכללו ובאו בו שלשה חיבורים שענינם אחד: סבלות יהודי מארוקו והיחלצות נדיבי עמים לעזרתם, וראש וראשון לעושים השר משה מונטיפיורי.

לכרך החמשה עשר נלוו תעודות חשובות שהיו עלומות וספונות, המאירות באור יקרות את תולדות יהודי איטליה, מצרים וארץ ישראל בראשית המאה הי"ז. גם מהן נגלית לנו דמותה של ויניציאה כמרכז העולם היהודי, ויש בהן משום השלמה לשני הכרכים הקודמים, שעסקו בדפוס העברי בוויניציאה ובפעלו שלרבי יצחק גרשון.

בל תטעה ותסבור שכל שנעשה בתחומינו היה בחינת דרך סוגה בשושנים. עיכובים ומכשלות לא פסחו מעלינו והוצאת ספר השנה נדחתה שלא ברצוננו, אך בחסדי שמים לא רק שנתגברנו עליהם אלא הוספנו כח וכבר באמתחתינו אסופה נוספת.

והגנו מודים על העבר ומבקשים על העתיד: 'ה' יגמור בערי ה' חסדך לעולם מעשי ידיך אל תרף' (תהלים קלח, ה).

תוכן העניינים

אליעזר בשן	יהודי פאס בשנים תרל"ג-תר"ס 1873-1900	
	על פי תעודות חדשות	א-קסו
אליעזר בשן	חיוב יהודים במארוקו לחלוץ נעליהם	
	בצאתם מהמלאח ובעוברם ליד מסגד	קסז-קפח
מאיר בניהו	מפעלות משה מונטיפיורי להגנת יהודי מארוקו	קפט-רעד
	מפתחות	רעה-רפה
מאיר בניהו	מקורות לתולדות יהודי איטליה מצרים וארץ ישראל בראשית המאה הי"ז	רפז-שנב
	1. הספרים שנדפסו בויניציאה בבית הדפוס העברי של זאניטי – השלמות ע"פ ספרים הנמצאים בספריית קרן ואלמאדונה בלונדון	רפור-רצה
	2. איגרת רבי משה ׳ מכיר לקהילת תורכיה בעד ההסגר בעין זיתון. ויניציאה ש"ס	רצט-שט
	3. ישיבת קוניליאנו – ע"פ ׳קול קורא׳ שנדפס בויניציאה שס"ה ואיגרות רבי יהודה אריה ממודינה	שיא-שכה
	4. איגרת ששלח רבי משה גליפאפה מויניציאה אל רבי שמואל ׳ סיד באלכסנדריה	שכז-שלה
	5. כתובה ותנאים של רבי מרדכי ב"ר יצחק גרשון ומרת לאה בת רבי יוסף ציידאל, ויניציאה שע"ב	שלז-שמה
	6. כתובה ותנאים של רבי שלמה ב"ר יצחק פראנקו די אלמידה ומרת בראנקה בת רבי דוד פיראנדיס דיאס, ויניציאה תס"ז	שמז-שנא

אליעזר בשן

יהודי פאס תרל"ג-תר"ס
(1873-1900)

על פי תעודות חדשות

יהודי פאס תרל"ג-תר"ס (1873-1900)

על פי תעודות חדשות

מאת

אליעזר בשן

בית ההוצאה של 'יד הרב נסים'
ירושלים תשס"ג

PUBLICATION OF THE YAD HARAV NISSIM

The Jews of Fes 1873-1900

As reflected in New Documents

By
Eliezer Bashan

Address: 44 Zabotinsky Street, Jerusalem

©
כל הזכויות שמורות

דפוס רפאל חיים הכהן בע"מ, ירושלים
מיצבו בנו משה ז"ל

הקדמה

החיבור מבוסס על תעודות מארכיון משרד החוץ הבריטי בו מצוייה התכתבות על אירועים שונים שעברו על יהודים במרוקו, ומהם דליתי את אלה הנוגעים לגורלם של יהודי פאס בשנים 1873-1900.

בארכיון הממלכתי הבריטי בתיקי משרד החוץ, משרד המושבות וחברת הלבנט נמצא חומר רב על יהודים במזרח התיכון בתקופה העות'מאנית ועל יהודי המגרב החל במאה ה-17 ואילך.

זה עשרים ושבע שנים אני עוסק בין השאר בפרסום מאמרים וספרים המתבססים על תעודות אלה, המאירים נושאים בלתי ידועים על היהודים בקושטא, באיזמיר, בשאלוניקי ובמרוקו. באכסניה זו פורסם מאמרי הראשון המבוסס על תעודות אלה, בשם 'חוזים על שכירת אוניות להעלאת יהודים לארץ ישראל משנת תקל"ה', ספר הזכרון להרב יצחק נסים זצ"ל, בעריכת מאיר בניהו, הוצאת יד הרב נסים ירושלים תשמ"ה, עמ' רצא-שא. בספרי 'ממזרח שמש עד מבואו: פרקים בתולדות יהודי המזרח והמגרב: חברה וכלכלה', לוד תשנ"ו, פורסמו שישה מאמרים הדנים ביהודי מרוקו במאות ה-18-19, מלווים 76 תעודות. וכן שני ספרים 'היהודים במרוקו במאה ה-19 והמיסיון האנגליקני', הוצאת אוניברסיטת בר אילן תשנ"ט, 204 עמ'. 'משפחת טאראגאנו דיפלומטים יהודים בדרנדלים 1699-1817', מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים תשנ"ט, 172 עמ'. חיבור בשם 'נשים יהודיות במרוקו 1733-1905: מכתבים של נשים ועל נשים — תעודות מארכיון משרד החוץ, משרד המושבות והארכיון הלאומי של ארה"ב', נמצא בדפוס ויצא אי"ה ע"י הוצאת אוניברסיטת בר אילן. אני אסיר תודה לאלה שסייעו בידי. בראשם לרעייתי הטובה והאהובה דבורה שמלווה אותי מעל חמישים שנה באושר, ועזרה לי באיתור התעודות ובשילובים שונים של הכנת החיבור. בהיותנו כלונדון זכינו להתאכסן בביתם של קרובי אצילי הנפש צ'רלי וקרלה שטרנברג זכר צדיקים לברכה, שביתם ולבם היה פתוח לכל נזקק.

לפרופ' מאיר בניהו והאכסניה יד הרב נסים, למר ראובן כגן ולמר שמשון לוינגר שקיבלו על עצמם להכין את הספר לדפוס, וטרחו עמי עד שהספר יצא לאור.

וראשונים חביבים, לעוסקים במלאכת הדפוס, מלאכה שיש בה חכמה, שבזכותם יוצא הספר נאה ומתוקן — מר יהושע גולד, מר יוסף הכהן והגב' עתליה קריספין — ברך ה' חילם ופועל ידם תרצה!

בתקוה לגאולת ישראל

אליעזר בשן

מוקדש לזכרו

של מורי הנערץ

פרופ' ח"ז הירשברג ז"ל

תוכן העניינים

מבוא	עמ' ט
פרק א	הרקע המדיני ומצב היהודים במרוקו 1873-1900
פרק ב	יהודי פאס בשנים 1873-1900
פרק ג	מאסר והתנכלות ליהודים בפאס בעקבות כניסתם לבית מרחץ מוסלמי 1873
פרק ד	הפקעת שטח מבית הקברות היהודי בפאס 1877-1884
פרק ה	מעורבותם של חכמי פאס בפרשת שני נוכלים יהודים 1878-1879
פרק ו	רציחת יהודי זקן בפאס והאשמת יהודי שהרג מוסלם 1880
פרק ז	מעמד היהודים בפאס ויחסיהם עם המוסלמים 1873-1900
ביבליוגרפיה	עמ' קג-קטז
נספחים: 46 תעודות מארכיון משרד החוץ הבריטי	עמ' קיז-קסו
מפתח כללי	עמ' קסז-קסח

Whatever may be the offence
of these Jews they have suffered
a cruel penalty. If these
barbarous acts continue to
be committed without any
attempt to repress them by the
Sultan or his Ministers, the
undersigned repeats it will
estrangle the goodwill of friendly
Governments to Morocco, for
the Jews have many powerful
friends in Europe and America
who take an active interest and
sympathy in their welfare.

- signed. J. A. Drummond Hay.

קהילת פאס היא עתיקת יומין והחשובה ביותר במרוקו ובמגרב, עד קרוב לזמננו. כאן היה המרכז הרוחני של יהודי מרוקו, מחכמי פאס למדו יהודי ארץ זו ושאר פזורי ישראל במגרב, ותורתם הגיעה ליהודים בקצוות תבל. תיאור עברה של קהילה זו זכה לכרוניקות ולחיבורים בידי בני ברית ושאינם בני ברית.¹

חיבור זה הדן בעשרים ושבע שנים בלבד, מבוסס על המידע כתעודות המצויות בארכיון משרד החוץ הבריטי, מהן הבאנו בנספח 46 תעודות. לתיאור הקיום האופייניים לקהילה זו נעזרנו במקורות עבריים, ביניהם כרוניקות וספרות השו"ת; מקורות חרץ כמו כתבי יידיש אירופים, מסיפורים שפעלו במרוקו בשנים אלה; עיתונות מקומית, כמו 'טיימס אוף מרוקו'; עיתונות יהודית שיצאה לאור באנגליה, כגון 'ג'ואיש כרוניקל'; דיווחים חודשיים ושנתיים שפורסמו על ידי כ"ח, ועל ידי האגודה המקבילה בלונדון, 'אגודת אחים'.

הפרק הראשון דן ברקע המדיני ומצב היהודים במרוקו בשנים 1873-1900. הפרק השני בהיבטים שונים של חיי הקהילה בפאס – החכמים, החינוך, המשפחה, הכלכלה. הפרקים ג עד ז, דנים במאורעות אופייניים המתועדים בהתכתבות של הדיפלומטים הבריטים שפעלו במרוקו, וכן בחילופי המכתבים של 'אגודת אחים' עם משרד החוץ הבריטי. ככל הידוע לי תעודות אלה עוד לא ראו אור ולא חובר כל חיבור המבוסס עליהן.

1 כרוניקות על יהודי פאס: בדור הגירוש: סעדיה אבן דנאן, סדר הדורות, פורסם לראשונה על ידי אדלמן בקניגסברג תרט"ז, ושוב על ידי ד. עובדיה, פאס וחכמיה, ח"ב, ירושלים תשל"ט; ספר הקבלה של אברהם בן שלמה מטרוטיאל, שגמר אותו בפאס בשנת 1510, יצא לאור על ידי נויבאואר, סדר החכמים וקורות הימים, א, אוקספורד תרמ"ח, עמ' 101-114, והשלימו א. דוד בתשל"ט. יש להזכיר את הטקסטים שפירסם ואידה: G. Vajda, 'Un recueil de textes historiques judéo-marocains', *Hespéris*, 35, 1948, pp. 311-358; 36, 1949, pp. 139-188. שיצא לאור בפריס ב-1951 בספר. בערבית יהודית: L. Brunot & E. Malka, *Textes judéo-arabes de Fès, Rabat* 1939 מ. בניהו הוציא כרוניקות מבווארות עד שנת תק"פ (1820), בספר דברי הימים של פאס, תשנ"ג, ד. עובדיה פירסם כרוניקות על יהודי פאס, בספר פאס וחכמיה, ב כר, ירושלים תשל"ט, את "אגרת יחס פאס", שנכתבה על ידי הרב אבנר ישראל הצרפתי בשנת תרל"ט (1879) כחשובות לשאלות של א. לאב, מזכיר כ"ח וא. הלוי, מזכיר "אגודת אחים" בלונדון, בפרק א, עמ' 87-171. ראה עליו המאמר של: Y. Sémach, 'Un chronique Juive de Fès: le "Yahas Fès" de Ribbi Abner Hassarfaty', *Hespéris*, 19, 1934, pp. 79-94. ההמשך בשם "יומן עיר פאס" (עד 1925) שנכתב על ידי שלמה הכהן, פורסם על ידי ד. עובדיה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 172-248. המקורות על יהודי פאס מ-1450 עד 1700 פורסמו בספרה של: J. S. Gerber, *Jewish Society in Fez: 1450-1700*, Leiden 1980. הארכיון של כ"ח בחזר מקור על יהודי מרוקו מ-1860 ואילך, וזכה למחקרים ביחוד מפרי עטו של Laskier. מקורות עבריים ולועזיים מובאים כחיבורי החוקרים שכתבו על יהודי מרוקו ועל פאס, כן השאר על ידי ח. זעפראני, ח"ו הירשברג, ד. קורקוס, Le Toumeau, Gaillard ואחרים. בביליוגרפיה שנערכה על ידי א. הטל על יהדות צפון אפריקה, מהד' שנייה מורחבת, תשנ"ג, מנייים 151 ערכים על יהודי פאס.

הרקע המדיני ומצב היהודים במרוקו 1873-1900

בשנים אלה שלטו שלושה סולטאנים מבית פילאלי: מוחמד הרביעי אבן עבד אלרחמאן (מאוגוסט 1859 עד ספטמבר 1873), יורשו חסן הראשון (מ-12 בספטמבר 1873 עד 9 ביוני 1894), עבד אלעזיז הרביעי (1894-1908).¹ בין המאפיינים תקופה זו הן מסעות מלחמה של הסולטאנים נגד שבטים מרדניים; חולשה צבאית ותלות כלכלית במדינות אירופה, שמעורבותן הלכה וגברה עד השתלטותה של צרפת; נסיגות להנהיג רפורמות ומודרניזציה, אבל ללא הצלחה רבה.² מכות בידי שמים כמו בצורת, ארבה, מגפות של מחלות, החלישו את האוכלוסייה וגרמו לתמותה רבה. שמורות על מחלת סולטאן או מותו גרמו למהומות, או לנסיון של התערבות צבאית. כל זעזוע ביציבות עלול היה לגרום לפרעות ביהודים. מבחינת היהודים המאפיין את התקופה הוא כירסום במעמדם וירידה כלכלית, נהירה מהכפרים לערים, ומהן לארצות אחרות, ומעורבות של יהודי אירופה ולאחר מכן ארה"ב בסיוע כלכלי ופוליטי ותחילת ההתמערבות באמצעות מערכת חינוך לפי דגם אירופי וכן עיתונים יהודיים מאירופה ומארץ ישראל שהגיעו לכמה משכילים בעיקר במגדור.³

- 1 מרוקו בין השנים 1822-1894: Terrasse (1950), II, pp. 313-340. על ימי שלטונו של מוחמד הרביעי: Pellat, pp. 391-392. על חסן הראשון: Miège, III, (1962), pp. 195-372; Cour, pp. 275-276; Le Tourneau, *EP*, III, p. 240. בימיו: אביטבור (תשנ"ד), מס' 138, 155. חסן ניסה ללא הצלחה לצמצם את השחיתות ולהנהיג רפורמות: Nelson, p. 43.
- 2 אביטבור (תשל"ח), עמ' 16. על בעיית המודרניזציה במאה ה-19 במרוקו: Brett (1978), pp. 6-9; id. (1982), pp. 16-22.
- 3 בצורת בין השנים 1877-1880: Thompson, p. 101. 15 במאי 1878: FO 99/181. 2 בנובמבר, 24 בדצמבר 1878: JC, 1878, 18 Oct. p. 7; Trotter, p. 258; FO 99/182; 1878: BAIU, 1879, p. 132; 1880, I, p. 39; Bericht, 1880, I p. 35; Watson, p. 69; Schroeter (1988), pp. 197-200. מגפות של קדחת חולירע בשנים 1874, 1884-1888, 1889, 1892: BMAIU, 1874, Nov. p. 9; 1878, Oct. p. 162; 1897, July, p. 133; 1896: BAIU, 1880, I, p. 39; Times of Morocco, 1888, 16 June; Reaper, 1892, p. 177; JC, 1893, 22 Dec. p. 15; Leared, p. 55; Kerr (1894), pp. 30, 107; Leven, II, pp. 87-88, 99; Parsons (1976), pp. 342-373. בצורת ומגפות בשנים 1867-1868 גרמו למשבר: Pellat, 1892, p. 136. מכת ארבה בכל מרוקו בשנים 1891-1893: רפאל אנקאוא, קרני ראם, ס' קלר; JC, 1893, 17 March; עובדיה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 182. בשנים 1896-1898: Report, 1898, p. 118; 1897, p. 126; JC, 1897, p. 126; 1898-1896: JC, 1896, 17 Jan. p. 13; 14 Feb. p. 11. בצורת, מגפות: Neumann, p. 481. כ-24 ביוני 1878 שמועה על מחלת הסולטאן, פרעות ביהודים: FO 99/181. כ-1887 כשצפו את פטירתו של הנ"ל שלחה ספרד צבא לסבתה: FO 99/302. הגירה: Laskier (1983), p. 13; JC, 1901, 10 May, p. 13; Bonsal, p. 320; Miller, pp. 124-190-209.

ראשיהם של המאפיינים הנ"ל נעוצים כבר בימי שלטונו של עבד אלרחמאן השני (שלט בשנים 1822-1859) כשהתגלתה חולשתה של מרוקו מול מדינות אירופה. ב-1828 שם הצי הבריטי מצור על טנג'יר, ושנה לאחר מכן הופצצו הערים ארזילה, לאראש ורבאט על ידי אוסטריה כתגובה להתקפות על אוניותיה. לאחר שצרפת כבשה את אלג'יר ב-1830, גברה המתיחות בינה לבין מרוקו. זו תמכה ונתנה מקלט לעבד אלקאדר (1808-1883) שמרד בצרפתים. ב-1844 פרצה מלחמה בין צרפת למרוקו, וב-14 באוגוסט ניגף צבא הסולטאן. צי צרפת הפציץ את הערים טנג'יר ומוגדור. ההרס היה גדול במוגדור, ויהודיה סבלו גם מהתנפלויות על ידי שבטי הסביבה. בספטמבר אותה שנה נערך הסכם ביניהן, כשירה של צרפת על העליזונה, ובה התחייב הסולטאן לא לעזור למורדים באלג'יריה. ומאז פסקו הסולטאנים להעניק מקלט למורדים, ועשו לשיפור היחסים עם צרפת. יהודי מרוקו נחשדו בתמיכה באויב, ומעמדם הורע.⁴

מעורבות ראשונה של יהודי אירופה

בעקבות המצוקה של יהודי מוגדור פנה משה מונטיפיורי (1874-1885) נשיא ועד שליחי הקהילות באנגליה (מ-1835 עד 1874) לסולטאן בבקשה שיוציא ט'היר שריפי (=צו מלכותי) להגנת היהודים. בלונדון הוקם ועד פעולה בראשות מונטיפיורי שיסד קרן בשם Morocco Relief Fund לעזרת הסובלים, ופעל לגיוס תרומות לנוקמים.⁵ ב-1859 פתחה ספרד במלחמה נגד מרוקו כתגובה להתקפות שבטי הריף על העיר סבתה שבידי ספרד. רבים מיהודי תיטואן וטנג'יר חששו לגורלם וכחמשת אלפים מהם מצאו מקלט בגיברלטר. ספרד כבשה את תיטואן ב-5 בפברואר 1860, והפיכת מסגד לכנסייה הגבירה את העוינות לנוצרים. העיר הוחזרה למרוקו לאחר הסכם בתיווכה של בריטניה, תמורת תשלום של 20 מליון דרום (=כ-5 מליון ל"ש). היהודים שנשארו בתיטואן הואשמו על ידי המוסלמים בסיוע

4 על הסולטאן עבד אלרחמאן השני: Cosse-Brisac, pp. 84-85. אוסטריה: Augustin הקדמה; Bonsal, p. 11. על עבד אלקאדר: Berndt; Churchil; Azan; Kenbib (1991), pp. 47-60; Danziger (1977); id. (1979), pp. 126-128; id. (1980), pp. 63-73; id. (1981), pp. 27-35. יועצו היהודי של עבד אלקאדר: El-Arabi, pp. 306-308. הפצצת טנג'יר: Löwenstein, p. 128; Times of Morocco, 1887, 13 January. הסכם השלום בין צרפת למרוקו נחתם ב-10 בספטמבר 1844: FO 99/96; אושר על ידי הסולטאן ב-5 באוקטובר: FO 99/17; Pellat, pp. 391-392. החשד ביהודים: Patai, p. 120. שליש מיהודי טנג'יר ברח ב-1844 לגיברלטר ולקאדיס לפני ההפצצה של הצרפתים: Miller, p. 195. השני החברתי במוגדור אחרי 1844: Schroeter & Chetrit, p. 99.

5 II, 1844, p. 34. פנייתו לסולטאן בינואר 1845 והעזרה שאורגנה על ידו, ההתכתבות עם שר החוץ הבריטי והקונסול במרוקו דרומונד הא, בין 9 בינואר ל-10 באפריל 1845, ותשובת הסולטאן ב-18 באפריל: FO 99/24, 25, 29. עזרתם של עמרם והרב יוסף אלמליח ליהודים שנפגעו מההפצצה במוגדור, 20 בינואר 1845: FO 830/1, pp. 9-10. הרעה במצב היהודים: Loewe, I, pp. 320-321.

לאויב. כשלונה של מרוקו במלחמה הגביר את הקנאות המוסלמית, שחציה הופנו נגד היהודים.⁶

גם בעקבות מלחמה זו נעזרו יהודי מרוקו בקרן הנ"ל. גורל היהודים והרעת מצבם עודדו את יהודי אירופה וארה"ב להתארגן לעזרת הקהילות שנקלעו למצוקה. ב-1860 נשלח משה חיים פיציוטו (Picciotto) על ידי משה מונטיפיורי בהשראת ועד שליחי הקהילות באנגליה, כדי לבדוק את מצבם של יהודי מרוקו. ביקר גם בגיברלטר בקשר להחזרת הפליטים למרוקו. הוא כתב דו"ח המתאר את המצב העגום של יהודי ארץ זו, היחס המשפיל של השלטונות כלפיהם, והמצב העלוב של החינוך. מסקנתו שהפתרון למצבם תלוי בחינוך מודרני.⁷

כ"ח ו'אגודת אחים'

ב-1860 נוסדה בפריס Alliance Israélite Universelle (חברת כל ישראל חברים, להלן כ"ח) וב-1871 Anglo Jewish Association להלן 'אגודת אחים' בלונדון, ששמו להן למטרה לפעול למען שיוון זכויות ליהודים המקופחים בארצות שונות, בדומה לזה שזכו בו יהודי צרפת ובריטניה. אגודות אלה ובעקבותיהן אגודות בארה"ב, פעלו לשיפור מצבם הכלכלי והמשפטי של אחיהם במרוקו ובארצות אחרות. כשהגיעו תלונות על פגיעות ביהודי מרוקו, פנו לממשלותיהן, ואלה הורו לשגריריהן שישבו בטנג'יר לחקור את האירוע, ולפנות לסולטאן לענישת העברייני כולל המושל, למתן פיצוי לנפגע או למשפחתו, ולמניעת הישנות מקרים כאלה. כ"ח יסדה בתי ספר בערי החוף במרוקו, תחילה לבנים ולאחר מכן לבנות, במטרה להעלות את רמת השכלתם ורמת חייהם. כך החלה ההתמערבות של יהודי מרוקו והפער התרבותי והחברתי בינם לבין המוסלמים העמיק והוגבר המתח ביניהם.⁸

6 על המלחמה: FO 99/94, 96; FO 413/2 pp. 27, 97; Schlagintweit; Hardman; Hooker, pp. 52-55; Brooks, pp. 205-222; Leibovici, pp. 13-44; Pellat, p. 391 (תשכ"ה), ח"ב, עמ' 305; Laskier (1983), p. 38; Joly, pp. 404-539; FO 99/93, 96, 228; Serfaty, p. 30; FO 413/2, p. 97; Flournoy, p. 244; Miège, II, (1961), p. 376. כיבוש ח'סואן וגורל היהודים, 6 בינואר 1860 עד 1 ביולי 1861. FO 99/98-106. בתום המלחמה חזר חלק מהיהודים מגיברלטר למרוקו: 2 עד 27 באפריל 1860. FO 99/99, 102, 103. המשבר הכספי אחרי המלחמה: Ayache (1958), pp. 271-310. בעקבות כיבוש ח'סואן על ידי ספרד, התיישבו ספרדים בעיר זו, וההשפעה הספרדית גברה: Miller, p. 192.

7 מרס 1859 עד אפריל 1861: FO 99/96, 100, 104; LCD, 1877, pp. 34-37; Picciotto; Macnab, p. 338; Goodman, p. 132; Cruickshank, pp. 22-23 עמ' 307-306; Miège, II, (1961), pp. 562-564, 566, n.8.

8 על יסודה של כ"ח ופעולותיה בחמישים השנים הראשונות מהיווסדה, בספרו של Leven על יהודי מרוקו, שם, ח"ב, עמ' 72-102. פרטים לפי הדיווחים שפורסמו ב-BIU החל ב-1861 ואילך: פירסומיו של לסקר ב-1981 וב-1982. סיכום הפעולות מ-1862 עד 1962: בספרו של Laskier (1983), pp. 29-50; Szajkowski, וייל, עמ' 7-14; הפירסומים של זעפראני בעברית ובצרפתית. ראה בביבליוגרפיה של א. הטל על יהדות צפון אפריקה, מס' 6587-6660, 9616-9537; בין החיבורים יש להזכיר את זה של וודריג. על הפעולות של 'אגודת אחים' בדיווחים השנתיים החל ב-1871: AJA על הפעולות של ועד שליחי הקהילות באנגליה: LCD. גידול הפער בין יהודים למוסלמים הגביר את העוינות מצד האחרונים: Patai, p. 120.

מסעו של מונטיפיורי

פגישתו של מונטיפיורי עם הסולטאן מוחמד הרביעי במראכש בפברואר 1864, היתה בעלת משמעות חשובה ליהודי מרוקו, שתלו בה תקוות רבות, ואוכזבו נוכח אי מילוי ההבטחות. נוסף לדו"ח של פיציוטו שעשה רושם חזק, העילה למסעו בסוף 1863 היתה מכתב מקהילת גיברלטר בסוף אוקטובר 1863 על הסכנה הצפויה ליהודי מרוקו בשל עלילה כי יהודים בעיר סאפי הרעילו גובה מכס ספרדי. ארבעה יהודים נעצרו, וסגן הקונסול הספרדי תבע להוציאם להורג. שניים מהם אכן הוצאו להורג, ומונטיפיורי הצליח לשחרר את שני הנותרים. מקרה זה כמו גם אירועים אחרים חשפו את מעמדם הרעוע של יהודי מרוקו ואת הסכנות שארבו להם. בקשתו של מונטיפיורי מהסולטאן היתה שיהודי ארצו יהיו מוגנים בכל חלקי מדינתו, שלא יציקו להם, ושייהנו מהזכויות של יתר נתיניו, ומעמדם ישווה לזה של הנוצרים החיים בנמלי מרוקו. תגובת הסולטאן שנמסרה ב-5 בפברואר היתה טייהר (הצהרה מלכותית) שהיהודים יזכו לשוויון כמו יתר הנתינים, ולא יאלצו לבצע עבודות בניגוד לרצונם. על המושלים לנהוג ביהודים לפי מידת הצדק, ומי שיעשה להם עוול ייענש. ההצהרה חודשה ב-1872.⁹ יורשו חסן חזר עליה ב-1874. זו צוטטה על ידי אגודות יהודיות ודיפלומטים אירופיים כאשר התנכלו ליהודים, כי ראו שההצהרה אינה מתבצעת. לפי הערכות שונות, ההתערבות החיצונית ליבתה את העוינות כלפי היהודים, ועוררה נגדם טענות שאין הם נותנים אמון ב"חסדו" של הממשל. הפגיעות ביהודים גברו, והתבטאו בשוד, בהתנפלויות, בעלילות, בגירושים וברציחות. מ-1864 עד 1880 נרצחו לפי מידע שהגיע לאירופה 307 יהודים, והרוצחים לא הועמדו לדין.¹⁰ נוצרים ויהודים נאורים הישלו את עצמם שיופסקו ההשפלות וההגבלות, ויהודי מרוקו יזכו לשוויון בפני החוק כמו המוסלמים לפי הדגם האירופי, דבר המנוגד לשריעה (=ההלכה) האסלאמית. ולא היו מודעים לכך שהסולטאן ונציגיו לא יתכחשו לנאמר בקוראן ול"תנאי עומר" שהתקדשו כמסורת המוסלמית. רק בערי החוף, בייחוד בטנג'יר, שבה ישבו

9 על המסע ביומנו של מונטיפיורי שנערך על ידי: Loewe, II, pp. 145-153. שני מלחיו של מונטיפיורי כתבו על המפגש עם הסולטאן: Hodgkin; Guedalla. התכתבות בנידון מ-12 בנובמבר עד 17 בדצמבר 1863: Nahon, pp. 43-46; Watson, pp. 116-117; FO 99/116; 45-51; Miège, II, (1961), pp. 564-569; Leven, II, p. 94; Weston, pp. 75-83; הירשברג (תשכ"ה), ח"ב, עמ' 306-312; שורצפוקס, עמ' 233-241; סמט, עמ' 160-182; Franklin, pp. 92-97; 46-54; עמ' 172-229; Littman (1985), pp. 172-229; 46-54; עמ' 103-105; Wolbe, pp. 114-121; Fiebermann, pp. 103-105; על הטייהר ב-1872: BMAIU, 1873, Avril, p. 7; AIU Publication, 1885, p. 53; Schroeter (1988), pp. 200-201; Pellat, p. 392

10 על הטייהר ב-1872: JC, 1874, 17 July, p. 25; 1874, I, pp. 89-90, II, p. 33; JC, 1894, p. 10. אומרים על מספר הרוצחים: 205 יהודים שנרצחו במשך 15 שנים עד 1880: 51; FO 99/196; AJA, 1881, p. 307; יהודים שנרצחו מאז 1864 עד 1880: 17-18; BIAU, 1880, II, pp. 17-18; בראון, עמ' 53; טולידאנו, נר המערב, עמ' 205; Bowie, Littman (1985), p. 224; 1880 עד 1864: 15 (1976); 45 יהודים מפאס שנרצחו מ-1864 עד 1880: 15 n. 62

הדיפלומטים הזרים, שופר מצב היהודים, הותר להם לגור בכל מקום בעיר, ולא נאלצו לחלוץ נעליהם בלכתם ברובע המוסלמי.¹¹

ההסכמים עם המעצמות

הסולטאן מוחמד הרביעי שאף למודרניזציה, שנתקלה בהתנגדותם של החוגים השמרניים, ביחד בעת משבר קשה ב-1862. הוא פעל לפיתוח הכלכלה והמסחר. אותה שנה העניקה בריטניה למרוקו הלוואה גדולה כדי להקל את חובה לספרד, דבר שביסס את מעמדה בארץ זו וחזק את התלות של הסולטאנים בבריטניה. המדיניות הבריטית היתה לשמור על עצמאות הסולטאנים ולחזקם על ידי שיפור המנגנון ופיתוח המסחר, תוך הבטחת האינטרסים הכלכליים של בריטניה. קצינים בריטים הדריכו את צבא הסולטאן, יועצים ומהנדסים פעלו לשיפור התשתית הכלכלית.¹²

עד 1865 נערכו הסכמים בין מרוקו לרוב מדינות אירופה. אלה וביחוד צרפת, ספרד, איטליה, אוסטריה, ובשלב מאוחר יותר גרמניה וארה"ב התחרו ביניהן על ההשפעה והשליטה במרוקו. בהסכם ב-1863 זכתה צרפת לתנאים טובים יותר מאלה של בריטניה. משלחת של קציני צבא צרפתיים שהתה במרוקו. לאחר שכבשה צרפת את תוניסיה ב-1881, התאמצה לספח את מרוקו. גרמניה שהביסה את צרפת ב-1871 לטשה עיניה לאפריקה, וכיסמרק החליט לפתוח נציגות בטנג'יר וקונסוליות בערי הנמל החשובות במרוקו. בשנות ה-80 וה-90 ביקרו משלחות אירופיות בפאס, וביניהן גרמנית. טאטנבאך (Tatenbach) שגריר גרמניה במרוקו ביקר אצל הסולטאן וביקש ממנו נמל לגרמנים, קרוב לעיר מלילה. חולשת הסולטאנים בתחום הצבאי והכלכלי, הגבירה את תלותם במדינות אלה. המסחר איתן מילא את קופת הסולטאנים, והם נזקקו למוצרי התעשייה וביחוד כלי נשק ותחמושת שהובאו מאירופה. בשנות ה-80 של המאה ה-19 היו 13 נציגויות זרות

11 על יתנאי עומר מצויות גירסאות שונות: ראה Fattal; Cahen; וזו של אבן קיים אלג'וזיה, חנבלי שמת ב-1350, תורגמה ופורסמה על ידי לצרוס יפה, עמ' 267-268. שני מקורות ממצרים מהתקופה הממלוכית: אבן ח'לדון: דינור, (1), עמ' 66-67; לפי קלקשנרי: ל"א מאיר, עמ' 162; מתימן: גויטין, עמ' 507-521. ביבליוגרפיה על היחס של המוסלמים ליהודים במרוקו בשנים 1859-1945: Kenbib 1985; במאה ה-19 במרוקו: בת יאור, מס' 58, 59, 79-63; Bashan, pp. 1378-1382; מעמדם לפני משטר החסות: Ayache (1987), pp. 147-168; Meyers, pp. 85-104; FO 413/4, pp. 49-50, 62-63; ביהודים בין 29 באפריל 1859 עד 12 ביולי 1887: FO 99/90, 100, 121, 141, 155, 235; Conring, p. 187; Stähelin, p. 259; Brooks, p. 125. מאז ביקורו של מונטיפיורי: Bonsal, pp. 315, 326.

12 הסכמים בין בריטניה למרוקו נכרתו בשנים 1727, 1757, 1760, 1801, 1824, 1856, 1892. מעמדה של בריטניה לעומת צרפת וספרד החזק לאחר קרב טרפלגר באוקטובר 1805: FO 173. (1985), p. 138; Littman (1985), p. 270; Braithwaite, p. 99/66; ההלוואה למרוקו: FO 99/307, p. 218; Brooks, p. 218; Brooks, p. 218; Nelson, p. 44. נוסח ההסכם ב-1856: FO 99/376, p. 15; Reaper, 1892, Jan. p. 20; Le Tourneau (1965), p. 44. יועצים ומהנדסים בריטים: Nelson, p. 44. על המדיניות הבריטית במרוקו: Parsons (1976); Platt, p. 252; Taylor

בטנג'יר. הסולטאנים הכירו בחשיבות המודרניזציה לכיסוס מעמדם, אבל לא היו מסוגלים ליישם את העצות בדבר שיפורים במנגנון, ביטול עונשים אכזריים, תנאי מאסר קשים, ביטול הסחר בעבדים, והענקת הגנה על רכושם וחייהם של היהודים לפי המתכונת של מערב אירופה.

התערבותן של מדינות אלה למען היהודים ובקשותיהן להטבת תנאיהם ולהענקת חסות, היו חלק מהמערכה והתחרות על מעמד הבכורה במדינה חלשה זו. חולשת הסולטאנים הניעתם בדרך כלל להיענות לבקשות הדיפלומטים באשר להענשת המתפרעים ביהודים, אבל חוסר שליטתם על מקומות רחוקים מארמונותיהם ועל מעשיהם השרירותיים של מושלים עריצים, שמו לאל את כוונותיהם הטובות.¹³

תעודות החסות

בהתאם להסכמים בין מרוקו לבריטניה (1856), לספרד (1861), לצרפת (1863), הותר לנציגיהן הדיפלומטיים במרוקו להעניק תעודות חסות לנתיני הסולטאן, המכהנים בתור תורגמנים, סוכנים ובתפקידים אחרים. אלה פוטרות אותם מתשלום מס גולגולת ומההגבלות החלות על ה'מים. היהודים שכיחנו בתור סוכנים קונסולריים ותורגמנים אצל הנציגים הזרים וכן סוכני הסוחרים הזרים קיבלו תעודות חסות. בפועל נהנו מהחסות גם יהודים ומקומיים אחרים שלא היו זכאים לתעודות אלה, מהם שעמדו בקשרי מסחר עם אירופים ואחרים, וידם השיגה כדי תשלום עבור תעודות אלה. נוסף לאינטרס של מחזיקי התעודות, נהנו הקונסולים ממכירת התעודות.¹⁴

13 הסכמים עם רוב מדינות אירופה עד 1865: Pellat, p. 391. הסכם עם צרפת ב-1778: Allen, p. 311. המגמה להשתלטותה של צרפת על מרוקו אחרי כיבושה של חוניסיה: Kenbib (1991), p. 53. תגובת מרוקו לאימפריאליזם של צרפת, בספרו של Dunn. משלחות צבאיות במרוקו, 1878: 58; Kenbib (1991), p. 58. בספטמבר 1887: FO 99/236. משלחות צבאיות אירופיות במרוקו: Berrad, pp. 107-125. הסכמים עם ספרד בשנים 1799, 1861, 1862, 1894: FO 99/61; JC, 1888, 20 Jan.; יחסי גרמניה מרוקו מ-1870 עד 1905: ספרו של Guillen. יהודים בקשרי מסחר עם הגרמנים במרוקו: שם, עמ' 407-408. על גרמנים המתחרים בצרפתים ובבריטים החל ב-1870: Morsy, p. 205. המשלחת הגרמנית במרוקו בח 22 קציני צבא בראשותו של טאטנבך, בשנות ה-80, והוזכר גם פרוטקטורט גרמני על מרוקו: 31-32; Bonsal, pp. 11. JC, 1906, 20 Jan. p. 11. הזכיות וההישגים הכלכליים של גרמנים במרוקו בסוף המאה ה-19: Nelson, p. 44. על המשלחות האירופיות בפאס ב-1890: Ståhelin, p. 293. הסכמים בין אוסטריה למרוקו ב-1783, 1805, 1830: Caillé, (1957), pp. 32, 115-123; עם הולנד ב-1858: Pellat, p. 391; עם ארה"ב, בשנים 1787, 1795, 1836: Perdicas, pp. I-IV; Wriston, p. 60; Field, p. 33. למען יהודי מרוקו בין השנים 1880-1906: ספרה של Landenberger. מעורבות אירופית לשיפור מצב היהודים במרוקו: 325; Bonsal, p. 325.

14 FO 413/4 כל הקובץ. והספרים הבאים: Cruickshank; Wendel; Bowie (1970); Kenbib (1980); id. (1984); id. (1991), p. 53; Miège, III, (1962), pp. 263-292; Martin, pp. 1-32. הסכם נוסף נחתם בפאס בין בריטניה למרוקו ב-13 ביולי 1892: Bonsal, pp. 340-349.

השנים שעברו. אבל נמצאו דרכים כדי להתגבר על ההגבלות.¹⁶ כוועידה עלתה גם בעיית חופש הדת לנתיני הסולטאן הבלתי מוסלמים, על רקע פגיעות והגבלות בחירותם הדתית, אשר מובטחת במסגרת 'תנאי עומר' במידה והד'מיים משלמים מס גולגולות ועומדים בתנאים. בעקבות מכתב משותף של משתתפי הוועידה בו נדרש הסולטאן להבטיח חופש דת לכל נתיני הנוצרים והיהודים, ענה הסולטאן שבני כל הדתות בממלכתו יזכו לחירות בקיום אמונתם, וכל פקיד שלא ינהג בצדק ייענש.¹⁷

הרעה במצבם של היהודים לאחר ועידת מדריד

לפי מידע ממקורות שונים סבלו היהודים בשנות ה-80-90 של המאה ה-19 מעריצותם של מושלים מקומיים, מגירוש, מהתנפלויות על רובעיהם ועל יהודים בדרכים, ביחוד בעיתות של מחסור, כשהשלטון המרכזי חלש או בחילופי השלטון. ההצהרות של הסולטאנים על אי פגיעה בדתם של הנתינים, לא ברצונו. יהודים ונשותיהם נאלצו לעבוד בשבתות, בין השאר במליחת ראשי מורדים, וימי השוק הועברו על ידי מושלים מימות החול לשבת.¹⁸

נוסף להגבלות שחלו על היהודים לפי 'תנאי עומר', הוטלו עליהם הגבלות נוספות. לפי ידיעות שפורסמו בלונדון ב-1887, ההצהרות של נציגי צרפת ואיטליה על הסרת החסות ליהודים נתיני הסולטאן, עוררה קנאות אצל המוסלמים. ב-1888 הפליג הסולטאן לפגישה עם האפיפיור וביקשו לפעול לביטול השיטה הקיימת להענקת החסות. כתזכיר שהוגש על ידי 'אגודת אחים' וועד שליחי הקהילות בלונדון ב-3 בפברואר 1888 לשר החוץ הבריטי, כלולים 27 סעיפי הגבלות והשפלות שהוטלו על היהודים.¹⁹ בחורף 1891 גורשו בפקודת הסולטאן בין 600 ל-700 יהודים כולל נשים וטף משלושה כפרים באזור הסוס לרגלי הרי האטלס. רק לאחר התערבות דיפלומטית התיר להם הסולטאן לחזור לבתיהם, שבינתיים נשרפו.²⁰

בדצמבר 1893 ביקר בטנג'יר שמואל מונטגיו, עסקן ופילנטרופ יהודי, חבר בוועד שליחי הקהילות ובפרלמנט הבריטי, לאחר שהגיעו ידיעות על מצוקתם של יהודי דמנאת שהיו קרבנות לפרעות, ויהודי מראכש שסבלו מידם הקשה של

Great Britain, Foreign Office, Correspondence Relative to the Conference Held at Madrid in 1880, London 1880; FO 99/217, 273; *BAIU*, 1880, I, pp. 33-36; II, pp. 14-17; Trotter, p. 177; Wolf (1919), pp. 90-99; Leven, I, pp. 233-265; Medlicott, pp. 113-134; Perdicas, p. 9; Miège, III (1962), pp. 277, 280, 288-292 (תשכ"ה), ח"ב, עמ' 314-313; Parsons (1976), pp. 63-86; Leibovici, pp. 130-139.

JC, 1880, 2, 9, 17 July, 22. Bericht, 1887, p. 36. הנושא נדון גם בפרלמנט הבריטי: *JC*, 1880, 2, 9, 17 July, 22. *Oct.* הגבלות על חיי הדת: בשן (תשנ"ה), עמ' 65-85.

על מצבו של המיעוט היהודי במרוקו: Ayache (1987), pp. 147-168.

ההצהרות על הסרת החסות: *JC*, 1887, 28 Jan. p. 16; 1 Apr. p. 5; Bonsal, pp. 19-20.

פגישת הסולטאן עם האפיפיור: *AJA*, 1888, pp. 24-26.

בשן (תשנ"ו), עמ' 347-360.

המושל והקאדי, שהילקו יהודים באכזריות, וגרמו להתאסלמות של כמה מהם. פגישתו עם הוזיר לענייני חוץ ובקשתו לשפר מצבם של בני דתו, לא נשאו פרי.²¹

הסולטאן עבד אלעזיז

לאחר שהסולטאן חסן נהרג בקרב ב-9 ביוני 1894, הוכרז בנו בן ה-14 עבד אלעזיז הרביעי על ידי איש החצר בו אחמד בתור יורשו, והעולמא אישרוהו. בפועל שלט איש החצר הנ"ל שכהן בתור ראש הוזירים עד מותו ב-13 במאי 1900. בשנים אלה התדרדר המצב הכלכלי והיתה אי יציבות במדינה, שהתבטאה בקרבות בין שבטים יריבים, וכן בין שבטים מרדניים לצבא הסולטאן. התערבות המעצמות גברה. ב-1900 הוכרז ג'יהאד נגד צרפת על ידי התושבים בהרי האטלס. לפי מידע מ-10 באפריל 1900 התנהלו קרבות בין חיילים צרפתים ובין שבטים במרוקו. בשנים 1895, 1897 וב-1902 הובאו שבויים מהמורדים לפאס וראשיהם ניתלו בשערי העיר. אחיו של הסולטאן שלט במזרחה של פאס הבירה וב-1903 איים על הבירה. המלואה של מכנאס הותקף ב-1903 אבל יושביו רדפו את המתנפלים שברחו. ההסכם בין בריטניה לצרפת ב-1904 וכן ועידת אלחזיראס (Algeciras) ב-1906, סללו את הדרך לפרוטקטורט. עבד אלעזיז לא נענה לתביעה להכריז ג'יהאד נגד ספרד, והתפטר. אחיו חאפט' הוכרז ב-23 באוגוסט 1908 בתור מחליפו. ב-1907 כבשה צרפת את העיר אוג'ידה (Oujda) במרוקו, קרוב לגבולה עם אלג'יריה. לאחר שנה זו גברו הרגשות האנטי אירופיים ואנטי יהודיים במרוקו, וחלה הרעה במצבם הכלכלי של היהודים. ההתערבות האירופית וביחוד זו של צרפת גברה בהדרגה עד 1912. ב-30 במרס 1912 נערך הסכם בין צרפת למרוקו, ובנוכחם אותה שנה בין צרפת לספרד על חלוקת החסות על מרוקו. צרפת זכתה ברוב שטחה וספרד על מיעוטה. ההתנגדות של צבא הסולטאן להסכם עם צרפת, התבטאה במרד שפרץ באפריל 1912, בו נרצחו צרפתים ויהודים בפאס. המרד דוכא ומשטר החסות על מרוקו החל.²²

21 שם, עמ' 361–377.

22 הכתרת עבד אלעזיז לסולטאן: 11 ביוני 1894: FO 99/137; Terrasse (1950), II, pp. 380–400. 1894–1912: Dutailis, pp. 273–287. חקופת עבד אלעזיז: Le Tourneau, *ET*, I, pp. 57–58; Burke (1972), p. 106. על חוסר הבטחון ב-1896: החבצלת, כח מנ"א תרנ"ז, עמ' 339. קרבות בין שבטים, 30 ספטמבר 1899: FO 99/361. ג'יהאד נגד צרפת, 4 ביוני 1900: FO 99/368. קרבות בין צרפתים לשבטים, 10 באפריל 1900: FO 99/367. שבויים מהמורדים בפאס, 1895: עובריה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 179. 5 באפריל 1897: Canton, V, p. 10; JC, 1902. FO 99/358: 1898 באוקטובר. 23 באוקטובר 1904, 24 June, 1900, 25 May, p. 17; 1903, 15 May, p. 8; 18 Dec. p. 25; 4 Dec. p. 25; 1900, 25 May, p. 17; 1903, 15 May, p. 8; 18 Dec. p. 25; 4 Dec. p. 25; 19 Jan. p. 28; 2 March, p. 22; Wirth (1911), p. 31; Kenbib (1991), p. 59. כיבוש אוג'ידה: Nelson, pp. 43–47. עובריה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 204–205. הרעה במצבם של היהודים: Laskier (1983), p. 42.

פאס בשנים 1873-1900

גם בתקופה זו היתה פאס מרכז לחכמת האסלאם, ופעלו בה שבע מכללות קדומות. כאמור, שאף מוחמד הרביעי למודרניזציה. הוא עודד לימוד מדעים מדויקים במכללה שהיתה במסגד אלקראוין, ויסד אקדמיה ראשונה להכשרת פקידים לממשל ('מדרסה דאר אלמחזן') מוסד ראשון להכשרה ולחינוך לא מסורתיים. יסד בית דפוס, בו הודפסו ספרי דקדוק וספרים אחרים, ועודד כתיבת היסטוריה. בעת מותו שרר אי שקט, ומושל פאס גורש.²³

בראשית שלטונו של חסן הראשון פרץ בפאס מרד הבורסקאים, שסירבו לשלם את המסים שהוטלו עליהם. הסולטאן דיכא את המרד באכזריות.²⁴ בשנות ה-70-80 היגרו סוחרים מפאס לערי המסחר מוגדור וטנגיר, ומהם שהיגרו לאירופה.²⁵

אירופים בפאס

נוצרים בדרך כלל הדירו רגלם מפאס, בגלל הקנאות המוסלמית שחציה היו מופנים נגד נוצרים. אלה העדיפו להתיישב במרכזי המסחר בערי החוף. אבל היו אירופים בודדים שהגיעו לפאס מהם בלבוש מוסלמי כדי לא לעורר תשומת לב. קצין גרמני בשם קונרינג (Conring) שביקר ב-1878 בפאס כותב שאין אירופים בעיר פרט לשני צרפתים, ותייר אירופי מספר שנים אחריו כותב, שיש רק סוחרים בודדים כמו בשאר הערים הפנימיות של מרוקו.²⁶

לפי גרמני שביקר שם ב-1886, מצויים בפאס רק 9 אירופים. לפי מקור אחר ב-1889 רק 6. ב-1900 תדסר. ב-1903 — 24 ב-1909 — 64.²⁷

בשנים אלה היו אלפי אלג'ירים במרוקו, מהם 3,000 מהעיר תלמסאן שכרוח מהשלטון הצרפתי, רבים מהם מבוססים. והם היו בודאי עוינים יותר לנוצרים.²⁸ נביא כמה פרטים מרשמיו של גרמני בשם יואכים פפאיל (Pfeil) שביקר בפאס בשנות ה-90 ויומנו פורסם ב-1898. הוא בא לשם מטנגיר רכוב על פרד בלוית חייל מזוין המעיר את תשומת ליבו של התתיר על סכנת התנפלות, אבל אז החייל בורח. אין כבישים ומעט גשרים על נחלים. העיר מוקפת חומה ובכל מאה מטר בני מגדל. יש בה מסגדים רבים. הגדול על שם מולאי אדריס, בו יש מקום ל-12 עד 20 אלף איש. כל פושע יכול למצא שם מקלט מפני מאסר ואסור לנגוע בו. גולגולותיהם של המורדים המסורבים לקבל את מרות הסולטאן ולשלם מסים, מוקעים בחומת העיר. בתוך העיר שטח המיועד לחניית שיירות, אבל אין מקום מתאים לאיכסונם של תיירים אירופים. המלון היחיד בעיר הוא של סוחר גרמני

23 Pellat, pp. 391-392. מהומות: Cour, pp. 275-276. בפאס שבע אקרמיות קדומות, ובה

מושב ההכמה: JC, 1901, 10 May, p. 13

24 Le Tourneau, *EP*, III, p. 240; Schroeter (1988), p. 185

25 Morsy, p. 205

26 Conring, p. 188; Stutfield, p. 95

27 Stähelin, p. 287

28 הפליטים האלג'ירים בפאס, 10 באפריל 1895: 19 p. Le Tourneau (1965)

בשם ריכטר, שהתיישב שם ב-1894, ואצלו התאכסן. אסור לצלם ומי שעובר על כך זוכה לעלבונות.²⁹ נוצרים אחרים התאכסנו אצל יהודים, ביניהם מיסיונרים.³⁰ בשנים הבאות עלה מספרם של האירופים בהדרגה, ביניהם גרמנים שעסקו במסחר. ב-1904 היו בפאס 50 אירופים, מהם 8 גרמנים.³¹ אלה ניסו להכניס שיטות ייצור חדשות, אבל היו מגבלות על מגמה זו. לפי מידע מ-4 ו-24 במאי 1898, תבעו מוסלמים בפאס שאנגלי אשר הביא טחנת קמח ממוכנת לעיר, ימכור אותה למוסלמים, כי הוא מתחרה בטחנות המסורתיות.³² הקידום הטכנולוגי לא היה לרווחם של האומנים שהיו רגילים לעבוד בשיטות ישנות. לעומתם היו הסולטאנים מעוניינים לתעש את המדינה כי הכירו בחשיבותה לפיתוחה, דבר שניתן היה לבצע רק באמצעות זרים. לפי מידע מ-1898 היה לסולטאן בית חרושת לנשק בפאס, שנבנה במטרה שלא יהיה תלוי ביבוא מאירופה.³³ ברבע האחרון של המאה ה-19 השתלבו כמה מהמשפחות של אנשי הדת (העולמא) בפאס במערכת המינהלית של המדינה לאחר שלמדו גם לימודים כלליים.³⁴

קונסוליות

בשנות ה-80 של המאה ה-19 היו אירופים שכתבו על הצורך בפתיחת קונסוליות גם בעיר פאס, מפאת היותה עיר המלוכה. הגרמני שטהלין (Stähelin) שביקר שם בשנים אלה כותב שאין בפאס נציגים קונסולריים של מדינות אירופיות, אלא רק סוכנים יהודים מקומיים. הסולטאן והוזירים שלו לא ראו תחילה בעין יפה יסוד קונסוליות זרות בעיר, מחשש שהדבר יפגע באופייה הקדוש של העיר, והמקומיים יקנו תעודות חסות זרות שיכדילום משאר התושבים.³⁵ היתה גם יוזמה להעברת השגרירויות מטנג'יר לפאס, ושגריר צרפת נכנס רשמית לפאס ב-27 במאי 1895.³⁶ החל מ-1890 ואילך בדקו מדינות אירופיות וארה"ב את האפשרות של מינוי נציגים קונסולריים בפאס, בתיאום עם הסולטאן. סגן הקונסול הבריטי הראשון היה ג'יימס מקלוד (MacLeod) בעל בית מסחר בטנג'יר, שפתח סניף בפאס, והכיר את תנאי המקום. הוא החל לכהן ב-6 ביולי 1892. דרכו לא היתה סוגה בשושנים. בית המשלחת הבריטית הותקף, אבנים הושלכו וחלונות נופצו. התקרית פגעה ביוקרתו

29 Pfeil, pp. 233-238, 259-263

30 Kerr (1912), pp. 148, 150

31 מספר האירופים בפאס: ב-1889, 6, ב-1903, 24, ב-1909, 64; Kenbib (1991), pp. 53-54; Terasse (1950), II, pp. 382-3. מספרם אולי חריסר: 9. *JC*, 1900, 13 July.

32 Guillen, pp. 351, 410, 463, 484; FO 99/354.

33 FO 99/355: 1898 בינוי 29

34 Cigar (1981), p. 68.

35 Stähelin, p. 289; Bonsal, p. 61; Isaacs, pp. 17, 18, 22, 24; Guillen, p. 410. בדו"ח שנכתב ב-1889 צוינה חשיבותה של פאס: Callwell, p. 47

36 *JC*, 1886, 18 June, p. 5. שגריר צרפת בפאס, לפי מכתב ב-31 במאי 1895: FO 99/352

ובאינטרס של הסולטאן, שהעניש את המושל.³⁷ צרפת מינתה סוכן קונסולרי באוגוסט 1894. בשלב מאוחר יותר הועלה לדרגת סגן קונסול. בימיו של הסולטאן עבר אלעזר הרביעי עלה מעמדה של צרפת, וסגן הקונסול של צרפת היה הנציג הקונסולרי הראשון בעיר שהתקבל על ידי הסולטאן הצעיר במאי 1895. כשלוש שנים לאחר מכן הועלה לדרגת קונסול.³⁸ ארה"ב מינתה נציג קונסולרי בתחילת 1893, שיצג גם את פורטוגל. אבל כחמש שנים לאחר מכן התבקש סגן הקונסול הבריטי ליצג את פורטוגל.³⁹ ב-1895 עדיין לא היה לספרד נציג קונסולרי בפאס, ולפי ידיעה ב-11 בנובמבר 1897 מונה רופא יהודי מקומי לתפקיד זה.⁴⁰

37. התכתבות בקשר למינויו של סגן קונסול בריטי, 27 במאי 1890 – 6 ביולי 1899: FO 99/333, 340, 361; Le Tourneau (1965), p. 20. שר החוץ אישר את מינויו של גיימס מקלוד בחור סגן קונסול, ב-29 ביולי 1892: FO 99/385. התנפלות על בית המשלחת הבריטית בפאס: Bonsal, pp. 93-109.
38. צרפת נוטה למנות סוכן קונסולרי בפאס, 18 ביולי 1893: FO 99/333. על הצעדים למינוי סגן קונסול של צרפת בפאס, ומינויו באוגוסט 1894: Charles-Roux, pp. 259-278. סגן הקונסול של צרפת התקבל על ידי הסולטאן, לפי מכתב ב-30 במאי 1895: FO 99/333. סגן הקונסול צרפת הועלה לדרגת קונסול לפי מידע מ-20 בפברואר 1898: FO 99/356. H. Gaillard כיהן בתפקיד זה. הוא חיבר ספר על פאס שיצא לאור ב-1905.
39. דו"ח של מקלוד ב-16 בפברואר 1893: FO 99/333; 27 בספטמבר 1898: FO 99/354.
40. השגריר הבריטי במורדי הבריק ב-24 בפברואר 1895 שספרד לא תמנה קונסול בפאס אלא אם ימנו מדינות אחרות: FO 99/353. הרופא היהודי: FO 99/347 (נספחים מס' 44, 45). ב-18 בפברואר 1897 כתב מקלוד לשר החוץ הבריטי על מינויו של סוכן קונסולרי ספרדי בפאס: FO 99/347.

יהודי פאס בשנים 1873-1900

בתקופה זו היתה פאס העיר החשובה והמאוכלסת ביותר במרוקו, ובה הקהילה היהודית הגדולה ביותר.¹ נוסף לפאס היו במראכש ובמוגדור קהילות גדולות בתקופה זו. ההערכות משנות ה-70 עד סוף המאה ה-19 הן, כי חיו בפאס בין 50 ל-100 אלף תושבים.² האומדנים על מספר היהודים בשנים אלה הם ממכסימום 30,000 עד מינימום 5,000. רוב האומדנים הם סביב עשירית מהאוכלוסייה כלומר כ-10,000 יהודים, וזה מספרם גם בעשור הראשון של המאה ה-20.³ אין מספרים מדויקים כי לא נערכו מפקדים בשנים אלה.⁴

המלאח

היהודים היו חייבים לגור במלאח כבעבר מאז 1438. מבקרים אירופים כתבו על המלאח והתנאים הקשים השוררים בו, והדברים מתאשרים גם על ידי יהודים. האירופים שביקרו במלאח התקבלו בסבר פנים יפות על ידי היהודים, והיו מהם שהתארחו בבתיהם. הסיבות לאירוח נוצרים על ידי יהודים:

- 1 *JJ*, 1878, p. 111; Meakin (1901), p. 261
- 2 Ereckmann, p. 28; Martinière, pp. 373-374; Crawford & Allen, p. 84; Burke (1975), p. 4
- 3 ב-1877 דיווח יוסף הלוי על 8-10 אלפים יהודים בפאס מתוך 30-40 אלף תושבים: Laskier (1983), p. 22. שנתיים לאחר מכן האומדן הוא 8,000 יהודים, 3 בפברואר 1879: FO 413/4, p. 12. אומדנים שונים: 19 p. 19; Le Toumeau (1965), p. 15 אלף לפי הדו"ח של מ. בן עזיל ב-1882: 19 p. 19; *Bericht*, 1882, II, p. 30 אלף: 378 p. 20; Meakin (1892), p. 39; *Bericht*, 1883, II, p. 39; Martinière, p. 374; *BAIU*, 1889, I-II, p. 79; *JC*, 1889, אלף: 10-12 אלף: 114 p. 15; *Report*, 1885, p. 114; 10 אלפים: 94 p. 15; *JJ*, 1874, p. 94; Horowitz, p. 189; Trotter, p. 176; Lenz, p. 363; Kerr (1912), p. 4; בין 8 ל-10 אלפים: 185 p. 187; id. (1874), p. 272; Rohlfs (1873), p. 264; Amicis, p. 264; ברדי"ח של דרומונד האי לשר החץ, 3 בפברואר 1879: 12 p. 12; FO 413/4, p. 88; 6-7 אלפים: 21 p. 21; Artbauer, p. 6 אלפים: 1880, I, *Bericht*, 31 p. 27; 5-6 אלפים: 187 p. 187; Conring, p. 5884 נפש 1460 בתים: 107 p. 107; *BMAIU*, 1880, Avril, p. 41-42; Callwell, pp. 41-42; *JC*, 1894, 20 April; האומדן הנמוך ביותר ניתן על ידי הצרפתי פוקו, שסייר במרוקו בשנים 1883-1884: 3,000 נפש או כ-800 משפחות: 80 p. 80; Foucauld. לאחר שנפטרו בפאס כ-3,000 יהודים במגפה ב-1901, חיו שם ערב הפרוטקטורט הצרפתי כ-8,000 נפש: 21 p. 21; Hess, p. 174. 15 אלף; 269, 275 p. 269; Ashmead
- 4 לפי כתב של עתון בריטי במרוקו, יהודי פאס מסרבים להתפקד, לכן לא ידוע מה מספרם: *JC*, 1881, 2 Sept. p. 6. בגלל שאסור לספור, לא ידוע מה מספרם: 'החבצלת' כת אלול חרמ"א, עמ' 319.

א. המוסלמים לא ראו בעין יפה ביקורם של נוצרים בעיר, והיו חשדנים כלפיהם.
 ב. מספר הנוצרים היה מועט, ולא היו בה כמעט נוצרים שעשויים היו לארחם.
 האיטלקי אדמונד דה אמיקס (Amicis) שביקר בפאס בשנות ה-70 הראשונות
 כותב שיהודים קיבלוהו בברכות ובנשיקות. אדוארד וולטהאם (Waltham) שביקר
 בפאס ב-1878 מתאר את מפגשו עם יהודים שלא ראו אירופי וקיבלוהו בנשיקות.
 הוא התארח בביתו של יהודי עשיר בשם בן עזרא. הקצין הצרפתי פוקו (Foucauld)
 שלא הצטיין באהבת ישראל, ביקר בפאס ביולי 1883 והתאכסן בביתה של משפחת
 בן שמעון.

דיווח מפורט ניתן על ידי המיסיונר גינצבורג שליח האגודה הלונדונית
 האנגליקנית, בעקבות ביקורו הראשון בפאס ב-1870, ותיאורים דומים בשנים שלאחר
 מכן. המצב לא היה שונה בהרבה עד תחילת העשור השני של המאה ה-20. המלאח
 השוכן קרוב לארמון המלכות וצפונית ממנו, גובל בחומת העיר ומוקף חומה. השער
 ננעל בלילות, בשבתות ובחגים לשם הגנה עליהם מפני מתנפלים, ונפתח בכל בוקר.
 על היהודים לשלם שכרם של שומרי השער. הרחובות קודרים ללא קרן שמש, אינם
 מורצפים, צרים ומלוכלכים, בחורף שוקעים בכור. ילדים שאינם מצטיינים בניקיון,
 חוזרים ומהם חולים, מסתובבים בכלי סחבות בסימטאות. אין מפנים נבלות של
 בעלי חיים ובבתים אין תנאים סניטריים, מי הביוב זורמים ברחובות, ובקיץ כשאין
 מים לשטוף אותם, עולה ריח צחנה. הצפיפות רבה, כאשר השטח מוגבל ללא
 התחשבות בגידול הטבעי. נוסף לכך, אסור להם לעזוב את המלאח.⁵

לפי דיווח ב-1882 של ש. בן עוליל, מנהל בית הספר של כ"ח בלאראש ולאחר
 מכן בפאס, חיו כשלושים נפש בבית אחד עלוב.⁶ גיאולוג גרמני בשם אוסקר לנץ
 (1848-1925) שביקר במרוקו בשנים 1879-1880 ציין כי למרות התנאים הקשים
 במלאח, היהודים מגלים בטחון עצמי במקומם לעומת הופעתם המפוארת מחוץ
 למלאח.⁷ כדי לפתור חלקית את מצוקת הצפיפות, מסר הסולטאן ב-1888 שטח
 הגובל עם המלאח, בו נבנו כ-500 צריפים למחוסרי דיור. חלק גדול מצריפים אלה
 נשרף ב-1896, ובעיית הדיור לא נפתרה.⁸

בתי הכנסת

לפי מידע מ-1870 מצויים בעיר 15 בתי כנסת, נשים וילדים אינם מבקרים בהם

5 Amicis, p. 222; Waltham, pp. 34-36; *JJ*, 1870, p. 234; *JC*, 1871, 8 Sept., p. 8; Stutfield, pp. 95-6; Trotter, pp. 176, 178; Pietsch, pp. 175; Conring, p. 185; Lenz, pp. 139, 141, 242; Callwell, pp. 41-42; Kerr (1894), pp. 146-147; Erckmann, pp. 190-193; Harris (1889), pp. 131-133; Meakin (1901), p. 262; Aubin, p. 208; Ashmead, pp. 269, 273; Banse, p. 70; Caillié, II (1968), p. 208; Elmaleh (1911), pp. 183 פוקו: 21. Le Tourneau (1965), p. 21.

6 *Bericht*, 1882, II, p. 196

7 Lenz, p. 140

8 להלן הע' 73.

כי הם מלאים עד אפס מקום.⁹ חשע שנים לאחר מכן כתב ר' אבנר ישראל הצרפתי, חכם בן העיר על מספר זהה, כולל אחד של 'התושבים', אלה היהודים שחיו שם לפני גירוש ספרד.¹⁰ בית כנסת זה הנקרא 'צלא אלפאסיין' נזכר על ידי ר' יוסף אלמאליח (נפטר 1823) בספרו תקפו של יוסף, ח"א, סי' ג. בית הכנסת פעל עד שנות ה-70 של המאה ה-20 ובו נהגו מנהגי תפילה שונים מאלה של המגורשים. הקהל היה מתפלל מתוך סידורים בכתב יד עד שנת תרמ"ט (1889). אותה שנה הדפיס בירושלים ר' רפאל אהרן בן דוד בן שמעון את הסידור כמנהגם בשם 'אהבת הקדמונים'. שליח של הג'ואיש כרוניקל במרוקו כתב ב-1881 על מספר זהה של בתי כנסת.¹¹ שנה לאחר מכן דיווח ש. בן עוליל הנ"ל על 18 בתי כנסת בעיר. הגדול ל-400 והקטן ל-100 אנשים.¹² לנוצרים שביקרו בשנים אלה בפאס, הערכות שונות על בתי הכנסת.¹³

החכמים

כבעבר היתה פאס מרכז של תורה גם לשאר הקהילות הודות לחכמים בעלי יוקרה שחיו בה, והשפעתם היתה גדולה. בתרל"ט (1879) מונה חמישה דיינים. שלוש שנים לאחר מכן כיהנו בה שמונה דיינים. ב-1885 חיו בה 80 חכמים שהאירו עיני היהודים המקומיים ווולתם.¹⁴ היו כמה משפחות של חכמים שהתורה היתה עוברת לצאצאיהם מדור לדור וכיהנו ברבנות, חיברו יצירות בהלכה ובשאר מקצועות היהדות ומהם שכתבו תולדותיה של קהילת פאס, כמו ר' אבנר ישראל הצרפתי. נזכיר כמה מהאישים הבולטים במשפחות אלה:

משפחת אבן דנאן: ידועים 60 שמות במשך 24 דורות, עד הרב הראשי האחרון ר' שאול שנפטר בתשל"א.¹⁵ רפאל אהרן בן חיים (תר"ג-תר"ן 1843-1890).¹⁶ יצחק בן שמואל (תקצ"ו-תר"ס 1836-1900) מונה לדיין בתרל"ט (1879), חיבר שו"ת

9 JI, 1870, p. 235; החבצלת, כח אלול תרמ"א, עמ' 319.

10 עובדיה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 90, 130, 183; 20-21; Conway, p. 92; Yinnon, pp. 20-21. לסעדיה אבן דנאן חזקה על בית הכנסת התושבים. כך נאמר בהסכמה של ר' רפאל אבן צור לספר אהבת הקדמונים, ירושלים תרמ"ט. על בית הכנסת של התושבים: בן נאיים, נוהג בחכמה, עמ' 34, קמה; הג"ל, צאן יוסף, סי' צ, קו; עובדיה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 187, 196; הירשברג (תשי"ז) עמ' 76; שלושה בתי כנסת אחרים: פינקפלד, עמ' 76-80, 82; של יוצאי רבדו: בן נאיים, נוהג בחכמה, עמ' 24. תרגי, עמ' 59, 72, 111, 141.

11 JC, 1881, 2 Sept. p. 6.

12 Bericht, 1882, II, p. 20.

13 בית הכנסת בפאס ב"בנין מכובד": Eddy, p. 26. המחבר החייס ליהודים באהרה. בתי

הכנסת מלוכלכלים: Meakin (1901), p. 261; ציור של בית הכנסת: Amicis, p. 262.

14 חמישה דיינים: עובדיה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 172. שמונה דיינים: Bericht, 1882, II, p. 20; Report, 1885, p. 114. על חכמי פאס בתקופה זו: עובדיה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 126-119. חיי תורה אינטנסיביים בפאס: Elmaleh (1911), pp. 370-371. הישיבות במרוקו במאות ה-19-20 והכשרתם של הבחורים לתפקידים בקהילה ולרבנות: Toledano, pp. 203-221.

15 על משפחת אבן דנאן: גאון, עמ' 216; בנטוב, עמ' 92-97; בניהו, עמ' 25-39; עובדיה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 273-282.

16 עובדיה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 279.

ליצחק ריח, ליורנו תרס"ב.¹⁷ שלמה בן משה (תר"ח-תרפ"ט 1848-1929) בהיותו בן 10 התייתם מאביו שניהן כחכם בפאס, וחינוכו קיבל על ידי סבו ודודו, הרבנים משה בוטבול ווידאל הצרפתי. נשא לאשה את סולטאנה בתו של הרב שאול אבן דנאן. נולדו לו שלושה בנים – משה, שאול ואליהו – שהמשיכו דרכו בתורה ובת בשם פריחה. בגיל יח לימד בישיבה, ובשנת תרל"ו (1876) נסע לארץ ישראל לשם ויאה, יחד עם דודו. עם שובו התמנה לגזבר ומשנת תרל"ט (1879) החל לכהן כדיין. תמך בפתיחת בית הספר של כ"ח, והיה מבקך בו. התכתב עם כ"ח בפריס למטרות ציבוריות ופרטיות. ב-9 בספטמבר 1889 אישן קבלת תשורות מכ"ח באמצעות שלמה בן עוליל. ב-1897 ביקש השתתפות כספית להדפסת ספרו. כ"ח העניקה לו במתנה את ספר האורה לרש"י, ועל כך כתב מכתב תודה ב-11 בינואר 1906. יחד עם שלושה חכמים בפאס תמך ב'חברת חובת ציון' שנוסדה בתרס"ח (1908). פעל בתור חבר הוועדה בת 14 החברים שמונתה לפי הוראת הסולטאן חאפס', לשיקומם של יהודי פאס לאחר הפרעות באפריל 1912. בתר"פ (1920) מונה על ידי הממשל הצרפתי בתור רב ראשי בבית הדין הגדול ברבאט. אבל ביקש לשחררו וחזר לפאס. חיבר שו"ת אשר לשלמה, ירושלים תרס"ו; בקש שלמה, קובלנקה תרצ"ה.¹⁸

משפחת סירירו: בני משפחה זו באו עם המגורשים מספרד לפאס. בשנות ה-70 של המאה ה-19 ואילך פעלו חכמים בני משפחה זו, בו בזמן בפאס: עמנואל בן מתתיה (תקצ"א-תרל"ח 1831-1878). שמואל מימון בן שאול השלישי (תקצ"א-תרמ"ד 1831-1884) כיהן כרב בפאס עד שעלה לארץ ישראל. מתתיה בן חיים דוד (תקס"ו-תרנ"א 1806-1891). יהודה בנימין בן מתתיה (תקצ"ד-תר"פ 1834-1920). רפאל יהושע בן יוסף (תקע"ח-תרנ"ז 1818-1897). בנו ראובן השני (תר"ח-תרל"ח 1858-1878) נפטר בחולירע. יוסף בן יהושע ציון (תשרי תר"ג-תרס"ב 1842-1902) מונה לדיין בתרל"ט (1879). ישיבתו נשרפה בתשרי תרס"ב. יהודה בנימין בן מתתיה (תקצ"ד-תר"פ 1834-1920) מונה לדיין בתרל"ט (1879). ליוסף השני (תר"ג-תרס"ב 1843-1902) היה בית כנסת בפאס. ישיבתו ובה ספריה עשירה נשרפה בפרעות ב-1912.¹⁹

- 17 טולידאנו, נר המערב, עמ' 207; מלכי רבנן, עו, ע"א; עובדיה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 275.
- 18 חתום על מכתב לכ"ח ב-1880: בשן, תשנ"ו, עמ' 288; מלכי רבנן, קיד ע"ב-קטו ע"ב; גאון, עמ' 216-217; עובדיה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 185, 196, 202, 280; סורסקי, עמ' קעט-קצ; בניוה, עמ' 39.
- 19 על משפחת סירירו: Scerls (1982), pp. 102-110. עמנואל בן מתתיה: עובדיה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 334; שמואל: שם, עמ' 335; מתתיה: חתום על מכתב לכ"ח ב-1880: בשן (תשנ"ו), עמ' 288; חתום על פסק דין בתרנ"ג (1893): שלמה אבן דנאן, אשר לשלמה, ס"ו טו; עובדיה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 333; בן עמי, עמ' 493; יהודה בנימין: חתום כנ"ל, בשן, תשנ"ו, עמ' 288; מלכי רבנן, ס, ע"ב; עובדיה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 331; יהושע בן יוסף: שם, עמ' 330; יהודה בנימין: מלכי רבנן, נג ע"ב; הנ"ל חתום בשנת תר"ן יחד עם ר' יוסף סירירו ור' רפאל אבן צור על פסק דין של יצחק אבן דנאן, ליצחק ריח ס"ו; יהודה בנימין: יוסף סירירו חתומים יחד עם ר' אבנר ישראל הצרפתי על פסק דין של ר' שלמה אבן דנאן: אשר לשלמה, ס"ו כט; שריפת ישיבתו של ר' יוסף בהתנפלות על המלאח ב-1912: מלכי רבנן, דף ס, ע"ב.

הצרפתי וידאל: כיהן בתור רב ראשי בתחילת המאה העשרים. השתתף בתגנית היובל לכי"ח. נבחר בתור חבר הוועדה לשיקום של יהודי פאס לאחר הפרעות 1912.²³

בוטבול אהרן: יליד תרכ"ז (1867) לאחר פטירת ר' מתתיהו סירירו בשנת תרנ"א (1891), התמנה לאב בית הדין בפאס.²⁴

הכהן שלמה: (סבו של שלמה הכהן מחבר 'יחל שלמה', קובלנקבה תרפ"ט) עבר מדברו דרך פאס במטרה לעלות לארץ ישראל. אנשי פאס פייסוהו להישאר ולא עלה. נפטר תרמ"א (1881).²⁵

הכהן סקלי חיים: (תקצ"ו-תרפ"ה 1836-1925).²⁶ החברה היהודית וגם החברה המוסלמית ונכבדיה כולל הסולטאן התייחסו בדרך כלל בכבוד כלפי החכמים, ללא קשר עם יחסם המשפיל להמוני בית ישראל. היו מהם שזכו לאמונם של הסולטאנים. חכם בשם מכלוף בן יצחק אמסלם, שכתב ספר בעל אופי קבלי בשם 'תפוחי זהב במשכיות הכסף', ירושלים תרפ"ו, כיהן בתור רופאו של הסולטאן חסן הראשון.²⁷

חכמי פאס עמדו בקשרים עם קהילות אחרות, מהן נשאלו והשיבו בענייני דת ודין ומנהגים.²⁸

פעילותם הציבורית

חכמים גילו יוזמה ודאגה לא רק למען אחיהם בפאס אלא גם לאלה שבקהילות אחרות, שפנו לחכמי פאס בעיתות מצוקה. למשל, נציגי קהל אנתיפה כתבו אליהם באוגוסט 1880 לאחר הריגת יהודי זקן וגדיב על ידי המושל בעקבות עלילה. בן הנרצח נאלץ להעיד שאביו מת מיתת טבעית, והכותבים ביקשו להודיע כי עדותו אינה אמינה.²⁹ אותה שנה פנו שמונה מחכמי פאס ומנהיגי הקהילה לכי"ח בעקבות רציחתו של יהודי בפאס, והגבלות על יהודי המקום ועל יהודי תאזה ומכנאס.³⁰ כחמש שנים לאחר מכן היתה התכתבות בין חכמי פאס לכי"ח ול'אגודת אחים' בלונדון בקשר למצוקתם של יהודי פאס ודמנאט. מנהיגי קהילת פאס פנו לסולטאן ב-1897 בתלונה על מושלי הערים צפרו ותאזה שבקרבת פאס, שיחסם ליהודים בלתי נסבל. הסולטאן ענה להם שהמושלים ננזפו, והבטיחם שימשיכו ליהנות מהתנאים שהעניקו להם הסולטאנים קודמיו. דאגתם של החכמים והקהילה לגורל אחיהם במקומות אחרים התבטאה גם בסיוע חומרי בעתות מצוקה. למשל, בניסן תרס"ג

23 Elmaleh (1909), pp. 580-582

24 עובדיה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 265.

25 שלמה הכהן, יחל שלמה, יחס דוברו, דף ה, ע"א.

26 עובדיה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 300.

27 כבוד כלפי החכמים: Le Tourneau (1965), pp. 255, 266. מכלוף אמסלם: ינון, עמ' 123-92; חלמיש, עמ' 115-116.

28 אליהו חזן, תעלומות לב, ח"ג, סי' לו; יצחק אבן דנאן, ליצחק רית, דף פז.

29 31 באוגוסט 1880: בשן, (תשנ"ו), עמ' 318-319.

30 בשן (תשנ"ב), עמ' 216-223.

(אפריל 1903) התנפלו שבטים על היהודים במכנאס ובפאס, במכנאס נפרצו חנויות ויהודים סבלו יותר, ויהודי פאס שלחו להם תרומה למרות שגם הם היו במצוקה.³¹

חברת 'דובב שפתי ישנים'

מאז המאה ה-16 חלה הפסקה ברפוס העברי בפאס. היוזם להדפסת חיבוריהם של חכמי פאס שנותרו בכתב יד, היה ר' רפאל אהרן בן דוד בן שמעון, יליד סלא (1848) בנו של מיסד עדת המערבים בירושלים, שבשליחותה יצא למרוקו וביקר בפאס בתרמ"ז (1887). כאן מצא 'ארגזים מלאים כתבי יד מלאי חכמה ודעת וחוקי אלקים והמה טרף לשיני עש', לקח עמו כתב יד של סידור כמנהג התושבים והדפיסו בירושלים בשם 'אהבת הקדמונים'. בשליחותו השנייה למרוקו בתרנ"א (1891) יסד חברה בשם 'דובב שפתי ישנים'. שמטרתה הדפסת יצירותיהם של חכמי פאס. בעת יסודה מנתה החברה 18 חברים שכל אחד מהם קיבל על עצמו לממן הדפסתו של ספר אחד. עד תרס"ג הודפסו באלכסנדריה הספרים הבאים: ר' משה אבן צור, 'צלצלי שמע', תרנ"ב, ר' יעקב אבן צור, 'עת לכל חפץ', נא אמון תרנ"א, פיוטים, שירים וקינות; 'משפט וצדקה ביעקב', שאלות ותשובות, ח"א, נא אמון תרנ"ד; ח"ב, תרס"ג.³²

הקהילה

החכמים הנהיגו את חיי הרוח והקהילה יחד עם הנהגה שבראשה עמד נגיד כבעבר. הם דנו בכל תחומי החיים, ופסקו לפי התקנות שנחקנו בפאס עד 1753 ונערכו על ידי ר' אברהם אנקאווא, 'כרם חמר', ח"ב, ליוורנו תרל"א (1871). ולמימון ההדפסה תרמו יהודים ממוגדור ומטנג'יר. ההשתתפות מעידה על החשיבות שייחסו מגורשי ספרד במרוקו לתקנות ויישומן בחיי המעשה. אלה מבוססות על עותק שנכתב על ידי ר' יעקב אבן צור בתג"ח (1698) וכן על קיצור התקנות שנכתב על ידי ר' רפאל בירדוגו (1747–1822), והודפס בספרו 'תורות אמת', מכנאס תרצ"ט. גם לאחר ההדפסה, היו מצויים כתבי יד של תקנות אלה, שכנראה היו נדירים ויקרי ערך. ואחד מהם הכתוב קשטיליאנית באותיות עבריות נמסר במתנה על ידי דרומונד האי, שגריר בריטניה במרוקו לתורגמנו היהודי אהרן אבן צור, והוצג על ידי בנו יצחק בתערוכה של מוצגים יהודיים ב-1887.³³

31 J.C., 1885, 13 March, p. 15; 12 June, p. 11; 1897, 17 Dec. p. 23 יוסף משאש, אוצר המכתבים, ח"ב, סי' תשנט; עובדיה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 202.

32 על חברת דובב שפתי ישנים: בהקדמה רפאל אהרן בן שמעון, לספרו של יעקב אבן צור, משפט וצדקה ביעקב, ח"א, נא אמון תרנ"ד; תדגי, עמ' 58–68. ר' רפאל אהרן בן שמעון הוזמן בתום שליחותו לכהן כרב בקהיר, בה כיהן עד תרפ"א (1921), חזר לארץ תפטר בתרפ"ט (1929); טולידאנו, נר המערב, עמ' 210; יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 130, 753; בנטוב, עמ' 88; עמאר, היצירה (חש"ם), עמ' קמ; מרציאנו, עמ' 310.

33 *Times of Morocco* 23 בינוי 1887. נגיד בפאס נוכר בתרנ"ז (1897): יצחק אבן דנאן, ליצחק רית, סי' כו. על התורמים להדפסה: Serels (1979), p. 150. ספר התקנות לאבן צור: FO 99/280

בעיות המימון של שירותי הקהילה

בין הנושאים הנידונים במקורות הרבניים על חיי הקהילה: השגת המימון כדי לשלם לשומרי המלאח; מתנות לסולטאן בחגים המוסלמיים ובאירועים משפחתיים של בית הסולטאן; חלוקת המסים בין בעלי הכנסות שונות בקהילה; הדאגה לנצרכים ועוד. בעבר היו מנדרבים בג' רגלים. בשנות ה-90 של המאה ה-19 בעת מכת ארבה הטילו מס על הבשר (גאבילה), דבר שעורר התנגדות של כמה מחכמי פאס. ור' יצחק אבן דנאן מכנה יוזמה זו 'גזל עניים' שהרי גם שכבות עניות הנזקקות לבשר חייבות לשלם ואין זה פרוגרסיבי. ר' משה אלבאז מצפרו (תקפ"ג-תרנ"ו 1823-1896) שנשאל בנושא זה, ענה בשנת תרנ"ה (1895) כי הוא תומך בהיטל. בהביאו ראייה שכבר בימי הנגיד אברהם רותי (במאה ה-16) תוקנה תקנה על הטלת מס על הבשר. הויכוח בנדרן פורסם בעיתונות באנגליה ב-7 באוגוסט 1896. למרות הכבוד שרחשו בני הקהילה לחכמים, היתה תסיסה נוכח הפטור ממסים שנהגו ממנו תלמידי החכמים, ואולי בגלל מספרם הגדול, נותר עול המסים על מספר מוגבל של יחידים. נראה זה עלה גם בדורות הקודמים ועמדתם של החכמים היתה לפי ההלכה, שאין להטיל מסים עליהם. בקהילה היתה חברה של מתנדבים שחבריהן קיבלו על עצמם לעשות חסד עם הנזקקים. כפי שכתב ר' אבנר ישראל הצרפתי יש בפאס שבעים חברים בחברה, בראשם עומד אדם הנבחר לכך, והם מתחלקים לשבע משמרות ולכל משמרת ראש. הם משמחי כלות, הדואגים לכלות עניות, מבקרים חולים, דואגים למימון הריפוי והתרופות והם העוסקים בקבורת מתים.

מצבה של הקהילה היה חמור בפרוץ מגפות. ב-1893 פרצה מגפת קדחת, ומונו שלושה אנשים לדאוג לנצרכים מתוך קופת הצדקה המתחלקת מדי שבוע. מגפה קשה פרצה באוגוסט 1901 וכל העיר סבלה ממנה, מוסלמים ויהודים. כמעט לא היתה משפחה שלא נפגעה. בעיקר נפגעו העניים שתנאי הדירור שלהם היו יורדים. קבורת יהודים אמידה לקחה על עצמה לדאוג להוצאות הריפוי והתרופות לעניים. כ"ח שלחה 2,000 פרנק להקלת המצוקה.³⁴ אמצעי הענישה על עבריינים בקהילה היו חרם, קנס וגם בית סוהר בו נעצרו על ידי 'טובי העיר' יחידים שסירבו לשלם או פיגרו בתשלום מסים לקהילה, והעציר שוחרר כאשר שילם, או מצא ערב להתחייבותו על התשלום.³⁵ בחברה השמרנית האופיינית ליהודי פאס שמרו בדרך כלל על מנהגים מקומיים, מהם המבוססים על הקבלה, והיו גם החמורות ביניים מסוימים.³⁶

34 יצחק אבן דנאן, ליצחק רות, סי' נא; משה אלבאז, הלכה למשה, ח"ס, סי' קנו; JC, 1896, 7, Aug. p. 7. דאגה לחולים: עובדיה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 88; בשן (חש"ט), עמ' 210. על חברות: Le Toumeau (1965), p. 261. מתנות לסולטאן: Elmaleh (1911), p. 369. המגפה ב-1901 והפעילות הסוציאלית: JC, 1901, 13 Sept. p. 17; 4 Oct. p. 18.

35 יצחק אבן דנאן, ליצחק רות, ח"ב, דף ס; Ashmead, p. 272.

36 על מנהגי פאס: עובדיה, נהגו העם, בתוך: נחן דויד, עמ' שפט, שצא, חכה, תל, תמא. טעם מנהג לפי המקובלים: שם, עמ' שכ. בדני ניקור נהגו להחמיר: שם, עמ' שפד. בית הדין פוסק 'בשקול הדעת ולא במגזים': רפאל בירדוגו, משפטים ישרים, דף כה. על מנהגי פאס וקהילות אחרות במרוקו: בן נאיים, נהג כחכמה. השפעות חיצוניות על המנהגים: שפרבר, ח"א, עמ' רכב-דלד.

חינוך הבנים

במשך דורות למדו הבנים בכותאב, שמטרתו להכשיר את הבן להשתתפות בחיי בית הכנסת והקהילה, אבל לא ניתנה השכלה או הכשרה מקצועית כלשהי. הסתפקו בידע בסיסי בתפילות ובקריאת התורה. המורים היו חסרי הכשרה פדגוגית, והישגי הילדים היו דלים. מיסיונר אנגליקני שביקר לראשונה בפאס ב-1870 כותב על בתי הספר העלובים בהם לא לומדים דבר חוץ מקריאת התפילות בעברית.³⁷ מידע אמין יותר מסר ר' אבנר ישראל הצרפתי כתשע שנים אחריו. לדבריו, החינוקות באים לבית הספר בגיל 4 לומדים קריאת האותיות, המלים, הפרשה והתפילה, ומפרט את הלימודים בגילים הבאים. אין מקום קבוע לבית הספר, לעתים בחדר ליד בית הכנסת, או בחדר ששוכר המלמד.³⁸ שלמה בן עזיל (יליד טנגיר 1851–1921) מנהל בית הספר של כ"ח בלאראש, ביקר בפאס ומסר דו"ח שפורסם ב-1882 לקראת פתיחת בית ספר של כ"ח בפאס. לדבריו, לומדים בבית הספר 945 ילדים, בשיטות מיושנות, ללא משמעת וללא מסגרת מחייבת. הילדים באים והולכים בזמנים הרצויים להם, ומשחקים במקום ללמוד. הוא גם הוסיף שרמת ההשכלה של יהודי פאס היא נמוכה, והנחמה למצוקתם היא באמונה הנשמרת בקפדנות.³⁹

ברו"ח של דניאל הירש מנהל בית הספר של כ"ח בטנגיר שנכתב ב-5 במאי 1873 נאמר שיש לחשוב על פתיחת בית ספר בפאס, ובלבד שיימצאו מורים מתאימים. ארבע שנים לאחר מכן נמסר שלפי דעתו של מר הלוי, שליח של כ"ח, יש חשיבות בפתיחת בית ספר בעיר זו, בה קהילה יהודית גדולה והנמצאת תחת פיקוח ישיר של הסולטאן.⁴⁰

בית ספר מודרני

המידע הראשון על בית ספר בפאס הוא ברו"ח של 'אגודת אחים' ל-1881–1882. בית הספר מנוהל על ידי אברהם בן שימול, אשר מקוה לקבל הקצבה שנתיית מכ"ח. בכיתה הראשונה למדו 30 תלמידים מגיל 9 עד 20, ביניהם מוסלם בן 26. הם משלמים שכר לימוד, והמנהל מוכן לקבל גם תלמידים שאין ביכולתם לשלם. לאחר התכתבות של מספר שנים בין כ"ח ו'אגודת אחים' הגיעו להסכם בדבר מימון משותף בחלקים שרים להחזקת בית הספר שנפתח באוקטובר 1882. (כ-21 שנים אחרי פתיחת בית הספר הראשון של כ"ח בתיטואן). שלמה בן עזיל מונה מנהל. הוא הצטיין לא רק במסירותו לחינוך, אלא התערב גם למען יהודים שנאסרו או שסבלו מהתנכלויות. צוות המורים כלל מורה לעברית ומורה לערבית. מספר התלמידים בשנה הראשונה היה 100, מהם 40 לא שילמו כל שכר לימוד. טכס הפתיחה נערך ב-2 במרס 1884. פקידים צרפתיים שיבתו את המנהל שעשה רבות תוך זמן קצר. שנה לאחר מכן נערך טכס בהשתתפות שגריר צרפת שרל פרו

37 1870, p. 235; *JJ*, 1870, p. 235; *Le Tourneau* (1949), p. 573; עמ' 123–139.

38 עובדיה, פאס ותכמיה, ח"א, עמ' 88.

39 *Bericht*, 1882, II, pp. 19–20.

40 *JC*, 1877, 4 May, pp. 4–5; *Bericht*, 1873, I, p. 181.

(Féraud), ויעקב בן עזרא המורה לעברית ביקש את הפייטן ר' ש. אזולאי לחבר פיוט מיוחד לאירוע. הבחינות השנתיות נערכו בטכסיות, מלוות הצגות על ידי התלמידים, בנוכחות דיפלומטים. בשנות ה-80 ביקרו שגרירי צרפת, בלגיה ופורטוגל, ששאלו את התלמידים על ידיעותיהם בצרפתית, ספרדית וערבית, ובשנות ה-90 ביקרו שגריר בריטניה וחברי הפרלמנט הבריטי שבחנו אותם באנגלית, שהרי בית הספר נתמך גם על ידי 'אגודת אחים' בלונדון. בביקורים אלה חולקו פרסים לתלמידים נצרכים ומצטיינים.⁴¹ מספר התלמידים עלה רק במעט, באשר לפי דו"ח ב-1892 נימנו רק 120, מהם 65 שלא שילמו שכר לימוד.⁴² דומה שהמספר הקטן של תלמידים נבע מתוך גישה שמרנית לחינוך ביחוד על ידי הרבנים, למרות שר' אבנר ישראל הצרפתי ואחריו ר' שלמה אבן דנאן התייחסו באהדה לבית הספר.⁴³ בסוף 1890 התמנה לניהול בית הספר יוסף קונקי יליד גיברלטר 1870, וסגנו היה יוסף בן סמחון. לפי ידיעה מנובמבר 1895 יזם המנהל פתיחת מטבח לעניים, בו קיבלו הנצרכים מזון. במכתב שכתב הרב שלמה אבן דנאן לכי"ח בכ"ג טבת תרנ"ז (1897) שיבח את כי"ח על פתיחת בית הספר ואת מנהליו הנ"ל. באותה שנה היתה יוזמה להטיל מס על הבשר כדי לממן את החזקת בית הספר, אבל אחדים מהחכמים התנגדו כי אין זה היטל פרוגרסיבי, והחליטו להטיל מס על העשירים בלבד. המנהל הבא של בית הספר היה א. אלמאליח, שהיה פעיל גם בתחומים החורגים מחינוך. הוא הוכיח את יכולתו הארגונית בסיוע לקרבנות ההתנפלות על יהודי פאס באפריל 1912. לאחר הפסקה בגלל המהומות, נפתח בית הספר ב-1 ביוני 1912. הוא דאג לריהוט חדש לאחר שזה ניוק על ידי הפורעים. נוספו 60 תלמידים חדשים ומספרם בשנה זו היה 300 תלמיד.⁴⁴

חינוך הבנות

בעייה חמורה יותר מבחינת החברה הרתית היתה פתיחת בית ספר לבנות, שהרי חכמי פאס כמו גם במקומות אחרים בעיקר בערים הפנימיות צפרו, מכנאס ומראכש, לא דאו בעין יפה חינוך ממוסד של בנות, מחשש שתצאנה לתרבות רעה. חינוכן

41 בית הספר של כי"ח נוסד ב-1880: p. 25, id. (1965); p. 573, Le Tourneau (1949). בן שימול: AJA, 1882, pp. 67-68; בן עזיל: BMAIU, 1883, pp. 22-23; AJA, 1884, p. 46; JC, 1884, 30 May, p. 119; Bericht, 1883, II, p. 39; 1884, I, p. 12; p. 6, 12 Dec., p. 12; Navon, p. 118; JC, 1888, 6 April, p. 13; 1889, 14 June, p. 22; 1895, 18 Jany, p. 20; 1899, 17 March, p. 27; 1903, 2 Jany, p. 22. יהודים כמצוקה: AJA, 1885, p. 45; BAIU, 1889, p. 53. באמצעותו שלחה כי"ח קונטרסים של ספרו של הרב שלמה אבן דנאן, תעודה מה-9 בספטמבר 1889: הצב, תרמ"ה, ג' לה; תרמ"ח, ג' יח.

BAIU, 1892, p. 88; JC, 1885, 12 June, p. 11

42 43 BAIU, 1892, p. 88. תחילה התנגדות לפתיחת בית הספר ולאחר מכן השלמה: JC, 1895, 15 Nov. p. 9; 1901, 4 על קתקי וכן סמחון: 1906, 18 May, pp. 25-26; Oct. p. 18; Navon, pp. 94-97

44 נגד מס על בשר בשביל החינוך: עובדיה, פאס וחכמיה, ח"א, 187; Navon, pp. 94-97; 131. על א. אלמאליח: Elmaleh (1912), pp. 756-757

המסורתי שניתן על ידי האם או הסבתא הסתפק במצוות ובמנהגים הקשורים לרעייה ולאם היהודית, וכיון שלא חלה עליה החובה להתפלל ולקרא בתורה, אין היא חייבת ללמוד לקרא. בית הספר נפתח ב-1899 (37 שנים לאחר פתיחת בית הספר הראשון לבנות בחיטואן) בניהולה של הגב' בן שימול. לפי דבריה בחודשים הראשונים באו אליה רק כעשרים תלמידות, וב-25 בנובמבר 1900 התקרב מספרן למאה. הבעייה היתה שבנות רבות עזבו את הלימודים בניגוד לרצונן כדי להינשא, והמנהלת סירבה לקבל בנות נשואות. היא כתבה שהרב הראשי רפאל אבן צור השתומם שבית הספר התמלא בתלמידות בזמן כה קצר, וחשב שיהיו לה לכל היותר כתריסר תלמידות. נראה מהדברים שחכם זה התייחס ביחס חיובי לחינוך הבנות בבית הספר. ב-1901 ביקרו רק 80 בנות בבית הספר. בתי הספר של כ"ח בפאס לא הביאו תועלת רבה. עד 1912 לא יכלו התלמידים לעשות שימוש מעשי בהשכלתם, ונשארו למעשה במסגרת החברתית-המקצועית השמרנית.

ייתכן שהסכמת החכמים לפתיחת בית ספר לבנות על ידי כ"ח נבע מהחשש לגרוע יותר, והכוונה לתעמולה ולחינוך של המיסיונרים שניצלו את העובדה שבנות אינן מקבלות חינוך ממוסד, וניסו ללמדן קרוא וכתוב ואת המקרא לפי האמונה הנוצרית, תוך ניצול בורותן, נוסף להטבות כלכליות למשפחות הסובלות ממצוקה כלכלית. ובית ספר יהודי ואפילו ברוח של כ"ח, עדיף היה על פני חינוך לנצרות שהיא עבודה זרה.⁴⁵

לפי דו"ח שנכתב ב-1 בספטמבר 1903, רוב יהודי פאס דוחים את מפעלה החינוכי של כ"ח ורבים רואים בפעולתה טומאה. רוב היהודים מעדיפים לשלוח את בניהם לתלמודי תורה קטנים ומוזהמים, בהם לומדים רק עברית ולא כל שפה אחרת. שלטה אמונה בעין הרע שתגרום לפורענות על כל הקהילה אם אלף הילדים ילמדו כולם בבנין גדול בתלמוד תורה, לכן העדיפו שילמדו בחדרים קטנים ועלובים בהם אין עין הרע פוגעת. רק בני עניים או כאלה שיש להם מהלכים בחו"ל שולחים ילדיהם לבית הספר של כ"ח. האוכלוסייה היהודית כמו המוסלמית בעיר זו מצטיינת בקנאות דתית הדוחה כל תרבות אירופית.⁴⁶

המשפחה ומעמד האשה

בין הנושאים שתוארו על ידי התיירים האירופים בשנים אלה היה היחס כלפי האשה היהודייה, מעמדה בהשוואה למוסלמית, וחיי המשפחה. הגרמני גרהרד רוהלפס (1896-1831 Rohlfs) שביקר במרוקו בשנות ה-60 של המאה ה-19 כותב שהמוסלמים מכריחים נשים יהודיות להיכנס להרמון. אוסקר לנץ שביקר בפאס בשנים 1880-1879 כותב כי בכיקורו בבתי המוסלמים היה עליו לחכות בשער הבית

Bericht, 1888, p. 36; Leven, II, p. 94; Laskier (1983), pp. 87, 101-102; Navon, 45 pp. 162, 174; וייל, עמ' 12-11.

46 וייל, עמ' 12-11; Weil, p. 32; בנסימון, עמ' 52; לסקר (חשמ"ז), עמ' 17-19. ב-1901: Laskier, in: Ben Ami, 204, 209. רודריג, עמ' 88-89, 110-111. על חגיגת היובל לכ"ח בבית הספר בפאס: Elmaleh (1910), p. 595. אין כלל חינוך לבנות בפאס: Meakin (1901), p. 262. על בתי ספר לבנות בפאס ומספר התלמידות בתחילת המאה ה-20: Rankin, p. 143.

עד שבעל הבית מחביא את נשותיו בחדר מרוחק לכל ייראו על ידי הזר.⁴⁷ לעומת המוסלמית המכסה פניה ברעלה, היהודייה מכסה רק את ראשה במטפת. בשנים הבאות, מתוארות נשים יהודיות בפאס כשהן רעולות.⁴⁸ להערכת הגב' פריאר (Perrier), שביקרה במרוקו בתחילת שנות ה-70 של המאה ה-19, למרות שהיהודייה אינה מבודדת מהחברה כפי שמצוי בחברה המוסלמית, אבל אפילו אצל משפחות אמידות לא דואגים לחנכה, והיא מרוכזת במשק הבית בלבד.⁴⁹ לעומת הופעתם העלוכה והרזה של הגברים היהודים, הבנות והנשים היהודיות כפאס מצטיינות כחן וכיפי והן בריאות בשר. בשבתות ובחגים לבושות בשמלות נאות רקומות העוברות מהאם לבתה, ועונדות תכשיטים.⁵⁰

נישואי בוסר: מעמדה הירוד של האשה היהודייה כפאס מתאפיין לדעת שלמה בן עוליל בכך שהבעל רשאי לגרשה בקלות, וכי בנות נישאות בגילים בין 5 ל-6, בגיל 15 נישאות בשנית, אשה בגיל 18 כבר 'זקנה'. קיימת ביגמיה ומספר יהודים נכבדים נשאו שתי נשים. אין זה מקרה שהמחנך הג'ל שרצה לחנך את הדור הצעיר כפאס ברוח הקידמה, ציין תופעות אלה שבאמצעות החינוך המודרני יש סיכוי לתקן. הוא לא דייק שהרי בגילים בין 5 ל-6 היו מקדשים את הבנות וכדרך כלל נישאו רק בגילים מאוחרים יותר בין 12 ל-14. הנחה זו חוזרת גם אצל אירופים שכחו על חיי המשפחה. גם הגירושין אינם מתבצעים בקלות כפי שהדבר נעשה אצל המוסלמים.⁵¹

גם אחרים חוזרים על נתון זה. לפי ידיעה שפורסמה בג'ואיש כרוניקל ב-1871 ביקר הכתב אצל משפחה יהודית אמידה כפאס, בה ראה ארבע בנות נשואות שגילן יחד היה 40 שנה. אחת בגיל 11 עם חינוך ביד. האיטלקי דה אמיקיס שביקר כפאס בשנות ה-70 של המאה ה-19 כותב על ילדה בת תשע וחצי הנשואה כבר שנה, ובעלה היה בן 10 כשנשאה. אמרו לו שרובם נישאים בגיל 10, מיעוטם בגיל 7-8, וממשיכים לגור אצל ההורים המטפלים בהם כבילדים. ונדיר שבת תתחתן מעל גיל 12 כשהיא נחשבת מבוגרת כבר. פיליפ דורהם טרוטר (Trotter) קצין בצבא הבריטי שליווה ב-1880 את שגריר בריטניה דרומונד האי לחצר הסולטאן כפאס, כותב על כלה יהודית בת 9. המיסיונר גינצבורג ציין שכנות יהודיות כפאס נישאות בגילים בין 8 ל-10. הרופא המיסיונר רוברט קאר (Karr) שביקר כפאס ב-1889 כותב שנישואי הבוסר הם הקללה הרובצת על יהודי פאס. ההורים משיאים ילדיהם בגילים בין 8 ל-10. הוא פגש בעל בן 14 ואשתו בת 12. הבעל הצעיר ממשיך לימודיו בבית הספר.

47 Rohlfs (1873), p. 272; Lenz, pp. 138, 141

48 לפי מידע מ-1912 הנשים היהודיות כפאס רעולות כמו המוסלמיות. רק במלוא הן משליכות אח הרעלה: 482 Neumann, p.

49 Perrier, p. 328

50 Trotter, p. 178; Perrier, p. 329; Amicis, pp. 222-223, 262-263; Pietsch, p. 176; 50 Le Tourneau (1949), p. 569

51 Bericht, 1882, II, p. 20. אחד המאפיינים למעמדה הנחות שבעלה רשאי לגרשה בקלות: בנסימון, עמ' 52.

האנגלי הנרי קולויל (Colville) היה נוכח בחתונת נערה בת 9 עם נער בן 14. לדבריו, אמרו לו שההורים מעוניינים בנישואין מוקדמים כדי למנוע יחסי מין פרועים. נוסף לכך נישואין אלה הם רק פורמליים וייכנסו לתוקף רק לאחר כמה שנים. אין הדבר מדויק שהרי עם כניסתה לחופה, הנישואין מקבלים תוקף, אלא אם כן הכוונה שהזוג עדיין לא בשל ליחסי מין מלאים. ואמנם בספרות התשובות מצויים דיונים על בעיות שהתעוררו כתוצאה מהעובדה שהנערה נישאה כשהיא עדיין קטנה. בין הסיבות לנישואין המוקדמים נוסף לנוהג הסביבתי היה א. הרצון להבטיח את קיומה הכלכלי בעתיד. ב. החשש שתיחטף על ידי מוסלם, או יאלצו להיכנס להארס, כי הבת והאשה היהודייה נחשבו בעיניהם נאות. ג. אם תתייתם, יש סכנה שהשלטונות יאסלמוה.

תופעה אחרת היתה שהבת הקטנה נישאה לאדם זקן ממנה בעשרות שנים. גברים בגילים מתקדמים היו נושאים נערות לאחר שהאשה הראשונה נפטרה או הפסיקה ללדת, והגבר רצה ילדים נוספים. המקורות מתקופה זו מספרים על נערה בת 7-8 שנישאה לגבר בן 30-40, בת 8 לגבר בן 40, בת 8 נישאה לגבר בגיל 20-30. הוריה השיאוה לזקן כאשר הבת עברה את הגיל הרגיל לנישואין, או כאשר הזקן היה איש אמיד או תלמיד חכם ומשפחת הכלה ראתה זאת בתור כבוד להשיא לו את בתם.⁵² ואמנם נישואי הבוסר נחשבו כרעה חולה, וכי"ח לחמה נגד התופעה גם באמצעות פנייה לחכמים, ובתקווה שהחינוך ישנה את התופעה. לפי ידיעה מתרמ"ה (1885) ביקש שגריר צרפת בעת ביקורו בבית הספר מהרבנים למנוע מילדיהם שינשאו בגיל הילדות. ב-1897 פנה יוסף בן סמחון סגן מנהל בית הספר לבנים בפאס לר' שלמה אבן דנאן בנדון. הרב טען שמעורבותם של רבני צרפת וארץ ישראל עשויים להשפיע על חכמי פאס בכיוון הרצוי, אבל הוא עצמו השיא את בנו עם בת פחות מגיל 10. הגב' בן שימול, מנהלת בית הספר לבנות בפאס הסבירה את הסיבה לנישואי הבוסר בכך שההורים רוצים להיפטר מבתם מוקדם ככל האפשר, כי הבת היא 'קללה' למשפחה. וראייה להנחה זו, כי כשנולד בן הכל פורצים בתשואות גיל, ואילו לידת בת כרוכה בקריאות אבל. בנות קטנות בעיקר ממשפחות עשירות היו עוזבות את הכיתה כדי להינשא כי הן היו מבוקשות יותר. אבל לשמחתה היו כמה הורים שסירבו להצעות נישואין של בנותיהן, על מנת לאפשר להן ללמוד. בשנת 1903 פנתה כי"ח לרב רפאל אבן צור בנדון כדי שיעזור במאבק למנוע את התופעה

52 *JJ*, 1870, p. 235; *JC*, 1871, 8 Sept. p. 8; *Amicis*, p. 265 נישאת לעתים רחוקות לפני גיל 16, ויותר רגיל בין 16 ל-20; *Perrier*, p. 329; *Meakin*, *JC*, 20: 16; *Trotter*, p. 205; *Kerr* (1894), pp. 98, 146; *Colville*, pp. 172-173; (1895), p. 14; *Ashmead*, p. 275; *Meakin* (1901), p. 262; *JC*, 1875, 23 April, p. 56; *JMA*, 1895, March, pp. 27-28; *Perrier*, p. 329; *Le Tourneau* (1949), p. 570; על הרב שלמה אבן דנאן: *Laskier* (1983), p. 129; *Waltham*, p. 36; *Kerr* (1894), p. 146; *Stillman*, p. 201

שתוצאותיה שליליות לגבי הצאצאים של אם בת 12 ואב בן 14. התברר שהרכבים שבעצמם השיאו את בניהם ובנותיהם בגיל רך, לא התנגדו למסורת רבת השנים של נישואי בוסר. החינוך של כ"ח לא פתר את הבעייה כליל, אם כי חל שיפור מה, והתופעה נמשכה עוד במאה העשרים וממדיה צומצמו. רק ב-1950 הוחלט על ידי מועצת רבני מרוקו שהגיל המינימלי לנישואי בת יהיה 15.⁵³

נישואין בין קרובים, לעתים בין בני דוד היו מצויים גם כן, ולפי דעה אחת זה גורם לגיוון הגזע היהודי.⁵⁴

ביגמיה: לדברי המיסיונר גינצבורג, אצל יהודי פאס מותרת הפוליגמיה, והרב הראשי עצמו נשא שתי נשים. ארבע שנים לאחר מכן דיווח שרבני מרוקו נושאים שלש עד ארבע נשים. מידע דומה נמסר על ידי הגב' פריאר, ועל ידי כתב עיתון ב-1881. לדבריו, יהודי כמו מוסלם רשאי לשאת עד ארבע נשים ואף הוא חוזר על כך שלרב הראשי שתי נשים. הרופא רוברט קאר חלק על קודמיו. לדבריו יהודי פאס נושאים בדרך כלל רק אשה אחת, חוץ ממקרים יוצאים מהכלל. לפי עדותו של גרמני מתחילת המאה ה-20 חיי המשפחה של יהודי פאס יותר נאים מאלה של המוסלמים, הנושאים נשים רבות.⁵⁵

במקורות רבניים בתקופה הנידונה ואילך יש אישור לנישואי אשה שנייה בפאס, לפי הכללים המעוגנים בתקנות, ולפי פסקיהם של חכמים. היה נהוג שבכתובה רשום התנאי שאין הבעל רשאי לשאת אשה שנייה אלא ברשות הראשונה. תנאי זה פקע א. אם היתה עקרה. ב. לא הביאה זרע וזכר. ג. הילדים מתו והבעל רצה צאצאים נוספים. ד. האשה חולה ואינו יכול לקיים אתה יחסי אישות. ה. נסמית ואינה מסוגלת לנהל את משק הבית. ו. אשתו רחוקה וכתוצאה מזה הוא חולה על פי חוות דעת רופאים. ז. אשה שמרדה. גם שאר התקנות נהגו כבעבר, למשל שהקידושין ייערכו במעמד עשרה מישראל וחכם.⁵⁶

המשפחות והחברה הקדישו הרבה מרץ וממון לטכס הנישואין, והשמתה היתה

- 53 שמחה ללידת בן יותר מאשר ללידת בת: Le Toumeau (1949), p. 573. הרב יוסף בן נאיים יליד תרמ"ב (1882) נשא אשה בהיותו בן פחות מ-16: בן נאיים, נוהג בחכמה, עמ' 29; בנסימון, עמ' 51. על ביקורו של שגיר צרפת: הצבי, תרמ"ה, גל' לה; Laskier, in: Abitbol, pp. 336-337; id (1983), pp. 119-123; Stillman, pp. 199-200; Elmaleh (1911), p. 370; ורודריג, עמ' 88-89. על החלטת הרבנים ב-1950: עמאר, ספר התקנות, עמ' 273.
- 54 בן נאיים, נוהג בחכמה, עמ' 59; 329; Perrier, p. 389; Meakin (1892), p. 389; בני דוד במשפחת הרבנים סירירו: Serels (1982), p. 106.
- 55 94, p. 235; id. 1874, p. 235; II, 1870, ב-1847 דווח על ידי המיסיון במרוקו, שבערים מכונס, פאס ומראכש נושאים היהודים לעתים 2 או 3 נשים: שם 1847, עמ' 2; התבצלת, כח אלול תרמ"א; 146-147; Kerr (1894), pp. 146-147; 2 Sept. p. 6; JC, 1881, p. 328; Perrier, p. 328; Banse, p. 70; Meakin (1892), p. 389; Artbauer, p. 24.
- 56 שבועה שלא ישא אשה נוספת: בן נאיים, צאן יוסף, סי' ה. נשיאת אשה שנייה: משה אלכאז, הלכה למשה. אהע"ז, סי' ב, יח, לב; יצחק אבן דנאן, יצחק ריח, ב, דפים יח, כא; שלום משאש, דברי שלום, אהע"ז, סי' יא; שלמה אבן דנאן, אשר לשלמה, סי' לר; הנ"ל, בקש שלמה, סי' מז. קידושין פומביים: שלמה אבן דנאן, אשר לשלמה, סי' כט; משה מלכה, מקוה המים, ח"ב אהע"ז, סי' ו.

ביטוי לשאיפת ההמשכיות נוכח המצוקות בידי אדם ובידי שמים. כדי לשמח חתן וכלה, היו מעבירים את החתן לבית הכלה בשבת שלפני החופה בשוקים כשירה, ובליל הטבילה לבית הטבילה 'בפיוטים וקול רינה'. ובני החברה לגמילות חסדים מטפלים בנושא זה כמו בפעולות אחרות. בבית הכנסת היתה נערכת תפילה חגיגית. המשפחות היו מבקרות זו את זו, ומעניקות מתנות בעיקר תכשיטים, שהבטיחו את מעמדה הכלכלי של האשה במקרה של משבר.⁵⁷

האשה בכלכלה: הנשים היהודיות עסקו בדרך כלל בניהול משק הבית בביצוע שירותים לבעל ולילדים, והיו חלויות בבעל כלכלית. אבל היו נשים שעזרו לפרנסת המשפחה על ידי מלאכות שונות, ביחוד אלה האופייניות למלאכה נשים: תפירה, אריגה, סריגה של חוטי זהב או כסף לשמלות ולנעליים.⁵⁸ היו גם מקרים יוצאי דופן בהם נשים גילו עצמאות כלכלית. למשל לפי מקור משנת תרמ"א (1881):

טופס תנאים שהתנו איש וביתו בעיר ואם פאס בפאתי המערב ... האשה אסתר הפרישה מממונה סך גדול ושיירה אותם לעצמה כדי נכסי מלוג והתנית על בעלה חיים שיהיו ידיו מסולקות מהם ומפירותיהן ומפירי פירותיהם עד עולם ... ורשאית היא לחלק מהם צדקות ומתנות לאביונים ולעשות כאשר תאווה נפשה ולא יכנסו לכלל חלוקה במיתת אחד מהם בשום אופן שבועולם, אלא תטלם היא או יורשיה.⁵⁹

לפי איטלקי שביקר בפאס בשנות ה-70, הגישו נשים יהודיות עצומה לשגריר. יש להניח שגבר כתבה, אבל עצם המעשה מעיד על יוזמה ומעורבותה של האשה היהודית בפעולות החורגות ממשק הבית.⁶⁰

חיי הכלכלה

פאס היתה מרכז למסחר מקומי ואומנויות מסורתיות. קשרי סחר התנהלו בין פאס להרי האטלס, בהיותה שוכנת על מסלול הסחר בין הדרום לצפון. חומרי הגלם שהובלו מהדרום לצפון ולאג'יר, עברו דרך פאס. אולם בשנים אלה חלקם של היהודים בסחר אינו רב ורק מיעוט עסק בסחר הפנים ארצי ועוד פחות בבינלאומי. כמו במקומות אחרים, שכבת הסוחרים היא בדרך כלל המבוססת מבחינה כלכלית. לדברי ר' אבנר ישראל הצרפתי ב-1879 חיים בפאס רק עשרה יהודים העוסקים בסחר של סחורות מיובאות, והם כמו המלויים בריבית מבוססים. גינצבורג כותב על כמה מהם שהם עשירים. כ-12 שנים אחרי כן כתב ש. בן עוליל על כמה מאות סוחרים יהודים בסחר עם אירופה והם אמידים. דומה שיש הפרזה במספר זה. סוחרים עסקו

57 משמחי כלות וחתנים: עובדיה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 88. תיאור מפורט של מנהגי הנישואין:

Le Tourneau (1949), p. 570; id. (1965), pp. 256-261

עובדיה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 91; 137; 143; Colville, p. 137; Lenz, p. 137

58 רחמים פראנקו, שערי רחמים, ח"ב, אהע"ז, סי' כא. השווה: בשן (תשמ"א), עמ' 71, 79. על

תקנה בקשר לזכויותיה הכספיות של האשה: עמאר (תשמ"ט), עמ' 23-49.

60 Amicis, p. 261. השכלת היהודיות בפאס גבוהה מזו של המוסלמיות: Neumann, p.

למוסלמים, כי אלה כתבו תעודות מזויפות כאילו החזיר את ההלוואות. במקור מתחילת המאה ה-20 נאמר שבפאס שולטים יהודים בעסקי כספים, והודות לעושרם הם יכולים לעזור איש לרעהו. היו משפחות של בנקאים וסוחרים אמידים בפאס ביניהם בן שמחון, אפאלו ועוד, הקשורים עם הסולטאן ועוסקים בסחר בינארצי. עם האמידים יש למנות גם את הרופאים היהודים המרעטים שהיו בפאס, ונוכח המחלות והמגפות הם היו מבוקשים. לפי מקור מ-1888 היה לקהילה רופא, ב-1903 היו חמישה רופאים יהודים מבוססים בפאס, ביניהם שניים מתורכיה. האחרים מרוסיה, מגרמניה ומצרפת.⁶⁵

אומנים: רוב היהודים בפאס התפרנסו מאומנויות, מהן האופייניות לעיר זו וליהודים חלק נכבד בהן דורות רבים. יש לשער שבעקבות היכרות עם האומנים היהודים דיווח כתב של עתון בריטי ב-1881 על יהודי פאס שהם אנשי עמל, בעלי מרץ, ועולים על אחיהם במקומות אחרים כברבריה. ר' אבנר ישראל הצרפתי מבחין בין מקצועות הנשלטים על ידי יהודים, ובין כאלה שהם ומוסלמים כאחד עוסקים בהם. לדבריו, מעל 300 נפשות מתפרנסים ממלאכות הקשורות ברידוד חוטי כסף וזהב, צורפות לתכשיטים, רצענות למרום עם הארץ, יצרני מורג חרוץ להחלקת הצמר. המקצועות האחרונים נשלטים על ידי יהודים. הוא מונה מלאכות נוספות שיהודים וישמעאלים עוסקים בהן כמו חייטים, אורגי גלימות, תופרי מנעלים, בנאים ונגרים.⁶⁶ במקורות אחרים נזכרים בעלי מלאכה אלה: צורפים של חוטים וכלים מזהב ומכסף, מהם צמידים, טבעות, בהם ליהודים שליטה. נפחים, פתחים, נגרים, אורגים, רוקמים, חייטים, בנאים, סנדלרים, יוצרי כלי חרס וי"ש (מאחיה) עשוי מפירות בעיקר מתמרים, וכן עובדי שירותים כמו סבלים.

אומנים אלה עשו מלאכתם בשיטות מסורתיות כפי שעשו אבותיהם דור אחרי דור, ולא ראו בעין יפה תחרות המבוססת על שיטות חדשות שאירופים הביאו לעיר.⁶⁷

התרוששות ומכות בירי שמים

רבים מיהודי פאס היו עניים, והפער ביניהם לבין מיעוט העשירים עורר את תשומת לבם של הורים. לנץ כותב, שמזלם של העניים שהם מסתפקים במועט, וכי שותפות הגורל, והשפלתם על ידי המוסלמים מחזקים את הערכות ביניהם ובין העשירים. האמידים עוזרים לנצרכים ולא יתנו להם ליפול. הרופא המיסיונר קאר כותב שיהודים עניים גרים בבית הקברות מחוסר יכולת לשכור דירה.⁶⁸

65 17 באפריל 1882: FO 99/250; Foucauld, pp. 78-80; Kerr (1894), p. 146; דשן, עמ' 179; 70; Banse, p. 70; Lahlou, pp. 229-230; מלרים מפסידים: J.C., 1896, 7 Aug. p.

7. הרופאים: Le Tourneau (1949), p. 183.

66 BAIU, 1885-1886, pp. 24-25; Ashmead, p. 269; Aubin, p. 298.

67 עובדיה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 91-92; 6; J.C., 1881, 2 Sept., p.

68 JI, 1870, p. 235; Rohlfs (1873), p. 254; id. (1874), p. 167; Colville, pp. 169-170;

146; 141; Trotter, pp. 178-179; Bericht, 1882, II, p.19; Kerr (1894) p.

298. Aubin, p. 126 מקצועות מגויים בפאס: Ricard, pp. 205-224. ייצור י"ש:

138. Lenz, p. 29. סבלים: BAIU, 1884-1885, p. 29. התנגדות לאומן שוייצי ב-1898:

Le Tourneau (1949), p. 177; JI, 1870, p. 235; Report, 1885, p. 114; Lenz, pp.

141-142; Kerr (1894), p. 69; Ashmead, p. 273.

אחד הגורמים להתרוששות היו שנות הכצורת, בעקבותיהן מחסור ועליית מחירי המזון. חוסר תנאים סניטריים, צפיפות במלאח, גרמו לתמותה גבוהה כשמגפות החולירע פקדו את פאס ויהודיה בשנים אלה. שנים קשות במיוחד היו בין 1878 ל-1884. מצב דומה היה בעת הזאת גם בערים אחרות במרוקו. למזלם נשלחו תרומות על ידי כ"ח, הברון הירש ומלונדון מ- Morocco Relief Fund. ב-1878 נתרמו לפאס 1,200 פרנק מתוך 10,000 שנשלחו לעשר ערים אחרות במרוקו.⁶⁹ למרות מצבם תרמו יהודי פאס לנפגעי רעש בספרד. לפי ידיעה שפורסמה ב-12 ביוני 1885, שלח שגריר ספרד במרוקו דיוסדאדו (Diosdado) מכתב תודה למר ל. כהן מו"ל ועורך העתון במרוקו Le Réveil du Maroc וביקש למסור את תודתה של ממשלת ספרד למר בן עוליל, מנהל בית הספר שארגן את התרומה של יהודי פאס לנפגעי הרעש. יצוין שכבר בשנות ה-70 היו יחסים טובים בין יהודי פאס לנציגים הדיפלומטיים של ספרד, שתמכו ביהודים. קונסול ספרד דאג להרחבת השמירה במלאח לשם חיזוק בטחונם של הדרים בו.⁷⁰

ב-1890 תרמו ליהודי צפרו, הקהילה הסמוכה לפאס, שסבלו מהצפה של נהר, שגרמה להרס בתים ולטביעתם של 53 יהודים.⁷¹

לפי ידיעה מ-14 במרס 1894, מבין 5,000 יהודים בפאס 1,400 רעבים ללחם. בקיץ 1889 פרצה מכת אבעבועות בפאס. ב-1895 השתוללה בה מגפת קדחת. בין השנים 1893-1896 היו שנות בצורת ומגפות. ועליהן נוספו גם מכות ארבה שכלו את היבול הדל של השדות. העניים סבלו במיוחד והמתולות כילו בהם.⁷²

שריפה: בסוכות תרנ"ז (1896) פרצה שריפה במלאח, כמאה צריפים שנבנו כשמונה שנים לפני כן מעץ ישן ומקש בהם גרו העניים נשרפו מיד, וכ-500 יהודים ביניהם נשים וטף נשאר ללא קורת גג וללא רכוש. רבים ברחו לשדות, וחזרו למחרת. רבים נכוו ושני יהודים ניספו. הפצועים טופלו חינם על ידי רופא זר. לפי גירסה אחרת פרצה השריפה בבית הקברות שם הקימו היהודים העניים צריפי עץ. בגלל הצפיפות במלאח ודמי השכירות הגבוהים שאין העניים יכולים לעמוד בהם העדיפו לגור בסוכות עץ בבית הקברות. כיון שמחסן התחמושת של הסולטאן היה בקרבת מקום, עשה המושל הצעיר והנמרץ של פאס מאמצים למניעת ההתפשטות של האש על ידי הבאת מאות אנשים לכיבוי, והאש כובתה. דודו של הסולטאן פקד

69 מחסור ברופאים אירופיים: *JC*, 1873, 5 Sept. p. 376. חולירע בפאס: 24 באוגוסט 1878: *FO* 99/183. 4 בספטמבר 1878: *FO* 99/185; עובריה, פאס וחכמיה, א, עמ' 81, 305, 334; *BMAIU*, 1878, pp. 136, 149; *Erckmann*, p. 191; *BAIU*, 1878, II, p. 13; 1879, I-II, pp. 20-21; מלכי רבנן, דף צח; בן נאיים, נוהג בחכמה, עמ' 23. תוך שלושה שבועות ניספו כארבע מאות יהודים: אביטכול (תשנ"ד), מס' 169.

70 הידיעה העברה מטנג'יר ב-25 במאי: *JC*, 1885, 12 June, p. 11. על קונסול ספרד: *BMAIU*, 1873, Oct. p. 11; *BAIU*, 1873, II, pp. 60, 90. היהודיות בלונדון בקשר להתערבותה של ספרד למען יהודי מרוקו, וההצעה לפנות לעזרתה: *JC*, 1888, 9 March, p. 9.

71 התבצלת, כד סיון תר"ן.

72 *Times of Morocco*, 1889, 1 June. עובריה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 175-174. 8 בפברואר 1896: *FO* 99/340.

הסיכונים שנשקפו להם. שליחי האגודות היו אלה: המומר ג'ימס ברנט גינצבורג שליח האגודה בשם London Society for Promoting Christianity amongst the Jews שהקים בסיס קבוע לאגודה זו במוגדור ב-1875, ביקר בפאס ב-1870, ושוב בשנים 1873, 1877, 1884, אבל לא הצליח ליצור כאן בסיס. אנשי צוותו ניסו להפיץ את ספרי הנצרות בשנים הבאות, ללא הצלחה רבה. אלי זרכיב, מומר יליד אלג'יר, שהתחילו בתור ראש המשלחת החל ב-1886 עד מותו ב-1919, ביקר בפאס, וניסה להפיץ עותקים של הברית החדשה ולהשפיע על התנצרות, אבל לא היתה היענות לבשורתו.

הרופא רוכרט קאר נציג אגודה בשם Presbyterian Church of England שבא למרוקו ב-1886 ועסק בטיפול רפואי בערים שונות ביניהן בפאס במשך שבע שנים, תיאר את ביקורו לפני פסח תרמ"ח (1888) בפאס. נשים יהודיות גילו התנגדות לביקורו, למרות שטיפל בחולים, בטענה שהוא מטמא את הבית, ועליהן לשטוף את המקומות בהן דרך. אגודה בריטית בשם British and Foreign Bible Society ששליחיה פעלו בערי מרוקו כבר בשליש הראשון של המאה ה-19, ובשנות ה-80-90 באו גם לפאס, הצליחו לנצר מוסלם אחד, ואף לא יהודי אחד.

ב-1888 הקימה אגודה בשם North Africa Mission בסיס בפאס, לאחר שהות של כחמש שנים במרוקו. ב-1891 הקימה בית חולים. למרות הטיפול הרפואי שיהודים ומוסלמים נזקקו לו, נתקלו שליחיה בהתנגדותם של בני שתי דתות אלה. בשנות ה-90 נחבצו שליחיה על ידי השלטונות להפסיק ללמד את הילדים וביחוד את הבנות והנשים. מיסיונרים בפאס סבלו מהתנכלויות, שוד ורצח.

אגודה בשם Mildmay Mission to the Jews החלה לפעול במרוקו ב-1889, ושליחיה הרופאים ביקרו גם בפאס. לפי דו"ח ב-1897 קיבלו חולים בבית הקברות היהודי, ושם טיפלו בהם. היו עוד אגודות מיסיונריות מארה"ב שפעלו בפאס, אבל אין מידע על יהודים שהתנצרו. המיסיונרים ניצלו את העובדה שכמעט לא היו בפאס רופאים מקצועיים אירופיים ולא יהודים, והרפואה התבססה בעיקר על שיטות ריפוי עממיות, או על אמונות בכוחות מיסטיים שעשויים להביא מזור. במקורות שעברו תחת ידינו מצאנו עדויות על רופאים ב-1888 וב-1897 ובשנים הבאות על כמה רופאים שהיגרו אליה מחו"ל.⁷⁸

תחילת ההתמערבות

לקראת סוף המאה ה-19 חל כירסום הדרגתי אצל חלק מיהודי פאס בהקפדה על קיום המצוות, ובנכונותם לשמוע בקול החכמים. ר' יצחק אבן דנאן שפעל בעיר זו עד פטירתו בשנת תר"ס (1900), התלונן בהקשר לנוהג שממלאים מים מן המעיין שמחוץ למלאח בשבת, ובכך עוברים על איסור הוצאה מרשות הרבים לרשות היחיד: 'ואין בידינו להעמיד הדת על תלה'. לפי מקור מהתקופה הנ"ל ניכר שהיו שינויים בעקבות מציאות חדשה שחדרה בהדרגה גם לפאס, והיו כאלה שהתנהגו כמו אירופים. נצטט מדברי ר' חיים משאש שפעל במכנאס (נפטר תרס"ד 1904) הוא מביא בשם רבני איזמיר בהקשר למי שמגלח זקנו:

78 כשן, תשנ"ט, לפי המפתח פאס. על רופאים, לעיל הערה 65.

דזקן המגלח זקנו אפילו במספרים אין חייבים לקום מפניו ולא לכבדו ולא להדרו... אבל במקום שדירים בין האומות שכולם מגולחי זקן אין לגרוע כבודם אם מגלחים במספרים... ומור אחי אמר לי שכמנהג אזמיר נהגו בפאס איזה שנים וכשגברו בעלי זרוע בטלוהו ה' הטוב יכפר.⁷⁹

ניכר מדברי החכם שאין דעתו נוחה מהשינוי, אבל הוא משלים אתו. תהליך ההתמערבות היה איטי יותר מאשר בקהילות בערי החוף, וגבר לאחר תחילת הפרוטקטורט הצרפתי.

79 יצחק אבן דנאן, ליצחק ריח, דף פז; חיים משאש, נשמת חיים, דפים רח-רט, סי ז.

מאסר והתנכלות ליהודים בפאס בעקבות כניסתם לבית מרחץ מוסלמי

1873

בין הגזירות של השליט הפאטמי חאכם באמר אללה (996-1021) היתה הפקודה לבתי מרחץ נפרדים לד'מים, בהם יכנסו עם צלבים ובולי עץ. גזירותיו אמנם בוטלו לאחר עלות יורשו, אבל האיסור לרחצה משותפת של מוסלמים עם נוצרים ויהודים נשמר גם בדורות הבאים. לפי הנוסח של 'תנאי עומר' שנכתב בתקופה הממלוכית על ידי קלקשנדי, נזכר האיסור בהקשר לנשים בלבד. על הד'מית הנכנסת לבית המרחץ, לענוד טבעת מברזל, מעופרת, או מחומר אחר כדי להבדילה מהמוסלמיות. ובהמשך נאמר שאסור להן להיכנס למרחצאות ביחד עם הנשים המוסלמיות. כמזרח התיכון בימי הביניים ובתקופה העות'מאנית היה נהוג שיהודים הרוחצים בבתי מרחץ ציבוריים חייבים לענוד סימן מיוחד כמו פעמון על צוארם, כדי להבדילם מהמוסלמים ולזהותם כד'מייס.¹ בארצות המגרב לא הותרה הכניסה ליהודים בבתי המרחץ של המוסלמים, וכך היה במרוקו עוד בתחילת המאה ה-20, ומי שהעז ונכנס דמו בראשו. במרוקו גם נאסר על היהודים לבנות בית מרחץ לעצמם. יהודי פאס פנו בשנת 1836 לסולטאן עבד אלרחמאן השני, בבקשה להרשות להם לבנות בית מרחץ היות ואינם רשאים לרחוץ בזה של המוסלמים. הסולטאן התייעץ עם חכמי הדת המוסלמית ותשובתם היתה כי איסור השימוש במרחץ מוסלמי הוא פועל יוצא מהחובה לבדודם. אשר לבניית בית מרחץ לעצמם, האיסור מבוסס על שני טעמים:

א. בית מרחץ הוא עניין שבמותרות, שאין להעניק ליהודים.
ב. אין המרחץ דרוש להם מבחינה דתית, הם אינם טובלים אפילו לאחר יחסי מין, ובית המרחץ דרוש להם לתענוג בלבד. למרות זאת היה חכם מוסלמי אחד בפאס שהמליץ לאשר להם לבנות מרחץ, דבר שעורר תרעומת אצל האחרים ותביעה להענישו. הסולטאן הגיע למסקנה כי אין להרשות להם בניית בית המרחץ. המחבר שפירסם תעודות על נושא זה, הוסיף שעוד בשנת 1898 בימי הסולטאן עבד אלעזיז

1 איסור רחצה בפקודת חאכם: ש. אסף ולי"א מאיר, ספר הישוב, ב, עמ' 77. מקורות על גזרות חאכם: דינור, עמ' 99-103. "בתנאי עומר": לי"א מאיר, עמ' 162. לפי פקודתו של השליט הממלוכי אלמלך אלצאלח בן אבן קלאון ב-1354, נוצרייה או יהודייה הנכנסת לבית מרחץ, עליה לענוד על צווארה סימן המבדילה מהמוסלמית: צורק, עמ' קנא. הגבלה זו בירושלים במאה ה-19: כהן (תשל"ו), עמ' 50; הג'יל (תשמ"ב), עמ' 81, 151; הג'יל (תשנ"ג), מס' 141. בקושטא במאה ה-19, בתי מרחץ נפרדים למוסלמים, ליהודים ולנוצרים: Mantran, p. 504. לפי נוסע מוסלמי בשנות ה-30 וה-40 של המאה ה-18, בתורכיה מותר ללא מוסלמים להיכנס לבתי המרחץ של המוסלמים: Abd al Karim, II, p. 82. לפי מידע מהשליש הראשון של המאה ה-19, אסור ליהודים בעיר בודסה להיכנס לבית מרחץ ציבורי: Walsh, II, p. 199. גם לפי חוקי השיעים אסור ליהודים לרחוץ בבתי מרחץ של המוסלמים: לואיס, עמ' 30.

הרביעי לא היה ליהודים בית מרחץ משלהם. על רקע זה יש להבין את האירוע דלהלן.²

ביולי 1873, לקראת סוף שלטונו של הסולטאן מוחמד הרביעי (מת בספטמבר אותה שנה) התרחש בפאס האירוע הבא: יהודי חולה שנוקק לרחצה בבית מרחץ חם, הצליח להיכנס לבית מרחץ פרטי ברובע המוסלמי, לאחר מתן שוחר. הוא נאסר יחד עם שני מלווי. דיווח על המקרה הגיע לידיעת העתונות, לכי"ח וליאגודת אחים בלונדון, ונודון בהתכתבויות בין גורמים שונים בכריסטיניה ובמרקו. לסיפור שתי גרסאות, זו של היהודים וזו של המוסלמים.

גרסת היהודים

הנושא פורסם לראשונה ב-1 באוגוסט 1873 בג'ואיש כרוניקל, ופרטים נוספים בספטמבר ובאוקטובר, בדיווחים החודשיים של כי"ח, וכן בדר"ח השנתי של יאגודת אחים' לשנת 1873/4, ב'התבצלת' יח אלול תרל"ג, ובכט טבת תרל"ד. בכל אלה מופיעים הפרטים הבאים: יהודי חולה ועני בפאס בשם יהודה אלקסלאסי צווה על ידי רופאו לרחוץ גופו במים חמים. כיון שאסור שיהיו ליהודים בתי מרחץ במלאת, ואסור להם להשתמש באלה המצויים ברובע המוסלמי, שיכנע הנכה את הממונה על בית המרחץ לאפשר לו להיכנס בסתר. שומר בית המרחץ התבקש (תמורת שוחר) לא לגלות זאת לאחרים. הוא לוהה על ידי מאיר בן סוסאן ואברהם מלול. שלושתם הם בני 35-40. השומר לא שמר את הבטחתו וגילה זאת, וכשיצאו מבית המרחץ הוקפו על ידי המון נזעם שתקפם בגלל היהודי שטימא את בית המרחץ. הם נקשרו בחבלים על ידי חיילים, הובלו ברחובות העיר בדרכם לבית המושל כשהם מוכים במקלות ובפטישים, נדקרים בסכינים, ונרגמים באבנים שהושלכו מהגנות. הם נפצעו וזבים דם, אוזנו של אחד מהם נחתכה, אחד התעוורר בעין אחת ולשלישי סדקים פתוחים בראש. נוסף לכך צויה המושל האכזר להלקותם 500 מלקות. המוסלמים מקוים שהסולטאן יורה לערוף את ראשיהם.³ לאחר מכן הושלכו לבית כלא, וכעבור זמן הועברו לבית כלא אחר בו תנאים עלובים יותר. הסולטאן ביקר באותו זמן במראכש, ההנחה היא כי בשוכו לפאס, יוציא עליהם פסק דין מוות, כי חיללו בית מרחץ מוסלמי. הם נשארו בכלא מספר חודשים. בינתיים עלה ב-12 בספטמבר הסולטאן חסן הראשון, והודות להתערבותו של שגריר צרפת טיסו (Tissot) הורה הסולטאן

2 באלג'יריה: Foss, p. 60. בתוניסיה: Sladen, p. 505. במרקו: AJA, 1888, p. 25; Leared, p. 176; Meakin (1901), p. 103. טולידאנו, נר המערב, עמ' 202. התעודה מ-1836: Le Tourneau (1949), p. 184; Paquignon, pp. 112-123.

3 עונש מלקות הוא חוקי ומקובל בשריעה ובחוקים הקאנוניים כלפי מוסלמים ודמים גברים ונשים: Heyd, pp. 271-275. על יחסי מין אסורים נענשים במאה מלקות: Schacht (1964), pp. 175-178. מלקות במרקו 1836: FO 99/117. שתי פרשיות בהן הולקו נשים יהודיות: זורה טולידאנו 1880-1881: FO 99/198, FO 99/193; בינואר 1883, פרשה שעוררה הדים שליליים באנגליה, ותעודות רבות דעות על האירוע: FO 99/207, 211, 214; ראה גם, עובדיה, צפר, ח"א, מס' 301; Beauclerk, p. 82; היו אנשים שמתו לאחר שהולקו מעל אלף מלקות: 1 במרס 1875: AJA, 1875, p. 31; "יאגודת אחים" ומנטיפיורי פנו לשר החוץ הבריטי כדי שעונש זה יבוטל כלפי יהודים: AJA, 1880, pp. 30, 35.

לשחררם, ואילו שומר בית המרחץ נשאר בכלא. לפי ידיעה בג'ואיש כרוניקל ב-19 בדצמבר אותה שנה, הם היו כבר מחוץ לכלא, אבל לא קיבלו כל פיצויים.

הנרי דה וורמס (H. Worms) נשיא 'אגודת אחים' הריץ מכתב לשר החוץ הבריטי הלורד גרנויל (Granville) בו הפרטים על האירוע, וביקשו שיורה לשגרירו במרוקו שיפעיל השפעתו על הסולטאן לשחרור הנאסרים, ויצוין כי מעשה זה מנוגד לט'היר שנתן למשה מונטיפיורי בשנת 1864.⁴ וכן מנוגד להבטחות שניתנו לאחרונה לשגריר בריטניה, כי צעדים קפדניים יינקטו כדי למנוע הישנות מקרים כאלה. כתשובה לפנייה הגיעה הודעה ממשרד החוץ, כי השגריר בטנג'יר קיבל הוראה לחקור בנושא ולדווח על התוצאות. ואם יראה לו שהדבר דחוף, עליו להתערב למען הקרבתו. לאחר מכן הגיעה הידיעה כי היהודים המסכנים שוחררו.⁵

בתעודות המתפרסמות בזה לראשונה ניתנים פרטים נוספים על הפרשה, והפעילות סביבה. כנזכר לעיל, פנה הנרי וורמס בשם 'אגודת אחים' לשר החוץ ב-20 באוגוסט 1873, וצוין כי היהודי נאלץ לתת שוחד לממונה על בית המרחץ. ההמשך כפי שזכור לעיל. הוא מסיים באומרו שגם א. כרמיה (Cremieux) [1880-1796], נשיא כ"ח משנת 1863, פנה בנדון לשלטונות צרפת כדי לטפל בנושא.⁶ כרמיה שלח מברקים זהים לנציגים של צרפת ובריטניה במרוקו, בבקשה שאלה יפנו לשלטונות מרוקו לשם שחרור הנאסרים. שני הדיפלומטים שלחו את תורגמניהם לוזיר לענייני חוץ מוחמד ברגאש, ואחר כך נפגש השגריר הבריטי ג'והן דרומונד האי עם הוזיר הנ"ל, והביע בפניו את מורת רוחו על היחס האכזרי של מושל פאס כלפי היהודים. ברגאש הבטיח שיחקור בדבר.

בעקבות הוראתו של שר החוץ הבריטי לג'והן דרומונד האי לחקור את האירוע, שלח האחרון תזכיר לראש ממשלת מרוקו סיד מוסה אבן חאמד ולוזירים, תוך ציטוט קטעים ממכתבו הנ"ל של ה. וורמס לשר החוץ הבריטי. הוא כותב כי טיסו שגריר צרפת במרוקו והוא ביקשו ממוחמד ברגאש הוזיר לענייני חוץ לחקור אצל מושל פאס, ולהודיעו את תוצאות החקירה, על מנת לדווח לממשלות בריטניה וצרפת. ואם ההסברים לא יניחו את הדעת, הם יודיעו על כך לוזיר הנ"ל, על מנת שזה יעביר את הדברים לידיעת הסולטאן. לפני שיימסר דו"ח לממשלות הנוכחות, מרצע שהסולטאן יורה על שחרור הנאסרים, כי אם מעשים ברבריים כאלה יימשכו ללא נסיון להפסיקם על ידי הסולטאן או על ידי הוזירים, עלול הדבר להשפיע לרעה על היחס הידידותי של ממשלות בריטניה וצרפת למרוקו, כי ליהודים ידידים בעלי עצמה באירופה ובאמריקה, הדואגים לגורל אחיהם במרוקו.⁷

ג'והן דרומונד האי עמד לימינם של היהודים במצוקתם והיה להם לפה. גם בנו שכיהן בתור סגן קונסול במוגדור בשנות ה-70 של המאה ה-19, היה ביחסים טובים עם יהודי המקום וחכמיו כשאלה נאבקו בפעילות של המיסיונרים האנגליקניים.

4 על הטיהור של הסולטאן שניתן למוטיפיורי: לעיל פרק א, הע' 9 (עמ' די).

5 *JC*, 1873, I Aug. p. 319; 5 Sept. pp. 381-382; 3 Oct. p. 444; 19 Dec. p. 642;

6 *BMAIU*, 1873, Aug. p. 16, Sept. p. 12; Oct. p. 10; *BAIU*, 1873, II, pp. 36, 49, 59-60;

Bericht, 1873, II, p. 3; *AJA*, 1873-4, pp. 26-31

7 *FO* 99/158. נספח מס' 1.

8 בספטמבר 1873: *FO* 99/158. נספח מס' 2.

ממצאי החקירה של הוזיר לענייני חרץ, הגיעו תוך ימים ספורים לידי דרומונד האי, שדיווח עליהם מיד לשר החרץ הבריטי (12 בספטמבר 1873).

גרסת המוסלמים

גרסתו של הוזיר לתקרית היתה שונה מזו של היהודים, והוא האשים אותם בתוצאות. שליח שהגיע מפאס מסר לברגאש את הסיפור דלקמן: יהודים שיחדו את בעל בית המרחץ כדי לפגוש שם כלילה נשים מוסלמיות. על מנת לא לעורר חשד, התחפשו ולבשו שמלות של נשים. בצאתם התגלו, והותקפו על ידי מוסלמים שהובילו למרשל.

עדויות של יהודי ומסקנתו של דרומונד האי

דרומונד האי לא הסתפק בדיווח זה וחקר אצל יהודי, שסיפר לו את הדברים הבאים: יהודי שרצה לרחוץ במים חמים בגלל מצב בריאותו, שיחד את בעל בית המרחץ המוסלמי. נוסף לרצונו, הביא לשם מזון ויין כדי לערוך מסיבה, והמוסלמי השתכר. כיון שלביתו יצא שם רע כבר בעבר, חשדו השכנים ששוהות שם נשים מוסלמיות, לכן הותקפו היהודים בצאתם והובלו למרשל שציווה להלקותם. המודיע היהודי הוסיף שאינו מאמין שיהודי כלשהו בפאס יסתבך עם נשים מוסלמיות. להערכתו של דרומונד האי, עדותו של היהודי אמינה, אבל החולה היהודי וחבריו שנכנסו למרחץ עברו על חוקי המדינה האוסרים עליהם לרחוץ בבית מרחץ המיועד למוסלמים. אפילו בטנג'יר (שם התנאים של הד'מיים טובים יותר מאשר בערים הפנימיות), אין יהודי ונוצרי מורשים להיכנס לבית מרחץ. "מוסד זה נחשב בארץ זו בתור מקום קדוש כמו אדמה קדושה, ומי שאינו מוסלם, אינו רשאי להיכנס". הוא מספר על נסיון של נציג דיפלומטי שנכנס לבית מרחץ מוסלמי כלילה כשהוא מחופש למוסלם, נתגלה ובקושי הציל את חייו. וזאת רק הודות לכך שהסולטאן הורה לוזיר שלו לכתוב לו שיעזוב את מרוקו, ישא אשה, ואם יחיה כאדם בעל מוסר יורשה לחזור.

ההתערבות הדיפלומטית והחסות ליהודים — חרב פיפיות

עתה עובר דרומונד האי לדון במצב היהודים וביחסם של המוסלמים למיעוט זה. התקרית נותנת לו הזדמנות לדון באופן יותר כללי במעמד היהודים והתוצאות מהעובדה שמדינות זרות מעניקות חסותן למספר מוגבל של יהודים בעלי מעמד כלכלי גבוה. לדעתו, הסולטאן והחירים היו רוצים לעמוד בהבטחתם ביחס ליהודים, וחזרו על כך כמה פעמים, אבל כוחו של הסולטאן לשלוט על המושלים ומוסלמים קיצוניים — מוגבל, ולא חמיד יעיל, וביחוד כשמתגלה שנציג דיפלומטי מתערב. ייד מוסלמי בעמדה בכירה אמר לו שהיהודים מביאים על עצמם צרות באשמתם על ידי חוצפתם הודות לחסות שהם יכולים לקבל מממשלות זרות. העובדה שיהודים אלה מדווחים לסוכנים זרים על יחס שלילי כלפיהם על ידי מוסלמים, מרגיזה את המושלים, והם מנצלים הזדמנות להתנקם ביהודים. לדעתו, גם שגריר צרפת באותה דעה. לכן שניהם מהססים אם לנקוט בצעדים אשר אמנם יספקו את הקהילות היהודיות באירופה, אבל הם עלולים להיות מזיקים ליהודי מרוקו.

ראייה להצדקת הנחתו היא המקרה שקרה לאחרונה: בעקבות בקשתו לשחרר אסיר יהודי בעיר אזור (בתוף האוקינוס, כ-80 ק"מ דרומית לקובלנקה) הורה הסולטאן לשחררו, אבל הגיב שהוא תמיד מוכן להיענות לבקשותיו, כשיהודים קרבנות של התנהגות שרירותית, אבל מציע שלא יינתן פירסום להתערבות זו, כי הדבר גורם לכך שהמושל יחפשו דרך להתנקם ביהודים. 'התערבות דיפלומטית מגבירה את העזתם של היהודים וגסותם כלפי השלטונות'. דרומנד האי הבין את הדאגה של יהודי אירופה לאחיהם הסובלים במרוקו. להערכתו, מצבם ישתפר הודות להתקדמות בקשרי סחר עם אירופה והפצת הציויליזציה. אפשרות אחרת היא שמדינות זרות יאותו לקבל את כל יהודי מרוקו תחת חסותם. אבל יש סכנה שהמוסלמים בפנים המדינה יגלו התנגדות לסולטאן וישחטו את היהודים כתגובה על שנטשו את המרות של החוק המוסלמי.

לדבריו, מאז שירותו הארוך במרוקו (כ-28 שנים) חלו שינויים רבים כאשר ליחס כלפי היהודים על ידי השלטונות והאוכלוסייה המוסלמית. זכור לו הזמן כשיהודי או אירופי לא הורשו לרכב על בהמה כלשהי בעיר זו (טנג'יר), ויהודים מקומיים נאלצו ללכת יחפים ברובע המוסלמי בעיר, ואפילו יהודים אזרחי בריטניה לא הורשו לחבוש מגבעות גבוהות של נוצרים. ולא עבר כמעט יום בו יהודי או יהודייה לא סבלו מפגיעה או עלבון על ידי מוסלמים. לעומת זאת, עתה יהודי אינו נאלץ לחלוץ נעליו בעוברו ליד מסגד בטנג'יר. הם רוכבים והולכים לכל מקום שרוצים, ומצבם בטנג'יר טוב יותר מזה של המוסלמים. רק לעתים רחוקות שומעים על יהודי שהולקה או נאסר, וגם זה בדרך כלל כתוצאה מתלונתו של יהודי או נוצרי. הם אינם משרתים בצבא, ומשלמים מסים נמוכים. בתיטואן ובערי הנמל במערה של מרוקו, חל שיפור ניכר במצבם, וזו תוצאה של קשרי הסחר והציויליזציה האירופית המגיעה לשם. הוא מציין כי ניצל את קשריו לטובת היהודים כשאלו דוכאו, והביא לביטול גזירות עליהם בעבר. בפגישותיו עם זקני היהודים בטנג'יר ובכמה נמלים במרוקו, הסביר להם שלמרות שממשלת ה"מ מעוניינת בטובת היהודים, יש סכנות בהתערבות היתרה. וכי עליהם להישאר אזרחים נאמנים של הסולטאן ולבקש התערבות של מעצמה זרה, רק במקרים של אכזריות חמורה כשהצדדים המעורבים חפים מפשע המקובל בחוקי מדינה זו.⁸

דרומנד האי מאמין לגרסה המוסלמית

במכתבו של דרומנד האי לשר החוץ ב-30 בספטמבר, יש כמה שינויים לעומת מכתבו כשבועיים לפני כן, שסיכמנו לעיל. לפי דבריו, נאסרו נוטף ליהודים גם גברים ונשים מוסלמים שהיו מעורבים בפרשה. היהודים שוחררו לפי הוראת הסולטאן, אבל לא המוסלמים. בניגוד לאמונו בעדותו של היהודי כפי שביטאה ב-12 בספטמבר, שינה דרומנד האי את טעמו ואימץ את גרסת המוסלמים, לפיה היהודים אשמים ונאסרו בעקבות מעשיהם השליליים.

פנייה לזקני קהילת פאס

דרומונד האי הטיל על תורגמנו היהודי אהרן אבנצור את המשימה דלהלן⁹: עליו לבקש מזקני הקהל היהודי בטנג'יר שיכתבו לרב או לזקני פאס, ולהודיעם שאין היהודים יכולים לצפות להתערבותו של הנציג הבריטי לטובתם, אם הם עוברים על חוקי המדינה, או על ההוראות של המשטרה, ביחוד במקרה כזה כשקיים חשד שיהודים הצטרפו למוסלמים ולמוסלמיות למטרות בלתי מוסריות. עליהם לזכור שהתערבותו של שגריר בריטניה אינה על בסיס רשמי, וכי לסולטאן זכות מלאה להעניש יהודים העוברים על חוקים אזרחיים או דתיים. עליהם להיות מאושרים שלא היו מהומות בזמן פטירתו של הסולטאן האחרון (הכוונה למוחמד הרביעי שנפטר זמן קצר לפני כתיבת מכתב זה) וכן שמוסלמים באזורים הפנימיים של המדינה לא התנפלו על יהודים ולא שחטום, בזעמם על כך שיהודים מבקשים חסותם של זרים, ובכך שוללים את השליטה של הממשל המרכזי המרוקאי עליהם.¹⁰

אזהרתו של דרומונד האי באמצעות תורגמנו היהודי לזקני קהל פאס, קיבלה את אישורו של שר החוץ הבריטי.¹¹ לא מצאנו את תגובתם של זקני הקהל הנ"ל, ולא ברור אם הגיבו.

לסיכום, האירוע הקשור ליהודי בודד וחבורי, מאיר כמה נושאים המאפיינים את מצבם של יהודי פאס ומרוקו בכלל. כמו באירועים אחרים קיימות גרסאות שונות, וקשה לדעת מהי האמת לאמתה. מאלף יחסו של דרומונד האי, שמצד אחד גילה אהדה ליהודים, אבל הזהיר מפני מוקשים, והפרובלמטיקה של ההתערבות הזרה והחסות שכמה יהודים נהנו ממנה עלולה להיות לרועץ לאחרים.

האיסור שחל על יהודים לרחץ במרחץ ציבורי, וכן האיסור על בניית מרחץ לעצמם, עלה בשנים הבאות. ב-1877 פורסם בג'ואיש כרוניקל שאסור ליהודים במרוקו להתרחץ במרחץ ציבורי ולא ליהנות ממקומות בידור בהם מבקרים מוסלמים.¹² באפריל 1885 הגיעו ידיעות ממוגדור ללונדון על התנגדות המושל שליהודים יהיו בתי מרחץ ציבוריים.¹³ בין 27 סעיפי ההשפלות וההגבלות שחלים על יהודי מרוקו, שנימנו על ידי ועד שליחי הקהילות באנגליה ו"אגודת אחים" במכתבם לשר החוץ הבריטי ב-3 בפברואר 1888, מופיע המשפט דלקמן: *Jews are not allowed to use public baths, and are even denied to use baths in the Ghetto* מורשים להשתמש בבתי מרחץ ציבוריים, וגם נמנע השימוש של בתי מרחץ במלאת.

9 אהרן אבנצור סוחר ובנקאי, קיבל אזרחות בריטית, מחשוכי הקהילה בטנג'יר, וכיהן בתור נשיאה: Picciotto, p. 35; Serels (1991), p. 23. לאחר מות אביו בינואר 1844 ירש את משרתו בתור תורגמן של הקונסוליה הבריטית בטנג'יר: כתעודה מה-22 באפריל 1870 נאמר שהוא משמש בתפקיד זה כבר 26 שנים: FO 99/142. נפטר ב-15 בספטמבר 1891: JC, 1891, 2 Oct. p. 18.

10 30 בספטמבר 1873: FO 99/155. נספח מס' 4.

11 11 באוקטובר 1873: FO 99/153. נספח מס' 6. ב-5 באוקטובר דיווח דרומונד האי לשר החוץ, שהיהודים שוחררו ממאסר: FO 99/155. נספח מס' 5. המכתב האחרון בנושא זה הוא מ-22 באוקטובר, בו אישר דרומונד האי את קבלת מכתבו של שר החוץ מ-11 באוקטובר הנ"ל. נספח מס' 7.

12 JC, 1877, 28 Sept. p. 7

13 JC, 1885, 3 April, p. 7

שגריר בריטניה במרוקו קירבי גרין (Kirby Green) שהגיב על כל הסעיפים תוך שהוא מנסה להמתיק את הגלולה המרה ולימור סניגוריה על המוסלמים הגיב בלשון This is the case in the towns of the interior. Christians, too, may not use Moorish baths in the towns of the interior. א. זה המצב רק בערים הפנימיות, בניגוד לערי החוף, בהן לא חלות כל ההגבלות על היהודים.

ב. האיסור הנ"ל חל גם על הנוצרים, לכן אין זו הגבלה שרק היהודים סובלים ממנה.¹⁴

לפי ידיעה מ-1894 אין ברובע היהודי במראכש בית מרחץ, אלא רק מקוה לנשים. רק בטנג'יר קיים בית מרחץ ציבורי ליהודים.¹⁵

14 AJA, 1888, p. 25; FO 99/250

15 החבצלה, שנה כד, גלי' 33, יט אייר תרנ"ד, עמ' 265-266. בתחילת המאה ה-20: Landenberger, p. 202

הפקעת שטח מבית הקברות היהודי בפאס 1884-1877

בפאס היו שני בתי קברות עד 1790, האחד של התושבים והשני של המגורשים מספרד. נוסף לפורענויות שבאו על יהודי מרוקו בזמן שלטונו של יזיד (1790-1792), לא הניח גם לישיני עפר, וחוללו המצבות והקברות של בית הקברות של התושבים. על חילול בית הקברות והוצאת העצמות קוננו שני הפייטנים ממכנאס ר' דוד בן אהרן אבן חסין (1727-1792) וכן דורו ר' שלמה חלאה, שכתב כי בסוף סיון תקנ"א הוציאו עצמות הרב יהודה בן עטאר. הוא היה מגדולי החכמים בפאס (1655-1733). ר' אבנר ישראל הצרפתי (1827-1884) כתב למזכיר כ"ח איזידור לאב בשנת 1879: 'בית הקברות חדשה היא כי ערו ערו עד היסוד קברות ה[י]שנים ש[נ]ת[נ]ת' (1790) ונתגלגלו עצמותיהם הקדושים'. בתשובה למזכיר 'אגודת אחים' אברהם הלוי בנושא זה ענה: 'בית הקברות הישנה ערו ערו עד היסוד בה בשנת נת"ק... והכל חדש' בהמשך ציין שרק קברו של ר' אליהו הצרפתי שנפטר בשנת תקס"ה (1805) נשאר על תלו. ומאז היה בית קברות אחד.¹ אולם גם לבית קברות זה לא היה מול. קירבת בית הקברות היהודי בפאס לארמון הסולטאן היתה לרועץ. בית הקברות שהיה נדרש לסולטאן חסן הראשון הופקע בשני שלבים, ב-1877 וב-1884. בתחילת 1877 גזר הסולטאן על הפקעת חלק משטח בית הקברות. מן הדו"חות החדושיים של כ"ח מאפריל 1877 ואילך, השנתיים של 'אגודת אחים' ב-1877 וב-1878, ותעודות מארכיון משרד החוץ הבריטי מתקבלים פרטים בנושא זה. הנסיונות לביטול הגזירה על ידי הפעלת הגורמים הדיפלומטיים, התהפוכות בהחלטותיו של הסולטאן, כשלון המאמצים והביצוע של ההוראה המלכותית.

נסיונות לביטול הגזירה

יהודי פאס וקהילות אחרות במרוקו ביניהן טנג'יר ניסו לבטל את הגזירה באמצעות פנייה לכ"ח ול"אגודת אחים" בלונדון. אגודות אלה פנו לממשלות צרפת ואנגליה ולנציגיהן בטנג'יר, וכתבו להן שהגיעו מכתבים ממרוקו, ובהם נאמר שראש הממשלה (הודיר הראשי) סיד מוסה הודיע ליהודי פאס שהסולטאן מתכנן להפקיע חלק מבית הקברות היהודי לצרכיו, והיהודים מתבקשים להעביר את הגופות למקום אחר. בית קברות זה מצוי ברשות הקהילה כבר קרוב ל-400 שנה, וקבורים בו אישים

1 על בית הקברות של התושבים ושל המגורשים: Gerber, pp. 65-68; אסף, ד (תר"ץ), עמ' 261, ה (תרצ"א), עמ' 59-60. קנה של ר' דוד אבן חסין: Kaufmann (1898), pp. 125-126. קנה של ר' שלמה חלאה: שיטרת (תשנ"א), עמ' 88-100; עובדיה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 90; בניהו, עמ' 65. חפירתו בזמן יזיד: שם עמ' 161; Brunot, pp. 198-199; הירשברג (תשי"ז), עמ' 73; (תשכ"ה), ח"ב, עמ' 298; בנטוב, עמ' 89; שיטרת, עמ' 88, 94-95.

נערצים, שגורשו מספרד ב-1492. פנייתם של יהודי פאס לממשלה, לא נשאה פרי, למרות שנתמכו על ידי חכמי הדת המוסלמיים.²

'אגודת אחים' קיבלה תשובת הממשלה הבריטית לפיה מוחמד ברגאש, הוזיר לענייני חרץ של מרוקו הציג את הנושא באור שונה לחלוטין. לדבריו, חלק משטח בית הקברות דרוש בשביל בתי משמר לשמירת האזרחים מרוצחים בסביבה. הוא הוסיף שכמה מזקני היהודים בפאס הביעו הסכמתם לרצונו של הסולטאן בנדרון. תוכן התשובה הרשמית של הוזיר הועבר לכמה גורמים במרוקו, שהתבקשו לשלוח פרטים נוספים.³

הוראות סותרות של הסולטאן

לפי התכתבות בנושא זה ממרס עד אפריל 1877 שטרם פורסמה, ניתן להסיק כי ניתנו הוראות סותרות על ידי הסולטאן בנדרון. במכתב בספרדית שנכתב על ידי קהילת פאס ב-28 במרס, והועבר דרך סגניר למשרד החוץ הבריטי, מתוארים הפרטים הבאים:

לפני כשלושה חודשים הורה הסולטאן שעל היהודים לוותר על חלק משטח בית הקברות ששייך לקהילה זו כ-380 שנה, ובו קבורים חכמים חשובים שגורשו מספרד. הסולטאן אילצם להעביר את הגופות הקבורות שם, כי הוא זקוק לשטח למטרותיו. לביטול הגזירה פנה הרב הראשי (ר' אבנר ישראל הצרפתי) יחד עם מנהיגי הקהילה לסולטאן דרך הוזיר הראשי סיד מוסה, והסביר כי העברת גופות נוגדת את הדת היהודית והמוסלמית כאחד.⁴ סיד מוסה הבטיח בתשובתו שהסולטאן יתחשב בבקשה ויפעל בהתאם. אבל בחודש הקודם חורשה הגזירה, ונאמר למנהיגי הקהילה שאם הם לא יעבירו את הגופות, ידאג הסולטאן לביצוע הוראתו בהתאם לשיקולו. מנהיגי הקהילה שוב פנו לוזיר הראשי, וזה הרגיעם. אבל דרש תמורה לויתור על התכנית והיא: שלושה יהודים ילידי אלג'יר, אזרחי צרפת הגרים בפאס, ינהגו כאחיהם המקומיים, ולא יעלו נעליים ברובע המוסלמי, כלומר יוותרו מרצונם על זכותם לנעול נעליים בהיותם אזרחים ורים.

הרב וראשי הקהל פנו ליהודים אלה, שהסכימו לבקשה, ואמנם הם הופיעו בפני הסולטאן כשהם יחפים. בעקבות זאת, חידש הוזיר הראשי את הבטחתו שהסולטאן לא יפקיע מאדמת בית הקברות. אבל בשבועיים האחרונים הבחינו בגידור חלקו הגדול של בית הקברות לשם הפקעתו. פנו לעולמא, ואלה הבטיחו שיודיעו לסולטאן בפגישה עמו שהמעשה מנוגד לדת המוסלמית. הסולטאן קיבל את טיעונם ואמר להם שהם יכולים לחזור לבתיהם, ושום דבר לא יקרה ללא הסכמתם.

אבל הסולטאן לא עמד בהבטחתו, ובשבוע החולף הודיעם הוזיר שהסולטאן לא יוותר בשום פנים ואופן על כוונתו להפקיע חלק מבית הקברות, והזכיר כי ההלכה

2 BMAIU, April 1877, pp. 67-68; BAIU, 1877, I, p. 28; Bericht, 1877, I, pp. 26-27; JC, 1877, 11 May; Leibovici, pp. 115-116

הקברות, אומרים שהוא בן 300 שנה: Neumann p. 482

3 AJA, 1876/7, pp. 66-67

4 רמב"ם, משנה תורה, הלכות טומאת המת, פרק ה, הלכה ה; שו"ע יור"ד, סי' שסג.

היהודית קובעת ש"הוראת הסולטאן היא חוק" (הכוונה לכלל 'דינא דמלכותא דינא' (בבא קמא, ק"ג, ע"א) ועליהם לציית לפקודתו. הוויר הביע רצונו שהסכמת הקהילה לתכנית חוגש בכתב. בהופעתו של הרב הראשי בפני הסולטאן אמר כי אמנם ההלכה הנ"ל נכונה, ושהיהודים מגלים נאמנות ומצייתים לפקודות הסולטאן, אבל העברת גופות מנוגדת להלכה היהודית. הסולטאן חזר על תביעתו שעליהם לכתוב הצהרה שהם מצייתים לסולטאן. הרב הראשי כתב כך:

'אנו חייבים לציית להוראת הסולטאן בהתאם לחוק, אבל העברת הגופות נחשבת אצלנו לעבירה'. לאחר הגשת מסמך זה, תבע הסולטאן שכל יהודי הקהילה, זקן ונער, כולל אלה שנהנים מחסות של מדינה זרה, יחתמו עליו. הרב טען שאין ליהודים המקומיים סמכות לכפות זאת על אחיהם בעלי חסות זרה. לאחר שהסתייגות זו נאמרה בפני הסולטאן, גורשו הרב ופמלייתו.

יוזמתה של קהילת טנג'יר להפעלת השגרירים האירופים

מועצת הקהילה היהודית בטנג'יר נפגשה ב-14 במרס 1877 עם שגרירי המדינות האירופיות שהיו להן נציגים במרוקו, סיפרו להם על התכנית וביקשו התערבותם. כולם האזינו באדיבות, הבטיחו שיעשו מאמצים כדי לבטל את הגזירה, והריצו מכתבים לסולטאן בנדון. נודע כי גם לאחר הגעת מכתבים אלה ליעדם, המשיך הסולטאן בצעדים כדי להפקיע את רוב השטח של בית הקברות, והשתמש בכוח כדי לאלץ את היהודים לפנות את הגופות למקום אחר.

הכותבים עורכים השוואה עם תופעה דומה במדינות אירופיות. גם שם מעבירים השלטונות לפעמים גופות מבתי קברות כשהאדמה דרושה למטרות אחרות, אבל הם עושים זאת בהתאם לחוקים. הדבר שונה בארץ זו, בה רק החוק הדתי קובע. והם מסיימים כי מעשה כזה אין לו תקדים בתולדות מרוקו, ואם אמנם ההפקעה תבוצע, תהיה לה השפעה שלילית על קהילות אחרות בארץ זו. הפונים מבקשים אפוא להפעיל את הקשרים המתאימים אצל השלטונות, כדי לבטל את רוע הגזירה.⁵

תיאור הכאב של יהודי פאס

ב-28 במרס 1877 נשלח מפאס מכתב בסגנון מרגש שתורגם מעברית לאנגלית והמופנה לכ"י ול'אגודת אחים' בלונדון. הפונים מבקשים מהאחים בני ישראל למלא 'את התפקיד הקדוש המוטל על כל אחד אשר בשם ישראל ייקרא', ויעשו מאמצים לביטול הגזירה על ידי הפעלת הממשלות והעתונות. הם מתארים את החרדה שאחזה בקהילה מאז שההוראה ניתנה על ידי הסולטאן: חיים בפשר, נאמרות תפילות וקניות תוך בכיז בבתי הכנסת ובמקומות ציבוריים. נשים בכאבן יוצאות לבית הקברות בו קבורים ילדיהן, ומחבקות את הקברים. אמהות וילדים, אלמנות ויתומים בוכים נוכח מצבות בעליהן, הוריהם ואחיותיהן. 'הגזירה חמורה יותר ממוות'. הם משליכים יתום ותקוותם על מקבלי המכתב. בקשתם שיפנו 'לשליטים

ההומאניטריים', ושהצדק ייעשה באמצעותם, כאשר הפונים הם חסרי אונים ואנוסים להיכנע לרצונו של השליט במרוקו.

שני המכתבים שכאמור נכתבו באותו יום, הועברו על ידי 'אגודת אחים' לשר החוץ הבריטי, בצירוף בקשה להתערבות. לדברי מר לוי מזכיר האגודה, מעשה זה הוא ללא תקדים בהשוואה למעשים כרביים אחרים שבוצעו בפאס. הוא מזכיר את ההוראות הסותרות של הסולטאן בנדון, כשבשלב מסוים חזר בו מההוראה, ושוב חידשה. תמיכתם של אנשי הדת המוסלמית בעמדת היהודים, שהדבר מנוגד להלכות של שתי הדתות, לא הועילה.

המועצה של 'אגודת אחים' קיבלה מכתב חסרי מאישיות מנהיגה בפאס, שהציעה לפנות לממשלה 'הרחמנית' של בריטניה ולאזרחים בארץ זו האוהדים את העניין היהודי, להזהירם כי אם החלטת הסולטאן תבוצע, יתעוררו בין בעלי ההשפעה ובכל שכבות הציבור במרוקו רגשות שאינם ניתנים לפיקוח ולעצירה. הכותב מציין כי כבר נעשו צעדים מסוימים בטנג'יר כדי להביא את הנושא לתשומת לבן של ממשלות באירופה, והוא צירף העתקי מכתבים בנדון.⁶

פניית השגרירים לסולטאן ותשובת הווזיר לענייני חוץ

משלחת של זקני קהילת טנג'יר התייצבה בפני השגרירים בעיר זו, שהתכנסו בביתו של דרומונד האי, כדי להעביר להם תלונה שקיבלו מאחיהם בפאס. הוחלט על ידי השגרירים להגיש בקשה לסולטאן באמצעות מוחמד ברגאש, ובו הובעה תקוותם לביטול התכנית. לפי מצות הסולטאן ענה הווזיר, ובו כתב את הנימוקים שגרמו להחלטה על הפקעת הקרקע. ראשית הוא ציין, כי הם בודאי יודעים שהנוהג בכל הארצות ובכל האומות, כי אם עומדים על כפות המאזניים אינטרס פרטי מול אינטרס ציבורי, האחרון מכריע את הכף. אם צריך להרחיב דרכים, לבנות חומות לערים או להרוס אותן וכן בתים וחנויות המפריעים לרחובות, מקבלים הניזוקים פיצויים. מאותה סיבה, אם בית קברות או מקומות קדושים נמצאים בדרך, הדבר לא ימנע מהממשלה להסירם. מה גם שהיהודים עצמם ייהנו מהביצוע של התכנית. כמה מזקני היהודים בעלי מעמד הסכימו עם צעדים אלה. 'יש בידינו הצהרה חתומה על ידם ובה מכירים בתועלת שתצמח לאנשים החיים, שהאינטרס שלהם קודם לזה של המתים'. נוסף לכך מדובר רק בשטח קטן בו מצויות מצבות עתיקות שרק שרידים מועטים נותרו מהן, וכן כמה מצבות חדשות שיעקרו. הביצוע של התכנית יועיל לארמון המלכות וגם ליהודים, שתהיה להם הגנה טובה יותר מפני מתפרעים הבאים מחוץ לעיר. הם יפוצו על ידי מתן חלקה אחרת טובה יותר, במקום זו שתופקע. כל זה הוסכם על ידי הזקנים הנ"ל כשנודעה להם התועלת שתצמח גם להם. ואילו המתנגדים אינם מודעים לאינטרס הציבורי שבביצוע התכנית.

הווזיר כתב כי אילו הממשלה לא היתה משוכנעת שאין בתכנית משום פגיעה חמורה, כי אז לא היה הסולטאן פוקד על הביצוע, והיהודים לא היו נדרשים להיכנע. לדבריו הסולטאן מתייחס לאזרחיו המוסלמים וליהודים 'כמו לבניו הם', ואין הוא

חפץ שאלה ייפגעו. הכותב מסיים שהוא משוכנע כי לאחר ההסבר הדבר יוכן כראוי, וההפקעה תבוצע לתועלת הציבור.⁷

הנימוקים להצדקת ההפקעה והסכמת הדיפלומטים

תשובת הוויזר הועברה על ידי דרומונד האי לשר החוץ (24 במרס), והוא הוסיף פרטים שאינם במכתבו של הוויזר. נודע לו שהסולטאן הוסיף אגף לארמונו הסמוך לבית הקברות היהודי, כמו כן מתכוון הוא לפתוח שער קדום ברובע של הארמון בו עברה לפניו דרך, בה נמצא עתה בית הקברות היהודי. הסולטאן גם מתכנן לבנות בתי משמר לחיילים שישמרו על השער. הוא הוסיף כי הסכמת כמה ממנהיגי היהודים התקבלה הודות לעובדה שהמשמר הנ"ל יעניק להם יתר בטחון מהשבטים שמחוץ לעיר. ההוצאות להעברת המצבות יכוסו מקופת הסולטאן. ולבסוף, החלקה החלופית שתימסר להם, תגורר בתומה.

על רקע תנאים אלה הודיעו כמה מהנציגים הדיפלומטיים לדרומונד האי, שהם אינם מתכוונים לפנות שוב לשלטונות של מרוקו בנדון. וכך גם דעתו של השגריר הבריטי, באשר גם בלונדון הוסרו מצבות לשם הפיכת בית הקברות למקום מרגוע, כפי שראה בעתון לפני כמה שבועות.⁸

שר החוץ הבריטי אישר את מסקנתו של דרומונד האי, והעתק המכתב הנ"ל הועבר על ידי משרד החוץ ל'אגודת אחים'.⁹ מזכיר האגודה הביע תודה והוקרה במכתבו ב-20 באפריל 1877 על הטרחה של הממשלה הבריטית בנידון.¹⁰

הנושא שוב נדון על ידי 'אגודת אחים' בשנה שלאחריה, בעקבות מידע שהגיע אליה כי יהודי פאס מתנגדים להפקעת שטח מבית הקברות. הם מודעים לעובדה שכמה יהודים מסרו לשלטונות במרוקו שלא נשקפת התנגדות רצינית אם החלק המופקע ייהפך לגינתו של הסולטאן. המועצה קיבלה בסיפוק את התערבות הממשלה הבריטית בפרשה, שהודות לה זנח הסולטאן לעת עתה את תכניתו להפקיע שטח מבית הקברות היהודי בפאס.¹¹

התעודות שאת תוכנן סקרנו לעיל מוסרות מידע על הפעולות לביטול ההפקעה של בית הקברות היהודי העתיק, תגובת היהודים לגזירה, ולבסוף ההסכמה של השגרירים האירופים ומשרד החוץ הבריטי להחלטת הסולטאן, לאחר שהוסברה התועלת לציבור. הנושא לא ירד מהפרק. כפי שפורסם ב'החבצלת' בד' שבט תרמ"ב (1882) הודיעו מפאס שהממשלה רוצה להפקיע חלק גדול משטח בית הקברות שהיה בידיהם מימי קדם.

7 18 במרס 1877. נספח מס' 8.

8 24 במרס 1877. נספח מס' 9.

9 9 באפריל 1877. נספח מס' 14.

10 נספח מס' 15. המכתב האחרון בנושא זה הוא מג'והן דרומונד האי לשר החוץ מ-23 באפריל בו אישר את קבלת מכתבו של השר המביע הסכמה לצעדים שהוא נקט בנדון: נספח מס' 16.

11 *AJA*, 1877/8, pp. 74-75

הפקעת שטח מבית הקברות 1884

התכנית הנ"ל שנגנזה זמנית, ברצעה לאחר כשבע שנים מהזמן שהנושא עלה על הפרק, נדון בצינורות הדיפלומטיים. מידע על כך פורסם בג'ואיש כרוניקל ב-14 במרס, וב-21 בנובמבר 1884 מן הכתב של העתון בטנגיר. לפיו על שטח בית הקברות שנלקח מהיהודים נבנה קסרקטין לתיילים, והמקום שהיה קדוש הפך למקום של הוללות. החיילים מטרידים את היהודים ומאיימים לשדוד ולשרוף את בתיהם. להערכתו, מעשהו השרירותי של הסולטאן יגונה על ידי בית דין מוסלמי, אפילו שיהיה עוין ליהודים. חכמי הקהילה פנו לעזמתיהם באירופה וביקשו לפרסם את הדבר בעיתונות, כדי ללחוץ על ביטול התכנית.

לפי ידיעה שנשלחה ב-5 בנובמבר 1885 מטנגיר ופורסמה ב-4 בדצמבר בשבועון הנ"ל, נאמר שלפני שש (צ"ל שמונה) שנים נלקח חלק מבית הקברות על ידי הסולטאן למטרה פרטית שלו. ועתה תובע מושל פאס את שטח בית הקברות להופכו לרחוב פרטי, וחייבים שוב לפנות עצמות. הכתב מותת ביקורת על רוב היהודים בעלי ההשפעה שלא מחו. לדבריו הושחקו על ידי השלטונות באמצעות מתן מנופולים כלכליים. גזירת הסולטאן על הפקעת שטח מבית הקברות בשנת 1884, העיקה על יהודי המקום, וגרמה לצער רב, כגלל היחס הרגשי לקברות העתיקים, חוסר היכולת לפנות את כל העצמות, והאיסור הדתי לעוקרם, למרות שהסולטאן העניק שטח חילופי. הצער מצא את ביטוי בדברי החכם להלן:

עדות אישית נכתבה על ידי ר' רפאל אהרן בן שמעון, שליח ועד עדת המערבים בירושלים למרוקו בשנים תרמ"ז-תרמ"ח (1887-1888) ושוב ב-1891. בהקדמה לאהבת הקדמונים, סידור כמנהג התושבים, שהדפיס בירושלים תרמ"ט, תיאר את ביקורו בבית הקברות בראש חודש ניסן תרמ"ח. הוא ביטא בצורה מרגשת את הכאב שכואבים יהודי העיר על חילול בית הקברות על ידי משרתי המלך שהרסו מצבות ופינו עצמות למקום אחר. המלך לא הסתפק בפינוי חלק מבית הקברות שבוצע לפני כשלוש שנים, (צ"ל כארבע שנים ב-1884), ותבע לפנות שטח גדול יותר בשביל ארמונו. ר' רפאל בן שלמה אבן צור מחכמי המקום, (תק"ץ-תרע"ז 1830-1917) סיפר לו שהוא פינה אחד עשר קברים. באותה שנה פינו היהודים במשך שנה חלק מהמצבות, ביניהם של חכמים, אבל לא הספיקו לסיים הכל. הוא אמנם מציין שהשלטונות מסרו שטח אחר לבית הקברות, אבל זו אדמה בוצית ואנשים קוברים שם את שאריות העצמות מבית הקברות הישן.¹²

בחיבור בשם 'כסא המלכים' שנכתב ע"י ר' רפאל משה אלבאז (1823-1896) חכם שפעל בצפון, נאמר:

בחשון התרמ"ד (1884) גזר המלך על היהודים שבפאס לפנות כל הקברות שבבית החיים כי הם סמוכים לחצר המלך, והוא צריך למקומם להושיב בו האלעסקר (=צבא) אנשי חילו. וכן היה ונתגלגלו עצמות כמה חסידים... וכמה קברות נרמסו והושיב שם חיל גדול של האלעסקר.¹³

12 על ר' רפאל אהרן בן שמעון, לעיל פרק ב, הע' 32 (עמ' כט).

13 עובדיה, צפון, ח"ד, עמ' פו.

בסיפור על סוליכה הצדקת שמתה על קידוש ה' בשנת צוק"ת (1834) נאמר, שנקברה בבית הקברות הישן בפאס:

ובשנת תרמ"ד כשגור המלך מולאי אלחאסאן לפנות הקברות ממקומם נתגלגלו עצמותיה הקדושות וקברו אותה אצל הרה"ג מר"ה אליהו הצרפתי זצ"ל הוא המקום אשר היא קבורה בו ביום הזה.¹⁴

קברה נערץ עד היום, ולפי המסורת הקשורה בה, כשהוציאו את גופתה כדי להעבירה למקום אחר, היא נשארה שלמה, למרות שעברו כתמישים שנה מאז שמתה על קידוש ה', לעומת אחרים שרק עצמותיהם הוצאו מהקברים. אגדה מסוג זה אופיינית לצדיקים.¹⁵

ביומן עיר פאס' מתרל"ט (1879) עד תרפ"ה (1925) שחובר על ידי שלמה הכהן כהמשך ל'יחס פאס', נאמר

בחורף של שנת תרמ"ד (1884) גזר עלינו המלך מולאי אל חאסאן יר"ה להעתיק בית העלמין למקום אחר, הקצה לנו מקום חדש כדי לקבור בו כל העצמות שהוצאנו מהקברות הישנים וגם לקבור בו בעתיד אלה אשר ילכו לעולמם בר מינן, וזהו המקום שאנו קוברים בו עד היום הזה... ובאותו מקום שהיה בו בית העלמין הקודם... בנה עליהם המלך "דאר אלמכין" (=בית הממשל) עם ארמון מסג'ד ומגדל ואורוות סוסים וכו'... בהעתקת הקברות הישנים עבדנו זמן מה באסוף העצמות ולא הגענו לפנות אף חלק ממאה.¹⁶

בשנת תרע"ג (1913) נשאל ר' שלמה אבן דנאן, מחכמי פאס (1848–1929) האם מותר לפנות קברים בבית הקברות, לשם הרחבת המלאכה למגורי היהודים ורבני צרפת התייר, ואם היהודים יסרכו לדור שם, ייתכן השטח לצרפתים נוצרים

ואומר דהנה היתר פנות בית הקברות הנוכחי אין כל חדש שנתחדש עכשיו אלא מומן החולף שלקחה המלך לחאסאן, אז התיירו הפיניו רבים וגזולים אשר היו בימים ההמה... ותהום כל העיר לפנות. אכן לא פינו רק אותם שיש להם... מכירים ומקצת מהמפורסמים אשר נודעו למו איה מקום כבוד תחנונם. ואולם אשר לא נודעו, נשארו שמה כי היה הדבר צריך הוצאות מרובות וטירחא יתירתא, ולא יכלו להטיל על הצבור לפנותם כי לא יכול העם שאת... דכיון שנתנו המלך לגויים לדור בו והם דרים ובונים שם בתים וחצרות... ידים מוכיחות שישלטו בעצמות הצדיקים שיוציאום והיו למרמס... דכיון שלקח המלך בית הקברות ההוא ונתן להם תמורתה, נשארו המתים קבורים בקרקעות הגוי... ולאחר הפינוי הא ודאי דשרי לדור שם שהרי קימא לן קרקע עולם של קבר אינו נאסר בהנאה.

14 מלכי רבנן, דף קכ; עובדיה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 85.

15 Brunot, pp. 214, 217. על סוליכה הצדקת, פורסמו חיבורים רבים, ראה ברשימה הכיילוגרפית על יהדות צפון אפריקה שנערכה על ידי א. הטל. קברו של ר' אליהו הצרפתי ליד תע"ה (1715) הועבר כשפינו את בית הקברות, והוא קבור ליד סוליכה הצדקת; עובדיה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 357–358.

16 עובדיה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 172–173.

לסיכום, בתשובתו הוא מזכיר את פינוי העצמות בזמנו של הסולטאן חסן בתרמ"ד (1884), והדבר משמש לו תקדים הלכתי. בפועל פינו רק את עצמות הידועים והחכמים, בגלל מגבלות כלכליות ואחרות. המלך מסר לגויים חלק משטח בית הקברות בו קבורים עריין יהודים, ואלה יחללו את העצמות, לכן מוטב שיהודים יגורו שם. אגב הוא מציין שהסולטאן נתן ליהודים שטח לבית קברות חדש.¹⁷ כפי שפורסם ב-28 ביוני 1889, העניק הסולטאן שטח זה לפי בקשתו של שגריר פורטוגל בברוקן.¹⁸

- 17 שלמה הכהן, בקש שלמה, סי' טז. פרטים על חכם זה, לעיל פרק ב, הע' 25 (עמ' כח); כפי שפורסם ב'החבצלת' כד טבת תרמ"ז, לפני מספר שנים לקחה הממשלה חלק גדול מבית הקברות היהודי בפאס והוציאה עצמות הנקברים זה מאות שנים שם. ועתה רוצה הממשלה גם את שארית בית הקברות וציוותה על יהודי פאס להעביר את העצמות למקום אחר. המאמצים לביטול הגזירה לא נשאו פרי. אין אישור לידיעה שגם ב-1886 הופקע שטח מבית הקברות.
- בית הקברות היהודי בפאס נזכר בר"ח של רופא מיסיונר בשם ד"ר רוחה ואשתו ב-1897 שמסר בכנס של המיסיונרים הפרוטסטנטים. לדבריו באו לפאס ממכנאס. תוך יומיים התמקמו בבית הקברות היהודי, ונשארו שם חודש ימים. בכל יום, חרץ משכת וראשון קיבלו שם חולים לטיפול. דומה שהקימו כשטח פנוי בבית הקברות אהל או אהלים למגורים זמניים, כפי שעשו במקומות אחרים: Mildmay, 1897, p. 20. צילום של בית הקברות: Gaillard, p. 104; Dutailis, p. 245; פינקרפלד, עמ' 84.
- 18 JC, 1889, 29 June, p. 15

מעורבותם של חכמי פאס בפרשת שני נוכלים יהודים 1878-1879

חכמי ישראל גילו רגישות למעשי רמאות של יהודים ביניהם לבין עצמם, ועוד יותר כלפי נוכרים, משום חילול השם הכרוך בדבר והנוק שעלול להיגרם ליהודים אחרים, כתוצאה מעלילות והפצת שואה. למעשים חריגים אלה הדים בספרות הרבנית ובמקורות אחרים.¹

מכתבו של הרב הראשי בדבר נוכלים המזייפים תעודות על חובות של מוסלמים

נכליהם של שני יהודים רמאים בפאס העסיקו את חכמי העיר והדברים גררו מעורבות של שגרירי בריטניה וצרפת במרוקו, שר החוץ הבריטי, מושל פאס והוויר לענייני חוץ של מרוקו. הפרשה נדונה בפנייתו של הרב הראשי אבנר ישראל הצרפתי, למנהיגי קהילת טנג'יר ב-27 באוקטובר 1878, במכתבו של דרומונד האי לשגריר צרפת ב-28 בינואר 1879, בדיווחו לשר החוץ הבריטי ב-3 בפברואר, ובמכתב קצר של שר החוץ הנ"ל. עיקרי הפרשה מתוארים במכתבו של הרב הצרפתי ששלח לקהל טנג'יר באמצעות הלל בן שימול ומימון בן סוסאן. החכם רפאל אבן צור צירף חתימתו למכתב. הרב הכיע חשש לאסון שיפקוד את קהילתו בעקבות מעשי הרמאות של יוסף בן סעדון ועקב כהן הידוע בכינויו בנספי, יליד מרוקו. אלה השיגו דרכונים צרפתיים, וכך נהנים מחסותה של צרפת. הם הגישו לבית המשפט תעודות מזויפות על חובות כביכול של מוסלמים עשירים שנפטרו בפאס ומחוצה לה. בהתחשב במעמדה של צרפת במרוקו, נאסרו בפקודת המושל 'החייבים' שלא שילמו. הם ומשפחותיהם הולקו ברחובות.

החכם עשה מאמצים כדי שנכליהם ייחשפו ומעשיהם ייפסקו. ואמנם הדברים פורסמו. המושל שלח לרב 30 אנשים בני שלוש הדתות והציע לו שיבחור אדם כלשהו שישפוט בנושא. מולאי אסמעיל, אחיו של הסולטאן והמשנה למלך כתב לרב על חוצפתו של יעקב כהן שהעליב את מזכירו. גם מעשה זה מעיד על אופיו השלילי. החכם ניסה להשפיע עליהם שיחזרו ממעשיהם הנלוזים, והעלה חרס בירו, אבל נקט ביוזמה דלקמן:

1 על יהודי שזיף מטבעות, פאס תק"כ (1760), תקכ"ז (1767): עובדיה, צפרו, מס' 30, 31; תקכ"א (1761): בניהו, עמ' 141. יהודים שגנבו מגויים: רפאל בירדוגו (1747-1822), משפטים ישרים, ח"ב, סי' קל. יהודי גנב ארנקת של המחברת ב-1839 בתיטואן ונאסר: Londonderry, p. 300. על שני יהודים תפרשים בעון גנבה: יצחק בן וואליד שפעל בתיטואן (נפטר 1870), ויאמר יצחק, ח"ב, חו"ם, סי' לח. לפי ידיעה מ-1 בספטמבר 1885, יהודי מהדרום פרץ לחנות בטנג'יר וגנב כסף: *Times of Morocco* ב-1885, 18 Sept. p. 10, לפי ידיעה ב-*JC*, באוגוסט 1886, יהודי בעל חסות בריטית גנב שעון מחברו היהודי, ודרומונד האי ראה שהשעון יחזור. במלאת של מגדור ברצע שור על ידי שלושה אחים יהודים: שם, 23 במרס 1889.

הומין את שניהם יחד עם שישים מהנכבדים של יהודי פאס, וחתמו על התחייבות בלשון זו:

אנו החתומים מטה, המנהלים עסקים עם מאורים, מצהירים יחדיו מרצוננו החופשי, ומתחייבים שכל שטר חוב שייכתב על ידינו כלפי מאורי, ושניים מאתנו מצהירים באמונה שהמאורי אינו חייב ליהודי האמור, למרות שהעדות אינה נתמכת על ידי הוכחה, אלא מתבססת על אומן בלבד, היא מאומתת. והדין יהיה בדעה שהתחייבות כזו אינה נובעת מכוונה ודונית אלא היא אמת לאמיתה, מסמך כזה יהיה מבוטל וייקרא מיד בנוכחותנו וללא ערעור. אנו חותמים בידינו על מסמך זה בפאס בחודש תשרי תרל"ט.²

למרות התחייבות זו, הלכו שני הנוכלים לטנג'יר, ובהתערבותו של שגריר צרפת שילמו הנתבעים באמצעותו של מוחמד ברגאש. החכם משוכנע שרוב שטרי החוב שבידם מזויפים, ולאחר שיגבו את החוב, תיגבר העוינות כלפי היהודים. מטרת הפנייה של החכם לוקני טנג'יר היא לשתפם בפעולה נגדם, וביקשם שאם יש להם השפעה על השגריר של צרפת, יעמידו אותו על העובדות הנכונות וידאגו שהעבריינים ייענשו. החכם חושש כי אנשים ישרים ייפגעו, ואחת התוצאות מנכליהם היא החלטת הקאדי ששום נוטריון לא יכתוב מסמך כלשהו עבור יהודי. פניית הרב הצרפתי ליהודי טנג'יר, הובאה לידיעתו של דרומונד האי, והוא כאמור פנה על כך לחברו השגריר של צרפת, וכן דיווח לשר החוץ, ואת עיקרי הדברים נסכם בשורות הבאות.

מספר יהודים מנכבדי פאס פנו לדרומונד האי בקשר למעשיהם של שני הנוכלים הנ"ל, שהיו מגישים לבתי המשפט בפאס תעודות מזויפות שהוכנו על ידי נוטריונים מוסלמים תמורת שוחד, ובהן תביעות כספיות מדומות ממוסלמים. שני אלה באו לטנג'יר כדי לקבל את תמיכתו של Vernouillet שגריר צרפת במרוקו, בהקשר לתביעות כספיות נוספות. נציגה של צרפת לא ידע על מעשי הרמאות שלהם, ודרומונד האי העיר תשומת לבו באופן ידידותי. לדברי האחרון, לו היה מסתיר מידע זה ממנו, היה בודאי הדיפלומט הצרפתי מגנהו. הוא שלח לו קטעים ממכתבו של הרב הצרפתי, תוך ציון זהותו של הכותב. הרב משוכנע ששגריר צרפת לא יתמוך בבעל חסותו היהודי אם התנהגותו אינה תואמת את הצדק והישר. על פי נסינו העשיר של דרומונד האי הוא יודע שניתן להגיש לקאדים המוסלמים מסמכים מזויפים, והם עשויים לחתום עליהם.

התוצאה – עוינות של מוסלמים

מקורות המידע של דרומונד האי מסרו לו שמעשיהם הנלוזים של שני היהודים, עוררו אצל המוסלמים עוינות כלפי היהודים. וכן שהרב וזקני פאס קיבלו אזהרות ידידותיות מאישים בממשל, שאם יהודים מוגנים אלה ימשיכו במעשי המרמה כלפי

2 ל' תשרי תרל"ט, 27 באוקטובר 1878: FO 99/186, pp. 12a-c; FO 413/4. נספח מס' 17. על חכמים אלה, לעיל פרק ב, עמ' כז.

מוסלמים, אין הם מקבלים על עצמם אחריות לתוצאות השליליות שעלולות לנבוע ממעשים כאלה (28 בינואר 1879).³

בדיווח של דרומונד האי לשר החוץ הבריטי ב-3 בפברואר, המבוסס על מכתבו של הרב הראשי בפאס, שנמסר לו על ידי זקני קהילה זו, מצויים פרטים נוספים על הפרשה. מתברר שהנוכלים תבעו מרכושם של מוסלמים עשירים שנפטרו בפאס או במקומות סמוכים. כמה מהתביעות בוצעו בסיוע השלטונות המקומיים שסביר כי שוחדו. אישי ממשל מוסלמים וזקניהם בפאס פנו לרב ולזקני היהודים כדי שאלה ינקטו בצעדים למניעת מעשי מרמה כאלה בעתיד.

הבדלים בין השגריר הבריטי לצרפתי ביחסם ליהודים

דרומונד האי מודאג מהתופעה לא רק בגלל גורלם של 8,000 היהודים החיים בפאס, אלא גם בגלל היחסים בין מרוקו לצרפת.⁴ שגריר צרפת בא לראות את דרומונד האי, וזה דיווח על הדו שיח ביניהם בנושא זה. לדברי הדיפלומט הצרפתי, לא הובאו כל הוכחות שהמסמכים בידי היהודים מזויפים. לדבריו, 'כל היהודים בארץ זו הם רמאים', לכן אינו נותן אמון ביהודי אחד על פני רעהו. דרומונד האי שלל את האשמתו הכוללנית על היהודים, והוסיף כי הדברים ששלח לו מדברי הרב של פאס, יאושרו על ידי 50–60 מראשי קהילת פאס, אם יהיה צורך בכך.

מאסרו של יעקב כהן אחד משני הנוכלים

שגריר צרפת סיפר לדרומונד האי שיעקב כהן נאסר ונשלח כשהוא כבול לטנג'יר באשמת עלבון שהטיח במשנה למלך או במזכירו בעת ביצוע חפקידו. לאחרונה דאג לשחרר את היהודי, כי הוא נושא דרכון של צרפת. השגריר הוסיף שלא ירשה לשני היהודים העבריינים לחזור לפאס, ורואה לחובתו שהצדק ייעשה בקשר לתביעותיהם. אם אמנם חייבים להם כסף, החוב ישולם להם לפני שובם לאלג'יר.

שגריר צרפת הניח שדרומונד האי לא יעביר לממשלתו בלונדון העתק התעודה מפאס (הכוונה למכתבו של הרב הצרפתי) בקשר לנוכלים, כי אין זה נוגע לבריטניה. דרומונד האי אישר את הנחת חברו הדיפלומט, אבל המקרה הנדון הוא נושא הומניטרי הנוגע לבטחונם של אלפי אנשים (יהודים) שחיהם יהיו בסכנה, אם מעשי הנבלה של שני היהודים בעלי החסות לא ייפסקו. למרות תקוותו שאין נשקפת סכנה מיידית ליהודים, הוא חש אחריות לכל אסון שיקרה כתוצאה מהתפרצות זעם של מוסלמים. שגריר צרפת אמר לדרומונד האי שעליו לדרוש לממשלתו, ובינתיים נקט בצעדים כדי להבטיח את מיצוי הצדק, וסיכם עם הוזיר לענייני חוץ, שישלח שני משפטנים מוסלמים כדי לחקור את הפרשה.

דרומונד האי מתערב למען היהודים

במהלך השיחה בין השגריר הצרפתי לבריטי הביע הראשון את תמיהתו על העניין

3 FO 413/4, pp. 12c-d. נספח מס' 18.

4 אומדנים על מספר היהודים בפאס, לעיל, פרק ב, הע' 3 (עמ' כג).

שבן שיחו מגלה למען היהודים בפאס. כתגובה אמר לו כי קודמיו והוא קיבלו מממשלת ה"מ יפוי כוח להעניק שירותים טובים למען 'הגזע המדוכא', בכל פעם שמעשי אכזריות כלפיהם יבואו לידיעתם. ומבלי לפגוע בזכויות הסולטאן, התערב בכמה הזדמנויות בצורה ידידותית כדי להשיג פיצויים ליהודים, והתערבותו התקבלה תמיד ברוח טובה.

על כך הגיב הצרפתי כי היחס הברוטלי כלפי היהודי כהן שנשלח לטנג'יר כשהוא כבול באזיקים, מצדיק פנייה לשלטונות מרוקו. דרומונד האי ענה שזה מקרה שונה כי יעקב כהן הוא רמאי, ופגע באחיו של הסולטאן, וטופל בדרך בה מטפלים בכל אסיר במרוקו, ואפילו פחה נכבד ברגליו לאחר מאסרו. עליו לקבל זאת בהבנה, כי מוצדק שהשלטונות הורו לאסור את האיש למספר שבועות.

בשיחה בין שני הדיפלומטים עלתה בעיית החסות שצרפת מעניקה לילידי מרוקו, שאינה תואמת את החוק של ממלכה זו. בסיכום הביע דרומונד האי את תקוותו שבמסירת המידע לדיפלומט הצרפתי על התביעות המזויפות של שני יהודים בעלי חסותה של צרפת, ימנע מהם האחרון את התמיכה בהם, ובדרישותיהם הבלתי צודקות.⁵

בשנת 1883 הועלה הנושא שוב על ידי דרומונד האי. לדבריו, יהודים בעלי תעודות חסות תורבים ממוסלמים תביעות כספיות בלתי מוצדקות בסכומים של אלפי דולרים, על סמך מסמכים מזויפים. הוא הזהיר את מנהיגיהם שכאשר הסולטאן ימות תהיה מהומה, והמוסלמים לא ישכחו את העוולות שעשו כלפיהם, ויש סכנה לפרעות ולשחיתת יהודים.⁶

לסיכום, ראינו את החרדה של החכמים בפאס לשמם הטוב של בני דתם, והחשש שנוכלים בודדים עלולים להזיק למערכת היחסים בין היהודים והמוסלמים. ואנשים ישרים עלולים לסבול כתוצאה מפשעיהם של 'בודדים'. דרומונד האי כאמור גילה רגישות למעשי עוול של בעלי תעודות החסות, במקרה זה של צרפת, והסובלים יהיו המוני בית ישראל התפים מפשע שלא נהנו מתאוות הבצע וההישגים החומריים של בעלי החסות.

3 בפברואר 1879 : 11-12a : FO 413/4 5

Brooks, p. 344; Parsons (1976), p. 90 6

רציחת יהודי זקן בפאס והאשמת יהודי שהרג מוסלם 1880

במשך 16 השנים שבין 1864 ל-1880, הגיע מידע לאירופה על מאות יהודים שנרצחו במקומות שונים במרוקו. כפי שנכתב ב-30 ביוני 1880 על ידי המוסד המשותף של 'אגודת אחים' וועד שליחי הקהילות בלונדון לשר החוץ הבריטי: 'במשך 15 השנים האחרונות נרצחו בתשע ערים במרוקו, 205 יהודים'. לפי מקורות אחרים הגיעו ידיעות לאירופה על 307 יהודים שנרצחו בשנים אלה, שהותירו 1200 יתומים ואלמנות. יש לשער שמספר הנרצחים היה גבוה יותר, כי לא על כל הנרצחים דווח. המספר הגדול ביותר של הנרצחים היה בפאס — 45¹. ציון שנת 1864 אינו מקרי, אותה שנה ביקר מונטיפיורי אצל הסולטאן, וההצהרה שניתנה לו על ידי הסולטאן הפיחה תקווה בלבות יהודי מרוקו ומחוצה לה. התברר ששום שיפור לא חל, ומספר הנרצחים עלה. דיווחים אלה בחודשים הראשונים של 1880 הוכנו לקראת ועידת מדריד שאמורה היתה להתכנס במאי לרון בנושא החסות הזרה. עשירי היהודים במרוקו שנהנו מהחסות והאגודות היהודיות באירופה חששו מפני ביטול החסות, ולטענתם אם הדבר יקרה, מספר היהודים שייצחו ויפגעו יהיה גדול יותר. הרציחות לא פסחו על פאס, ביניהם יהודי זקן חף מפשע שנשרף בקרבת ארמון הסולטאן. מעורבותו של יהודי בעל חסות זרה בפרשה, והסכנות להתנפלות על יהודי המלאת, עוררו הדים רבים. היו תקדימים לשריפת יהודים במרוקו כמו בארצות האסלאם האחרות, ובמקרים אחרים שרפו את הגופה כדי להעלים ראיות.²

1 על מספר הנרצחים ראה לעיל פרק א, הע' 10 (עמ' יד).

2 שריפת עברין היא לגיטימית ומקובלת בעולם המוסלמי: Heyd, p. 263, על עבירות אלה חל עונש שריפה: יהודי או נוצרי הנואף עם מוסלמית; החזור מהתאסלמותו לדתו הקודמת: Windus, p. 37; Agrell, p. 181; Adams, p. 147; עמרם, אלכזו, חיי עמרם, סי' כט; עובדיה, צפרו, מס' 287; JC, 1885, 4 Dec. p. 10; יהודי או נוצרי הנכנס למסגד: Bourmont, p. 46; חסות יהודים: Chénier, I, p. 352; Foss, p. 57 המזייף מטבעות: עודאל אלחאייך, משכנות הרועים, דף קיג, ע"א. בפועל נשרפו יהודים מסיבות שונות. מהם שסירבו להתאסלם כמו למשל ב-1165 ר' יהודה אבן סוסאן מנהיג קהל התושבים בפאס: Corcos, (1964), p. 55; מהם קרבות של עלילות. בפאס בשנת ש"ה (1595): עובדיה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 22; בניהו עמ' 62-63; ר' ישראל כהן: כן עמ', עמ' 177; בשנת תס"ד (1704): בניהו, עמ' 114; בתפ"ד (1724) גזר המלך על הנגיד משה בן עטר לישרף והצילו הקב"ה: בניהו, עמ' 126; בתע"ב (1712): טולידאנו, נר המערב, עמ' 127; עובדיה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 345; Ockley, p. 98; בשנת תצ"ג (1733) נשרף במכנאס תורגמן בשם שלמה נחמיאש: Pellow, pp. 222-223; ב-1753: Wirth, p. 21. באלג'יר בתחילת המאה ה-18: Boyde, pp. 72-73; מרדכי אשריקי, יועצו של הסולטאן מוחמד אבן עבדאללה (1757-1790) ונשרף על ידי יורד: עובדיה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 335; ב-1794 בעזון חילול הרת המוסלמית: הירשברג (תשכ"ה), ח"ב, עמ' 53; בשן (תשל"ח), עמ' קמה-קמז. Campbell, I, pp. 154-156, 290; עובדיה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 61; שלום כוזאגלו בן המאה ה-18, ניצל משריפה פעמיים: בהקדמה לספרו כסא מלך;

האם מוסלם הרוצח יהודי נענש

לפי תנאי ההפליה החלים על הדמיים, אין מוסלם נענש בעונש מוות על רציחתו של נוצרי ויהודי. אמרה עממית במרוקו אומרת "מוסלם רשאי להרוג שבעה יהודים". דרומונד האי כתב לשר החוץ הבריטי ב-16 במרס 1880 כי מוסלמים שרצחו יהודים לא הוצאו להורג.³ ראשי 'אגודת אתים' וועד שליחי הקהילות בבריטניה התלוננו בפני שר החוץ הבריטי ב-30 ביוני 1880 כי מוסלמים שרצחו יהודים לא נענשו.⁴

בכמה מקרים נאסרו בפקודת הסולטאן חשודים ברציחת יהודים, או כאלה שהוכח שהם הרוצחים. בעקבות רציחת יהודים בעיר לאראש ב-1878 עוכבו במאסר בפאס שמונה חשודים, ששוחררו לאחר שזקני היהודים בלאראש ובטנג'יר הצהירו שהם חפים מפשע, אבל הרוצחים לא נאסרו, למרות תלונתו של קונסול ארה"ב במרוקו פליכס מתיוס (Mathews).

לאחר שנרצחו 14 יהודים בין מאי לדצמבר 1880, לא נאסר אף אחד מהרוצחים. במידה ורוצחי יהודים נאסרו, הדבר נעשה רק כדי להניח את דעתם של הדיפלומטים האירופים, שהתבקשו על ידי האגודות היהודיות בבריטניה ובצרפת להתערב ולתבוע ענישת רוצחים.⁵

מצויים תקדימים שמוסלמים נענשו בקנס כספי על הריגת יהודי וזה העונש המירבי, וגם ענישה זו תלויה בשרירות לבו של המושל או הסולטאן, במעמדו של הנרצח, בהיותו בעל תעודת חסות, ובלחץ המופעל על השלטונות על ידי הדיפלומט. רוצחי יהודים שילמו בשנות ה-70-80 של המאה ה-19, בין מאה לחמש מאות פרנקים ולאחר מכן שוחררו. כ"ח ביקשה שנוהג זה יבוטל על ידי הסולטאן, וכי הרוצחים ייענשו.⁶

שפיטתו של הרוצח יהודי היא בעייתית: שום מוסלם לא יעיד בפני קאדי על בן דתו שהרג יהודי, ואם יעשה זאת, ייענש המעיד. גם יהודי יחשוש להתלונן על הריגת בן דתו, כי הוא עלול להיענש ולא הרוצח.⁷

35. Zimmels, pp. 290-291; Loewe, p. 57; עמ' 57; יהודים שכנו בית כנסת גבוה מהמסגד בעיר תדלה אימו שיישרפו: עובדיה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 169. שריפת הגופה לאחר הרצח, כדי להעלים הרצח; AJA, 1888, 24 July, p. 7. בשנת תר"ס (1900): עובדיה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 194; Landenberger, p. 169. בסיפור העממי: ערבים רצו לשרוף חכם יהודי קדוש בעודו חי: גורנוואלד, עמ' 238. 3. Gibb & Bowen, III, p. 208; Lord, II, pp. 83-84; Bericht, 1877, II, p. 29; 1888, p. 33; Bonsal, pp. 318, 326. מקרה יוצא דופן היה כאשר מוסלמי שרצח יהודי, נאסר וחולק: Cruickshank, p. 37; Bericht, 1877, II, pp. 30-31; 1888, p. 21; Keatinge, p. 304.

4. Cruickshank, p. 176; JC, 31 Dec. 1880, p. 11; FO 99/196. מקורות בין 28 בדצמבר 1867 ל-18 באוקטובר 1880: 169, 170, 178, 193. FO 99/181. מחיס: 111-112. Landenberger, pp. 8 באפריל 1878: 1875, I, p. 55; II, pp. 23-24; AJA, 1875, p. 31; 1888, p. 26; Bericht, 1888, p. 37; FO 99/250; Report, 1892, p. 138; Harris (1909), pp. 191-192; Bernard, p. 213.

7. Lord, II, pp. 83-84; AJA, 1888, p. 21; Landenberger, p. 112; Littman (1985), p. 224.

ענישה קולקטיבית סביבתית: היו מקרים בהם נקנסו אנשי הכפר הקרוב לפאס, בו נרצח יהודי, ובמקרה אחר בעלי החנויות בסביבת המקום בו בוצע רצח של יהודי, על שלא ניסו למנוע או לעצור את הרצח. זו היתה הוראת הסולטאן חסן בשנת 1876. יהודי שנרצח בשנות ה-80 בסביבות טנג'יר, והרצחים נתפשו, הוחרם חלק מרכושם ונמכר, וכן הוטל קנס על תושבי הסביבה, וההכנסות נמסרו למושל טנג'יר.⁸ כופר דם לקרובי הנרצח: על פי דיני השריעה, אם הרצח לא נמצא, על תושבי הסביבה להישבע שאין ידם במעל, ואינם יודעים מי הרצח, אבל עליהם לשלם דמי כופר (דיה בערכית). אין הדין המוסלמי מחייב זאת כאשר ההרוג ד'מי, בכל זאת היה הסולטאן מאשר לעתים תשלום פיצויים למשפחת הנרצח היהודי, בדרך כלל בעקבות פניות של מנהיגי קהילה ודיפלומטים.⁹

פיטורי מושל: בעקבות לחץ של דרומונד האי פיטר הסולטאן את המושל של לאראש, לאחר שיהודים נרצחו במחוז שליטתו ב-1864.¹⁰ צעד כזה היה תלוי במעמדו המיוחד של דרומונד האי. מכל מקום ניתן להסיק שלא היתה עקביות ואחידות בתגובת השלטונות לרציחתם של יהודים.

למרות שיהודים ונוצרים נחשבים מבחינה המשפט המוסלמי בני אותו מעמד – ד'מיים, הרי בפועל היה הבדל ביניהם. ולפי הרישומים בארכיון משרד החוץ הבריטי ומקורות אחרים היו מקרים שרצחי נוצרים במרוקו נדונו למוות, בדרך כלל בעקבות לחץ דיפלומטי.¹¹

הפעילות הארגונית והדיפלומטית בקשר ליהודי הזקן שנרצח

דבר רציחתו של יהודי זקן בן 70, לפי גרסאות אחרות בן 75, או 80 בשם אברהם אלעלוף ב-15 בינואר 1880 על ידי המונים בפאס לאחר מהומה, נודעה לאגודות היהודיות בפריס ובלונדון במהירות. התקרית עוררה הדים חזקים באירופה שהתבטאו בפירסומים בעיתונות היהודית והזרה, שאלתות בפרלמנט הבריטי, ומעורבות הנציגים הדיפלומטיים של בריטניה וארה"ב והשלטונות במרוקו. לתקרית שתי גרסאות.

8 7, 24 בפברואר 1868: FO 99/134. 19 ביולי 1876: FO 99/175. 23 בדצמבר 1883: *AJA*, 1883, p. 27

9 יהודי נרצח בקרבת פאס, והכפר הקרוב שילם דמי כופר: *JC*, 1884, 30 May, p. 6; *Stutfield*, p. 173; *Bericht*, 1888, pp. 34-35. פיצויים למשפחות יהודיות בפקודת הסולטאן: FO 99/169; *BMAIU*, Sept. 1875, p. 123; May 1880, p. 130. מ-10 בינואר 1868 עד ה-8 באוקטובר 1880: *Times of Morocco*, 1888, 181, 193; FO 99/134, 169, 181, 193; 2 March FO 99/121

10 Keatinge, p. 299. ב-1865 נרצח דיג ספרדי על ידי מאורי. הקונסול הכללי של ספרד תבע לרחן את הרצח למוות, ואמנם הוא הוצא להורג בתיטואן: 16 ביוני 1865: FO 99/124. כשלוש שנים לאחר מכן מקרה דומה, מלח ספרדי נרצח. לאחר חביעתה של ממשלת ספרד לדונו למוות, אישר הסולטאן את הוצאתו להורג, 24 בפברואר 1868: FO 99/134. על רצח מיסיונר על ידי קנאי מוסלמי בפאס, נענש הרצח במיתה: 108-109; *Burke* (1972), p. 152. *Mackenzie*, p. 152. מיסיונרית בטנג'יר בשנות ה-90 של המאה ה-19 התלונה בעקבות העובדה שאלמנה נרצחה בגלל כספה ותכשיטיה, 'אלימות בדרך כלל אינה נענשת כאן': *The Missions World*, III, 1896, 15 July, pp. 326-328

הגרסאות היהודיות לתקרית

בגרסה היהודית הבדלים בפרטים. אחת אומרת כי הקרבן היהודי נקלע למהומה בעקבות ריב בין יהודי בעל חסותה של צרפת ובין מוסלם. הידיעה הגיעה מפאס לפריס, ובדו"ח החודשי של כ"ח בינואר, בפברואר ובמרס 1880 התפרסמו הפרטים דלהלן: יהודי בשם מרדכי אביקסיס בעל חסות צרפתית היה עד למעשים אכזריים של מוסלם מבוגר כלפי ילדים יהודים. הוא ניסה לפנות לערכאות ונתקל בהמון מוסלמי בשערי בית הדין, ואלה כמעט רצחוהו. הצלחת בריחתו הרגיזה את המוסלמים שהתנפלו על יהודים עובדי אורח שחזרו אותה שעה מהשוק. ביניהם יהודי זקן שנרצח והתעללו בגופתו ולבסוף הניחוהו על עצים, שפכו נפט ושרפוהו. יהודי פאס חוששים מהתנפלות על שכונתם, אינם מעזים לצאת ממנה ופרנסתם נפגעה. כרגיל באירועים מסוג זה, היתה התערבות דיפלומטית, ביניהן של קונסול ארה"ב במרוקו מתיוס שחבט מהסולטאן להעניש את הרוצחים. אלה שנעצרו בעת המהומה שוחררו. הסולטאן פקד לפצות את משפחת הנרצח באלף פרנקים. בו זמנית הטיל על יהודי פאס לשלם כופר באותו סכום לקופת הסולטאן.¹²

סגן הנשיא של סניף כ"ח בטנג'יר ד"ר מיגוארס כתב ב-3 בפברואר למזכיר של כ"ח בפריס את הדברים הבאים: משפחתו של אברהם אלעלוף שנרצח ואחר כך נשרף, ביקשה אישור מהשלטונות על הריגתו. הוא מעיר שנהוג במרוקו לבקש אישור כזה, המשמש כעדות נגד הרוצחים. הוויר ענה שעליו להתייעץ עם אדונו. הסולטאן ענה שאישור כזה אינו ניתן על הריגת יהודי, נוצרי או עבד. הוא ממליץ שהיהודים יסלחו לרוצחים, ושהדבר לא יוזכר עוד. הכותב מעיר שהנאסרים שוחררו. ניתן להבין איזו סכנה נשקפת ליהודים כאן. מוסלמים צועקים ברחוב: 'תנו פראפין, תנו אש, הנה באים יהודים'. לא יפלא אם המוסלמים יכנסו למלאח בפאס או במכנאס או בעיר אחרת בפנים הארץ, וירצחו גברים, נשים וילדים.¹³

מכתב מחכמי פאס ומנהיגיה לכ"ח

הרצח מתואר במכתב בעברית של קהילת פאס לכ"ח ב"א באדר תר"ס (12 במרס 1880), עליו חתומים שמונה חכמים ותשעה פרנסים. לדבריהם החלה התקרית ברדיפתו של מוסלם אחרי בן דתו שחייב לו כסף בצעקה 'תפשוהו כי בורח הוא'. יהודי בעל חסותה של צרפת ששירת את צבאה במשך שבע שנים שהודמן למקום תפש את הבורח. מאורים שראו יהודי תופש את בן דתם, רדפו אחריו, היכוהו וגם המאורי שבידו נפצע. שניהם הובלו לבית המשפט, היהודי זוכה, המוסלם שנתפש יצא חייב. זה הרגיו וכביטוי של זעם שם כובע שחור על ראשו (כדרכם של יהודים) ואמר שהוא רוצה להיות יהודי. במהומה הוכה היהודי על ידי ההמון. לאתר מתן שותד נגרר לבית הסוהר כדי להצילו ממוות. ובלילה הופצה הקריאה כי 'הותר דמם

BMAIU, Jan. 1880, pp. 8-9; Feb. pp. 54-55; Mars, p. 78; *BAIU*, 1880, I, p. 33; II, p. 13; *Bericht*, 1880, I, p. 29; 1888, p. 38

13 Bat Yéor, No. 74. תרגום לעברית: בת יאור, מס' 74. הגירסה לפי מקור בארכיון צרפתי: Bowie (1976), p. 13

של היהודים', וכל יהודי שנקרה בדרך הוכה בחרכות ובמקלות, ביניהם אברהם אלעלוף 'הפילוהו לארץ ושפכו עליו נפט והציתו האש וערכו עיצים על האש ונשרף בעודנו חי'. המהומה התפשטה והמונים רצו לעשות כלה ביהודים, עד שהמושל שהציל יהודי דקור צויה לנעול השערים של המלאח והציב שומרים מחוץ לשערים, לכל יכנסו המונים נועמים. בעלי החנויות בשוק בו אירע הרצח נאסרו, ולאחר זמן קצר שוחררו והמושל הוחלף. התפשטה שמועה שהיהודי שגרם למהומה 'לקח אשתו בזרוע לזנות עמה'. בהמשך יש פרטים נוספים על איומי המושל והתנכלויות שיהודים סובלים מהן. התמונה העולה כי היה כאן צירוף מקרים שעוררו התלהבות קנאית, ויהודי תמים היה קרבן לרצח.¹⁴

גרסה אחרת: במברק מגיברלטר ב-31 בינואר שפורסם בגזאיש כרוניקל ב-6 בפברואר נאמר שיש מהומה גדולה בפאס, מאורים תקפו יהודים פצעו אחדים מהם, ביניהם שני צרפתים והרגו אדם בן 70 על ידי ששפכו עליו נפט ושרפוהו בעודו חי. הרקע למעשה: ילדים יהודים ששיחקו במגרש ליד המלאח הותקפו על ידי מוסלם, וילד אחד נפצע. יהודי בעל חסותה של צרפת שעבר במקום וראה את הילד הפצוע תפש את המוסלם והביאו לבית הסולטאן כדי שיענש. שערי הארמון היו נעולים כרגיל בהיעדרו של הסולטאן. בינתיים התאסף המון מוסלמי, והמוסלם התלונן בפניהם שהיהודי הציץ לו, וכתגובה תקפו ההמונים את היהודי במקלות ובאבנים. הוא ניצל הודות למטבעות שנתן לתוקפים, וברח. מוסלמים רדפו אחריו. יהודים שחזרו לבתיהם הותקפו. אחד מהם אדם נכבד בשם אברהם אלעלוף שלא יכול היה לברוח הוכה, נפל ונדרס. התוקפים יחד עם בעלי החנויות הסמוכות הביאו עצים, שפכו עליו נפט ושרפוהו. מפחד התנפלות על המלאח לשם שוד ורצח, ננעלו שערי. הפחד גרם לשלושים נשים בהריון להפיל פרי בטן. במשך הלילה איש לא העז לצאת לרחוב, ורק בבוקר נמצאה גופתו, חציה שרופה וחציה נטרפה על ידי כלבים. יהודי בעל מעמד הופיע בארמון הסולטאן למחרת, ותבע שייעשה צדק. התשובה שניתנה לו שאין לו ממה לחשוש. יהודי פאס חשים בפחד מפני התקפה על המלאח. המוסלמים נעשו יותר אלימים כי ראו שאין נעשים על פשעיהם.

מסקנת הכתב כי אירוע זה משמש אור אדום למה שעלול לקרות אם החסות שיהודים נהנים ממנה תוסר. ממשלת ספרד כבר הסירה את החסות, ומהומה זו היא התוצאה הראשונה שלה. התברר שהסולטאן קיבל מיד מידע על האירוע, ופקד על מאסר האשמים והעדים לרצח שלא מנעו זאת. ננקטו צעדים להגנת המלאח, וכדי להבטיח זאת הוחלף המושל הצבאי. משפחת הנרצח קיבלה 80 ל"ש פיצויים. דרומונד האי תבע בשם בריטניה הענשת הרוצחים, וכי הסולטאן הבטיח מילוי הבקשות.

דיון בפרלמנט הבריטי

ב-20 בפברואר 1880 פירסם הגזאיש כרוניקל פרטים נוספים: חבר הפרלמנט (היהודי) סרג'נט סיימון שאל את תת שר הפנים הבריטי שאלות אלה:

א. האם התקבל דיווח רשמי בקשר למהומות נגד היהודים בפאס, כשרבים מהם נפצעו אנושות, וזקן בן 70 נרצח וגופתו נשרפה על ידי ההמון.
 ב. האם ניתנו הוראות לנציג הקונסולרי בקשר לאירוע זה.
 ג. האם נוכח הסכנות הנשקפות לבלתי מוסלמים במרוקו, נוטה הממשלה להמשיך את החסות הקונסולרית שהוענקה להם עד עתה.
 תשובת השר היתה שפרטי האירוע נמסרו לממשלת ה"מ, ודרומנד האי קיבל הוראה למחות בפני הוויז. נוסח המחאה אושר על ידי הממשלה, וכי על נושא החסות מתנהל דיון אצל הממשלות ביניהן בריטניה.
 חבר הפרלמנט הנ"ל נפגש עם שר החוץ הלורד גרנויל יחד עם ועד שליחי הקהילות ו"אגודת אחים" ודנו בנושא זה, בין מצוקות אחרות של יהודי מרוקו, וכן על בעיית החסות.

מידע ממקורות שונים

במכתב מגיברלטר ב-10 במרס שפורסם לאחר תשעה ימים נזכרת הפרשה שוב, ושם נאמר שגילו של הקרבן הוא 80, ונשרף לאחר שכבר מת. במכתבים למערכת שפורסמו ב-26 במרס וב-17 בדצמבר 1880 נאמר שהיהודי בן ה-75 נשרף בעודו חי. תביעת השגירים להענשת העבריינים לא נענתה, כי הרוצחים שוחררו. המשפחה קיבלה רק 40 ל"ש.¹⁵

קונסול ארה"ב במרוקו פליכס מתיוס מחה פעמיים בפני הוויז לענייני חוץ על האירוע, לפי הוראתו של שר החוץ האמריקאי, בפעם השנייה ב-17 באפריל. לדבריו, נשרף למוות על ידי ההמון יהודי בן 85.¹⁶

'אגודת אחים' העלתה נושא זה בפגישתה עם ג'והן דרומנד האי בלונדון, בהקשר למצב בו נתונים יהודי מרוקו, ובין השאר החשש שמא החסות האירופית ליהודים תוסר. הם רואים בחומרה את הרצח של אברהם אלעלוף, שכובע בשטח ציבורי בבירת הסולטאן. וטוענים שבמקרים כאשר רוצחו של היהודי נתפש, העונש הכספי שמוטל עליו בא לספק את יצר הממון של המושל ואינו מגיע למשפחת

15 JC, 1880, 6, 20 Feb., 28 May, 17 Dec, פרשה זו פורסמה בטיימס הלונדוני ב-17 בפברואר 1880, Serjeant John Simon (1897-1818) יהודי רפורמי, משפטן מבריק, שופט יהודי ראשון בלונדון החל ב-1858 ואילך. חבר הפרלמנט בשנים 1868-1888, נאבק להשגת שיוון זכויות ליהודים באנגליה. ב-1870 בחקיקת החוק לחינוך יסודי, הגן על זכותם של ילדים יהודים להיעדר מבית הספר בשבתות ובמועדים. היה אחד המיסדים של 'אגודת אחים' ב-1871, וחבר הוועד הפועל שלה. ב-1872 ארגן הפגנת מחאה נגד היחס ליהודים בסרביה וברומניה. תמך בגליסטון, אבל נטש אותו לאחר שסירב לפעול למען שיפור היחס כלפי יהודים ברומניה: Lipmann (1961), p. 73; id. (1990), p. 256; Alderman, pp. 65, 100; Finestein, index

16 מכתבו של מתיוס לסולטאן: BMAIU, 1880, Mars, pp. 78-81; Bericht, 1880, p. 29; Landenberger, pp. 71-72, 117 גם לפי דברי Stutfield, p. 96 היהודי נשרף בעודו חי: "roasted him alive"; Trotter, pp. 177-178; Erckmann, p. 193; Cruickhank, pp. 114-115; Leibovici, pp. 130-131; Laskier (1983), p. 51

הנרצחים, ואם כבר ניתנים פיצויים למשפחות היהודים שנרצחו, הסכום הוא זעום.¹⁷

פעולותיו של דרומונד הא

במכתבו של דרומונד הא לשר החוץ הרוזן מסליסבורי (Earl of Salisbury) ב-24 בינואר 1880, דיווח לו כי סוחרים יהודים מפאס סיפרו לו את המקרה הבא: יהודי מקומי שזכה לחסותה של צרפת הסתכסך עם מוסלם בשער העיר. הוחלפו מכות, המון התאסף והיהודי ברח. יהודים עובדי אורח הותקפו על ידי ההמון, רובם הצליחו להימלט, פרט לזקן אחד שהוכה ונבעט עד שאיבד הכרתו. הובאו זרדים, גופו נעטף במחצלת שנמרחת בנפט, והושלכה ללהבות. הסולטאן בשומעו את האירוע, ציווה על מאסרם של מנהיגי הכנופיה ושל שמונה בעלי חנויות בקרבת המקום בו אירע הרצח, בנימוק כי לא התערבו כדי למנוע 'פשע איום זה'. מניחים שהנאסרים יצטרכו לשלם כופר דם לקרובי הנרצח. כמו כן דווח שהמושל הצבאי של פאס יפטר עקב מעשה זה, ומחליפו קיבל הוראות מהסולטאן להרגיע את האוכלוסיה היהודית ולהבטיח להם שיוכר להגנת הסולטאן מפני אלימות. דרומונד הא מזכיר לשר שכבר לפני כשנה הביעו בפניו מנהיגיהם של יהודי פאס את חששם מפני קנאות מוסלמית שתפגע ביהודים, בגלל שקיבלו חסות של צרפת ושל מדינות אחרות, ומתנהגים בצורה גסה כלפי מוסלמים. הוא מפליג לעבר הרחוק באומרו, כי לו היה קורה אירוע מסוג זה במאה ה-16, היו כל היהודים נשחטים, ורק המתאסלמים היו מצילים נפשם. ומוסיף כי ידועים כיום צאצאי יהודים שהתאסלמו שניכרים לפי שמותיהם. מסקנתו, שאם לא תיפסק השיטה של הענקת חסות למי שלא מגיעה זכות זו, יקרה אסון. כי יכולתו של הסולטאן לפקח על אזרחי הקנאים היא מוגבלת. נאמר לו שצעדיו של הסולטאן במקרה הנוכחי, גרמו לחוסר שביעות רצון בין המוסלמים.¹⁸

פנייתו לווזיר הראשי

שבע לאחר מכן פנה דרומונד הא לווזיר הראשי סיד מוחמד אבן אלעריבי אבן מוחמד בתזכיר על האירוע, והביע אכזבתו מהצעדים שהסולטאן נקט. לדבריו, הגיעו ידיעות לטנג'יר על התנכלות ביהודי פאס כבר באמצע ינואר. הוא דיווח על פרטי האירוע, כפי שתואר לעיל, והוסיף בהקשר להבטחת הסולטאן כי יינקטו צעדים נמרצים להבטחת חייהם ורכושם של היהודים, וכי המידע שהגיע לאחרונה, סותר הבטחה זו. התברר ששמונת הסוחרים שנאסרו שוחררו, ולא נערכו כל מאסרים

17 AJA, 1880, p. 32. לפי מברק שהגיע מלנדון ב-9 בפברואר 1880 דרומונד הא מתח בשם ממשלות אנגליה ואוסטריה לממשלת מרוקו על שריפת היהודי בפאס ודרש עונש קשה על עושי הרעה. הסולטאן הבטיח לחקור את האירוע ולהעניש את הרוצחים. כך פרסם ה-Wiener Israelit. בראש חודש אדר ואחריו ביד אדר פרסם האירוע ב'החבצלת'.

אחרים. כתגובה לבקשת זקני היהודים מהסולטאן למתן פיצויים למשפחה הענייה של הנרצח, נמסר להם, כי לפי השריעה לא מגיע פיצוי לד'מי. הכותב משוכנע שתשובה כזו לא היתה יכולה להינתן בפקודת הסולטאן ולא על ידי הוזיר הנמען.

ההדים באירופה, וחשש מפני כירסום בידירות כלפי מרוקו

הכותב מתאר בדבריו לוזיר את השפעת האירוע על דעת הקהל היהודית, הנוכרית והממשלות באירופה. בעתונות האירופית פורסמו ידיעות על התקרית. האגודות של היהודים בלונדון, בפריס ובכירות אחרות יגישו ללא ספק בקשות לממשלותיהן להתערב למען אחיהם המדוכאים, שזוכים ליחס בלתי הומניטרי. העובדה שפשע זה בוצע בפאס, בה שוהה הסולטאן עתה, תגביר את הזעם באירופה ובאמריקה, ותוסק המסקנה שאין לסולטאן כוח לשלוט על אזרחיו המוסלמים, או שהצדק מופר כאשר יהודי נרצח לאור היום על ידי המון מוסלמי בבירת הסולטאן.

דרומונד האי מציין כי מכתב זה הוא פרטי ובתור ידיד נאמן של הסולטאן עליו לומר לוזיר, כי אם לא יעשה צדק, יגרום הדבר לניכור במקום היחס הידידותי של הממשלות הזרות כלפי הסולטאן. תופעה זו תעלה את השאלה האם לא יהיה מוצדק שממשלות אירופה יתערבו ויצהירו שהן רואות את הסולטאן וממשלתו אחראים למניעת תועבות כאלה, וליחס הומניטרי יותר כלפי היהודים במרוקו. לדבריו, רציחתו של יהודי אזרח של הסולטאן ליד שער תצרו, על ידי קנאים מוסלמים ואי ענישתם, תיוודע בכל שטחי הממלכה, ותעורר מוסלמים קיצוניים לבצע פשעים דומים. האדישות של הממשל במרוקו נוכח התופעה, תגרום למסקנות עגומות על ידי ממשלות זרות לגבי בטחון חייהם ורכושם לא רק של יהודים, אלא גם של נוצרים במרוקו. הדברים האחרונים לגבי הנוצרים מהירים איום ועלולים להיפגע האינטרסים הכלכליים של הסולטאן המעוניין בפעילות המסחרית של האירופים בארצו.

הצעות דרומונד האי לממשל של מרוקו

על רקע היחס הידידותי של דרומונד האי עם השלטון המרוקאי, הרשה לעצמו להציע כמה הצעות אופרטיביות:

א. יש לאסור ולהעניש בצורה חמורה את מנהיגי הכנופיה שהשתתפה ברצח.
ב. הסולטאן יואיל לתת למשפחת הנרצח הענייה סכום כסף, בתור מעשה של חסד.

ג. יש לתת בטחונות ליהודים שיינקטו צעדים נמרצים מיד להבטחת הייהם ורכושם, לא רק בפאס אלא בכל שטחי ממלכתו.

ד. על הסולטאן לכתוב למושלי הערים והפרובינציות ולהזהירם שעליהם לפעול במרץ ובצדק למניעת התנהגות שלילית כלפי הנתינים היהודים של הסולטאן.

הוזיר התבקש להעביר ללא דיחוי מכתב זה לסולטאן ולהודיעו שכל מלה שנכתבה, מורדכת על ידי היחס הידידותי שלו לטובת האינטרסים של הסולטאן. המכתב נשלח באכספרס, כדי לקבל תשובה בהקדם. אם הצעותיו לעיל יתקבלו, הדבר יסייע לסילוק הרושם השלילי שהתקבל על ידי ממשלת בריטניה ודעת הקהל שלה, כתוצאה מהדיווחים שהועברו לאירופה אודות מעשה נפשע זה. אבל אם עצתו

תידחה, ולא יינקטו צעדים למניעת פרעות כאלה ברחבי מרוקו, כי אז יוסקו המסקנות השליליות ביותר ביחוד כלפי הוויזר הנמען, בהיותו היועץ הראשי של הסולטאן, 'אשר היה מוכן לעשות תמיד מה שנכון וצודק כאשר נושא הוגש בצורה מתאימה להחלטת הסולטאן'.

בתוספת למכתב הוא כותב שהקונסול הכללי של ספרד במרוקו, אשר מתייחס בידידות לסולטאן, דיבר אתו על רציחתו של היהודי על ידי שריפתו, ואמר לו כי לולי היה תורגמנו נעדר מהמשרד, כי אז היה פונה במכתב רשמי לוויזר לענייני חוץ מוחמד ברגאש או לוויזר הנמען, באותה רוח כפי שכתב דרומונד האי.¹⁹

מידע מיהודי שהגיע לשגריר הבריטי

העתק מכתבו של דרומונד האי לוויזר הנ"ל, נשלח לשר החוץ מצורף למכתב שנשלח לשר לאחר שבועיים, בו דיווח לו על ההתפתחויות מאז. לדבריו, למד ממודיע יהודי שאיש מהרצחים לא נאסר, ובעלי החנויות שהיו עדים לרצח שוחררו, ולמשלחת של זקני היהודים שהתייצבה בפני הסולטאן נאמר שכופר דם לא יוענק לאלמנה וילידי הנרצח. התנהגותו של הסולטאן בפרשה מוסכרת על רקע התמרמרות של האוכלוסיה המוסלמית בפאס, ולדברי ברגאש זו הסיבה לשחרורם של בעלי החנויות, והסולטאן סירב לנקוט בצעדים נוספים. בעקבות מידע זה, הריץ דרומונד האי מכתב לוויזר, רציטט כמה פרטים מתוכנו. הוא ניצל הזדמנות זו כדי להביע שוב את דעתו, כי אירוע מסוג זה קרה בגלל החסות שניתנת למספר מצומצם של יהודים. הוא דחה את ההנחה כי התקרית הושפעה מהדין על ביטול החסות הנדון עתה בוועידת מדריד.

מסקנתו לגבי המניע לרצח

כדרכו, תולה דרומונד האי כמה פורענויות במתן חסות ליהודים. גם במקרה זה, הוא העריך כי המניע לרצח היתה העובדה שיהודי בן חסותה של צרפת העמיד עצמו במעמד שווה לזה של המוסלם, גרמה להמון המוסלמי לבצע פשע מחריד זה. והראייה כי לאחר הריב בין המוסלם ליהודי בעל החסות, צעק המוסלם המוכה להמונים: "האם תרשו ליהודי להכות מוסלם ולברוח?" היהודי אדיש לאלומות של מוסלם כלפיו, והכאתו על ידי יהודי אף לשם הגנה אינה חוקית, ויהודי לא יעזו להרים ידו על מוסלם, אלא אם כן הוא בעל חסות, והדבר מרגיז את המוסלמים.²⁰

חילוקי דעות באשר לחסות האם היא פתרון להמונים

דרומונד האי ניצל אירוע זה, כדי להביע שוב את עמדתו כי החסות שניתנת ל-1,500

19 נספח מס' 24.

20 על האיסור המוסלמי החל על יהודים להתגונן מול אלימות של מוסלמים, ההשלמה והאדישות של היהודים נוכח עלבונות שהם סופגים מהמוסלמים, עדויות רבות: Pellow, p. 12; Höst, pp. 143-144; Agrell, p. 262; Keatinge, pp. 39, 298-300; Washington, pp. 143-144; Ali-Bey, I, pp. 46-47; *Jl*, 1841, p. 258; 1844, p. 279; 1845, pp. 55, 225; *Report*, 1874, p. 94; Benjamin, p. 367; Perrier, p. 325; Amicis, p. 26; Brooks, p. 121; Meakin (1892), pp. 381-382

יהודים על ידי מדינות זרות, אינה מועילה ל-200 אלף יהודים במרוקו. היחס הגס של כמה מבעלי החסות והצגת תביעות מזויפות (אולי רמז לשני הנוכלים הנזכרים בפרק הקודם) העלתה את רמת העוינות של חלק מהמוסלמים בפאס כלפי יהודים בכלל. אם יוחלט בועידת מדריד על ביטול החסות, מוצע כי כאשר החלטה זו תימסר לידיעת הסולטאן, תועבר לו במקביל על ידי נציגי כל המדינות הבעת דאגה נוכח היחס הברברי כלפי היהודים במרוקו והעוולות כלפיהם. על הסולטאן לדעת שהמדינות התרבותיות לא יסבלו מעשים כאלה המבצעים על ידי פקידי הסולטאן. צעד כזה עשוי לסייע לשיפור מצבם המדוכא של היהודים, ומועיל יותר מאשר המשך החסות המיוחדת הניתנת למספר מוגבל של יהודים. בסוף המכתב נאמר, שנמסר לו הבוקר שהוויר הודיע לזקני היהודים בפאס, כי הסולטאן הורה לו להבטיח להם שצעדים חמורים יינקטו כדי לשמור על בטחון חייהם ורכושם, ותימנע הישנות מקרים כאלה. הוויר נתן בשם הסולטאן 200 דולר לאלמנה וליתומים של הנרצח. עמדתו של שגריר צרפת במרוקו Vemouillet שונה מזו של דרומונד האי באשר לחסות. ב-26 בינואר 1880 כתב השגריר לשר החוץ הצרפתי Waddington על האירוע, ומסקנתו שהדבר מחזק את הצורך בצעדים להבטחת חייהם ורכושם של היהודים, אפילו אם הדבר מחייב חסות אכסטריטוריאלי של כל היהודים.²¹

הגרסה המוסלמית: המניע לרצח, הריגת בדוי על ידי יהודי בעל חסות זרה

הגרסה המוסלמית, תולה את האשמה ביהודים, וכי היתה זו נקמה על הריגת בדוי על ידי יהודי בעל חסות זרה. העדות הראשונה על כך מפייהם של מוסלמים שסיפרו לגרמני בשם אוסקר לנץ שביקר במרוקו באותה שנה. הוא כותב שלמחרת הרצח, כלומר ב-16 בינואר בבוקר באו אליו כמה ידידים מאורים וסיפרו לו את החודשה הטריה, כי בערב הקודם נשרף יהודי בפאס בעודו חי. הרקע למעשה: יהודי במלאח הסתבך עם אשה מאורית, בריב או באהבה, דבר בלתי נסבל ביחסים בין מוסלמים ליהודים. האשה פנתה לאדם ממשפחת השריף, וזה זימן את היהודי, שירה במאורי והרגו. הדבר גרם למהומה, והיהודי נאסר. יהודי התלונן וטען שהיהודי הנאסר הוא בעל חסות אירופית כנראה צרפתית, ואף הוא נאסר. השמועה על הריגת מוסלם על ידי יהודי נפוצה במהירות בעיר, והיתה התרגשות רבה. הידיעה נמסרה באותו ערב לסולטאן, ותגובתו, כפי שסיפרו היתה "יש לשרוף את היהודי". ההמונים כולל העניים רכשו במטבעותיהם הדלות גזרי עץ כדי לשרוף את היהודי.²²

21 עמדתו של שגריר צרפת: Bowie (1976), pp. 13-14. על מספרם של בעלי החסות וכן מספרם של יהודי מרוקו, יש נתונים שונים: 103 יהודים בעלי חסות: BAIU, 1880, I, p. 1000 מתוך 180 אלף יהודים, 16 במרס 1880: FO 413/4, p. 79. 500 מתוך 300 אלף יהודים, 25 באפריל 1888: AJA, 1888, pp. 29-30. 100 מתוך 400 אלף יהודים: JC, 12 Nov. 1880, p. 5. 100 מתוך 199 אלף יהודים, 2 ביולי 1880: FO 413/4, p. 207.

22 Lenz, pp. 142-143

עמדות נציגי ארה"ב

הערכה דומה המאשימה את היהודים מסר ג'והן קוב (Cobb), סוכן קונסולרי של ארה"ב בקובלנקה, שביקר בפאס באותו זמן. לזכריו, יהודי בעל אורחות צרפתיים התקרב לאשתו של מוסלם, וכשבעלה מחה נורה על ידי היהודי באקדח בראשו. היהודי נאסר, וההמון שרף את היהודי הזקן שנקרה שם, כנקמה על הריגת המוסלם. שר החוץ של ארה"ב אימץ גרסה זו, בניגוד למידע שנמסר על ידי הקונסול הכללי פליכס מתיס. הוא פנה לווזיר לענייני חוץ ב-7 באפריל 1880 ומחה על העובדה שיהודי בן 85 נשרף למות על ידי ההמון בפאס. כתגובה נתן לו הווזיר מכתב שנכתב על ידי קוב הנ"ל המאשים את היהודים. אבל מושל פאס פוטר וכל יהודי שיעזו להתנכל לו ייענש.²³

פנייתו של דרומונד האי לווזיר לענייני חוץ ותגובתו: היהודים אשמים

ב-8 בפברואר 1880 פנה דרומונד האי לווזיר לענייני חוץ, ושאלו האם ידועים לו פרטים על היהודי שנשרף. הוא ענה שקיבל מידע מדויק מהסולטאן, שכתב לו על האירוע והביע דעתו השלילית על החסות הגורמת נזק, כי היהודים המסתמכים על תעודות אלה שבידיהם, עושים מעשים בניגוד לחוק. וכדוגמה מביא את המעשה דלקמן: בדוי ואשתו משבט אולאד אלחג' באו לשוק של פאס לקניות. כשבעלה התרחק ממנה, והיא עמדה ליד שער סיד אבו נאפה, תקף אותה יהודי בשם מרדכי בן יהושע אלתיטואני בעל חסות וזה מצויד בנשק בהיותו שיכור.²⁴ היא החלה לצעוק עד שבעלה הגיע ודחף בכוח את היהודי כדי להרחיקו ממנה. ואז שלף מרדכי אקדח וירה עליו, הכדור פגע במצחו, ולאחר מכן השליך עליו אבן שפגעה ברקתו של הברדי. השומרים כשערו אסרו את הברדי ואת היהודי שהובאו למושל.

23 Landenberger, pp. 71-72, 74.

24 נספח מס' 26. בהתאם ל"תנאי עומר", אסור ליהודי להצטייד בנשק כלשהו, האיסור נשמר: Addison, p. 8; Höst, p. 143; Agrell, p. 262; Rohlf's (1873), p. 82; Cruickshank, pp. 20-21. היו מקרים יוצאים מהכלל בהם השתמש יהודי בחרב, לאחר ריב עם מוסלם. על מקרה כזה מספר ר' פתחיה בירדוגו (1820-1764): 'ראובן נתקוטט עם גוי אחד בגן אחד ועמד ראובן והכה לגוי בחרב': נופת צופים, חורם, סי' שצב. בעיר רבאט דקר יהודי בסכין והרג מוסלם בעת משחק קלפים, 21, 28 במרס 1892: FO 443/11; FO 99/286. יהודי במוגדור הרג כנשי מוסלמי לאחר ריב: JC, 1901, 7 June, p. 26. שיכרות של יהודי היא תופעה לא רגילה, למרות ששוחים יין: Pulsky, II, p. 191. למרות זאת היו שיכורים יהודים, כפי שתועד במקורות יהודיים חורים: בפאס השתכרו יהודים, וסתמו מקור מים במסגד, ואחר כך נרצחו: בניהו, עמ' 48. על יהודי שיכור ב-1820: Corcos (1964), pp. 55-56; שואל ישועה אביטבול, אבני שיש, ח"ב, סי' לא, ק; יעקב בירדוגו, שופריה ריעקב, ח"א, אהע"ז, סי' פד; (1892), Meakin (1892), p. 112; 1902, p. 132; Report, 1887, p. 266; Trotter, p. 390; II, 1887, p. 52; 1892, NS, p. 195; 1898, NS, p. 26; W.B. Harris, pp. 133-134; Patai, pp. 138-139. Kerr (1912), p. 115; Cruickshank, p. 114; הרגישות של המוסלמים לשיכרות מבוססת על איסור שתיית יין כפי שזכר בקוראן: טורה 2, הפרה, פסוק 216; טורה 4, נשים, פסוק 46.

בהמשך נאמר שיהודי אחר בשם אברהים בן יעקב אלעלוף שהיה יחד עם היהודי הנ"ל, שלף אקדח, איים על עובדים ושבים, קילל את הדת המוסלמית ואת הממשלה, וכך גרם למהומה.²⁵ קבוצת אנשים ונערים שהתאספה שם הרגה אותו, גוררה גופתו לרחוב ללא מוצא, שרפה אותו בעזרת זרדים הנמכרים שם לצרכים ביתיים. הוא הוסיף כי 'לולי עזרת אללה כי אז כל היהודים במלאת היו נשדדים ונרצחים. מעשה זה של היהודים שעשו בין תושבי המקום אשר מקיפים אותם כמו שהכוכבים סובבים סביב הירח, היא ההוכחה הטובה ביותר על חוצפתם, הודות לחסות שזכו בה. יהודים אלה לעולם לא היו מתנהגים כך לולי תעודות אלה שבידם גם כהתחשב בעובדה שמספרם לעומת המוסלמים עשירית שבעשירית'.

כשהסולטאן קיבל את הידיעה על האירוע, פיטר מיד את המושל של פאס החדשה, כי לא גילה יוזמה וזריזות בטיפול בפרשה, ומינה מושל אחר. ציווה עליו לחפש ולתפוש את העבריינים. ברגאש סיים את מכתבו לדروמונד האי בהערה עוינת כלפי היהודים: 'עליך לעמוד על המשמר כי אין זה סוד שהיהודים מסלפים את האמת, וגורמים לאי סדר כפי שידוע היטב'.²⁶

מוחמד ברגאש צידף הצהרה של 25 מוסלמים מה-16 בינואר 1880 שאושרה על ידי נוטריון ציבורי וקאדי, על אמיתות גרסתם, נוסף לפרטים המתוארים לעיל עיקרי ההצהרה:

היהודי נגע בדידה של הברדית, וכשבעלה הגיע אליה, היהודי קילל אותו. לאחר שרגמו באבן, נפל הברדית, ודם זרם מראשו. שמונה ימים לאחר האירוע חתמו עדים על ההצהרה והוסיפו שביקרו במאהל בו גר חלק משבט אולאד אלחג', עצרו ליד אהל בו ראו אדם מת, במצחו פצע מכדור וברקתו השמאלית פצע כגודל אצבע ועצם שבורה כתוצאה ממכה, ראשו ופניו היו נפוחים. ראשי המאהל ופאטימה אשת הנפטר נחקרו, ומסרה פרטים נוספים אלה: שם בעלה עבד אלקאדר, והיהודי ששם ידיו לתוך שמלתה ומשך אותה מהדרך היה לברש ג'לאב אדום. ההמשך כנ"ל.²⁷

גרסאות שונות של המוסלמים

היו אפוא, גרסאות שונות גם בין המוסלמים, לגבי היהודי היווה. בראשונה נאמר שהיה זה מרדכי אלתיטואני, ולאחר מכן נאמר שהיה זה אברהם אלעלוף. דרומונד האי העביר לשר החוץ תרגום מכתבו הנ"ל של ברגאש אליו, בו תמצית מכתבו של הסולטאן לווזיר זה, יחד עם שתי תעודות נוטריוניות, אשר בהן מתוארת תמונה שונה מזו שהגיעה ממקורות יהודיים. דרומונד האי משער שיש הפרזה ותיאור בלתי מדויק בשני המקורות. הידיעה הראשונה על האירוע הגיעה לטנג'יר מאירופי שגר בפאס ועל ידי שליח שמסר ר"ח בעל פה על מה שראה ושמע. פרטים אלה

25 קללת הדת המוסלמית מחייבת עונש מוות: Heyd, p. 262; Chénier, I, p. 353; Morgan, pp. 88, 156, 263. בשנת חקב"ז (1767): 'עובדיה, צפור, ח"א, מס' 146; עמרם אלכאז, חיי עמרם, סי' יד, הועתק על ידי עובדיה, שם מס' 99. בשן (תשל"ח), עמ' קמר-קמה, קנו-קנח.

26 8 בפברואר, נספח מס' 26.

27 16, 24 בינואר, נספחים מס' 21-22.

דומים לתיאורו של הוזיר, חוץ מהעובדה שלא היה איזכור שהיהודי הנרצח איים על המוסלמים בנשק. הכותב משער שזו אמצאה ובדייה של העדים המוסלמים. נאמן לשיטתו, שוב טען דרומונד האי שהאשמה בפרשה היא החסות ממנה נהנים יהודים. לדעתו, אין ספק שהתנהגותם של אלה בפאס, גרמה לעוינות מצד מוסלמים כלפי יהודים בכלל, ומזל שתושבי המלאת בפאס ברחו, וכך ניצלו משוד ומשחיתה. חרדתו לגורל היהודים התבטאה בכך, שהציע בסיום מכתבו כי בכיקורו הקרוב בפאס ימליץ בפני הסולטאן שירגיע את המוסלמים הזועמים נגד היהודים, ויעשה ככל יכולתו לשמירת בטחונם.²⁸

למחרת כתב דרומונד האי שוב לשר החוץ, והתייחס לקטע ממכתבו של הסולטאן, בו מודה הנ"ל לאללה שהרובע היהודי בפאס לא נשרד. מסקנתו מדברי הסולטאן, שאם החסות תימשך, ותהיה פרובוקציה נוספת, התוצאה תהיה התפרצות של קנאות קיצונית בפאס, אשר הסולטאן לא יוכל לרכאה.²⁹

תגובת הסולטאן להצעות דרומונד האי

פנייתו של דרומונד האי ב-1 בפברואר לוזיר הראשי מוחמד בן אלערבי בן מוחתאר, בה הביע אכזבתו כי הבטחות הסולטאן לא ברצו, וזתה לתשובת הוזיר ב-18 בפברואר. הוא הביע הערכה ליחס הידידותי של השגריר הבריטי, ורצונו שהנושא ימצא את פתרונו. הצעותיו הובאו לידיעת הסולטאן, שחש שאלה גילויים של רצון טוב, ותואמות הצעות אחרות שהוצעו על ידו בעבר לטובת הסולטאן. הוא עובר לפרטי האירוע (כפי שתוארו ב-8 בפברואר), והמסקנה כמובן שהיהודים אשמים. הוא פונה בשאלה רטורית לדרומונד האי: 'מי אשם, היהודי או המוסלם?' והוא מעביר לו את תגובתו הרגשית של הסולטאן. כשנודעו פרטי האירוע הדבר הרגיו אותו, ונתן פקודות שכל הנוכחים במקום הירצחו של היהודי, בין אם הם דרי האזור או לא — ייאסרו, אבל לא היה ידוע מי האשמים. כשנודע ליהודים שידם היתה במעל, חיפשו דרך להתפייסות, האסירים שוחררו ומושל פאס פוטר. הוסכם על פיצוי למשפחת ההרוג היהודי, לשביעות רצון המשפחה. אבל כאשר למוסלם ההרוג, הנושא נשאר פתוח. מכאן התבקש דרומונד האי להסיק שהיהודים מוגנים על ידי הסולטאן, למרות "מעשיהם השליליים". ועתה הוא עובר לתיאור מסולף ואידילי של חיי היהודים, תוך הטפת מוסר. נצטט כמה משפטים:

לו היו מתנהגים כראוי, לא היו מביאים על עצמם צרה זו. מדוע לא קרה כדבר הזה בזמנו של הסולטאן הקודם? לא נעשה עוול ליהודים, לא הותקפו ואף אחד מהם לא נהרג. יש לראות את ההתנהגות החיובית של שכניהם המוסלמים. מספר היהודים רק עשירית מהמוסלמים, ולמרות זאת רק יהודי אחד נהרג כנקמה על הריגת מוסלם על ידם. מוטב שהיהודים יראו את אללה ויתנהגו כראוי, ישמרו על גבולותיהם, ואל יבואו בטענות בלתי מוצדקות כלפי מוסלמים.

28 נספח מס' 27. צעדו של דרומונד האי, אושר על ידי שר החוץ, במכתבו אליו ב-25 בפברואר.

נספח מס' 33.

29 נספח מס' 28.

הוא מתייחס להצעתו של דרומונד האי בסעיף ד, שהסולטאן יורה למושלים שעליהם לפעול למניעת התנכלות ביהודים. לדבריו, הדבר כבר בוצע לגבי חלק מהמושלים, והסולטאן ימשיך לכתוב לאחרים. הוא מסיים באומרו שדרומונד האי הממלא תפקידו במרוקו שנים רבות, יודע מה היה מצב היהודים בעבר ומהו עתה, וכי הסולטאן לא ירשה שתיעשה עוולה למישהו, וביחוד לא ליהודים, החוק מחייב שלא ייעשה להם עוול, והעוברים על חוק זה — ייענשו.³⁰

תגובת יהודי לגרסה המוסלמית על הרצח

במכתב לא חתום, כנראה מחשש עינא בישא, דחה (או דחו) הכותב(ים) את האשמה שהירצחו של אלעלוף היא נקמה על רצח בדוי על ידי יהודי בעל חסות. וכך נאמר שם:

באמצעות שמועות כוזבות ניסו השלטונות למעט כרושם המכאיב שהרצח של אברהם אלעלוף גרם במרוקו ובאירופה. הם שלחו מכתב חוזר בו נאמר שאלעלוף גרם למותו על ידי שאיים בסכינו על מוסלמים. אבל עדים יהודים שהיו במקום מסרו את הגירסה הבאה:

מספר אנשים שגרים קרוב לפאס, ראו מוסלם רץ מאזור שער העיר ואחר רץ אחריו וצעק: "תיפשו אותו, הוא בורח". הבורח נתפש על ידי יהודי שהצהיר שהנ"ל בן חסותה של צרפת ושירת שבע שנים בצבאה. מוסלמים שראו יהודי התופש אחד מבני דתם, פצעו את היהודי, וגם המוסלם נפצע בצורה קלה. משרתי המושל הביאו את המוסלם לחצר, ומפחד שאשמתו תוכת, תפש את הכובע השחור של יהודי שעמד שם במקרה, חבשו וקרא: "אתם עומדים לצד היהודים, אני רוצה להתיהר".³¹ נוצרה מהומה והיהודי שתפשו, כמעט מת ממכות, הובל על ידי יהודים לבית סוהר סמוך כדי להצילו מההמונים התוקפים. אלה צעקו ששפיכת דמם של יהודים היא חוקית. יהודים עובדי אורח הותקפו, ביניהם האיש הנכבד אברהם אלעלוף. ההמונים השליכוהו לארץ, שפכו עליו נפט, ונשרף כשעדיין היה חי.

גרסה זו דומה למסופר במכתבם של חכמי פאס ופרנסייה לכי"ח ביא באדר תר"מ, 12 במרס 1880.³²

בהמשך המכתב האנונימי הנ"ל, יש ביטוי לחשש שמא החסות שיהודים נהנו ממנה תופסק, וכתוצאה מכך, יורע היחס של המוסלמים כלפי היהודים כשגם עתה מושפלים וסובלים מפגיעות. ומתוארים יסוריו של יהודי שהוכה עד מוות, לאחר עליה:

30 נספח מס' 30. הדברים בסיפא זהים למה שכתב הסולטאן מוחמד הרביעי למשה מוטיספיורי 5-בפברואר 1864: לעיל, פרק א, הע' 9 (עמ' יד).

תשובת הוויר לפניהו של דרומונד האי כ-1 בפברואר הגיעה ב-25 בו, והאחרון העביר העתק מתורגם של התשובה לשר החוץ בו ביום: FO 413/4, p. 67, נספח מס' 32.

31 כובע שחור חובה ליהודים: 55-56; *Jl*, 1845, pp. 378; Trotter, p. 102; Watson, p. 38; Agrell, p. 262; Washington, p. 145; Benjamin, p. 94; 1874, p. 80; 1853, p. 3; 1847, Thomas, p. 228; Meakin (1892), p. 383.

32 בשן (תשנ"ו), עמ' 288-281.

אנו חשופים עתה לסכנות גדולות יותר כי הופצה שמועה שהקונסולים האירופים יפסיקו להעניק חסות. כאן בפאס אין קונסולים זרים והמוסלמים מבזים אותנו, מלקים ומייסרים. מוסלם רשאי לתפוש, להעליב ולהכות יהודי בפומבי, ואחר כך להביא עדי שקר שיעידו כי היהודי הוא האלים וכי הוא פגע או קילל את המוסלמי. במקרה כזה היהודי מולקה, נגרר לכלא, מעונה ומשלם קנס. בשנה זו הולקה יהודי עד מוות, כי איים על מוסלם שחייב לו כסף ולא שילם, ושיתבענו בבית המשפט. ולמרות שהנושא נדון בבית המשפט המקומי, לא קיבלה האלמנה כל פיצוי, כי עדים מוסלמים סירבו להעיד לטובתה. אנו מבקשים לא לנטוש אותנו בזמן שאנשים חסרי אחריות מאיימים על בתינו וחיינו.³³

הסולטאן ציוה להעמיד לדין לא רק את הרוצחים, אלא גם את אלה אשר ליבו את רוח הנקמה. רבים נאסרו ומפקד הצבא בעיר סולק. המפקד החדש קיבל הוראה לשמור על המלאכה, ומשפחת הנרצח קיבלה כ-80 ל"ש.³⁴

לסיכום, כאמור יש שתי גרסאות סותרות לרקע של רציחת אברהם אלעלוף, היהודית והמוסלמית. בשתייהן יש הבדלים בפרטים. לא רק לגבי גילו של הקרבן, אלא גם בפרטים אחרים, כמו בהנחה שהוא נשרף בעודו חי, או שהושלך לאש לאחר רציחתו. כדרכם האשימו המוסלמים את היהודים, גם כשהם היו קרבנות של האלימות. המקרה הזה אופייני למצבם של יהודי מרוקו שמשענתם היתה האגודות היהודיות כ"ח ר'אגודת אחים' בלונדון, הנציגים הדיפלומטיים וכיחוד שגריר בריטניה, שמעמדו איפשר ללחוץ על השלטונות לתשלום פיצויים. אבל ניכרת אצלו גם ביקורת על היהודים בעלי החסות, הגורמים צרות לאחיהם. האירוע שלכאורה נוגע רק לרציחת יהודי אחד, חרג מעבר לטרגדיה האישית, שהרי כאמור נרצחו יהודים רבים בעיר ובדרכים בשנים אלה במקומות שונים במרוקו, כולל בפאס. במקרה זה, מעורבותו של יהודי בעל חסות, היוזמה לתפישת מוסלמי והשימוש בנשק על ידי יהודי, כל הגורמים האלה חברו יחד כדי לשוות לאירוע זה את המימד הציבורי, ומה גם שהמקרה נוצל על ידי המצדדים בהענקת חסות ליהודים כדי להמשיך ולהרחיבה, לשם שמירה טובה יותר על חייהם ורכושם של יהודים.

33 נספח מס' 31.

34 'החבצלת', כ אדר תר"ס.

מעמד היהודים בפאס ויחסיהם עם המוסלמים 1873-1900

בפרק האחרון נתאר את יחסי היהודים עם הממשל והאוכלוסיה המוסלמית בשליש האחרון של המאה ה-19, ואת ההגבלות וההשפלות שהוטלו עליהם. חלק מהן מעוגנות ב-'תנאי עומר' ואחרות שרירותיות. היהודים היו קרובות של התנכלויות ורציחות, כפי שניתן ללמוד בעיקר ממקורות זרים. הרושם של המבקרים האירופים שהיהודים נתונים להשפלות ומבוזים יותר מהנוצרים, אף כי העוינות מכוונת נגד שניהם. במכתב ל-'טיימס' הלונדוני שהועתק לג'וזאיש כרוניקל ב-5 בספטמבר 1873 נאמר, שכל נוצרי ויהודי הנכנס לפאס נרגם כמעט עד מוות תוך כדי צעקות 'כלב נוצרי'. במקור משנות ה-90 נאמר שאלה ואלה מכונים בכינוי "כלב".¹ היהודי הוא שעיר לעזאזל במשברים המתרחשים במרוקו, וקיימת שנאה עממית כלפיהם.² על היהודים לשלם לא רק מס גולגולת, כפי שמתחייב מהקוראן, אלא לתת מתנות בארבעת החגים הגדולים של המוסלמים: עיד אלאצ'תא = חג הקרבן, עיד אלפיטר = סיום צום הרמדאן, ראש השנה ההג'רית, עיד מילאד אלנבי = יום הולדתו של הנביא וכן בעת לידת נסיך ובנישואיו.³ הבדלה בלבוש: בהתאם ל-'תנאי עומר' על הד'מים להיבדל בהופעתם. השוני בהופעה נקרא בערבית ג'יאר, ומתבטא בצבעי בגדים שונים, ובאיסור על לבישת בגדים ממש. במרוקו הצבע של הלבוש, הנעליים וכיסוי הראש הוא שחור, כי זה הצבע המגונה על ידי המוסלמים.⁴ איסור רכיבה על סוס: לפי 'תנאי עומר' האיסור חל על סוסים. על פרדים יש חילוקי דעות, ועל חמורים עליהם לשבת לרוחב על מרדעות ללא קישוטים. בפאס לפי מבקר ב-1870, מותר להם לרכב על חמור במרוחק מסוים מהעיר תמורת חשלוס. אחרים מציינים שאפילו בתוך הרובע היהודי אסור להם לרכב על סוס.⁵ יהודי אינו רשאי לדרוש זכויותיו בבית משפט מוסלמי. כך כתב המיסיונר

- 1 Bonsal, pp. 146, 176; Trotter, p. 176; Thompson, p. 208
288; JC, 1873, 5 Sept. p. 376
- 2 Stutfield, p. 96
- 3 Amicis, p. 263; JJ, 1870, p. 234; בקוראן, סורה 9, התשובה, פסוק 29. עומר אבן אלח'טאב אסר לסחוט כספם של יהודים לאחר ששילמו מס גולגולת: לצרוס-יפה, עמ' 9.
- 4 על 'תנאי עומר': פרק ראשון הערה 11. p. 234; JJ, 1870, p. 175; Pietsch, p. 175; JC, 1873, 5 Sept. p. 96; Warner, p. 182; Trotter, pp. 178, 278; Stutfield, p. 96; Ashmead, p. 272; Landenberger, p. 201; 1887, 28 Sept. p. 7; Bonsal, pp. 316, 321; Mackenzie, p. 61; Le Tourneau (1949), p. 185
- 5 Harris (1889), p. 133; JJ, 1870, p. 234; Trotter, p. 178; Stutfield, p. 96; Meakin (1901), p. 262; Bonsal, pp. 315-316; 319; Ashmead, pp. 272; Le Tourneau (1949), p. 183

גינצבורג. הכוונה שעדותו של ד"מי נגד מוסלם אינה קבילה במידה והיא מפלילה את המאמין, ואין לו סיכוי לזכות בדין צדק בפני הקאדי. כי לפי הדין המוסלמי ד"מי יכול להעיד רק נגד ד"מי. נושא זה עורר התנגדותן של האגודות היהודיות באירופה והמערכת הדיפלומטית האירופית בשנות ה-80, כי גם נוצרים סבלו מהפלילה זו.⁶ אסור ליהודי לקרא ולכתוב בערבית, כי זו שפת הקודש בה נכתב הקוראן, ואסור לד"מי לקרא ספר זה.⁷ אסור ליהודי להחזיק מקל הליכה (כנראה כי עשוי לשמש להגנתו), על היהודי לנשק את ידו של המוסלם אם הוא פוגשו בדרך, וגם אם מקללו או מכהו עליו לפנות לצד שמאל או ימין בהתאם לפקודת הראשון, ואם לא יעשה כך, הוא מקולל, ויכונה בשמות גנאי כמו כלב, חזיר ונוצרי. אסור לו להתקרב למעיין או לבאר ממנו שותה מוסלם ולא לשבת לידו אלא ברשותו של האחרון.

להשפלות אלה השפעה על אופיים של היהודים והופעתם, לדעתו של גינצבורג. הם מתרפסים וערמומיים, הופעתו החיצונית של היהודי בפאס מצביעה על מצבו המושפל, עיניו חדות וחסרות מנוחה, חיכוך מאולץ, הליכתו מעידה על דכאון, הוא מבטא פחד וחוסר בטחון.⁸ ממקורות אחרים למדים על הפליית נוספות. על היהודים בפאס לברך מוסלם בכינוי סיד (=אדוני) ולכנותו בכינוי כבוד.⁹ לפי מקור מ-1877 אסור להם להשאיר שערות מעל המצח, ומותר רק להשאיר פיאות הלחיים. השוני בתספורת מופיע גם ב'תנאי עומר'.¹⁰ בחגים המוסלמיים אסור שנוצרים ויהודים יראו ברחובות. הדבר נועד להגנתם, כי בחגים יש התלהבות דתית שעלולה לפגוע בבלתי מוסלמים.¹¹

היהודים מופלים לרעה בתשלום מכס. חלה עליהם החובה למלוח את ראשיהם של עבריינים ומורדים שנידונו למוות, וראשיהם מוקעים בשערי העיר למען ישמעו וייראו.¹² גם היהודי הזקן והנכבד חשוף לעלבונות של כל נער ופרחח ברחוב, המעיו

- 6 Leared, p. 254; *Jl*, 1870, p. 234; *Bericht*, 1877, I, p. 52; *AJA*, 1877-1878, p. 78; 1880, pp. 27, 34, 35, 65; 11 Dec. 1880: FO 99/193; *JC*, 1877, 28 Sept. p. 7; 1880, 11 June, pp. 10-11; *LCD*, 1880, p. 36; 1881, p. 41; 18 Nov. 1881: FO 99/199; *JC*, 1883, 10 Aug. p. 3; 1884, 30 May, p. 6; *AJA*, 1888, pp. 21, 26; 10 July 1893: FO 99/302; 1 Oct. 1897: FO 99/347; Landenberger, p. 206; Meakin (1892), pp. 381-382; id. (1905), pp. 16-17; Bonsal, pp. 321, 326; Kerr (1912), p. 73; Harris (1909), p. 193; Mackenzie, pp. 62-63; Flournoy, p. 36; Cruickshank, pp. 2, 20-21
- 7 התבצלת, כח אלול תרמ"א עמ' 319; יתן, עמ' 96; *Jl*, 1870, p. 23
- 8 התבצלת, שם. ליהודים אסור להתקרב למעיין שיש בו סגולות לפריץ: Legey, p. 112. אסור ליהודים לשבת מול מוסלם ברגליים מקופלות: Bonsal, p. 315
- 9 Stutfield, p. 96; Ubach, p. 15
- 10 Friedeberg, pp. 70-71; הועתק על ידי Pietsch, p. 242
- 11 Waltham, p. 18
- 12 מכס: 68-69, 53-54, *Bericht*, 1877, I, pp. 53-54. מליחת ראשים: Trotter, p. 178; Ashmead, p. 272. חובה זו שהוטלה גם על יהודים בערים אחרות במרוקו, לעתים נאלצו לבצעה בשבת: כשן (תשנ"ה), עמ' 65-85.

לידוק, למשוך בזקנו, לבעוט בו, והנפגע לא יעז להגיב. אסור להם לעזוב את המדינה ללא רשות מהשלטונות.¹³
הכניסה למסגרים אסורה ליהודים ולנוצרים בהתאם לקוראן, כמקובל עד היום הזה.¹⁴

חליצת נעליים ברובע המוסלמי

יהודי פאס השלימו עם ההגבלות וההשפלות המנויות לעיל. אבל הגזירה שהעיקה היא החובה לחלוץ נעליהם בעוברים מהמלאח לרובע המוסלמי. הדבר חל על גברים ונשים כאחד, ללא התחשבות בקור ובריכוז בחורף, בחול החם של הקיץ כשעליהם לדרוך על אבנים לעתים חדות. המנהיגות היהודית בפאס יחד עם הארגונים היהודיים באירופה והמערכת הדיפלומטית פעלו לביטולה. לגזירה זו אין תקדים ב'תנאי עומר' אבל היא ידועה במרוקו דורות רבים ומתאשרת ממקורות יהודיים חרים.

בידיעות שפורסמו בג'ואיש כרוניקל מ-1871 ואילך, ברוח'ות של כ"ח ו'אגודת אחים' נאמר שיהודים חייבים לחלוץ נעליהם בערים פאס, אזור, תיטואן ומראכש. לפי ידיעה שפורסמה ב-1873 על היהודים לחלוץ נעליהם בכל פעם שעוברים ליד אחד המסגרים בפאס, וכך היה נהוג במשך שנים.¹⁵ יש עדויות משנת 1878 ואילך שעל היהודים והנוצרים לעקוף את הרחוב בו שני המסגרים המקודשים ביותר ג'אמע אלקראויין וג'אמע אלאדריס, וכך היה נהוג עד 1912.¹⁶ לפי מבקר אחר בשנות ה-80 יש מספר רחובות מחוץ למלאח בהם אסור ליהודים לעבור.¹⁷

בתעודה מ-28 במרס 1877 נאמר שבניגוד ליהודי טנג'יר, היהודים בפאס חייבים ללכת יחפים בצאתם מהמלאח. באגרתו של ר' אבנר ישראל הצרפתי ב-1879 לא. לאב מזכיר חברת כ"ח, הוא כותב בהקשר למסחר מחוץ למלאח:

יש להם במסחר זה עמל מרובה כי צריכים ללכת לשכונות הגויים כמהלך

חצי שעה יחיפי רגלים, בתקופת תמוז, וכיום סגריר.¹⁸

הוראה זו חייבה גם בכמה ערים פנימיות אחרות של מרוקו, והעיקה על

13 *JC*, 1871, 8 Sept. p. 8; Perrier, p. 325; Crawford, p. 11. 1886: FO 99/232; Leared, p. 217; Amicis, p. 264; Stutfield, p. 140; *JC*, 1885, 24 July, p. 7
המקום: 320; Bonsal, p. 381; Meakin (1892), p. 138; Report, 1892, p. 138; Eddy, p. 26; Lenz, p. 145; Conring, p. 186; 28, 17 פסוקים

14 קוראן, סורה 9 התשובה, פסוקים 17, 28; Amicis, p. 225; Harris (1889), p. 109; Anderson, p. 42

15 *JC*, 1873, 5 Sept. p. 376; Amicis, p. 263; Harris (1889), pp. 108-109

16 Pietsch, p. 175; Kerr (1894), p. 139; Powell, p. 384

17 Stutfield, p. 96. "ברחובות המובילים למסגד של מולאי אדריס, אסורה הכניסה ליהודים, לנוצרים ולכעלי חיים ההולכים על ארבע": Anderson, p. 42. 28 במרס 1877: FO 99/179

18 *JC*, 1870, p. 234; *JC*, 1871, 8 Sept. p. 8; *JC*, 1871, 8 Sept. p. 8; Perrier, p. 325; Pietsch, p. 175; Amicis, p. 263; Trotter, p. 278; Colville, p. 171; Stutfield, p. 96; Waltham, p. 36; Harris (1889), p. 133; Finck, p. 114; Lenz, pp. 140, 238

היהודים. ב-1880 ננקטו צעדים שונים, פניית לסולטאן ולאגודות היהודיות בפריס ובלונדון, והתערבות דיפלומטית כדי לבטלה.

במכתב מפורט מפאס ב"א אדר תר"ם (12 במרס 1880) עליו חתמו שמונה מחכמי פאס ותשעה "גדולי הקהל" לכ"ח בקשר להתנכלויות מצד מוסלמים בפאס ובמקומות אחרים, התלוננו על המושל בפאס שהורה כי:

החונים מחוץ לעיר שמסתתרים שם יהודים רבים, להכריח היהודים ללכת בשוק ההוא יחיפי רגלים, דבר שלא היה לעולמים וכן היה ויהודי אחד אשר לבש מנעלו לעלות גבעה קטנה המלאה רגבי אבנים דקים, הוכה מכת אכזריות בלי חמלה הכה ופצוע.

מכאן שההוראה לחלץ נעליים ברובע המוסלמי הורחבה גם לשווקים מחוץ לעיר.

פיליפ טרוטר שנלווה לג'והן דרומונד האי לחצר הסולטאן באפריל 1880 כותב שמשלחת של יהודים מפאס בראשם חכם התייצבה בפני הסולטאן חסן הראשון לפני מספר ימים, כדי לבקשו בין השאר להתיר לנעול נעליים בעוברה למדינה. הם טענו: "אנו חלשים, נשותינו רגישות וחוק זה לוחץ עלינו".¹⁹

ההתערבות של האגודות היהודיות באירופה

במחצית הראשונה של שנת 1880 הריצו כ"ח ו"אגודת אחים" מכתבים לגורמים שונים כדי לשכנעם להמשיך בהענקת חסות וזה ליהודי מרוקו, לקראת ועידת מדריד. אגודות אלה ייצגו את העמדה שיש להעניק את החסות גם לאלה שאינם זכאים לה לפי ההסכמים עם מרוקו. בין השאר כתב א. לוי מזכיר 'אגודת אחים' כי אם ישללו את החסות, יסבלו אותם יהודים בין השאר מכך שיאלצו ללכת יחפים ליד מסגרים וב'ערים הקדושות' בפאס, מראכש ואזאן, גם בשאר חלקי העיר.²⁰

הנושא נדון גם במישור המדיני בלונדון. חבר הפרלמנט סרג'נט סיימון נפגש עם שר החוץ הבריטי הרוון גרנויל וציין כי נוסף לגברים גם נשים יהודיות חייבות לחלוץ נעליהן.²¹

ב-28 באפריל 1880 פנו משה מונטיפיורי נשיא ועד שליחי הקהילות וג'והן סיימון סגן הנשיא של 'אגודת אחים' לשר החוץ הלורד גרנויל בתזכיר על מצבם של יהודי מרוקו וביקשו על שלושה נושאים שיובטחו על ידי הצהרה מלכותית ובהם יכלל הסעיף הבא: אילוץם של בלתי מוסלמים ללכת יחפים יהיה בלתי חוקי.²² שר החוץ העביר את הנושא לשגרירו בטנג'יר דרומונד האי, שקיבל גם פנייה ישירה מ'אגודת אחים'. השגריר כתב לווריר הראשי מוחמד בן מוחתסאר על שורה של

19 המכתב לפריס: בשן (תשנ"ו), עמ' 287-288. המשלחת לסולטאן: Trotter, pp. 176-177. דרומונד האי הגיע ב-17 באפריל לפגישה עם הווריר הראשי, וב-24 באפריל התקבל על ידי הסולטאן.

20 התבצלת, כח אייר תרמ"א, עמ' 213; FO 413/4; BMAIU, Mai 1880, p. 128.

21 JC, 28 May 1880, p. 9.

22 AJA, 1879-1880, pp. 33-36; 1880-1881, p. 59; LCD, 1881, p. 47.

הפליות והשפלות ביניהן חובת היהודים לחלוץ נעליהם ברבעים המוסלמים בפאס ובמכנאס.

ב-5 במאי 1880 ענה לו הוזיר הראשי ולדבריו, זהו נוהג קדום בערים מסוימות במרוקו שהיהודים קיבלו על עצמם מאז התיישבותם בממלכה זו והם התחייבו לקיימו, ואם הדבר יבוטל, גם התנאים ('תנאי עומר') יבוטלו. כלומר כיון שמעמדם הנסבל של היהודים והחובה מצד השלטונות לשמור על חייהם ורכושם מותנה בקבלת ההגבלות וההשפלות על ידי היהודים וזו אחת מהן, הרי אם יורשה ליהודים שלא לחלוץ נעליהם בעוברים לרובע המוסלמי, אז גם ההתחייבות מצד הממשל לשמור על חייהם וזכותם לחיות בארץ זו תבוטל.²³

כתגובה לפניית היהודים ב-28 באפריל, כתב שר החוץ ב-20 במאי לדירומנד האי בנדון, ובו מנה נוסף לפאס 12 שמות של ערים, בהן קיימת גזירה זו, נוסף למקומות קטנים אחרים, והורה לו לטפל בנושא.²⁴

הטיעון של הוזיר הראשי שהוזכר לעיל, לא שיכנע את האגודות היהודיות בלונדון, ובישיבתן ב-17 ביוני הוחלט על שליחת מכתב נוסף לשר החוץ הבריטי שנכתב ב-22 ביוני. הן דחו את ההנחה שאם יורשו יהודים שלא לחלוץ נעליהם בעוברים לרובע המוסלמי, עלול הדבר להתנקם ביהודים, וירגיו את האוכלוסייה המוסלמית. והראייה שלפני מספר שנים בעקבות התערבותם של נוצרים ויהודים מאנגליה, ביטל המרשל של העיר אזור גזירה זו, ולא ניכרה כל התנגדות לנטישת "מנהג ברברי" זה. על תקדים זה הסתמכו מונטיפיורי והנרי דה וורמס נשיא "אגודת אחים", שהתערבותה של ממשלת בריטניה עשויה להועיל בנידון.²⁵

הבעייה עוד לא נפתרה והמועצה המשותפת של ועד שליחי הקהילות ו"אגודת אחים" המשיכה בפעולתה בנידון גם ב-1881. כפי שפורסם ב-6 במאי אותה שנה הוחלט על ידי הנ"ל להעיר תשומת לב של הממשלה לנושא זה. במכתב לשר החוץ הבריטי הנושא את התאריך 20 במאי נאמר, כי חודשה הפקודה בפאס על הליכה ללא נעליים בחלק המוסלמי של העיר, והנמען התבקש להפעיל השפעתו לביטול הפקודה.²⁶

דירומנד האי שהיה בעל נסיון והכיר את הממשל והאופי של המוסלמים היה בדעה שבנושא זה בו האוכלוסייה דבקה בביצועו, לא כדאי ללחוץ על הסולטאן, ובכך לסכן את חיי היהודים ומעמדם העדין. ניכר שהוא הושפע מהנימוק של הוזיר הראשי מה-5 במאי 1880 (שהוזכר לעיל). עם זאת הגיע למסקנה כי היות ובשנה האחרונה ההתנכלויות ביהודים ירדו, והקנאות ניכרת פחות, הוא ינצל את ההזדמנות המתאימה כדי להמליץ בפני הסולטאן על ביטול הנוהג שהונהג מתוך כניעה למוסלמים הקנאים. דעתו זו העביר לשר החוץ שקיבלה ואישרה במכתבו לדירומנד האי ב-23 במאי 1881, והעתק נשלח לאגודות היהודיות בלונדון.²⁷

AJA, 1880-1881, p. 46 23

FO 99/197 24

AJA, 1880-1881, pp. 47, 49 25

JC, 6 May, 1881, p. 10; FO 99/197 26

FO 99/200; AJA, 1881-1882, p. 39 27

מכתב ברוח זו נכתב שוב על ידי שר החוץ ב-15 ביוני 1881, בצירוף העתק מכתבו של דרומונד האי שנשלח לאגודת אחים'. יומיים לאחר מכן אישר מזכיר האגודה א. לוי קבלתן ושביעות רצונו מהחלטתו של דרומונד האי.²⁸ לא מצאנו ראיה שהשגריר ניצל את מעמדו כדי להשפיע על הסולטאן לבטל גזירה זו. ולא חל שינוי בנידון גם בשנים הבאות.

ש. בן עוליל שביקר בפאס לקראת פתיחת בית ספר של כ"ח דיווח ב-1882 על מצבם של יהודי העיר. בין ההגבלות שמנה, התרשם לרעה ביותר מן החובה לחלוץ נעליים, כי בחוץ קר ורטוב ובקין האדמה והחולות לווהטים. דומה שהדבר לא יושם תמיד בעקביות, ולפי מידע שפורסם בספטמבר 1884, חודשה הגזירה הישנה. יהודים כנראה מצאו דרך להתחמק, והוזיר הראשי נזף בהם על שלא צייתו להוראה.²⁹ לפי עדות שנמסרה לאספה החודשית של 'אגודת אחים' ב-1885 על ידי יהודי

ממרוקו שכא ללונדון, מאלצים ההמתנים את היהודים לחלוץ נעליהם.³⁰ חליצת נעליים גרמה לא רק לאי נעימות ולסבל, אלא במקרה אחד גם למוות. לפי ידיעה שפורסמה ב-27 במרץ 1885, יהודי בפאס שמחט חדרה לרגלו היחפה סבל מדלקת עד שנפטר.³¹

ב-3 בפברואר 1888 נשלח על ידי שתי האגודות היהודיות בלונדון לשר החוץ מסמך הכולל 27 סעיפי הפליות החלות על יהודי מרוקו. בסעיף השלישי נאמר שכאשר יהודים עוזבים את המלאת, הם נאלצים ללכת יחפים וגלויי ראש עד שחוזרים למלאת. המוסלמים משתעשעים בכך שמשליכים בדרך בה עובר היהודי היחף שברי זכוכית וחומרים אחרים הפוצעים או חורכים את עור רגליו. כתגובה של ויליאם קירבי גרין השגריר הבריטי שהחליף את דרומונד האי, נאמר שהדבר חל רק בערים הפנימיות וגם בהן אינה תופעת קבע.³² דבריו מתאשרים גם ממקורות אחרים. ב. מייקין (Meakin) אנגלי שחי במרוקו והיה בקי במתרחש בארץ זו ופירסם כמה ספרים עליה, כתב בשנת 1891 שבערים הפנימיות על היהודים ללכת יחפים מחוץ למלאת. גזירה זו היתה נתונה להחלטתו של המושל המקומי, והופעלו גם לחצים של הקנאים המוסלמים שבפאס היו גורם דומיננטי. לפי ידיעה מאוגוסט 1900 התחדשה בפאס הגזירה בדבר חליצת נעליים. דומה שבפאס בניגוד לערים פנימיות אחרות במרוקו בוצע הדבר באופן יותר עקבי.

ברו"ח של אדם שנשלח מארה"ב בתחילת המאה ה-20 כדי לבדוק את מצבם של יהודי מרוקו נאמר, שגזירה זו מחייבת רק את יהודי פאס בהיותה עיר קדושה ו'אסור שכופרים יתללוה בנעליהם', ואילו בערים אחרות הדבר כבר בוטל.³³ אין הדברים

FO 99/200 28
ספטמבר 1884: 19, II, *Bericht*, 1882, p. 29; *BAIU*, 1884-1885, p. 29; נדיפת הוויר 29
הראשי: 11, *JC*, 21 Nov. 1884, p. 11
JC, 6 Nov. 1885, p. 11 30
JC, 27 March 1885, p. 12 31
AJA, 1888, p. 24; FO 99/250 32
JC, 1891, 13 Nov. p. 12; 1900, 3 Aug. p. 8 33
Landenberger, p. 202

מדויקים לגבי ערים אחרות, כי לפי מידע מוסמך מהעשור הראשון והשני עד 1912 היא היתה קיימת גם בערים פנימיות כמו מכנאס, ואזאן ומראכש, נוסף לפאס.³⁴

בעלי חסות ואזרחות זרה

על בעלי תעודות חסות של מדינות זרות לא חלים 'תנאי עומר' ולא ההגבלות וההשפלות האחרות החלות על הדימים. אולם לא היתה עקביות, והיו מקרים בהם התעלם הממשל בפאס מפריבלגיה זו. גם היהודים בעלי תעודות חסות לא היו מודעים תמיד לזכות זו ולא ניצלוה. הדברים עלו משנות ה-70 של המאה ה-19 ואילך. ב-1873 ניתנה הוראה על ידי הסולטאן מוחמד הרביעי לקראת סוף כהונתו (ספטמבר אותה שנה) שגם בעלי תעודות חסות בערים מסוימות במרוקו חייבים לחלוץ נעליהם ברובע המוסלמי, ואסור להם ללבוש בגדים אירופיים.³⁵ יהודי אלג'יריה קיבלו אזרחות צרפתית לפי חוק שהתקבל ב-24 באוקטובר 1870 ואלה טענו שמכוח אזרחות זו אינם חייבים בתנאי ההשפלה שחלים על יהודי מרוקו, והדבר יצר מתחים עם השלטונות. נמנה מקרים אחדים שאירעו החל ב-1873 ואילך: מסעוד דרעי סוחר באבני חן רכב על סוס מטנג'יר לפאס לרגל עסקיו כשהוא מצויד בפספורט חתום על ידי שגריר צרפת ומכתב ממרשל טנג'יר. לאחר הגעתו קיבל מכתב מהמושל ושני חיילים נילו אליה והזהירוהו שאם יתעקש לרכב, יולקה. החיילים

34 JC, 10 May 1901, p. 13; 1906, 16 March, p. 14 למשל במכנאס, לפי מכתב של הרב אברהם עמאר בכד אדר א, תרס"ח (26 בפברואר 1908) לכ"ח, שטרם פורסם הוא כותב "כי גורו עלינו ללכת יחף": ארכיון כ"ח, Maroc IV, C, II, Tanger, 5411/3 פנייה דומה ממנהיגי קהילת ואזאן ב-28 ביוני 1908: Laskier (1981), p. XVI. ב-1912: Neumann, p. 481. בהסכמתו של הרב שאול אבן דנאן לספרו של יוסף בן נאיים, מלכי רבון, ירושלים תרצ"א, הוא כתב: "גורת חק היתה ליהודים במארוק, שבלכתם חוץ לתחום המושב יחפים ילכו לא ישנו בלכתם, והעובר דמו בראשו" בהמשך הוא מציין שרק הודות לשלטון הצרפתי בוטל הדבר.

חליצת נעליים בפני הסולטאן ואישיות נכבדה מקובלת במערכת הנימוסים של מרוקו. גם יהודים שהופיעו בפני הסולטאן בשם קהילתם נאלצו לחלוץ נעליהם, כבר בהיותם בחצר המלכות. במכתבו של אברהם אלמאליח, מנהל בית הספר בפאס, לנשיא כ"ח ב-30 בינואר 1911, התייחס לפנייתו של הרב יודאל הצרפתי מפאס לנשיא הנ"ל בבקשה שיפעיל השפעתו אצל הודיר לענייני חרץ ששהה אותו זמן בפריס, לשם ביטול התורה המתייבת היהודים לחלוץ נעליהם בהופיעם בחצר המלכות. חרץ מההשפלה הכרוכה בדבר, העמידה במשך שעות בחצר שאדמתה רטובה בחורף וחמה בקיץ, גורמת לסבל. הרב יודאל שהופיע מספר פעמים בשליחות הקהילה לחצר, חזר לביתו חולה. לדעתו של אלמאליח אין סיכוי שהסולטאן ירשה ליהודים להיכנס לחצר עם נעליהם. גאוותו לא תרשה זאת, והדבר מנוגד לתפישה המוסלמית באשר ליחסם ליהודים. אבל זו זכות שניתן להשיג על ידי מאמצים של היהודים. הכותב מציין שהוא עודד יהודים אזורי מדינות אירופיות להיכנס לחצר הסולטאן בנעליהם. הוא מניח שהסולטאן יתעלם מזה כדי להימנע מעימות עם קונסול זר בגלל נושא זה. מסקנתו בניגוד לדעתו של הרב יודאל הצרפתי, שאין טעם לכוא בדברים עם הודיר הנ"ל בנושא זה כי אין סיכוי לשינוי העמדה. הוא הביע תקוותו שעם גידול במספר בעלי החסות הזרה, וחידת רוח מורדנית לעולם המוסלמי, תיעלם הפליה זו כלפי יהודים. הוא מקווה שאלה הרשאים ללבוש בגדים אירופיים ישתחררו מהגבלה זו.

Bericht, 1873, II, pp. 35-36 35

הסיתו נערים לרגום אותו. הוא פנה בתלונה לוזיר שענהו שהמושל בפאס עצמאי. חזר לטנג'יר כשחלק מהדרך הוא הולך ברגל, ורק במרחק רב מפאס רכב על סוס. הוא הגיש תלונה לנציג של צרפת, וייתכן שיפוצה אם ממשלת צרפת חטפלה בעניינו.³⁷

שני סוחרים יהודים בפאס ילידי אלג'יר קיבלו פקודה שאסור להם ללבוש בגדים אירופים. הם ברחו בעוזבם את רכושם בפאס, ופנו לנציגות של צרפת בתלונה. גם כ"ח כתבה על כך לנציג צרפת בפאס. הובעה תקווה שבקרוב יותר ליהודים ללבוש לבוש אירופי.³⁸

במקרה אחד הצליחו יהודים בפאס לשכנע את אחיהם מאלג'יר לנהוג כמוהם. לפי תעודה מ-28 במרס 1877, הציע הוזיר הראשי עיסקה זו למנהיגי הקהילה: אם ישפיעו על שלושה יהודים מאלג'יר לנהוג כאחיהם בפאס, ויחלצו נעליהם בצאתם מהמלאח, כתמורה יותר הסולטאן על רצונו להפקיע שטח מבית הקברות היהודי בפאס. ההצעה התקבלה. היהודים האלג'ירים התייצבו בפני הוזיר כשהם יחפים. הוזיר חזר על הבטחתו בקשר לבית הקברות, אבל לאחר זמן התכחש לה.³⁹

הממשל המרוקאי הציג עמדה שונה לדיפלומטים מאשר המדיניות בפועל. ב-1880 כתב הוזיר הראשי לקונסול ארה"ב במרוקו פ. מתיוס שהיהודים הלבושים אירופית רשאים לנעול נעליים ברחובות פאס. מתיוס העביר ידיעה זו לשופט שמואל מאיר איזקס נשיא ועד שליחי הקהילות בארה"ב American Board of Delegates.⁴⁰

בחצר הסולטאן: היה מקובל לתבוע מיהודים לחלוץ נעליהם בחצר הסולטאן. אבל המערכת הדיפלומטית לא השלימה עם תביעה זו לגבי יהודים המשרתים אותם, ונהנים מזכויות בהתאם להסכמים. בספטמבר 1880 אירעה תקרית זו: יוסף עמר מטנג'יר, בעל חסותה של איטליה נשלח לפאס כדי למסור מכתבו של השגריר האיטלקי סקובסו (Scovasso) לוזיר לענייני חוץ מוחמד ברגאש. לאחר מכן נכנס יחד עם יהודי אחר לאולם קבלות הפנים של הסולטאן, כשנעליו לרגליו. הוזיר לענייני משפט שראה אותם לבושים בלבוש יהודי, חבע שיחלצו נעליהם כמו יהודים אחרים. כשסירבו קרא לקצין ופקד עליו לחלוץ נעליהם בכוח, ויוסף עמר קיבל מכה. הוא כתב לוזיר ומחה על ההתנהגות כלפיו. זה ענהו שאם יחזור על מעשהו, ייענש. עמר מסר הצהרה על האירוע לשגריר איטליה, אשר מחה בפני הוזיר לענייני חוץ על העלבון כלפי יהודי שמילא שליחות בשמו והוא בעל חסותו. התקרית הובאה לתשומת לבם של הנציגים הדיפלומטיים של שאר המדינות בטנג'יר, ושגריר בריטניה הביע דעתו במכתב לשר החוץ גורניל, שממשלת מרוקו אינה מתייחסת בידידות כלפי איטליה.⁴¹ ב'החבצלת' פורסמו הדברים בצורה מפורטת ולפי זה היה קודם בעל

Kenbib (1991), pp. 53-54 36

JC, 5 Sept. 1873, p. 382 37

BMAIU, Aug. 1873, p. 16; Sept. p. 12; BAIU, 1873, II, p. 36; Bericht, 1873, II, p. 38 38

36

FO 99/179 : 27 תעודה מס' 27; Bericht, 1877, I, pp. 26-27 39

JC, 3 Dec. 1880 ; 76-75 עמ' 76-75; Landenberger, p. 117 40

FO 99/193 : 22-15 בספטמבר 1880 41

בפגישת הרבנים הראשיים של פאס ב-9 באוגוסט 1900 עם המשנה לסולטאן עבד אלעזיז הרביעי, התלונן האחרון שהיהודים וביחוד בעלי החסות אינם מתייחסים בכבוד כלפי מוסלמים, ואינם מכבדים את הנוהג הישן של חליצת נעליים באיזור המוסלמי של פאס. לדבריו, שם הם לא רק רוכבים, אלא לעתים יורים שלא לצורך. הם הוזהרו שאם מצב זה ימשך, ידווח לסולטאן. הרב הראשי ענה שאולי היו מספר מקרים של שימוש בנשק על ידי יהודים זרים, שהתנהגו לא כשורה, אבל היהודים בפאס בדרך כלל ממושמעים ומכבדים את המוסלמים ומוסדותיהם. הדבר הוכח על ידי הרבנים וגם מוסלמים אישרו זאת. נוכח הצהרה זו לא הוגשה תלונה לסולטאן.⁴⁸

התנכלויות ליהודים 1879–1885

ב-1879 שררה מתיחות בפאס שנגרמה על ידי קנאים מוסלמים. ב-14 בפברואר אותה שנה הודיע דרומונד האי כי לדבריהם של מנהיגי היהודים בפאס צפויה התפרצות בכל רגע נגד היהודים בגלל החסות שהיהודים נהנים ממנה, כי לדברי המוסלמים, היהודים בעלי החסות מתנהגים בצורה מתרופפת.⁴⁹ במהלך 1880 התרבו ידיעות דומות על מכות ורציחות, שעל פרטיהן מסרו האגודות היהודיות באירופה לוועידת מדריד, כדי לבסס את תביעתם לקבל חסות וזה, לכל יהיו טרף לשרירות המוסלמים. נמסר על רציחת יהודים מפאס בדרכים בסביבות העיר.⁵⁰ במאמר שפורסם בג'ואיש כרוניקל ב-5 בנובמבר 1880 נאמר כי לפי דיווח שנמסר לממשלת צרפת, יהודי הולקה לאחרונה בפאס לפי פקודתו של וזיר, וקאדי צויה לצלוב יהודי באשמת לקיחת ריבית גבוהה. ממשלת צרפת קיבלה הבטחה שהקאדי המתנכל ליהודים יפוט, אבל ההבטחה לא קיימה.⁵¹ פ. מתיוס קונסול ארה"ב בטנג'יר פנה ב-1881 לסולטאן ותבע שהמושלים יתנהגו בהתאם להחלטות שהתקבלו בוועידת מדריד.⁵² בשנים שלאחר הוועידה סבלו יהודי פאס מאיזמים, מגזירות ומהתנכלויות פיזיות. לפי ידיעות שהגיעו מפאס ופורסמו ב-12 ביוני 1885 ההתנכלויות ביהודים גברו כי המוסלמים הגיעו למסקנה שיהודי אירופה הונחתו את אחיהם. האגודות היהודיות נקראו להגביר את הלחץ על ממשלותיהן כדי לשפר את מצב היהודים. ואמנם בדו"ח על האספה החורשית של ועד שליחי הקהילות שפורסמה ב-6 בנובמבר 1885 נאמר שיהודים נרדפים בפאס, כמו גם בערים אחרות במרוקו.⁵³ להלן נפרט כמה מהאירועים במהלך שנים אלה.

אילוף לשרת בצבא 1884

לפי 'תנאי עומר' אין יהודים רשאים לשאת נשק, ואינם משרתים בצבא. השלטונות

48 *JC*, 1900, 14 Sept. p. 19

49 FO 413/4, p. 51

50 *BMAIU*, 1880, pp. 8-9, 78, 128, 133, 198; *BAIU*, 1880, I, p. 34; *JC*, 1880, 4 June, p. 4

51 *Bericht*, 1880, I, p. 30; עמ' 293-294; *JC*, 1880, 5 Nov. p. 9

52 *JC*, 1881, 29 July, p. 11; 1882, 20 Oct. p. 11

53 *JC*, 1885, 12 June, p. 11; 6 Nov. p. 11

חייבים להגן עליהם תמורת תשלום מס הגולגולת. לפי ידיעה מטנגייר ב-31 באוקטובר 1884, מתכוון הסולטאן לדרוש מיהודים לספק לו מכסת אנשים לשירות צבאי. ברור שיהודי לא ישרת בצבא בו התנאים קשים, המזון דל, השכר נמוך, והם יהיו נתונים להתעללות על ידי החיילים המוסלמים. יהודים יעדיפו לשלם כדי להשתחרר. זו אפוא סחטנות להגדלת קופת הסולטאן. הכתב שמסר את הידיעה לג'איש כרניקל משער שאולי זו עצת אירופים המעוניינים שיהודים יקנו תעודות חסות, וכך ישוחררו מהשירות. ומי שאין בידו אמצעים לכך, יתאסלם. הכתב מספר שפגש חייל שדיבר ספרדית עילגת והתברר שהוא יהודי מפולין שברח מהפוגרומים ברוסיה, הגיע למרוקו, התגייס והתאסלם.

כשלושה שבועות לאחר מכן נמסר ששלושת בניו של היהודי העשיר ביותר בפאס המשרת את הסולטאן, נדרשו לשרת בצבא. מההמשך מתברר שגזירה זו קשורה בחסות.

לפי ידיעות שהגיעו ללונדון ופורסמו במרס 1885, איים הוזיר הראשי שונא ישראל, על יהודי פאס שאם ימשיכו ליהנות מהפריבילגיות שתעודות החסות מקנות להם, הם צפויים ליסורים. ביצע כמה מאיומיו מיד: שלושה בנים של יהודים עשירים בשירות הסולטאן נשלחו לשרת עם חיילים מהשורה, במטרה לסחוט דמי שחרור מהשירות. נוסף לכך אסר על יהודי פאס לנעול נעליים ברחובות.⁵⁴

הגבלות נוספות 1884

היו הוראות נוספות שפגעו בשכבות שונות. מושל פאס הוציא הוראה שנוטריונים לא יכתבו מסמכים כלשהם לטובת יהודים, ולא יקבלו עדויות לטובתם. פרט המעוגן ב'תנאי עומר', ניתן היה לחיות עם הגבלה זו. אבל היו הגבלות נוספות. מטנגייר נכתב ללונדון ב-12 בנובמבר 1884 כי יהודי פאס מאוימים להתנכלויות שצפויות להתבצע באחד הימים, אלא אם כן יימנעו על ידי פעולה נמרצת.⁵⁵ בסוף 1884 פורסם שבפקודת הוזיר באו חיילים לקחת מספר יהודים לאוורות של הסולטאן כדי שיפנו את הנבלות. הכתב מפאס העיר שמלאכה בזויה זו שבעבר היתה אחד מסימני ההשפלה, אמורה היתה להיפסק לפי הטיהר שנתן הסולטאן מוחמד הרביעי למונטיפיורי ב-1864, ובדומה לה ניתן על ידי הסולטאן חסן ליהודי העיר דמנאת. מלאכה זו ברצעה בוודאי על ידי בני המעמד הנמוך.⁵⁶ גם בני המעמד הגבוה לא יצאו נקיים מהגזירות. יהודים בעלי נכסי דלא ניידים מחוץ למלאח נדרשו על ידי הוזיר למסור את תעודות הבעלות, לאחר שהוחזרו גילו להפתעתם שחוקיות הבעלות שלהם נשללה.⁵⁷

54 *JC*, 1884, 21 Nov. p. 11; 12 Dec. p. 12; *JJ*, 1885, March, p. 37

יהודים נזכר שלעולם לא ישרתו בצבא: *JJ*, 1844, p. 279

55 *JC*, 1884, 30 May, p. 6; 28 Nov. p. 5

56 *JC*, 1884, 12 Dec. p. 12

57 *JC*, 1884, 26 Dec. p. 11; *JJ*, 1885, March, p. 37

האשמת מלווים יהודים 1885

לפי ידיעות שפורסמו החל ב-6 במרס 1885 ואילך נאשמו יהודים בפאס בלקיחת ריבית מופרזת מנוכרים, וגרימת מאסר ללווים המפגרים בהחזרת ההלוואה. להאשמה זו הצטרף ה'טיימס' הלונדוני. הג'נרלי כרוניקל דחה האשמות אלה וטען: א. רוב המלווים בפאס הם מוסלמים ונוצרים. נוצרי אחד הלווה בריבית של 135%. ב. מאורים עשירים המלווים, משעבדים את הרכוש הקרקעי של הלווים, דבר שהמלווים היהודים אינם עושים.⁵⁸

מכות בעת תשלום מסים

יהודים בפאס שאלו את הווזיר בשנה זו, כיצד עליהם לשלם מסיהם, ולמי למוסרם. תשובתו כי יש לשלם בצורה המסורתית כדלהלן: על נציגי הקהילה המביאים את הכסף להופיע כשהם יחפים, וללא כיסוי ראש. ידם הימנית בה הכסף, פשוטה. פקיד הממשל מקבל את הכסף ביד אחת ובשניה מכה על ראשו של היהודי. השפלה זו היתה נהוגה גם בעבר, כפי שפורסם ב-17 באפריל 1885. יצוין כי הדבר מנוגד למסורת קדומה האוסרת הכאה בעת תשלום המס ופגיעה בגופם של הד'מיים, כפי שנכתבה על ידי אבו יוסוף יעקוב אבן אבראהים (בגדאד 731–798) ב'כתאב אלח'ראג'.⁵⁹

מדרכי בן עטר הולקה על ידי המוחתסב (המפקח על השווקים וממונה גם על ביצוע 'תנאי עומר') בפאס, כי סירב למכור בשר ששמר כנראה לעצמו. לפי ידיעה שפורסמה בכח שבט תרמ"ה הוכה יהודי על ידי המושל של פאס מכות אכזריות, ובטו אייר אותה שנה נמסר שהחיילים החונים בבית הקברות העתיק של היהודים וסמוך למלאח התקוממו, כי לא קיבלו שכרם, והתנפלו על המלאח. כשנודע הדבר לסולטאן עצר אותם.⁶⁰

רציחות בשנים 1884–1885

יהודים בפאס וכאלה שיצאו מהעיר לסביבתה הותקפו, נשדדו והיו מהם שנרצחו כדי להעלים סימן כלשהו לשוד. בינואר 1884 נרצחו ראובן עזריאל ומימון תורג'מאן שנשאו אתם סכום גדול של כסף. הרוצחים לא נענשו. בספטמבר אותה שנה נרצח

58 *JC*, 1885, 6 March, p. 16; 27 March, p. 12; 10 April, p. 6

59 *JC*, 1885, 17 April, p. 12
במראש, כך דיווח ב-20 ביוני 1894 שגריר בריטניה במרוקו סאטוב לשר החוץ הלורד קימברלי, אבל אין השגריר מאמין להם: FO 99/317. שלוש מכות על הראש או על הגב: *JC*, 1894, p. 19. 20 ביולי 1894: FO 99/317. נגר הכאת ד'מי בזמן תשלום המס: לצרס-יפה, עמ' 8.

60 *JC*, 1885, 3 July, p. 17
13. כח שבט: הצבי, שנה א, גל' יז, עמ' עה. טו אייר: החבלת, טו אייר תרמ"ה, עמ' 221.

ליד אחד משערי פאס יהודי בן 80 ורכושו נשדד.⁶¹ יהודים עשו מאמצים כדי להביא לקבר ישראל כל הרוג. מכלוף שלוש נרצח באוקטובר 1884 במרחק שעתיים הליכה מפאס. בנו שילם 450 דולר למושל כדי שיגלה את הגופה שהוסתרה.⁶² לפי ידיעה שנשלחה מטנג'יר ללונדון ב-25 בנובמבר 1884, נרצח בכפר בסביבת פאס סוחר יהודי. גופתו התגלתה, אבל המעורבים לא נאסרו כי לא יכלו להוכיח על ידי עדים מוסלמים שהרצח ברצח באותו מקום בו נמצאה הגופה.⁶³

לפי ידיעה שנשלחה מטנג'יר ב-16 בפברואר 1885 הותקף יהודי בעל אזרחות צרפתית על ידי חיילים בפאס.⁶⁴ ביוני אותה שנה נרצח חלפן יהודי ברובע המוסלמי בעיר וכספו נשדד. הקהילה הודיעה על האירוע למושל. ביולי נרצחו שלמה אביקסיס בן 25 ואחיו רפאל בן 30 בעת שהתארחו ללילה אצל מוסלם. שניהם השאירו אלמנות ויתומים. ב-10 באוגוסט נרצחו בדרך בשובם ממכנאס לפאס לוי בן קסוס בן 60 וחתנו בן בנידאר בן 30. גופתו של יונה בן נאיים בן 20 נמצאה בינואר 1886 במרחק של יום הליכה מפאס, ואיש מהרוצחים לא נאסר.⁶⁵

הריגת שלום אטיאס מלווה בריבית 1885

סוחר אמיד בעל חסותה של צרפת, בשם שלום אטיאס, נשדד ונרצח ב-25 ביוני 1885 קרוב לפאס. ידיעה על כך נמסרה לכי"ח ול"אגודת אחים". לאחר כשבוע דיווח על כך הסוכן הקונסולרי של צרפת בפאס לשגרירו בטנג'יר, והכתב של הג'נרל כרוניקל הודיע על כך מטנג'יר ב-13 ביולי ופורסמה ב-24 בו.⁶⁶ האגודות היהודיות הנ"ל פנו לסולטאן בקשר לרצח זה ופרטים על רציחות קודמות במקומות שונים במרוקו. אשר לרצח אטיאס, ענה הוזיר שהמושל של פאס אסר מספר חשודים, ופיצויים על הרכוש שנשדד ישולמו. המכתב מסיים בעצה שעל היהודים ללכת רק בדרכים בטוחות ובשיירות, ולא ללכת בין שבטי הברברים.⁶⁷

לאחר ששגריר צרפת מר פרו קיבל מדרומונד האי את רשימת הנרצחים היהודים ליד פאס, העיר שאחד מהם בשם שלום אטיאס, הוא יהודי נכבד בעל חסותה של צרפת, וידוע בתור מלווה בריבית למאורים. פרטים אלה תוארו על ידי דרומונד האי במכתבו לשר החוץ ב-14 בדצמבר 1885: אטיאס יצא לכפר לא רחוק מפאס, בו גר מאורי שלא החזיר לו את ההלוואה. אטיאס ניסה להשתלט על כל יכול התבואה, במקום הכסף שלא שולם. הכפרי טען שיש לו משפחה גדולה, ואם כל היכול יותרם ישאר חסר כל, אבל היהודי עמד בתקיפות על דעתו. כתגובה תפשוהו הכפריים והשליכוהו לנהר בו טבע.

61 *Bericht*, 1884-1885, p. 31. לפי גרסה אחרת שני אלה שהיו סבלים, נרצחו במרס 1884:
BAIU, 1884-1885, p. 29
62 *JC*, 1885, 13 March, p. 15
63 *JC*, 1884, 12 Dec., p. 12
64 *JC*, 1885, 12 March, p. 15
65 *BAIU*, 1885-1886, pp. 24-25; *Bericht*, 1885-1886, pp. 28-29
66 *BAIU*, 1885-1886, p. 25; *JC*, 1885, 2 July, p. 7
67 *JC*, 1885, 5 Dec. p. 10

שגריר צרפת סיפר לחברו הבריטי כי בזמן ביקורו בפאס כתבו לו יהודים נכבדים המאשימים את אחיהם בעלי חסות וזה, שניצלו את מעמדם כדי לסחוט כסף באופן בלתי צודק ממוסלמים, והביעו חששם מפני מעשי נקם של מוסלמים כלפי כל יהודי פאס. הוא שלח לממשלתו מכתב זה בצירוף בקשה שיועבר לכ"ח.⁶⁸

הפעילות הדיפלומטית

על אירועים אלה היתה התכתבות בין 'אגודת אחים' וועד שליחי הקהילות בלונדון ובין שר החוץ הבריטי ושגריר בריטניה במרוקו, והפרטים הם כדלקמן:

ב-20 באוקטובר 1885 פנו י. גולדסמית, סגן נשיא 'אגודת אחים' וארתור כהן נשיא ועד שליחי הקהילות לשר החוץ הבריטי בקשר לפגיעות ביהודי פאס. שר החוץ ענה להם ב-14 בנובמבר, כי השגריר בטנג'יר התבקש לנקוט בצעדים המתאימים כדי למנוע רדיפת יהודים בפאס, אם אמנם הפרטים עליהם דיווחו נכונים.⁶⁹ ממכתב זה עולה החשד כי היהודים מפריזים, ואינם אמינים. כפי שראינו בפרקים הקודמים היו גרסות שונות לאירועים, לכן אין פלא ששר החוץ התייחס בחשדנות לגבי אמיתות הדיווחים.

שר החוץ העביר בו ביום העתק מכתבם של היהודים מלונדון לדרומונד הא', בצירוף בקשה שתיערך חקירה לאימות הדיווחים. השגריר המנוסה עשה כאשר צווה, ולאחר חודש דיווח לשר החוץ, ואלה עיקרי הדברים:

לרעתו, רצוי שהטיפול במעשי הרצח בסביבות פאס ייעשה בשיתוף פעולה עם נציגי צרפת ואיטליה, ולפנות לסולטאן יחד עם נציגים אלה. הוא העביר להם את המכתב שקיבל מהוויר, וכן את זה של שר החוץ.⁷⁰

לפי דיווח של דרומונד הא' לשר החוץ ב-14 בדצמבר 1885 נרצחו במשך השנה בסביבות פאס שמונה יהודים. היו גירסאות שונות בדבר מספר היהודים שנרצחו. ראשי קהילת פאס פנו לסולטאן בבקשה שרוצחי שכעת היהודים בשנה החולפת יובאו למשפט. הסולטאן היפנה את המכתב לווריר הראשי וזה הודיע להם כי על חמשה מהנרצחים לא ידוע לו ומבקש להעביר אליו פרטים בנידון. אחד הנרצחים היה בעל חסותה של צרפת ולדרישת הנציגות שלה, הרוצח כבר נתבע לדין.⁷¹

שמועת שוא על הריגת מוסלם על ידי יהודי 1886

במאי 1886 נשקפה סכנת שחיטה של יהודי פאס על ידי ההמון, בגלל שמועת שוא על מוסלם שנהרג כביכול על ידי יהודי. המעשה מסופר בגרסאות שונות על ידי מקורות יהודיים וזרים. לפי מקור עברי החלה התקרית ב"ח אייר תרמ"ו. שלושה

68 14 בדצמבר 1885: FO 99/222; נספח מס' 37.

69 FO 99/226; נספח מס' 35.

70 FO 99/220; נספח מס' 36.

71 14 בדצמבר 1885: AJA, 1886, p. 32. על יהודים שנרצחו בפאס בין ספטמבר 1884 ליוני 1885: Bericht, 1888, p. 37. המכתב מראשי קהילת פאס לסולטאן: החבלה, כד טבת תרמ"ו, עמ' 118-119. על יהודים שנרצחו בקרבת פאס והרוצחים לא אותרו: שם, טז אייר תרמ"ו, עמ' 264; 173: Stutfield, p.

יהודים יצאו מהמלאת, ואחד מהם רצה לעבור דרך אחד משערי העיר. השומר מנע ממנו לעבור בו. היהודי הגיב בתקיפות ומהתגרה נפצע השומר המוסלמי בשבר זכוכית. המוסלמים בסביבה הפיצו שמועה ששלושה יהודים הרגו מוסלמי שהוא שריף (=מצאצאי הנביא). המונים התקהלו ורצו להיכנס למלאח לעשות שפטים ביהודים. שער המלאח נסגר, ושוטרים הרצבו לידו כדי למנוע מפורעים להיכנס. אחיו של הסולטאן חילץ את שלושת היהודים שהיו מחוץ למלאח והביאם לביתם. בדרך נרגמו על ידי המונים, ואחרים נפצעו. היהודים שהיו מעורבים בתקרית נאסרו עד שהסולטאן יתרוץ דינם. הסולטאן צוה להביאם למאסר למראכש. בעקבות פנייתם של יהודים החליט הסולטאן לשחררם בתנאי שהשומר הפצוע יסלח להם, והם לא יגורו בפאס. לאחר שמונה ימים כשנרגעו הרוחות הביאו משלחות של הקהילה מתנות לממונים על השכונות. 'אגודת אחים' שלחה מכתבי תודה למרשל פאס, לאחיו של הסולטאן ולאישים מוסלמים אחרים. האירוע הגיע לידיעתן של כ"ח, 'אגודת אחים' והנציגים של צרפת ובריטניה במרוקו, וזכתה לכיסוי בעתונים.

ב-5 ביוני פורסמה ידיעה ב- *Times of Morocco* כלשון זו: היות ובפאס נמצאים מעט נוצרים, העוינות של המוסלמים מופנית נגד היהודים. ואחת התוצאות היא האירוע הבא: לאחר שמאורי נפצע בריב עם יהודי, הופצה שמועה שהמאורי נהרג על ידי היהודי. המונים עלו על המלאח, כדי לשדוד אותו. מספר יהודים נפצעו. כדי למנוע שחיטה המונית הרצבו שומרים להגנת המלאח.

למחרת האירוע (24 במאי) נשלח מברק מטנג'יר למערכת ג'וזאיז כרוניקל בלונדון שפירסם פרטים על הפרשה החל ב-4 ביוני 1886, עד 11 בפברואר 1887. התיאור שונה בכמה פרטים מהמתואר לעיל. השומר ניסה לדקור את היהודי, שתפס את החרב מידו וחתך את ידו של השומר, שנלקח לבית המושל. היהודי קיבל מלקות ונאסר, ללא חקירה. מכתבו של הסולטאן שנקרא במסגדים התפרש כקריאת ג'יהאד. אלפים הלכו למלאח רצקו שהסולטאן צוה על ג'יהאד ועליהם לנקום. הפחה שלח את סגנו בראש 40 חיילים לשמור על המלאח, אבל לא השתלט על ההמונים שהשליכו אבנים. מפקד צבאי עמד בשערי המלאח ומנע כניסת המונים משולהבים והציב 200 חיילים למשמר. 16 יהודים ו-22 מוסלמים נפצעו. יהודים שהיו מחוץ למלאח חיפשו מקלט בקברו המקודש של מולאי אדריס, והממונה על המקום עמד בין היהודים ובין התוקפים שנסוגו. לשמירת בטחונם נקראו היהודים שהיו מחוץ למלאח לחזור, אחד מהם נורה ונפצע. לפי ידיעה מ-4 באוגוסט 1886 נדרשו מנהיגי קהילת פאס להצהיר שאין להם כל חלונה בקשר למהומות שאירעו, הרבנים סירבו והתוצאה ששלושת היהודים המעורבים נאסרו ונכבלו עד שישלמו 80 דולר. הם נאלצו ללכת עד מראכש כשהם כבולים. וכפי שפורסם ב-3 בדצמבר 1886 שוחררו בפקודת הסולטאן. גופים יהודיים מקומיים ואלה שבתור"ל שלחו מכתבי תודה בצירוף מתנות לאישי הממשל שסייעו להצלת היהודים בפאס.⁷²

72 עובדיה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 174-173; *JC*, 1886, 4; 30-31; *Bericht*, 1885-1886, pp. 30-31; 27-28 June, p. 7; 18 June, p. 5; 25 June, p. 9; 20 Aug. p. 7; 3 Dec. p. 12 במאי: *AJA*, 1887, 21 Jan. p. 14; 11 Feb. p. 7; Le Toumeau (1949), p. 186; החבצלת, טו סיון תרמ"ו, עמ' 299, ו חמו, עמ' 321-322, ג' אלול, עמ' 384-385.

מעורבות הדיפלומטים

ב-10 ביוני 1886 כתב דרומונד האי לשר החוץ על התפרצות קנאית בפאס, שבקושי דוכאה על ידי השלטונות, והיהודים חיים בפחד ובחשש מפני שחיטה המונית. הוא העביר לשר החוץ העתק מכתבו של הסולטאן שנשלח לחזיר הראשי סיד אמפדל גרניט על האירוע, ונאמר בין השאר שהסולטאן מבקש למנוע כל מעשה שאינו מועיל לטובת הכלל.⁷³

הוזכר הנ"ל תיאר במכתבו ב-21 ביוני את הרקע להתפרצות הקנאית נגד היהודים, כפי שדווח לו מפאס. יהודי ניסה ב-10 (צ"ל 23) במאי להיכנס לבנין ממשלתי בפאס אלג'ידי (=החדשה), ושומר הניצב בשער מטעם המושל מנע זאת ממנו. כתגובה תקפו היהודי וחבריו את השומר בסכינים ובאבנים ופצעוהו כה קשה עד שחיוו היו בסכנה. הדבר עורר תגובות זעם ואיבה על ידי ההמון שהיה בקרבת מקום, והמלאח היה כמעט למאכולת אש,

לולי עזרת אלה ופעולת השלטונות שנקטו בכל הצעדים כדי להרגיע את הרוחות של ההמון. נאסרו היהודים התוקפים האלה: שלמה בן חביב אלזיתאני ואחיו ראובן ויהודה בן ישראל. אין ספק שיהודי זה עבר את כל גבולות ההעזה והחרצפה בניסיונו להיכנס בכוח לבנין הממשלה ובמעשי כלפי השומר. כך סיכן היהודי את חייו, כי לולי התאפק השומר והיה הורגו, היתה הצדקה לשפיכת דמו בהתאם לחוק הדתי והאזרחי. כי מי שנכנס למקום בניגוד לפקודה, מסכן חייו.

הסולטאן ציוה לוזיר הנ"ל להודיע את פרטי האירוע לדרומונד האי, ולציין שיהודי זה גרם לסיכון חייהם של אחיו היהודים ולולי צעדי השלטונות, כי אז היו נערכות פרעות ברובע היהודי,

ועליך לדעת על ההתנהגות של היהודים, כי אם החלשים מביניהם מתנהגים כך, איך יפעלו החזקים? הממשלה מתנערת מכל אחריות אם היהודים לא ישנו את התנהגותם ולא יחזרו לדרך המקובלת לפי התנאים ('תנאי עומר'). כי התנהגותם עתה עלולה להביא עליהם אירועים שקשה יהיה למנוע אותם, וכתוצאה מזה יסבלו הם ורכושם.⁷⁴

תגובת השגריר הבריטי: תביעה לשמירת חיי היהודים ורכושם

תגובת השגריר הבריטי לוזיר נכתבה ב-16 ביולי על ידי וייט (H. E. White) שהחליף את דרומונד האי. הוא הביע שכינות רצונו מההתנהגות התקיפה של המושל בפאס במניעת פרעות ביהודים ובהגנה עליהם. יחד עם זאת הזהיר מהתוצאות החמורות אם יהודים יסבלו בגופם או ברכושם כתוצאה מהתקפות על ידי מוסלמים. הוא המליץ שיוצאו פקודות למושלים ולממונים בערים הפנימיות, לשמירה מפני כל התקוממות. מתייחס להאשמות הוזיר על 'התנהגות בלתי נאותה של היהודים, המהווים מקור מתמיד של בעיות מרגיזות, בניגוד לאזרחים הנוצרים שהתנהגותם

73 FO 99/245 נספח מס' 38 ; Le Tourneau (1965), p. 24

74 FO 99/228 נספח מס' 39.

חיובית. תגובתו כמו זו של דרומונד האי בעבר, כי כל ממשלה אחראית לשמירת הסדר והשלום במדינה, וממשלת השריף אינה רשאית להתנער מאחריות להתפרעות כלשהי שתפרוץ, שבה עלולים להיפגע חייהם או רכושם של נתיניו ללא הבדל דתם. ולאחר מכן הוא עובר למקרה הנדון:

נסיון התפרצותם של שלושה יהודים חסרי משמעת לבנין הממשלה בפאס, הוא מקרה חריג, ואין סימנים של חוסר צייתנות מצד יהודים ברחבי האימפריה. בין היהודים הרבים במדינה זו, בודאי יש אנשים בעלי אופי שלילי, אבל אין הקהילה היהודית יכולה להיות אחראית למקרים חריגים של מינוע. באותה מידה אין השלטונות יכולים להתנער מאחריות נוכח מעשי נקם מופרזים מצד מוסלמים, שהיהודים עלולים להיות קרבנותיהם. הוא ממשיך בדברי חנופה לשלטונות באומרו שממשלת מרוקו כבר הוכיחה בעבר שיש ביכולתה לנקוט בצעדים מתאימים כדי לדכא מהומות והוא משוכנע שהסולטאן בחכמתו, בחוש הצדק ובחסדו כלפי אזרחים חלשים, יוציא פקודות חמורות לכל פקידיו כדי שיעשו את כל הדרוש לדכא תסיסה הנובעת מרגשות עממיים.

הוא עובר להצעות מעשיות כדי למנוע בעתיד מהומות אנטי יהודיות. מציע להציב חיילים במקומות שונים בעיר, ביחד בשכונות למגורי היהודים ולהודיע מיד לשלטונות במקרה ודרוש כוח גדול יותר כדי לפזר מתפרעים.

השגריר הבריטי מקבל על עצמו את האחריות להעניש אזרחים בריטים וכאלה הנמצאים תחת חסותה, שיימצאו אשמים בהתנהגות אלימה המסכנת את השלום. ובאותה מידה יכולים השלטונות לטפל באזרחיהם ללא הבדל דת או מעמד.

הכותב הבטיח להעביר לממשלת בריטניה תרגום המכתב שקיבל מהוויר, ויבקש שהתוכן יועבר ל'אגודה העיקרית' של היהודים ('אגודת אחים'), כדי שאלה יזהירו את בני אמונתם במרוקו, להימנע מהתנהגות שעלולה לגרום לזעם אצל המוסלמים. השגריר מסיים בתקווה שהודות לצעדים אלה, והתנהגות שקולה של הממשל בפאס, שכבר הוכיח את עצמו, לא יופר הסדר הציבורי בעתיד.⁷⁵

למחרת דיווח וייט לשר החוץ הבריטי על צעדיו בקשר לפרעות בפאס. להערכתו, אילולי הצעדים התקיפים של השלטונות בדיכוי המהומה, היו היהודים עלולים לסבול באופן חמור, בתייהם היו נבוזים ואולי היו נשחטים. הוא צירף תרגום מכתבו של הוויר לענייני חוץ אמפדל גרניט מ-21 ביוני בו התלונן על התנהגות אגרסיבית של היהודים, ומתנער מאחריות למעשי נקם על ידי מוסלמים.

החלטת הדיפלומטים: השלטונות חייבים לשמור על חיי היהודים ורכושם

הוויר שלח מכתבים זהים לכל הנציגויות הזרות. וכיון שמאז עזיבתו של דרומונד האי, שגריר ספרד דיאוסדאדו הוא זקן הסגל הדיפלומטי, הזמין את חבריו הדיפלומטים לפגישה בביתו, כדי לדון יחדיו בתשובה שתיתן למכתבו של הוויר.

הוחלט פה אחד שהתשובות של כל הנציגים תהיינה אחידות בתוכן אבל לא זהות. ושיש להודיע לוזיר אלמפדל גרניט שאין מקובלת עליהם ההתנהגות שהממשלה לא תישא באחריות למהומות שעלולות לפרוץ ולסכן חיי היהודים ורכושם וכמו שהשלטונות הוכיחו יכולתם לטפל במהומה במקרה הנדון, הרי אם יאומצו צעדים הולמים, הם יהיו מסוגלים למנוע פרעות בעתיד. למרות שעלולים להיות מקרים בהם יהודים יימצאו אשמים בהתנהגות כמו זו הנזכרת במכתבו של הוזיר, הרי אלה רק מקרים חריגים, ואין ליחסם לסימפטומים של אי קבלת מרות מצד היהודים באימפריה בכלל.

הצדקה חלקית של העוינות כלפי היהודים באשמת מלויים בריבית וייט שלח לשר החוץ את תרגום תשובתו לוזיר הנ"ל ברוח ההחלטה המשותפת עם שאר הדיפלומטים. הוא מסתייג מהנחת הוזיר כי התנהגותם של שלושת היהודים שתקפו את השומר, אופיינית לזו של כל הקהילה היהודית. אבל הוא חושש שהתנהגות רבים מהם מצדיקה את הסגנון בו נקט הוזיר. בהקשר לזה הזכיר לשר שדרומנד האי ציין כמה פעמים כי אם לא יינקטו אמצעים כדי למנוע עוולות על ידי יהודים, התוצאות תהיינה חמורות. והוא מנה כמה מ"חטאי" היהודים, ביחוד אלה שנהגים מחסות זרה: יחס אכזרי כלפי מאוירים מסכנים כתביעותיהם המופרזות לריבית. הדבר גורם לשנאה על ידי המוסלמים, שיחפשו הזדמנות לנקום בקהילה היהודית כולה. רעתה מזהיר את ממשלת מרוקו, שאם זו לא תפעל בגלל סיבוכים במדיניות בינלאומית או מרידות פנימיות, המצב עלול להביא לשחיטה כללית של יהודים ונוצרים. כי ההמונים הנלהבים לא יבחינו בין בני הדתות השונות.

הרב של פאס מאשים את היהודים בעלי החסות

וייט ציין לשבח את העובדה כי הגינוי הקיצוני ביותר למעשי הרמאות של יהודים אלה, הושמע על ידי נכבדי הקהילה היהודית (ראה לעיל פרק ה). אבל חכמיהם וזקניהם חסרי יכולת למנוע את המעשים הראויים לגינוי. הכותב התנצל ואינו רוצה שיוכן כי רק היהודים אשמים במעשים שליליים כאלה. ולשם איזון הוא מציין כי למרבה הצער, יש גם נוצרים שאינם מתביישים לנהוג כך. אבל לעומת המספר הגדול של יהודים החיים ברחבי האימפריה, רק כחצי תריסר נוצרים גרים בערים הפנימיות. וייט דיווח על שני נושאים שנמסרו בפגישת הדיפלומטים בטנג'יר:

- א. דיווחו של שגריר צרפת על ביקורו אצל הסולטאן במראכש אשתקד.
- ב. שגריר ספרד סיפר שלפני כמה שנים כשנושא החסות נדון בממשלתו, קיבל מכתב מהרב של פאס (אבנר ישראל הצרפתי) בו ציין את הסכנות שנושקות ליהודים מבעלי החסות, כגלל שהתנהגותם אינה הוגנת, והוא צפה שהמוסלמים שיסבלו מהם, יחקיפו גם את שאר היהודים. הרב הוסיף שלא רק מוסלמים סבלו מהם, אלא גם רבים מבני דתם היהודית שאינם בעלי חסות היו קרבנותיהם.⁷⁶

התעודה האחרונה בנושא זה היא תשובת משרד החוץ מה-31 ביולי בה מאשר המשרד קבלת מכתביו של וייט, ומתוך את ידי בעמדתו ובמעשיו. חייהם של יהודי פאס ניצלו הודות לעמדה תקיפה של המושל בפאס, שהוא ושני פקידים זכו לקבל מ'אגודת אחים' קומקום לתה עשוי כסף בתור מתנה בצירוף מכתב תודה החתום על ידי יוליאן גולדשמידט ראש האגודה, ולורד רוטשילד סגנו.⁷⁷

העובדה שכתוצאה מתקיפת יהודי את השומר המוסלמי ככניסה לשער או לבנין ממשלתי, נשקפה סכנת התנפלות על כל הקהילה היהודית, מעידה על האשמה קולקטיבית. תופעה זו היתה אופיינית למעמדם המעורער של יהודי מרוקו שהיה תלוי ברצון הטוב של השלטונות ובהתערבות הזרה למען היהודים, שתבעה מהשלטונות להגן על כל היהודים מפני פורעים. שוב עלתה בעיית היהודים בעלי החסות האמידים, המלוים בריבית, הנאשמים בקילקול היחסים העדינים בין היהודים למוסלמים.

לאחר אירוע זה, נרצחו יהודים בסביבת פאס. אברהם חמוק בן 35 נרצח בשיירה שעזבה את פאס עם סחורות. יהודים שיצאו בנובמבר 1886 למכנאס כדי לקנות כבשים התגלו אחרי 27 ימים כשגרונם חתוך.⁷⁸

הגבלות התנכלויות ורציחות 1886-1888

באוגוסט 1886 הגיעה ידיעה מפאס ללונדון שניתנה הוראה על ידי המושל, באישורו של הסולטאן, שכל בתי היהודים בעיר הגבוהים מקומה אחת ייהרסו, כדי לא לעורר זעמם של המוסלמים. בהמשך נאמר שמשפחות יהודיות רבות עוזבות את פאס למכנאס ומשם לערי החוף, בהן הם פחות מאוימים.⁷⁹

בראשית 1887 נפרצו שמועות שיש נטייה מצד כמה דיפלומטים לבטל הענקת תעודות חסות ורות ליהודים נתיני הסולטאן. באפריל אותה שנה פורסם שנציגי איטליה וצרפת הצהירו על נטייה זו. שגריר צרפת במרוקו מר פרו הבטיח זאת בביקורו אצל הסולטאן. לפי הערכות עסקנים יהודיים נטייה זו הגבירה את הקנאות.⁸⁰ בשנת תרמ"ז (1886-1887) ללא תאריך מדויק) כתב הרב אבא אלבאז מפאס לניו יורק כי

זה ימים לא כביר נתנו לטבח בלי חמלה, במסיבי (בסביבות) פאס יע"א למעלה מחמשה עשר נפשות, ושללו רכושם והתלונן כי אין שומע לבקשת המשפחות לקבלת פיצויים. לא ברור לאיזו שנה או שנים התכוון הכותב. נוסף לכך הזכיר התנפלות באייר אותה שנה. מטרת הפנייה היא להביא להתערבותו של פ. מתיוס אצל השלטונות במרוקו. הוא מספר גם על גזירה של מושל פאס: "שלא יקנו ורדים ופרחי נארנאג' (=הדרים) באומרו לא יאתה ריח ובשמים ליהודים". ב-1887 וב-1889 פורסם שיהודים רגילים לטהר את

77 17 ביולי 1886: נספח מס' 42. המתנות: החבצלת, י שבט תרמ"ז, עמ' 98.

78 *BAIU*, 1886, II, p. 26; *JC*, 1886, 17 Dec. p. 7

79 *JC*, 1886, 20 Aug. p. 7; החבצלת, ג' אלול תרמ"ז, עמ' 384-385.

80 *JC*, 1887, 28 Jan. p. 16; 1 April, p. 5

חדריהם בקיץ במיץ פרחים של תפודים שהם מכינים, וחל איסור ליהודי פאס לקנות פרחים אלה מערבים.⁸¹

הגבלות כלכליות 1887–1888

כפי שפורסם ב- *Times of Morocco* ב-1887, ולפי מידע שהגיע מראשי קהילת פאס לכי"ח ול"אגודת אחים" במשך החורף של שנת 1888, הוטלו על ידי המושל הגבלות אלה על יהודי פאס:

א. נאסר על מוסלמים למכור חלב ליהודים.
ב. אסור ליהודים לעסוק במסחר מחוץ למלאח ולא לפתוח חנויות ברובעים המוסלמיים. הדבר פוגע בקיומם כי רוב הסחר נעשה מחוץ למלאח. רק שישה בעלי תעודות חסות זרות, יבואני סחורות מאירופה מורשים למכור סחורותיהם בסיטונות לסוחר הבזאר.

ג. לבעלי המלאכה היהודים יש סיכוי מועט להתפרנס ממלאכתם מאז מינויו של המושל החדש. נמנע מחלפנים יהודים הקונים גושי כסף לפעול בשוק הנמצא ברובע המוסלמי, בו ניהלו את עסקיהם במשך דורות רבים ללא כל הגבלה. עתה 80 ראשי משפחות סובלים מחוסר פרנסה.

מוסלמים הנהנים מהאיבה שרוחש המושל כלפי היהודים, יוזמים מעשי אלימות נגד יהודים חסרי הגנה. יהודי פאס התלוננו בפני הסולטאן, שהורה למושל לנהוג ביד רכה כלפי היהודים ולהגן עליהם מפני התנכלויות של מוסלמים. הוראות אלה פורסמו ברבים, ולמרות זאת לא חל כל שיפור במצב היהודים.⁸²

הגבלת הגובה של בתי היהודים ואיסור רכישת קרקע מחוץ למלאח 1888

ב-2 במרס 1888 כתבה 'אגודת אחים' לשר החוץ הבריטי מסמך הכולל 27 סעיפי הפליה מהם סובלים יהודי מרוקו. השגריר החדש של בריטניה במרוקו סיר קירבי גרין הגיב על סעיפים אלה ולדבריו סעיף 5 המגביל את גובהם של בתי היהודים, חל רק בפאס, ולא בערים אחרות במרוקו וגם כאן יש יהודים בעלי השפעה בחצר הסולטאן, שבבעלותם בתים יפים. כלומר, המקורבים לשלטונות הצליחו לרכוש קרקע ולבנות בתים בגובה האסור ליהודים אחרים. ראינו שב-1886 ניתנה הוראה להרוס את הקומה השנייה של בתי היהודים. הדבר נערץ ב'תנאי עומר' האוסר שבתי הד'מים יהיו גבוהים מאלה של המאמינים.⁸³ אשר למיוחסים, שיטה זו היתה רגילה במרוקו כמו בארצות מוסלמיות אחרות, בהן קיים הכלל, כי מי שהמלך חפץ ביקרו

81 *Times of Morocco*, 1887, 28 April; *JC*, 1889, 24 May, p. 15; *Bericht*, 1889, p. 60; עובדיה, צפרו, ח"א, מס' 159; ח"ג, עמ' 145.

82 הצבי, כט מנ"א תרמ"ז, התכצלת, ד סיון תרמ"ז, עמ' 206; *AJA*, 1888–1889, pp. 24–25; *Bericht*, 1889, pp. 59–60. בהקשר להגבלות כלכליות, יש לציין ש'תנאי עומר', לפי הנוסח של אבן קיים אלג'ידיה, מופיע תנאי ששוחפות של ד'מי במסחר עם מוסלמי מותנה בכך שהרווח יהיה למוסלמי בלבד: לצרוס-יפה, עמ' 268. נספח מס' 42. ב'תנאי עומר': ל"א מאיר, עמ' 162–165; *FO 99/250*; *Lenz*, p. 238.

כולל יהודים נהגים מהנחות שונות, והגבלות החלות על פשוטי העם, אינן מחייבות אותם.

ביזוי חכם 1888

חכמי ישראל זכו בדרך כלל לכבוד גם על ידי המוסלמים והיו שהאמינו שבהיותם צדיקים יש בכוחם לחולל נסים ולרפא גם מוסלמים. אולם היו מקרים יוצאי דופן כמו זה: בסוף 1888 נמסר שמוסלם קילל את הרב וידאל הצרפתי. הרב פנה למושל בתלונה וגם זה קללו. באותה שנה הגיעו ידיעות לפריס ששני יהודים בפאס, שהלכו לברך את הקאדי החדש מוחמד סקלי, ידידם זה מכבר, הושפלו כאילו היו פושעים. הם נכבלו על ידי חיילים והולקו. אותה שנה העידו מוסלמים בפאס ששמעו מפיו של יהודי שאמר את השהאדה, (העדות או ההצהרה ההופכת את אומרה למוסלם) והובא בפני קאדי כדי לאלצו לקיים את הצהרתו בדבר אמונתו באסלאם. הקאדי פקפק באמינות העדים, ויהודים שהיו נוכחים במקום נאלצו לשחד כמה מוסלמים כדי להימנע מנקמה.⁸⁴

האשמת יהודי שהרג מוסלמי 1888

ביולי 1888 הואשם משה עמור בן עסולי בעל תעודת חסות של ארה"ב שהרג ערבי, שהוא בנו של אדם שנאסר עקב אי תשלום חוב. הוא נאסר וקהילת פאס פנתה לשגריר ארה"ב במרוקו מ. ריד לואיס (Lewis) כדי לשחררו. זה כתב לש. בן עוליל מנהל בית הספר של כי"ח, וביקש סיועו. גם שגריר ארה"ב במרוקו היה מעורב בפרשה, ונסע לפאס. המאמצים נשאו פרי, וכפי שפורסם ב- *Times of Morocco* ב-13 באוקטובר 1888, שוחרר בן עסולי בפקודת הסולטאן.⁸⁵ יהודי פאס חיו בצילן של הגבלות כלכליות וסכנות לאבדן רכושם וחייהם מול קנאות דתית מוסלמית שניזונה גם משמועות על עושרם של היהודים. והתוצאה תסיסה להתנפלות על בתיהם במלאח.

פגיעות ורציחות 1887-1897

בין השנים 1887-1897 הגיעו ידיעות לפריס על רציחת יהודים בפאס או בקרבתה. בפברואר 1887 נרצח רוכל יהודי בקרבת פאס.⁸⁶ לאחר שנתיים נרצחו בפאס אברהם ומסעוד פינטו, שסחרו עם מקומיים. כפי שפורסם ב-17 ביולי 1891 נרצחו בשוק ליד פאס, רבי יונתן מאימראן ומשרתו מסעוד שקורי על ידי מוסלמים שהיו חייבים לו כסף.

84 על הרב: הצבי, יט כסלו תרמ"ט, עמ' לג; *Bericht*, 1888, p. 29-30; *BAIU*, 1888, pp. 29-30.

32. עלילה על התאסלמות: *JC*, 1888, 16 March, p. 7.

85 139-140. *Bericht*, 1889, p. 53; *BAIU*, 1889, p. 53; *Landenberger*, pp. 58-59; *Stutfield*, p. 97.

יהודי בפאס תחת חסותה של ארה"ב בשנות ה-80 הראשונות: *Stutfield*, p. 97.

86 *BAIU*, 1887, p. 30; *BMAIU*, Mars 1887, p. 43; *Bericht*, 1887, p. 34.

ידיעות דומות ב-1893. באפריל פורסמה הידיעה הבאה: משרתו היהודי של סגן הקונסול הבריטי בפאס הותקף והוכה בעת שיצא מבית אדונו. זה דיווח לוויר לענייני חוץ, שטיפל בפרשה.⁸⁷

ביוני נודע שהסולטאן חסן הראשון יצא מפאס למסע צבאי, ופקד על שלושת המושלים של העיר לשמור על היהודים במלאח בהיעדרו. המושל הראשון ענה שאינו יכול לערוב לבטחונם מחוסר חיילים. הסולטאן שלח 500 חיילים שיוצבו שם עד שובו. יהודי פאס הביעו שמחתם נוכח עובדה זו. כחודשיים לאחר מכן נודע על שלושה יהודים מפאס שהלכו למחנה של הסולטאן מחוץ לעיר, נרצחו על ידי תושבי אוטאט. יהודים לקחו גופותיהם למחנה הסולטאן, אשר פקד למצא את הרוצחים ולהענישם.

כתב רוטר בטנג'יר הודיע על האירוע הבא בנובמבר 1893: ארבעה יהודים יצאו ב-4 בנובמבר מפאס עם פרדים עמוסים סחורה לשוק של ימי חמישי לעיירה השוכנת כ-60 ק"מ מפאס. קרוב ליעדם הבחינו ברוכבים מוסלמים המתקרבים אליהם. שני יהודים ברחו והאחרים הוקפו, נשדדו ונורו למוות. הרוצחים לא נתפשו. למחרת נורה יהודי בגבו בשוק כדי למנוע מסירת עדות.⁸⁸ ב-16 בנובמבר 1893 דווח על חוסר בטחון בפאס ובסביבתה בגלל הקנאות של האוכלוסייה. אנגלים שסחרו בעיר ביקשו ליווי של חיילים או שומרים מזוינים לשמירה על חייהם.⁸⁹

בר"ח אדר תרנ"ה (1895) התנפלו פורעים על המלאח, בזוו רכוש והרסו בתים וחנויות. יהודים אחדים ברחו ומצאו מקלט בזאריא (=מקום קדוש, בו היו מתבודדים סופיים). הפורעים הגיעו גם לשם, חטפו שתי נשים שנאנסו, והנשארים נדקרו בסכינים. הסולטאן מינה מושל חדש שהשיב את הסדר על כנו בעזרת חיילים. אותה שנה נרצח חלפן יהודי בפאס. החשוד היה מוסלם שאמור היה להביא לו כסף. משפחת הנרצח פנתה למושל פאס כדי לחקור אותו והוא סירב.⁹⁰

כאשר פרצה שריפה במלאח ב-1896, נוצלה העובדה שנמלטו יהודים רבים מאימת האש, וכאלף מוסלמים התאספו לשם התנפלות על המלאח ושדירתו. המושל שלח מאתיים פרשים כדי להגן על שערי המלאח מפני הפורעים.⁹¹ גם באותה שנה נמשך גל הרציחות, והשלטונות לא דאגו לפצות את המשפחות. מסעוד בן נתן ויהושע סוסאן מפאס נרצחו על ידי שישה שודדים לאחר שנשדדו. דיווח על הרציחות הגיע ללונדון, ואגודת אחים' נתבקשה לפנות לממשלת בריטניה. עלתה הצעה שהקהילות שנפגעו יפנו ישירות לשגריר במרוקו. סגן הקונסול הבריטי בפאס נקט בצעדים כדי להשיג פיצויים למשפחות.⁹²

87 מכות למשרת הקונסול: הצבי, כו אייר תרנ"ד, עמ' קכ; *Bericht*, 1889, p. 51; *BAIU*, 1889, p. 38-39; *JC*, 1891, p. 17. רצח יונתן מאימארן ומשרתו: *BAIU*, 1891, p. 58; 1889, p. 17.

July, p. 13

88 *JC*, 1893, 28 April, p. 12; 28 July, p. 10; 15 Sept. p. 9; 24 Nov. p. 8

89 FO 99/345: כיצא בזה ב-27 בפברואר 1897: שם. 1

90 עובדיה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 189. רצח החלפן: *JC*, 1895, 22 Feb. p. 13

91 ראה פרק ב, הע' 73 (עמ' מא).

92 *AJA*, 1897, pp. 15-16; *BAIU*, 1897, pp. 70-71; 1898, pp. 72-73; *JC*, 1896, 9 Oct. p. 11

מושל פאס היה מטשטש סימנים שעשויים היו לגלות את זהות הרוצחים. כך היה בתחילת 1897. אשה מוסלמית הודיעה שגופתו של רוכל יהודי כרות ראש נמצאת במרחק שעה הליכה מפאס. כשנודע הדבר ליהודי פאס באו למקום כדי לקבורו בקבר ישראל, אבל נאלצו לחזור כלעומת שבאו, כי המושל של פאס מנע מהם ללכת למקום בטענה שבדרך שורצים שודדים. לאחר שהגיעו לפאס, שלח המושל שני שליחים כדי לטשטש סימני הרצח. באותו זמן נודע על חקיפתם של מימון בן נאים ומזכירו הנוצרי האמריקאי שאיימו בתרוב. נציגי צרפת וארה"ב מתו בפני הסולטאן.

לפי ידיעה ב-1897 שני יהודים שלא יכלו לשלם את המסים הולקו בפקודת המושל 1200 מלקות. דומה שיש הפרזה במספר המלקות, אבל מלקות מסיבות שונות היו תדירות.⁹³

עלילה על יהודי עשיר 1898

בט"ו בשבט תרנ"ח (1898) העלילו אנגלים וגרמנים יחד עם יהודי מטנג'יר על יהודי עשיר בפאס בשם בנימין בן סמחון, שניסה לשדוד אותם. בתחבולה הביאורו אליהם והכווהו, כדי לסחוט ממנו כסף, ואחרים רצו לרוצחו נפש. הנוצרים הזמינו קונסול ובינתים התאספו המונים לקול צעקותיו של היהודי. הנוצרים איימו עליו ברוביהם. יהודים בעלי חסות מזוינים ניסו לחלצו והיו חילופי אש בין הנצים, ולבסוף הצליחו חבריו היהודים לחלצו.⁹⁴

יהודי אזרח ארה"ב נרצח בעקבות תקרית עם שריף 1900

תקרית בין יהודי אזרח זר ובין מוסלם ממשפחת 'הנביא' הסתיימה ברצח היהודי, ועוררה תסיסה. לאירוע גרסאות שונות. לפי מקור עברי הדבר אירע בר"ח תמוז תר"ס (27 או 28 ביוני 1900). יהודי מטנג'יר בשם מרקוס שהיה לבוש אירופית ורכב על סוס בפאס, היה מעורב בקטטה שפרצה כינו ובין מוסלמי שהיכהו בכול עץ. היהודי ירה במכהו פגע ברגלו ונפצע. במהומה הרגו את היהודי במקלות ובסכינים ואחר כך שרפו את גופתו. היה נסיון להתנפל על המלאת, אבל נשלחו חיילים והמלאת ננעל לחמישה ימים. לפי מקור אחר, יהודי אזרח ארה"ב משם מרקוס אצאייאג שהיה לבוש אירופית הוכה על ידי שריף, לאחר שהיהודי דחפו ללא כוונה. היהודי ירה במכהו והרגו. ההמון התנפל עליו, רצחוהו ושרפו גופתו.

הנושא חייב טיפול דיפלומטי. א. ניקולסון (Nicolson) שגריר בריטניה בטנג'יר כתב לשר החוץ הרוזן סליסבורי ב-5 ביולי 1900 על התקרית. הוא התייחס לדיווחו בנידון שלושה ימים קודם. מודיעו בשם נציג ארה"ב במקום, שממשלת ארה"ב הסכימה להצעתו של שגריר צרפת שקונסול צרפת בפאס יגבה עדויות על פרטי האירוע. סגן הקונסול הבריטי בפאס דיווח לו שהפצוע המוסלמי במצב קשה והכדור עוד לא הוצא מגופו.

93 המלקות: החבצלת, ו אלול תרנ"ז, עמ' 397; JC, 1897, 29 Jan. p. 18

94 עובדיה, פאס וחכמיה, ח"א, עמ' 189-190.

העובדה שהנפגע הוא מצאצאי הנביא, החריפה את התקרית. העיר שקטה, והיהודים מסתגרים. לפי דיווחים שהגיעו לעתונים שונים באנגליה ובארה"ב, הועתקו על ידי ג'ואיש כרוניקל ופורסמו מ-6 ביולי עד 21 בדצמבר 1900, נמסרים הפרטים הבאים: מרקוס אורח ארה"ב, המייצג פירמה צרפתית בפאס, רכב לכיוון משרדו בסימטה צרה ברובע המאוכלס על ידי יוצאי תפילאלת. הוא נתקל בערבי, וכל אחד מהם רצה להקדים את זולתו, הוא בעט בפרדתו של הערבי, שכתגובה היכה את היהודי במקל וזה נפל מהסוס. לאחר שקם ירה שני כדורים מאקדחו, ואחר פגע ברגלו של עובר אורח, שריץ שנפצע. למרות מאמצי שני חיילים והשיך היהודי, הוכה מרקוס עד מוות וגופתו נשרפה. השלטונות שחששו מהתלהטות יצרים ושחיטה המונית, נעלו את המלאח והציבו שמירה כבדה. איש תפילאלת שניסה לפרוץ בכוח הוכה על ידי חייל. כתריסר יהודים ששהו במשך היום מחוץ למלאח, נשמרו על ידי חיילים ולוו לבתייהם. האוירה מתוחה ואיש מהרוצחים לא נאסר, למרות שהם מוכרים. רבים מהיהודים אינם מעזים לצאת מבתייהם. אחרים מתכוננים לברוח לטנג'יר. סגן הקונסול של צרפת חוקר את הנושא גם מפי מאורים. נודע שממשלת ארה"ב הורתה לקונסול שלה בטנג'יר לשלוח מחאה נמרצת לסולטאן, ותביעה להענשה פומבית של הרוצחים, תשלום פיצויים למשפחת הנרצח, ואזהרה שאם לא יבוצעו הדרישות, ארה"ב תנקוט בצעדים. משרד החוץ של ארה"ב בדעה שתביעת הקונסול תהיה יעילה יותר אם תהיה מלווה נוכחות אוניית מלחמה אמריקאית. ייתכן שהקונסול גיש את הדרישות באופן אישי לסולטאן בארמונו בפאס. העיתונות בטנג'יר תומכת בעמדתה של ארה"ב המאלצת את הממשלות של מדינות אירופה לאמץ גישה תקיפה יותר. לפי מידע שפורסם ב-21 בדצמבר 1900 הפיצויים שנדרשו שולמו למשפחה, וממשלת ארה"ב ריתרה על דרישתה להעניש את העבריינים והפרשה נסתיימה.⁹⁵

לסיכום פרק זה, ראינו שיהודי פאס סבלו בתקופה זו מהגבלות והשפלות, מהתנפלויות על המלאח לשם שוד ורצח, ודומה שסבלו יותר מאשר קהילות אחרות. הדבר קשור במעמדה המיוחס של פאס בחברה ובתרבות האסלאמית, שחייבה יישום ביתר עקביות ר'בהידור מצוה' של "תנאי עומר", וכן באופי הקנאי דתי של האוכלוסייה המוסלמית.

סיכום כללי

תיארנו את תולדותיה של הקהילה החשובה ביותר כמרוקו, במשך 27 שנים. עמדנו על הרקע המדיני, שהשפיע על מעמד היהודים. פרטים על חיי הפרט, החכמים, החינוך, המשפחה, הפרנסות, הקהילה, ראשית ההתמערבות, ומצבם בתור ד'מים. התעודות שאת תוכנן סקרנו תרומות להכרת כמה אירועים המאפיינים את גורלם של יהודי פאס, ושהעסיקו את המנהיגות היהודית. לא התעלמנו מתופעות שליליות בחברה היהודית ותגובתם של החכמים. העובדה שהיו יהודים שנהנו מחסות זרה,

95 Le Tourneau (1949), p. 176. 5 ביולי 1900: FO 99/368 נספח מס' 46. החבצלת, ט טבת תרס"א, עמ' 84; 2 Nov. p. 19; 14 Sept. p. 9; 13 July, p. 27; 6 July, p. 27; 14; 16 Nov. p. 21; 21 Dec. p. 29

וניצלו אותה לעתים בצורה מופרזת, החמירה את העוינות כלפיהם, וסבלו גם יהודים אחרים. הראינו את המעורבות של הדיפלומטים, משרד החוץ הבריטי והאגודות היהודיות בפריס ובלונדון, כאשר יהודים סבלו מפרעות או ממצוקות אחרות. מקורות אלה מאירים גם את מצבם הרעוע של היהודים, שהיו תלויים בחסדי הסולטאנים וגורמי חוץ, יהודיים וזרים. למרות ההגבלות, יהודים חיו דורי דורות בשכנות עם המוסלמים, תוך שמירה על יחודם, אמונתם, ומחויבותם לקיום המצוות. הזיקה המשפחתית והקהילתית החזקה סייעה לפרט להתגבר על מלחמת הקיום הקשה. תחושת העליונות על שכניהם, והאמונה בגאולה נתנה להם את הכוח להתגבר על הצרות שבאו עליהם בידי אדם ובידי שמים.

ביבליוגרפיה

תעודות מהארכיון של משרד החוץ הבריטי: FO (=Foreign Office)

FO 52/34

FO 99/15, 17, 19, 24, 25, 29, 61, 66, 90, 94, 96-106, 116, 117, 121, 131, 134, 136, 137, 141, 142, 153, 155, 158, 169, 170, 175, 177-179, 181, 183, 185, 186, 190, 191, 193, 196-200, 200, 207, 211, 214, 217, 220, 222, 226-228, 232, 236, 240, 245, 250, 251, 254, 255, 269, 273, 277, 279, 280, 283, 286, 288, 299, 302, 303, 305, 307, 314, 315, 317, 322, 333-356, 358, 361, 364, 368, 376, 380, 385

FO 413/2, 4; FO 443/11; FO 830/1

ארכיון כ"ח: Maroc IV, CII, Tanger 5411/3

ספרים ומאמרים בעברית

אביטבול מיכאל, 'שליחות לעזרת יהודי מארוק', פעמים, 20, תשמ"ד, עמ' 54-46.

---, תג'אר אל-סולטאן: עילית כלכלית יהודית במרוקו, ירושלים תשנ"ד.

אביטבול שאול ישועה, אבני שיש, ב"ח, ירושלים תרצ"ד-תרצ"ה.

אבן דנאן יצחק, ליצחק ריח, ב"ח, ליוורנו תרס"ב.

אבן דנאן סעדיה, מאמר על סדר הדורות, בתוך: צ"ה אדלמן, חמדה גנוזה, קניגסברג תרט"ז, וכן ד. עובדיה, פאס וחכמיה, ח"ב, ירושלים תשל"ט, עמ' 91-1.

אבן דנאן שלמה, אשר לשלמה, ירושלים תרס"ו.

---, בקש שלמה, קובלנקה תרצ"ה.

אבן ואליד יצחק, ויאמר יצחק, ליוורנו תרט"ו.

אבן צור יעקב, משפט וצדקה ביעקב, ב"ח, נא אמן תרנ"ד-תרס"ג, מהר' מ. עמאר, ירושלים תשמ"א.

אברהם בן שלמה מטרטויאל, ספר הקבלה. בתוך: א. נויבאוור, סדר החכמים וקורות הימים, א. אוקספורד תרמ"ח, עמ' 101-114; מהר' אברהם דוד, בתוך: שתי

כרוניקות עבריות מדור גירוש ספרד, ירושלים תשל"ט, עמ' ה-טז, 41-21.

אלבאז עמרם, חיי עמרם, מכנאס תש"ט.

אלבאז רפאל משה, הלכה למשה, ירושלים תרס"א, עם מבוא על תולדות המחבר, ע"י מ. עמאר, בני ברק תש"ם.

אלחאיך עזיאל, משכנות הרועים, ליוורנו תר"כ.

אנקאווא אברהם, כרם חמר, ב"ח, ליוורנו תרכ"ט-תרל"ט; ח"ב מהר' צילום, עם פתח דבר ע"י ש. בר אשר, ירושלים תשל"ז.

אנקאווא רפאל, קרני ראם, ירושלים תר"ע.

אסף שמחה, 'לתולדות היהודים בפאס', מזרח ומערב, ד, תר"ץ, עמ' 259-266, 380-390. ה, תרצ"א, עמ' 55-62, 198-201.

---, ול"א מאיר (עורכים), ספר הישוב, ב, ירושלים תש"ד.

בירדוגו יעקב, שופריה דיעקב, ירושלים תר"ע.

בירדוגו רפאל, משפטים ישרים, קראקא תרנ"א.
---, תורות אמת, מכנאס תרצ"ט.

בן נאיים יוסף, מלכי רבנן, ירושלים תרצ"א.

---, נוהג בחכמה: אוצר כלום של מנהגים על ד' חלקי השו"ע שנהגו בכל קהילות ישראל במזרח ובמערב, מהד' מ. עמאר, בני ברק תשמ"ז.

---, צאן יוסף, עיונים הלכתיים ושאלות ותשובות, מהד' מ. עמאר, לוד תש"ן.
בנטוב חיים, 'קהל התושבים בפאס מן המאה ה"ז ואילך', ממזרח וממערב, ה, תשמ"ו, עמ' 79-108.

בנסימון-דונת ד., 'על התפתחותה של האשה היהודיה בפס (מרוקו)', בתפוצות הגולה, ד, תשכ"ב, חוב' 1, עמ' 51-53.

בן עמי יששכר, הערצת הקדושים בקרב יהודי מרוקו, ירושלים תשמ"ד.
בניהו מאיר (מהדיר), דברי הימים של פאס, גזירות ומאורעות יהודי מארוקו כפי שרשמום בני משפחת אבן דנאן לדורותיהם, ונלווה אליהם תלאות ומצוקות יהודי פאס מחיבורו של רבי שאול סירירו, תל אביב תשנ"ג.

בראון ק"ל, 'מלאח ומדינה: עיר במארוקו והרובע היהודי בה (סאלה בשנות 1880-1930 בקירוב)', פעמים, 4 תש"ס, עמ' 39-59.

בשן אליעזר, 'תעודות על קשרים בין ליורנו ליהודי אלג'יר, בון, תוניס וטריפולי במאה הי"ח', מיכאל, ה, תשל"ח, עמ' קלד-קסז; ממזרח שמש עד מבוא, לוד תשנ"ו, עמ' 73-106.

---, 'חברות 'ביקור חולים' בקהילות המזרח התיכון', ספר זכרון לאברהם שפיגלמן, תל אביב תשל"ט, עמ' 209-220; ממזרח שמש עד מבוא, לוד תשנ"ו, עמ' 71-61.

---, 'חלקה של האשה היהודייה בחיי הכלכלה של יהודי צפון אפריקה', מקדם ומים, א, תשמ"א, עמ' 67-84; ממזרח שמש עד מבוא, לוד תשנ"ו, עמ' 157-167.

---, 'תעודות חדשות על פגיעות בחיי הדת של יהודי מארוקו בשליש האחרון של המאה הי"ט', פעמים, 63, תשנ"ה, עמ' 65-85; ממזרח שמש עד מבוא, לוד תשנ"ו, עמ' 263-280.

---, 'תעודה מ-1880 על מצוקתם של יהודי פאס, תאזה ומכנאס', ממזרח שמש עד מבוא, לוד תשנ"ו, עמ' 281-288.

---, 'גרוש יהודים משלושה כפרים בהרי האטלס בתחילת 1891', שם, עמ' 347-360.

---, 'היהודים במרוקו במאה ה-19 והמיסיון האנגליקני, רמת גן תשנ"ט.
בת יאור, הדימים — בני חסות, יהודים ונוצרים בצל האסלאם, ירושלים 1986.

גאון משה דוד, יהודי המזרח בארץ ישראל, ח"ב, ירושלים תרצ"ח.
גויטיין ש"ד, 'כתאב ד'מאת אלנבי: ספר חסות ליהודים מיוחס למחמד', קרית ספר, ט, תרצ"ב, עמ' 507-521.

גרונרולד מ., 'ספורים ספניוליים והמוטיבים שבהם', עדות, ב, תש"ז, עמ' 225-245.

דינור בן ציון, ישראל בגולה, א(1) — א(3), תל אביב תשי"ט-תשכ"א.
רשן שלמה, 'אוכלוסיה ועיסוקים ביהדות מארוקו השריפית', בתוך: נ. גרוס (עורך), יהודים בכלכלה: קובץ מאמרים, ירושלים תשמ"ה, עמ' 173-183.

הטל אברהם, יהדות צפון-אפריקה, ביבליוגראפיה, מהדורה שנייה מורחבת, ירושלים תשנ"ג.

הירשברג חיים זאב, מארץ מבוא השמש: עם יהודי אפריקה הצפונית בארצותיהם, ירושלים תשי"ז.

---, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, 2 כר', ירושלים תשכ"ה.
---, 'היהודים בארצות האסלאם', בתוך: ח. לצרוס-יפה (עורך), פרקים בתולדות הערבים והאסלאם, תל אביב תשל"א, עמ' 262-315.

וייל ג., 'אגודת כ"ח ומצבן החברתי של הקהילות הים תיכוניות בסוף המאה הי"ט', בתוך: ש. שוורצפוקס (עורך), האליאנס בקהילות אגן הים-התיכון בסוף המאה הי"ט והשפעתו על המצב החברתי והתרבותי, ירושלים תשמ"ז, עמ' 7-14.
זעפראני חיים, 'החינוך היהודי המסורתי במארוקו', בתוך: ח"י הירשברג (עורך), זכור לאברהם: קובץ מאמרים לזכר ר' אברהם אלמאליח, ירושלים תשל"ב, עמ' 123-139.

תגי ש., 'קהילת פאס', מחניים, קיט, מג"א תשכ"ח, עמ' נד-נט.
חזן אליהו, תעלומות לב, שו"ת, ד"ח, ליוורנו-אלכסנדריה תרל"ט-תרס"ז.
חלמיש משה, 'דברים על מעמד הקבלה וסוגי יצירתה במארוקו' בתוך: א. חזן (עורך) מחקרי משגב ירושלים בספרויות עם ישראל, ירושלים תשמ"ז, עמ' 99-142.
טולידאנו חיים, חק ומשפט, פאס תרצ"א.
טולידאנו יעקב משה, נר המערב, ירושלים תרע"א.
נזן (פנטון) יוסף, 'רבי מכלוף אמסלם, אלכימאי ומקובל ממארוקו', פעמים, 55, תשנ"ג, עמ' 92-123.

יערי אברהם, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א.
כהן אמנון, יהודי ירושלים במאה השש עשרה לפי תעודות תורכיות של בית הדין השרעי, ירושלים תשל"ו.
---, יהודים בשלטון האסלאם, קהילת ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשמ"ב.

---, וא. סימון-פיקאלי, יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית המאה השש עשרה, ירושלים תשנ"ג.
הכהן שלמה, ויחל שלמה, קזבלנקה תרפ"ט.
לואיס ברנרד, היהודים בעולם האסלאם, ירושלים תשנ"ו.
לסקר מיכאל מ., 'אגודת כ"ח והתנאים החברתיים של הקהילות הים תיכוניות (1860-1914)', בתוך: ש. שוורצפוקס (עורך), האליאנס בקהילות אגן הים-התיכון בסוף המאה הי"ט והשפעתו על המצב החברתי והתרבותי, ירושלים תשמ"ז, עמ' 17-19.

לצרוס-יפה חוה (עורכת), סופרים מוסלמים על יהודים ויהדות, ירושלים תשנ"ו.
מאיר לרדיג א., 'עמדת היהודים בימי הממלוכים', ספר מאגנס, ירושלים תרצ"ח, עמ' 161-167.

מגנסוניגו ידידיה, דבר אמת, פאס תשי"ב.
מלכה משה, מקוה המים, ה"ח, ירושלים תשכ"ח-תשמ"ד.

מרציאנו אליהו, 'תרומת רבני ארץ ישראל לדפוס העברי במרוקו', בתוך: י. בן עמי (עורך), מחקרים בתרבותם של יהודי צפון אפריקה, ירושלים תשנ"א, עמ' 309-312.

משאש יוסף, נשמת חיים, מכנאס תש"ט.

---, אוצר המכתבים, ג"ח, ירושלים תשכ"ח-תשל"ו.

משאש שלום, דברי שלו"ם, מכנאס תש"ה.

סורסקי א., אורות ממזרח: תולדות רועים רוחניים ליהדות הספרדית, בני ברק

תשל"ד.

סמט משה, משה מונטיפיורי: מציאות ואגדה, ירושלים תשמ"ט.

עובדיה דוד, קהלת צפרו, ד"ח, ירושלים תשל"ה-תשמ"ה.

---, פאס וחכמיה, ב"ח, ירושלים תשל"ט.

---, שו"ת נתן דריד, נלוו אליו נהגו העם, ירושלים תשנ"ו.

עמאר משה, היצירה הרוחנית-תורנית של יהודי מרוקו בתקופת הפרוטקטוראט התר"מ-התש"כ (1880-1960)', בתוך: מ. אביטבול (עורך), יהדות צפון אפריקה במאות י"ט, כ', ירושלים תש"ם, עמ' קכז-קמ.

---, 'מחילת אשה את זכויותיה הכספיות בתקנת פאס', ספונות, ס"ח, ספר רביעי

(יט), תשמ"ט, עמ' 23-49.

עמאר משה, א. עצור, ומ. גבאי (עורכים), ספר התקנות: המשפט העברי

בקהילות מרוקו, א. ירושלים תש"ם.

פינקרפלד יעקב, בתי הכנסת באפריקה הצפונית: תוניסיה, אלג'יריה, מארוקו, ירושלים תשל"ד.

פראנקו רחמים יוסף, שערי רחמים, ב"ח, ירושלים תרמ"א, תרס"ב.

צדוק מ., 'היחסים בין היהודים והערבים בתימן', בתוך: י. ישעיה וי. טובי

(עורכים), יהודי תימן, פרקי מחקר ועיון, ירושלים תשל"ו, עמ' קמז-קסג.

וודריג אהרן, 'חינוך, חברה והיסטוריה "כל ישראל חברים" ויהודי אגן הים

התיכון 1860-1929', ירושלים תשנ"א.

שורצפוקס שמעון, 'עלילת דם נגד יהודי אספי בשנת 1863', בר אילן, יד-טו,

תשל"ז, עמ' 233-241.

שיטריט יוסף, 'שירתו האישית והחברתית-היסטורית של ר' שלמה חלואה

(מכנאס, המאה הי"ח) ומסורת השית השיירי-עברי במרוקו', מקדם ומים, ד,

תשנ"א, עמ' 25-111.

שפרבר דניאל, מנהגי ישראל: מקורות ותולדות, ו כר', ירושלים תש"ן-תשנ"ח.

ששפורטס יעקב, ספר ציצת נובל צבי, מהר"י. תשבי, ירושלים תשי"ד.

תדגי יוסף, הספר והדפוס העברי בפאס, ירושלים תשנ"ד.

קיצורים של כתבי עת לוועזיים

- AJA* – *Anglo-Jewish Association, Annual Report*
AM – *Archives Marocaines*
AZJ – *Allgemeine Zeitung des Judenthums*
BAIU – *Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle*
Bericht – *Bericht der Alliance Universelle*
BMAIU – *Bulletin Mensuel de L'Alliance Israélite Universelle*
EHR – *English Historical Review*
EI – *Encyclopaedia of Islam*
EJ – *Encyclopaedia Judaica*
IJMES – *International Journal of Middle Eastern Studies*
JC – *Jewish Chronicle*
JHSET – *Jewish Historical Society of England, Transactions*
JI – *The Jewish Intelligence and Monthly Account of the Proceedings of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews*
JMA – *Jewish Missionary Advocate*
JMH – *Journal of Modern History*
JQR – *Jewish Quarterly Review*
JRGS – *Journal of the Royal Geographical Society*
JSS – *Jewish Social Studies*
LCD – *London Committee of Deputies of the British Jews: Annual Report*
MR – *The Maghreb Review*
Report – *Report of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews*
REJ – *Revue des études Juives*
ZDMG – *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*

ספרים ומאמרים לוועזיים

- Abd al Karim Ibn Akibat Ibn Muhammad Bulaki, *Voyage de l'Inde à la Mekke*, extrait et traduit de la version anglaise... par L. Langles, sec. ed. Paris 1825.
Adams R., *The Narrative of Robert Adams a Sailor... Wrecked on the Western Coast of Africa*, London 1816.
Addison L., *The Present State of the Jews, more Particularly Relating to those in Barbary*, London 1675.
Agrell O., *Neue Reise nach Marokos*, Nürnberg 1798.
Alderman G., *Modern British Jewry*, Oxford 1992.

- Ali-Bey Elabbasi, *Travels of Ali Bey in Morocco, Tripoli, Cyprus, Egypt, Arabia, Syria, and Turkey, between the Years 1803 and 1807*, 2 vols. London 1816.
- Allen G. W., *Our Navy and the Barbary Corsairs*, Boston New York 1905.
- Aluny N., 'Four Poems', *JQR*, 35, 1944-1945, pp. 78-83.
- Amicus E. de, *Morocco its People and Places*, translated from the Italian by C. Rollin Tilton, London 1882.
- Anderson I., *From Corsair to Riffian*, Boston 1927.
- Artbauer O., *Kreuz und Quer durch Marokko*, Stuttgart 1911.
- Ashmead-Bartlett E., *The Passing of the Shereefian Empire*, Edinburgh and London 1910.
- Aubin E., *Morocco Today*, London 1906.
- Augustin F., *Erinnerungen aus Marokko, gesammelt auf einer Reise im Jahre 1830*, Wien 1838.
- Ayache G., 'Aspects de la crise financière au Maroc après l'expédition espagnole de 1860', *Revue Historique*, 220, 1958, pp. 271-310.
- , 'La minorité juive dans le Maroc précolonial', *Hespéris Tamuda*, 25, 1987, pp. 147-168.
- Azan P., *L'émir Abd el Kader 1808-1883, du fanatisme musulman ou patriotisme Français*, Paris 1925.
- Banse E., *Die Atlasländer*, Leipzig 1910.
- Barrows, D. P., *Berbers and Blacks*, New York 1927.
- Bashan E., 'Omar Covenant of', *EJ*, VI, pp. 1378-1382.
- Bat Ye'or, *Le Dhimmi – Profil de l'opprimé en Orient et en Afrique du nord depuis la conquête arabe*, Paris 1980.
- , *The Dhimmi – Jews and Christians under Islam*, London and Toronto 1985.
- Beauclerk G., *Journey to Morocco*, London 1828.
- Benjamin J. J., *Acht Jahre in Asien und Afrika von 1846 bis 1855*, Hannover 1858.
- Bernard A., *Le Maroc*, Paris 1921.
- Berndt J.C., *Abdelkader; oder Drei Jahre eines deutschen unter den Mauren*, Berlin 1840.
- Berrad T., 'Quelques aspects au rôle des missions militaires européennes au Maroc au XIXème siècle', *Hespéris Tamuda*, 25, 1987, pp. 107-125.
- Bonsal S., *Morocco As it is, with an Account of Sir Charles Evan Smith's Recent Mission to Fez*, London 1893.
- Bourmont, *Rückblicke auf Algier und dessen Eroberung durch die königlich-französischen Truppen im Jahre 1830, von einem Offizier aus dem Gefolge des Marschall Grafen Bourmont*, Wien 1837.
- Bowie L. L., *The Protégé System in Morocco: 1880-1904*, Ph. D. diss. University of Michigan 1970.
- 'An Aspect of Muslim-Jewish Relations in Late Nineteenth Century Morocco: A European View', *IJMES*, 7, 1976, pp. 3-19.
- Boyde H., *Several Voyages to Barbary, containing a Historical and Geographical Account of the Country with the Hardships, Sufferings and Manner of Redeeming Christian Slaves together with Description of Mequinez, Oran and Alcazar*, sec. ed. London 1736.

- Braithwaite J., *The History of the Revolutions in the Empire of Morocco upon the Death of the Late Emperor Muley Ishmael*, London 1729.
- Brett M., 'Islam in the Maghreb: The Problem of Modernization', *MR*, 3, Nos. 5-6, Jan-Apr. 1978, pp. 6-9.
- , 'Modernization in 19th Century North Africa', *MR*, 7, Nos. 1-2, Jan.-Apr. 1982, pp. 16-22.
- Brooks L. A. E., *A Memoir of Sir John Drummond Hay*, London 1896.
- Brown K. L., 'Mellah and Madina: A Moroccan City and its Jewish Quarter (Salé ca 1880-1930)', in: *Studies in Judaism and Islam*, Jerusalem 1981, pp. 253-281.
- Brunot L. et Malka, E., *Textes judéo-arabes de Fès*, Rabat 1939.
- Burke E., 'The Moroccan Ulama 1860-1912: An Introduction', in: N. R. Keddi (ed.) *Scholars, Saints and Sufis, Muslim Religious Institutions in the Middle East Since 1500*, University of California Press 1972, pp. 93-125.
- , *Prelude to Protectorate in Morocco, Precolonial Protest and Resistance*, Chicago 1975.
- Cahen Cl., 'Dhimma', *EP*, II, 1965, pp. 227-231.
- Caillé J., *Une ambassade Autrichienne au Maroc en 1805*, Paris 1957.
- Caillié R., *Travels through Central Africa to Timbuctoo, and Across the Great Desert to Morocco, Performed in the Years 1824-1828*, London 1830, repr. 1968.
- Callwell C. E. & Count Gleichen, *Report on Morocco 1889*, FO 99/269.
- Campbell T., *Letters from the South*, 2 vols. London 1837.
- Canton W., *A History of the British and Foreign Bible Society*, 5 vols. London 1904-1910.
- Charles-Roux Fr., 'Missions diplomatiques françaises à Fès', *Hespéris*, 35, 1948, pp. 225-228.
- Chénier de L., *Recherches historiques sur les maures et histoire de l'empire de Maroc*, 3 vols. Paris 1787.
- Churchil C. H., *The Life of Abdel Kader, Ex-Sultan of the Arabs of Algeria, written from his own dictation and compiled from other authentic sources*, London 1867.
- Cigar N., 'Socio-Economic Structures and the Development of an Urban Bourgeoisie in Pre-Colonial Morocco', *MR*, 6, Nos. 3-4, May-Aug. 1981, pp. 55-76.
- Colin G. S., 'Mellah', *EP*, V, pp. 459-460.
- Colville H. E., *A Ride in Petticoats and Slippers*, London 1880.
- Conring von A., *Marrocco das Land und die Leute*, Berlin 1880.
- Conway M., *Palestine and Morocco, Land of the Overlap*, London 1923.
- Corcos D., 'The Jews of Morocco under the Marinides', *JQR*, NS, 54, 1963-1964, pp. 271-287; 55, 1964, pp. 53-81, 137-150.
- Cosse Brisac Ph., 'Abd al-Rahman II, B. Hisham (1822-1858)', *EP*, I, pp. 84-85.
- Cour, A., Al-Ḥasan Mūlāy, Abū Ali-Al-Hasan b. Muhammad, Sultan of Morocco, *EP*, III, pp. 275-276.
- Crawford J. V., *Morocco at a Glance*, Lymington 1889.
- , & Allen C. H., *Morocco - Report to the Committee of the British and Foreign Anti-Slavery Society*, London 1886.

- Cruikshank E. F., *Morocco at the Parting of the Ways; The Story of Native Protection to 1885*, Philadelphia 1935.
- Danziger R., *Abd al-Quadir and the Algerians: Resistance to the French and Internal Consolidation*, New York & London 1977.
- , 'Diplomatic Deception as a Last Resort: Abd Al-Quadir's Oblique Pleas to the French and the British, 1846-1847', *MR*, 4 Nos. 4-6, July-Dec. 1979, pp. 126-128.
- 'From Alliance to Belligerency: Abd Al-Qadir in Morocco, 1843-1847', *MR*, 5, Nos. 2-4, March-Aug. 1980, pp. 63-73.
- 'Abd Al-Qadir and Abd Al-Rahman: Religious and Political Aspects of their Confrontation (1843-1847)', *MR*, 6 Nos. 1-2, Jan-Apr. 1981, pp. 27-35.
- Diercks G., *Die Marokko Frage und die Konferenz von Algeciras*, Berlin 1906.
- Dunn R. E., *Resistance in Desert: Moroccan Responses to French Imperialism 1881-1912*, Madison 1977.
- Dutaillis J., *Le Maroc pittoresque*, Paris 1905.
- Eddy D. I. C., *Van Werts Travels in Asia and Africa*, Chicago & New York 1884.
- El-Arabi I., 'The Role of Judas Ben Durand in the Diplomacy of Abdel-Kader', *RHM*, 7, (1980), pp. 306-308.
- Ellicott J. & D., 'The History of the City Hall', *Journal of the Friends of Gibraltar Heritage Society*, 1, 1993, pp. 19-38.
- Elmaleh A., 'Aus Marokko', *Ost und West*, 9, 1909, pp. 579-582.
- , 'Die Israeliten in Marokko', id. 10, 1910, pp. 775-778.
- , 'Das Schulwerk der Alliance', id. 11, 1911, pp. 367-372.
- , 'Die Ereignisse in Fez', id. 12, 1912, pp. 581-600, 755-762.
- Erckmann J., *Le Maroc moderne*, Paris 1885.
- Fattal A., *Le statut legal des non-musulmans en pays d'Islam*, Beirut 1958.
- Fiebertmann J., *Internationales Montefiore Album*, Frankfurt a. M. 1888.
- Field J. A., *America and the Mediterranean World 1776-1882*, Princeton 1969.
- Finck H. T., *Spain and Morocco: Studies in Local Color*, New York 1891.
- Finestein I., *Jewish Society in Victorian England; Collected Essay*, London 1993.
- Flournoy F. R., *British Policy towards Morocco in the Age of Palmerston (1830-1865)*, London 1935.
- Foss J., *A Journal of the Captivity and Sufferings of John Foss Several Years a Prisoner in Algiers*, sec. ed. Newburyport 1798.
- Foucauld de V. Ch., *Reconnaissance au Maroc 1883-1884*, Paris 1888.
- Franklin M., & Bor M., *Sir Moses Montefiore 1784-1885*, London 1984.
- Friedeberg M., 'Die Juden in Marokko', *AZJ*, 67, 1903, pp. 70-71, 81-82.
- Gaillard H., *Une ville de l'Islam: Fes*, Paris 1905.
- Gerber J. S., *Jewish Society in Fez: 1450-1700: Studies in Communal and Economic Life*, Leiden 1980.
- Gibb H. A. R., & Bowen H., *Islamic Society and the West*, I/I, I/II, Oxford 1950, 1957.

- Goodman P., *Moses Montefiore*, London 1943.
- Guedalla H., *Refutation of an Anonymous Article in "The Jewish World", Entitled Secret History of Sir Moses Montefiore's Mission to Morocco 1863-4*, London 1880.
- Guillen P., *L'Allemagne et le Maroc de 1870 à 1905*, Paris 1967.
- Hardman F., *The Spanish Campaign in Morocco*, Edinburgh and London 1860.
- Harris L., *With Mulai Hafid at Fez, Behind the Scenes in Morocco*, London 1909.
- Harris N. D., *Europe and Africa*, Boston 1927.
- Harris W. B., *The Land of an African Sultan, Travels in Morocco 1887, 1888, and 1889*, London 1889.
- , *Tafilet, the Narrative of a Journey of Exploration in the Atlas Mountains and the Oases of the North-West Sahara*, Edinburgh and London 1895.
- Hess J., *Israel au Maroc*, Paris 1907.
- Heyd U., *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford 1973.
- Hodgkin T., *Narrative of a Journey to Morocco in 1863 and 1864*, London 1866.
- Hooker J. D., & Ball, J., *A Journal of a Tour in Morocco and the Great Atlas*, London 1878.
- Horowitz V., *Marokko. Das wesentlichste und interessanteste über Land und Leute*, Leipzig 1887.
- Höst G., *Nachrichten von Marokos und Fes (1760-1768)*, Kopenhagen 1781.
- Isaacs A. A., *A Biographical Sketch Relative to the Missionary Labours of Emma Herdman in the Empire of Morocco*, London 1900.
- Joly A., 'Tétouan', *AM*, 8, 1906, pp. 404-539.
- Julien C. A., *History of North Africa – Tunisia, Algeria, Morocco to 1830*, London 1970.
- Kaufmann D., 'Zu den marokkanischen Piutim' *ZDMG*, 50, 1896, pp. 234-240.
- , 'Une élogie de David B. Aron Ibn Hossein sur les souffrances des Juifs au Maroc en 1790', *REJ*, 37, 1898, pp. 120-126.
- Kayserling D., 'Une persécution des Juifs à Fez', *REJ*, 39, 1899, pp. 315-317.
- Keatinge M. B. S., *Travels in Europe and Africa, Comprising a Journey through France, Spain and Portugal to Morocco, also a Second Tour through France in 1814*, London 1816.
- Kenbib M., *Les protections étrangères au Maroc aux XIXème siècle début du XXème*, Paris 1980.
- , 'Structures traditionnelles et protections étrangères au Maroc au XIXe siècle', *Hespéris Tamuda*, 22, 1984, pp. 79-101.
- , 'Les relations entre Musulmans et Juifs au Maroc 1859-1945: essai bibliographique', *Hespéris Tamuda*, 23, 1985, pp. 83-104.
- , 'The Impact of the French Conquest of Algeria on Morocco (1830-1912)', *Hespéris Tamuda*, 29, 1991, pp. 47-60.
- Kerr R., *Pioneering in Morocco – A Record of 7 Years Medical Mission Work in the Palace and the Hut*, London 1894.
- , *Morocco After Twenty Five Years*, London 1912.

- Lahluo A., 'Notes sur la banque et les moyens d'échanges commerciaux à Fès avant le protectorat', *Hespéris*, 24, 1937, pp. 223-232.
- Landenberger M., *United States Diplomatic Efforts on Behalf of Moroccan Jews: 1880-1906*, New York 1981.
- Laskier M. M., 'The Jews of Morocco and the Alliance Israélite Universelle: Selected Documents', *East and Maghreb*, III, 1981, pp. VII-XXIII.
- , 'The Alliance Israélite Universelle and the Struggle for Recognition within Moroccan Jewish Society: 1862-1912', in: I. Ben Ami (ed.) *The Sepharadi and Oriental Jewish Heritage Studies*, Jerusalem 1982, pp. 191-212.
- , 'Aspects of Change and Modernization: The Jewish Communities of Morocco's Bled', in: M. Abitbol (ed.) *Communautés juives des marges sahariennes du Maghreb*, Jerusalem 1982, pp. 329-364.
- , *The Alliance Israélite Universelle and the Jewish Communities of Morocco: 1862-1962*, Albany 1983.
- Leared A., *A Visit to the Court of Morocco*, London 1879.
- Legey F., *The Folklore of Morocco*, trans. from the French by L. Hotz, London 1935.
- Leibovici S., *Chronique de Juifs de Tétouan (1860-1861)*, Paris 1984.
- Lenz O., *Timbuktu. Reise durch Marokko, die Sahara und den Sudan, ausgeführt im Auftrage der Afrikanischen Gesellschaft in Deutschland in den Jahren 1879 und 1880*, Leipzig 1892.
- Le Tourneau R., *Fès avant le protectorat, étude économique et sociale s'une ville de l'occident Musulman*, Casablanca 1949.
- , *La vie quotidienne a Fès en 1900*, Paris 1965.
- , 'Abd Al-Aziz B. Al-Hasan', *EP*, I, pp. 57-58.
- , 'Fas (Fes, Fez)', *EP*, II, pp. 818-821.
- , 'Mawlāy Al-Ḥasan Abū 'Alī', *EP*, III, p. 240.
- Leven N., *Cinquante ans d'histoire l'Alliance Israélite Universelle 1860-1910*, 2 vols. Paris 1911-1920.
- Lévi-Provençal, *Islam d'Occident: études d'histoire médiévale*, Paris 1948.
- Levy S., 'La communauté juive dans le contexte de l'histoire du Maroc du 17e siècle a nos jours', in: *Juifs du Maroc: identité et dialogue*, Grenoble 1980, pp. 105-152.
- Lipman Vivian D., 'The Age of Emancipation 1815-1880', in: id. (ed.) *Three Centuries of Anglo-Jewish History*, London 1961, pp. 69-106.
- , *A History of the Jews in Britain since 1858*, Leicester & London 1990.
- Littman D., 'Quelques aspects de la condition de dhimmi: Juifs d'Afrique du Nord avant la colonisation', in: *Revue des Études Hébraïques et Juives, Modernes et Contemporaines*, vol. 2, No. 1, Paris 1976, Reédition Genève 1977, pp. 42-43.
- , 'Mission to Morocco (1863-1864)', in: S. & V. Lipman (eds.) *The Century of Moses Montefiore*, Oxford 1985, pp. 171-229.
- Loewe H., 'Solomon ben Joseph Buzaglo', *JHSET*, 16, 1945-1946, pp. 35-45.

- Loewe L. (ed.), *Diaries of Sir Moses and Lady Montefiore*, a facsimile of the 1890 ed. introd. by R. Loewe, London 1983.
- Londonderry A. V., *Narrative of a Visit to the Courts of Vienna, Constantinople, Athens, Naples*, London 1844.
- Lord P. B., *Algiers with Notices of the Neighbouring States of Barbary*, 2 vols. London 1835.
- Löwenstein W., *Ausflug von Lissabon nach Andalusien und in den Norden von Marokko im Frühjahr 1845*, Dresden und Leipzig 1846.
- Mackenzie D., *The Khalifate of the West: Being a General Description of Morocco*, London 1911.
- Macnab F., *A Ride in Morocco among Believers and Traders*, London 1902.
- Mantran R., *Istanbul dans le seconde moitié du 17e siècle*, Paris 1962.
- Martin L., 'Le régime de la protection au Maroc', *AM*, 15, 1909, pp. 1-32.
- Martinière de H. M. P., *Morocco Journeys in the Kingdom of Fez and the Court of Mulai Hassan*, London 1889.
- Meakin B., 'The Jews of Morocco', *JQR*, 4, 1892, pp. 369-396.
- , *The Land of the Moors*, London 1901.
- Mediano F. R., 'Los Ulemas de Fez y la conquista de la ciudad por los Sa'dies', *Hespéris Tamuda*, 30, 1992, pp. 21-38.
- Medlicott W. N., *Bismarck, Gladstone and the Concert of Europe*, London 1956.
- Meyers A. R., 'Patronage and Protection: The Status of Jews in Precolonial Morocco', in: Deshen S. & Zenner W. P. (ed.), *Jewish Societies in the Middle East*, Washington 1982, pp. 85-104.
- Miège J. L., *Le Maroc et l'Europe: 1830-1894*, 4 vols. Paris 1961-1963.
- Miller S. G., 'Kippur on Amazon: Jewish Emigration from Northern Morocco in the Late Nineteenth Century', in: H. E. Goldberg (ed.), *Sephardi and Middle Eastern Jewries – History and Culture in the Modern Era*, New York 1996, pp. 190-209.
- Morgan J., (ed.) *A Complete History of the Piratical States of Barbary*, London 1750.
- Morsy M., *North Africa, 1800-1900: A Survey from the Nile Valley to the Atlantic*, London & New York 1984.
- Nahon S. U., *Sir Moses Montefiore: Leghorn 1784 – Ramsgate 1885, A Life in the Service of Jewry*, Jerusalem 1965.
- Navon A. H., *Les 70 ans de l'école normale Israélite orientale 1865-1935*, Paris 1935.
- Nelson H. D., *Morocco: A Country Study*, Washington 1978.
- Neumann R. K., 'Die Juden von Fez', *Ost und West*, 12, 1912, pp. 481-482.
- Ockley S., (ed.), *An Account of South West Barbary*, London 1713.
- Paquignon, P., 'Quelques documents sur la condition des Juifs au Maroc', *Revue de Monde Musulman*, 9, 1909, pp. 112-123.
- Parsons F. V., *The Origins of the Morocco Question 1880-1900*, London 1976.
- 'Late Nineteenth-Century Morocco through Foreign Eyes', *MR*, 3, Jan-Apr. 1978, pp. 1-9.

- Patai R., *The Seed of Abraham: Jews and Arabs in Contact and Conflict*, Salt Lake City 1986.
- Pellat Ch., 'Muḥammad IV B. 'Abd Al-Rahmān, 1859-1873', *EF*, VII, pp. 391-392.
- Pellow T., *The History of the Long Captivity and Adventures in South Barbary*, London 1740.
- Perdicaris I. H., *American Claims and the Protection of Native Subjects in Morocco*, London 1886.
- Perrier A., *A Winter in Morocco*, London 1873.
- Pfeil J., 'Eine Reise nach Fez', *Globus*, 73, No. 15, 16 April 1898, pp. 233-238, 259-263.
- Picciotto M. H., *Jews of Morocco, Report*, London 1861.
- Pietsch L., *Marokko, Briefe von der Deutschen Gesandtschaftsreise nach Fez im Frühjahr 1877*, Leipzig 1878.
- Platt D. C. M., *Finance, Trade and Politics in British Foreign Policy 1815-1914*, Oxford 1968.
- Powell E. A., *In Barbary*, New York 1926.
- Pulsky F., *The Tricolor on the Atlas*, London 1854.
- Rankin R., *In Morocco with General d'Amade*, London 1908.
- Ricard R., 'Les métiers manuels à Fès', *Hespéris*, 4, 1924, pp. 205-224.
- Rohlf's G., *Mein Erster Aufenthalt in Marokko und Reise südlich vom Atlas durch die Oasen Draa und Tafilet*, Bremen 1873.
- , *Adventures in Morocco and Journeys through the Oases of Draa and Tafilet*, London 1874.
- Schacht J., *Introduction to Islamic Law*, Oxford 1964.
- Schanz M., *Nordafrika*, Halle 1905.
- Schlagintweit, E., *Der Spanisch-Marokkanische Krieg in den Jahren 1859-1860*, Leipzig 1863.
- Schroeter D., 'The Jews of Essaouira (Mogador) and the Trade of Southern Morocco', in: M. Abitbol (ed.) *Communautés juives des marges sahariennes du Maghreb*, Jerusalem 1982, pp. 365-390.
- , 'Anglo-Jewry and Essaouira (Mogador) 1860-1900, the Social Implications of Philanthropy', *JHSET*, 28 (1984), pp. 60-88.
- , *Merchants of Essaouira: Urban Society and Imperialism in Southwestern Morocco, 1844-1886*, Cambridge 1988.
- , and Chetrit, J., 'The Transformation of the Jewish Community of Essaouira (Mogador) in the Nineteenth and Twentieth Centuries', in H. E. Goldberg (ed.), *Sephardi and Middle Eastern Jewries – History and Culture in the Modern Era*, New York 1996, pp. 99-116.
- Sémach Y., 'Une chronique juive de Fès: le "Yahas Fès" de Ribbi Abner Hassarfaty', *Hespéris*, 19 (1934), pp. 79-94.
- Serels M. M., 'The Hahamim of the Serero Family', *The Sephardic Scholar*, 4, 1979-1982, pp. 102-110.

- , *A History of the Jews of Tangier in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, New York 1991.
- Serfaty A. B. M., *The Jews of Gibraltar under British Rule*, Gibraltar 1958.
- Sladen D., *Carthage and Tunis*, London 1906.
- Stähelin A., *In Algerien, Marokko, Palästina und am Roten Meere, Reiseskizzen*, Basel 1891.
- Stillman, N. A., *The Jews of Arab Lands in Modern Times*, Philadelphia New York 1991.
- Stuart, G. H., *French Foreign Policy from Fashoda to Sarajevo (1898-1914)*, New York 1921.
- Stutfield H. E. M., *El Maghreb: 1200 Miles Ride through Morocco*, London 1886.
- Szajkowski Z., 'Conflicts in the Alliance Israélite Universelle and founding of the Anglo Jewish Association, the Vienna Allianz and the Hilfsverein', *JSS*, 19, 1957, pp. 29-50.
- Taylor A. J. P., 'British Policy in Morocco 1886-1902', *EHR*, 66, 1951, pp. 342-373.
- Terrasse H., *Histoire du Maroc des origines à l'établissement du Protectorat français*, 2 vols. Casablanca 1950.
- Thomas M., *A Scamper through Spain and Tangier*, London 1892.
- Thompson A. E., *A Century of Jewish Missions*, Chicago 1902.
- Toledano H., 'Rabbinic Education in Morocco in the 19th and 20th Centuries', in: *Juifs du Maroc: identité et dialogue*, Paris 1980, pp. 203-221.
- Trotter P. D., *Our Mission to the Court of Morocco in 1880, Under Sir John Drummond Hay Minister and Envoy to H. M. the Sultan*, Edinburgh 1881.
- Ubach E., & Rackon E., *Sitte und Recht in Nordafrika*, Stuttgart 1923.
- Vajda G., 'Un recueil de textes historiques judéo-marocains', *Hespéris*, 35, 1948, pp. 311-358; 36, 1949, pp. 139-188; Paris 1951.
- Walsh R., *A Residence at Constantinople, during a Period Including the Commencement, Progress, and Termination of the Greek and Turkish Revolutions*, London 1836.
- Waltham E., *Our Journey to Fez*, London 1882.
- Warner C. D., *A Roundabout Journey*, Boston 1884.
- Washington R. N., 'Geographical Notice of the Empire of Morocco', *JRGS*, 1 (1832), pp. 123-155.
- Watson R. S., *A Visit to Wazan, the Sacred City of Morocco*, London 1880.
- Weill G., *L'Alliance Israélite Universelle et la condition sociale des communautés juives méditerranéennes à la fin du XIXe siècle (1860-1914)*. In: *L'"Alliance" dans les communautés du bassin méditerranéen à la fin du 19ème siècle et son influence sur la situation sociale et culturelle*, édité par S. Scharzfuchs, Jerusalem 1987, pp. X-LII.
- Wendel H. M. H., 'The Protégé System in Morocco', *JMH*, 2, 1930, pp. 48-60.
- Weston J., *Sir Moses Montefiore; The Story of His Life*, London 1885.
- Windus H. J., *A Journey to Mequinez, the Residence of the Present Emperor of Fez and Morocco in the Occasion of Commodore Stewart's Embassy for the Redemption of British Captives in the Year 1721*, London 1725.
- Wirth A., *Die Entscheidung über Marokko*, Stuttgart 1911.

---, *Der Kampf um Marokko*, Dachau 1925.

Wolbe E., *Sir Moses Montefiore: Ein Lebensbild für Jung und Alt*, Berlin 1909.

Wolf L., *Notes on the Diplomatic History of the Jewish Question with Texts and Protocols, Treaty Stipulations and other Public Acts and Official Documents*, London 1919.

Wriston H. M., *Executive Agents in American Foreign Relations*, Baltimore 1929.

Yinnon Y., 'Dans le mellah de Fès al Jadid la synagogue du silence', *Tribune Juive*, 337, du 13 au 19 Décembre 1974, pp. 20-21.

Zimmels H. J., 'Note on "Solomon Ben Joseph Buzaglio"', *JHSET*, 17, 1953, pp. 290-292.

20 במרס 1873. ה. וורמס לשר החוץ הבריטי על אירוע בפאס. יהודי חולה שנוקק למרחץ חם, נכנס לבית מרחץ מוסלמי יחד עם שני יהודים, לאחר שנתן שוחד. בצאתם הותקפו, נאסרו והולקו 500 מלקות. יש חשש שהסולטאן ידון אותם למוות. הכותב מבקש ששר החוץ יורה לנציגו במרוקו להפעיל השפעתו על הסולטאן לשחרור הנאסרים. התנהגות זו מנוגדת להבטחה שניתנה למונטיפיורי ב-1864. גם נשיא כ"ח פנה בידון לממשלת צרפת.

FO 99/158

South Lodge Rutland Gate, S[outh] W[est]
London, 20th Aug[ust] 1873

The Right Honorable,
the Earl Granville, K. G.⁽¹⁾

H. M. Principal Secretary of State for Foreign Affairs

My Lord,

Her Majesty's Government having at all times been foremost in aiding the oppressed and in suppressing religious persecutions, I beg leave in my capacity as President of the Anglo-Jewish Association to submit to your Lordship's consideration the following account of barbarities committed upon the Jews at Fez:

"A poor Israelite at Fez being very ill was ordered the use of vapour baths. But the Israelites in Morocco are not permitted to have such baths in their ghetto and are moreover refused admittance to those in the Mahomedan quarter of the town the invalid prevailed upon the person in charge to let him have secretly the benefit of a vapour bath & as he came in he was supported by two brother Israelites. The matter was betrayed & on leaving the bath they were surrounded by a furious mob. They were then bound with ropes by the soldiery & thus led through the streets of Fez, the rabble around them savagely striking them with sticks, hammers, knives & stones; so that their track towards the governor's house was marked by pools of blood.

One of the poor victims lost an ear & the others sustained severe injuries. The barbarous governor ordered that they should receive 500 blows with a rod & be cust into prison & it is also believed that the Sultan, in consequence of their having profaned an Arab bath will cause them to be beheaded".

The above statement will I venture to hope cause Her Majesty's Government to instruct the Minister Plenipotentiary at the Court of Morocco again to use his good offices with the view of inducing His Sheriffian Majesty to order the liberation of the unfortunate prisoners & represent to him that such practices are in direct contradiction to his Firman granted to Sir Moses Montefiore through the kind offices of the British Government in 1864 and to the solemn assurances recently reiterated by His Majesty to H[er] B[ritish] M[ajesty's] Minister plenipotentiary; & that rigorous

measures should be taken to prevent their recurrence. I am informed that the President of the "Alliance Israélite Universelle" in Paris (M. Crémieux) actuated by the same motives which prompt me to address your Lordship has brought the present case under the notice of the French Government with the view to similar steps being taken by the French Minister at Tangiers.

I avail myself of this opportunity to express to your Lordship in the name of the council of the "Anglo Jewish Association" as well as in my own our thanks for the energy with which H. B. M. representative at Tangiers acted in the case of the recent persecution of the Jews at Rabat.

and have the honor to be Your Lordship's obedient, humble Servant

Henry Worms

Pr[esident] of the Anglo Jewish Association

1. Knight of the Garter חבר במסדר האבירים העתיק ביותר בבריטניה

2

8 בספטמבר 1873. ג'והן דרומונד האי לוזירים במרוקו. מתייחס לפנייתו הנ"ל של ה. וורמס לשר החוץ. שגריר צרפת יחד עם הכותב פנו לחיר לענייני חוץ לחקור את הנושא אצל מושל פאס, ולהודיע את תוצאות החקירה. אם ההסברים לא יניחו את הדעת, יפנו לוזיר הנ"ל שיעביר הודעתם לסולטאן. האחרון מתבקש להורות על שחרור הנאסרים כי כבר סבלו מספיק. אם מעשים ברבריים כאלה ימשכו ללא נסיון להפסיקם על ידי הסולטאן או הוזירים, הרבר עלול להשפיע לרעה על היחס הידידותי של ממשלות בריטניה וצרפת לשלטונות מרוקו, כי ליהודים ידידים בעלי השפעה באירופה ובאמריקה הדואגים לגורל אחיהם במרוקו.

FO 99/155

Translation of a Memorandum for Seed Bubkir to communicate to Seed Moosa Ben Hamed and to the Shereef Seed Absalem Bakally, dated 8 September 1873: The undersigned has received from Her Majesty's Government the following account of the ill-treatment of some Jews at Fez, and has been directed to enquire into the truth of this account. The narrative is given by the President of the Jewish Community in London to the Minister for Foreign affairs (Here followed extracts from Mr Worm's letter of 20 August to Earl Granville).

These repeated outrages upon the Jews produce a very sinister effect on the minds of the British Government and people, and may tend to estrange their friendship and good will, which it has always been the anxious desire of the undersigned to promote; moreover it will be supposed that the undersigned has allowed himself to be deceived by the repeated assurances which have been given by the Sultan and his Ministers.

The French minister and the undersigned have asked Sid Mohamed Bargash to make an enquiry of the authorities at Fez, and to communicate to them, the real cause of these acts of cruelty towards the Jews, for the information of their respective

Governments, and if the explanations are not satisfactory, they will address a note on the subject to Seed Mohamed Bargash to be forwarded to the Moorish Court. Seed Bubkir will inform Seed Moosa and the Shereef Seed Abslam, that in compliance with their wishes, that have been expressed, the undersigned makes this preliminary communication in a private form, and earnestly recommends that before any formal representation is made by the French Minister and the undersigned, that the Sultan gives orders that the Jews imprisoned at Fez be liberated, as if this act of clemency emanated solely from his Majesty. Whatever may be the offence of these Jews they have suffered a cruel penalty. If these barbarous acts continue to be committed without any attempt to repress them by the Sultan or his Ministers, the undersigned repeats it will estrange the good will of friendly governments to Morocco, for the Jews have many powerful friends in Europe and America who take an active interest and sympathy in their welfare.

signed J. H. Drummond Hay

3

12 בספטמבר 1873. דרומונד האי לשר החוץ. ריווח על המידע שקיבל בקשר לפרשת בית המרחץ. שתי גרסאות. א. של היהודים. ב. של המוסלמים. הוזר לענייני חוץ מסר לו שיהודים מחופשים כנשים באו לשם כדי לפגוש נשים בעלות אופי מפקפק. השגריר מקבל את גרסת היהודים, אבל בית מרחץ נחשב בארץ זו למקום קדוש כמו מסגד, והכניסה אסורה לבלתי מוסלמים. התערבות יתר של האירופים למען היהודים עלולה לפעול לרעתם. הרחבת הסחר והציויליזציה תביא לפתרון. מצביע על שיפור במצב היהודים לאחרונה.

FO 99/155

Tangier, September 12 1873

The Right Hon[ora]ble
The Earl Granville K. G.
My Lord,

I have the honor to acknowledge the receipt of Your Lordship's Despatch No 23 of the 26th ult[imo] transmitting the copy of a letter from the President of the Anglo-Jewish Association regarding the alleged ill treatment of certain Jews, by the Moorish authorities at Fez and instructing me to institute an enquiry into this matter, and authorizing me to interfere in behalf of the Jews, should I find upon investigation, that I can properly do so.

Previously to the receipt of Your Lordship's Despatch, the French Minister and I had received identic Telegrams, from Mons[ieur] Cremieux, the President of the "Alliance Israélite" at Paris requesting our good offices with the Moorish Government, in behalf of the Jews imprisoned at Fez. Upon receipt of this communication we sent our respective Interpreters to Seed Mohamed Bargash, with a message with directions to relate the illtreatment of these Jews and to request that steps might be taken for

their liberation. I took an opportunity also in a late interview I had with the Minister to urge that steps should be taken to mark the displeasure of the Sultan at the cruel treatment of his Hebrew Subjects and the tyrannical conduct of the Governor of Fez. Seed Mohamed Bargash informed me that he would write to Fez to make an enquiry into this matter, for he had received a very different report from a Courier who had arrived from Fez, regarding the conduct of the Jews who had been imprisoned. The courier reported, that certain Jews, had bribed the owner of the vapour bath to allow them to meet there, at night, some Mohamedan women, and that the Jews, from this purpose, had put on the muffled outer garments of women. They were discovered on leaving the bath and were assailed by the Mohamedan population who illtreated them and led them before the Governor.

On the other hand, from a Jewish source I learn that a Jew being desirous of taking a vapour bath on account of his health, had bribed a Moor the owner of a private bath, to allow him to come to his house for that purpose, and had sent food and wine to make a feast. That the moor was a drunkard and that the house had a bad reputation. That the neighbors suspected there were Mohamedan women in the house, and that on the Jews leaving the bath they were attacked by a mob cruelly treated and led before the Governor who bastinadoed them. My Jewish informant added, he did not believe it possible that any Jew at Fez would venture to intrigue with a Mohamedan woman. The latter account, is probably the more correct, but under any circumstance, it is evident, that a Jew or Jews had chosen to transgress the established laws of the country, which prohibits them from taking vapour baths made use of by Mohamedans. Even at Tangier no Jew or Christian can enter a public bath. The bath is regarded, in this country, like the Mosque as sacred ground, and no person who does not profess the Mohamedan creed can enter. – Some years ago a Foreign representative went in disguise at night to a Mohamedan bath. He was discovered and had a narrow escape for his life. The Sultan directed his Minister to write a private letter, telling him to go to his country and to get married, and then if he was more disposed to lead a moral life he might return. He was obliged to quit Morocco.

The Sultan and his Ministers, are I think desirous of acting with good faith, in the fulfilment of the promises, which have been made on various occasions regarding the treatment of Jews, but the Sultan's power of control over some of his Governors and fanatical Subjects, is not always effective, especially when it is discovered that a Foreign Representative has interfered in a matter of this kind. During my long experience of this country, I have observed that good offices used in behalf of the Jews, though successful with the Sultan and some of his Ministers, are unvariably followed at no distant lapse of time, by the commission of graver outrages upon this unfortunate race. A Mahomedan friend in an influential position with this Government, has assured me, privately, that the Jews bring down upon themselves ill

treatment by imprudent language regarding the protection they can obtain through an appeal to Foreign Governments or to the Foreign Representatives at Tangier, and that the fact of the Sultan reprimanding his officers, for their ill treatment of Jews in consequence of reports received from Foreign Agents at Tangier, only irritated the Governors, who bide their time to take their revenge upon the Jews. Both Monsr Tissot and I think there is much truth in all this, and therefore, often hesitate in taking steps which though they might be considered satisfactory to the Jewish Communities in Europe, would in reality be injurious to the Jews of this country. In confirmation of this view, I received a confidential communication not long ago from the Court, in reply to a private appeal I had made to one of the Ministers for the liberation of the Jew imprisoned at Azimore, that the Sultan had given orders that the Jew should be set at liberty, that His Majesty would always be ready to attend to any private communication, from me regarding arbitrary act of his authorities towards the Jews, but recommended that no publicity should be given to the fact of my having interfered, as I was given to understand, that not only it caused the governors to seek an opportunity for revenging themselves on the Jews, but that the latter took advantage of the interest shown on them by Foreign governments or by their Representatives, to act in an arrogant or offensive manner towards the authorities. Previously to the receipt of Your Lordship's Despatch No 23, and acting upon this request I sent to the Court, through Seed Bubkir a Memorandum of which I have the honor to annex a translation.

There is no doubt that numerous acts of tyranny are committed by the authorities in the interior, on the Jews, which it will be found very difficult to repress and I am not surprized at the interest and sympathy, shown by the Israelite race in Europe to their unfortunate brethren in Morocco, but the progress of commerce and civilization though moving, it must be admitted, at camel's pace in Morocco, are the best and I may say, sole radical means which we can depend upon for an amelioration of the lot of these people, unless Foreign Governments choose to declare that the Jews of this country, are their protected Subjects and even then, the Mohamedan population in the Interior, might rise, some day in defiance of the Sultan and his authorities and massacre the Jews, on account of their emancipation from the Mohamedan rule. During my long residence in Morocco, very great changes have taken place, as regards the treatment of the Jews in this country, both by this government and the Mohamedan population. I remember the time when no Jew whether European or Moorish, could mount an animal in this town and native Jews were compelled to go barefoot in the Mohamedan quarter of town. Even British Jews were not allowed to wear the high hat of the Christian. There was not a day passed without some Jew or Jewess suffering from the insolence of the Mahomedan population, but now no Jew takes off his shoes on passing a Mosque; they ride or walk where they please and have no hesitation in saying that the Jewish population of Tangier, is in every

respect better off than the Mohamedan population, and that it is very rare to hear that a Jew has been bastinadoed or even imprisoned unless it has been on account of a complaint of a Jew or a Christian. They have no military service and pay a very small tax to the Government. At Tetuan and the Western Ports a great amelioration has also taken place in the state of the Jews. I attribute these changes as I have said to the effect of commerce and civilizaiton, but I may add, that ever since my appointment in Morocco, I have taken every opportunity when I considered, the moment favorable, to use my good offices in checking acts of oppression or tyranny, and were it not that I might appear to be commending my own conduct, I could recommit to Your Lordship the steps I have taken at various times to bring about the abolition of the humiliating acts to which Jews were formerly exposed in Tangier, but as I have already stated I have been careful to watch my opportunities, and to avoid as far as possible, the appearance of undue interference with the independence of the Sultan and his officers and their right to govern their own subjects.

I think the Elders of the Hebrew Communities at Tangier and some of the Moorish Ports have begun to understand also, that an active and direct interference, might eventually subject their correligionists in the interior to greater persecution, than even that to which they are now exposed. During my late mission to the Moorish Court on other occasions when I have received deputations from the Jewish Communities at Moorish towns, I have expressed to them the interest taken in their welfare by the British Government, but I have also carefully inculcated upon them the necessity of their remaining loyal Subjects to the Sultan, and that they should forbear from seeking for the interference of Foreign Representatives, unless in cases of extreme tyranny when the injured parties, are quite innocent of offence, against the established laws of the country.

I have the honor to be,
with the highest respect,
My Lord,

Your Lordship's most obedient very humble servant,
J. Drummond Hay

4

30 בספטמבר 1873. דרומונד האי לשר החוץ. מאשים את היהודים שנכנסו לבית המרחץ. מביא את גרסתו של הוויר לענייני חוץ, היהודים שוחררו לפי הוראת הסולטאן, המוסלמים במאסר. ביקש מתורגמנו היהודי שיפנה לאחד מזקני טנג'יר שיכתוב לרב או לאחד מזקני פאס שאין היהודים יכולים לצפות להתערבות דיפלומטית, אם הם עוברים על הוראות החוק או המשטרה, ביחוד כשנראה שהצטרפו למוסלמים למטרות לא טהורות. לסולטאן זכות לאסור עבריינים

FO 99/155

Tangier 30 Sept[ember] 1873

The Earl Granville K. G.

My Lord

With reference to your Lordships despatch (No. 28 of the 26th ultimo.) & to my despatch (No. 51 of 12th September) relating to the alleged ill treatment of certain Jews by the Moorish authorities at Fez, I have the honour to inform your Lordship, that Seed Mohammad Bargash sent yesterday for the interpreters of the British & French Legations, & requested them to inform M. Tissot & myself, that he had received a reply from Fez to the enquiry he had made regarding this affair, & to say that he was informed that certain Jews had gone in disguise, at midnight, to a private house of a Mohammedan, where there was a vapour bath, to meet certain Mohammedan men & women, as it is supposed, for purposes of debauchery; that the neighbours discovered what was going on, & that a mob of young men laid wait for, and surrounded them partly & led them all off to the governor of the city, who had inflicted the bastinado on both Jews and Mohammedans, & put them all in prison. That to the surprise of the governor an order was received, from the late Sultan to liberate the Jews, but that the Mohammedan men & women were to remain in prison.

I have no doubt, that the late Sultan on receiving my private communication of the 8th ins[ant], gave orders that the Governor at Fez should be directed to liberate the Jews. I have instructed the interpreter Mr. Aaron Abensur to request one of the Elders of the Hebrew community at Tangier, to write privately to the Rabbi or other elder at Fez & say that the Jews are not to expect henceforth the good offices or interference of the British Representative on their behalf, if they transgress the laws or police regulations, especially in a case like that in question, where it is supposed the Jews had joined some Mohammedan men & women for dissolute purposes. — That they are to remember that my interference can only be of an officious, & not of an official character, & that the Sultan's authorities have an undoubted right to chastise native Jews, who commit an offence against the civil or religious laws of Morocco, that it has been a great mercy for the Jews that no revolution or disturbance had occurred on the death of the late Sultan, or the Mohammedan population irritated at the behaviour of the Jews, & at their proneness & shield themselves under Foreign protection, might have committed atrocities upon, or even massacred the Jews in the interior, without the Moorish authorities having the power to control them & that the news of such disaster would only reach Tangier, when it was out of the question to expect the assistance of foreign Representatives for a deed that was already done. I trust your Lordship will approve my having given confidentially this warning to the Jews.

I have the honour to remain, with the highest respect
your Lordship's most ob[edient] humble servant

J. H. Drummond Hay

5

5 באוקטובר 1873. דרומנד האי לשר החוץ. שחרור הנאסרים היהודים בוצע הודות להחערבות הכותב. פנייתו לחיירים הועברה לסולטאן, שצויה על שחרורם.

FO 99/155

Tangier Oct[ober] 5th 1873

The Right Hon[orable]

Earl Granville K. G.

My Lord

With reference to my despatch No 58 of the 30th ult[imo] reporting to your Lordship the liberation of the Jews imprisoned at Fez, I have just received a communication from Seed Bubkir, confirming my supposition that the late Sultan had given orders for their release from prison, on the receipt of the private Memorandum, I had sent to Seed Bubkir on this subject, which was communicated to His Majesty.

I have the honour to remain, with the highest respect,

Your Lordship's most obedient and humble servant

J. H. Drummond Hay

6

11 באוקטובר 1873. ממשד החוץ הבריטי לדרומנד האי. אישור קבלת המידע בדבר שחרור האסירים היהודים. הסכמה לאזהרה השגריר לוקני קהל פאס. (טיוטה)

FO 99/155

F[oreign O]ffice]. Oct[ober]. 11 1873

draft D. Hay

Sir,

I have received y[our] desp[atch] No 58 of ul[timo] 30 reporting the liberation of the Jews recently imprisoned by the Moorish auth[orities] at Fez, and I have to state to you that I approve the warning given by you to the Elders of the Hebrew community at that place.

7

22 באוקטובר 1873. דרומנד האי לשר החוץ. מאשר מכתבו הנ"ל של שר החוץ בו מסכים השר לאזהרה שלו לוקני פאס.

FO 99/155

Tangier 22^d Oct[ober] 1873

The Right Hon[orable]

Lord Granville K. G.

My Lord

I have the honour to acknowledge the receipt of your Lordship's Despatch No 30 of the 11th ins[ant] approving the warning given by me to the Elders of the Hebrew community at Fez.

I have the honour to be with the highest respect My Lord

Your Lordships most obedient humble servant

J. D. Drummond Hay

לפרק ד

8

18 במרס 1877. הוזר לענייני חוץ לנציגים הדיפלומטיים בטנג'יר כתגובה למכתבם אליו שהועבר לסולטאן. מנמק הסיבות להחרמת חלק מבית הקברות היהודי בפאס: א. האינטרס של החיים קודם לזה של המתים. ב. האינטרס הציבורי קודם לפרטי. מקובל בכל המדינות שאם מבנה פרטי מפריע להרחבת דרך או לבניית חומה, מפנים את המבנה והכעלים מקבלים פיצוי. גם היהודים יפוצו על ידי קבלת שטח אחר. ג. אחדים מזקני היהודים הסכימו לתכניתו של הסולטאן.

FO 99/177

18 March 1877

Translation of an Identic letter addressed by the Moorish Minister for Foreign affairs, Cid M: Bargash, to all the Foreign Representatives at Tangier – dated 3d of Rabea 1294 (18 March 1877)

(after compliments)

We transmitted the private and friendly letter you had addressed us to the Shereefian Court, as also the letters of the other Ministers and Charges d'affaires relative to the portion of the Jewish Cemetery at Fas, which is required for Government purposes, and our Lord the Sultan has ordered us to reply that you are no doubt aware what is the custom in all countries and with all nations to look to the general welfare of the public and also to private interests and that what is beneficial should be the first consideration, such as when it becomes necessary to widen roads, build walls of towns or to remove them, if they interfere with roads, as also houses and shops. Compensation being given, on such occasions, to the owners. For the same reasons should a burial ground or Sanctuaries be in the way it should not prevent the Government from removing the obstructions, especially when those interested (the Jews) will be benefitted, as also the Shereefian Court, from the injury now arising from it (the portion of the burial ground). Besides several of the judicious elders of the Jews have agreed, and we have in our hands a written declaration signed by them to that effect, acknowledging the benefit and advantages which will accrue thereby to the living who are to be looked to before the dead. It is a small piece of ground which will be taken from the Cemetery and the graves are ancient, very few traces remaining of them, though there are a few recent graves. The proposed measure will

be beneficial to them (the Jews) and to the Shereefian Palace. The Jews will have better protection from the disorderly acts of people outside the town. The welfare of the living must be looked to before thought is given to the dead. Moreover an equivalent will be given to them (the Jews) and our Lord the Sultan will cause another portion of ground better than that which is taken to be given.

This has been agreed to by several of the Elders when they became aware of the benefit and advantages to be derived.

Those who have opposed it do not understand their own interests. Had the Government not been convinced there is no great injury, it would not have been proceeded in by our Lord the Sultan, nor would they, (the Jews) have been compelled to submit, for our Lord the Sultan regards his subjects Mussulman and Jewish, like his own children and could never desire that any injury should be done to them, but as we have said the living must be looked to before the dead. We are persuaded that after the explanation given by us to you, in this affair, you will understand that it is to be carried into execution a general benefit.

Peace and friendship
(signed) Mohammed Bargash

9

24 במרס 1877. דרומונד האי לשר החוץ. דיווח על הפקעת אדמה מבית הקברות היהודי. משלחת של קהילת טנג'יר מסרה לשגרירים תלונה מאחיהם בפאס על כך. הדיפלומטים התכנסו בביתו של השגריר הבריטי והוחלט על פנייה משותפת לוידר לענייני חוץ, ובקשה מהסולטאן שיבטל תכניתו. בעקבות המידע שקיבלו, ושיהודים הסכימו לתכנית, כי כך יתול שיפור בבטחונם, הצהירו כמה מהדיפלומטים שלא יפנו יותר לשלטונות כעניין זה. גם בלונדון היה תקדים שפינו מצבות למטרה ציבורית.

FO 99/177

Tangier 24 March 1877

The Right Honb[orable]

The Earl of Derby

My Lord,

A deputation of the Jewish Elders of Tangier awaited upon the Foreign Representatives to communicate to them a complaint they had received from their brethren at Fas, that the Sultan has given orders that they should remove from a portion of the Jewish Cemetery, at that city, the bodies which had interred there as the site was required for Government purposes.

A meeting was held by the Foreign Representatives at this Legation and it was decided to address an officious communication to Cid M: Bargash making known to him, the petition of the Jews of Fas, and requesting that he would communicate with the Court and express the hope of the Foreign Representatives, that the intentions of

the Sultan would be relinquished. I have the honour to transmit the translation of an identic letter, which has been addressed by Cid M: Bargash to all the Foreign Representatives stating the reasons which had induced the Moorish Government to take possession of a portion of the Jewish Cemetery. I am further informed that the Sultan has lately added a wing to his palace which adjoins the Jewish Cemetery and intends to reopen an ancient gate in the Palatial quarter, whence a road formerly passed through the ground, now used as the Jewish Cemetery.

His Majesty also intends to build guard houses for troops to protect the gateway. It is stated that several of the chief Jews have agreed to the encroachment on their cemetery, as the establishing of the guard will afford better protection to them from the tribes who dwell outside the city; the Sultan has agreed to give them another piece of ground and to encircle it with a wall and to have the graves removed from the portion of ground required, at the expence of the government.

Under these circumstances several of my Foreign Colleagues have informed me, that they do not intend to make any further representations to this government on this subject. I purpose also to drop further discussion, especially, as I observed in the public journals, some weeks ago that the graves in a cemetery, in the city of London are to be removed with the view of forming a public place of recreation.

I have the honour to be, with the highest respect

My Lord

You Lordship's most obedient humble servant

J. Drummond Hay

10

28 במרס 1877. תוכיר מקהילת טנג'יר על פרשת בית הקברות כפי שנמסר על ידי קהילת פאס. הבטחות סותרות של הסולטאן, שחזר בו ואחר כך שוב החליט להפקיע את האדמה. הרב הראשי של פאס כתב לויר לענייני חוץ שזה בית קברות עתיק, והעברת עצמות מנוגדת לדין היהודי והמוסלמי. אילצוהו להצהיר כי הוא מקבל את מרות הסולטאן, וגם כל בני הקהילה נאלצו לחתום על כך. הרב חתם והוסיף כי הדבר נחשב לחטא. אכזריות זו לא היתה בעבר בפאס, והדבר ישפיע לרעה על מצבם של יהודי מרוקו.

FO 99/179

March 28 1877

(Translated from the Spanish)

Confidential Statement received from Tangier

The Jewish Community of Fez has communicated to us the following subject which gives rise to great anxiety and our assistance has been solicited in the matter which we here submit to the consideration of your committee.

About three months ago, H[is] M[ajesty] the Sultan desired the Jews to give up to

him the burial ground (which has belonged to the Community for the last 380 years, and is the resting place of great Rabbies, who were expelled from Spain) and he desires to compel them to exhume the dead bodies interred there, as he wishes to use that ground for some special purposes. At the first intimation of the demand, the Grand Rabbi, together with the heads of the community, made a representation to the Sultan, through his Prime Minister, Sidi Musa, urging that it was contrary both to our religion and his own to disturb the dead in their resting places. Upon this the Prime Minister assured them that the Sultan would bear their request in mind and would comply with it. Since last month, however, they have again been desired to disinter their dead, and they were told that if they did not do so themselves the Sultan would cause the disinterment to be effected on his own accord, and would leave the dead bodies and skeletons to whatever might become of them. Again the community repeated their supplications and they used their best efforts with the Prime Minister, whereupon they were pacified by him. But they were asked by way of compromise to induce three Jews, who are French subjects, natives of Algiers to walk about unshod, like their other brethren (The Jews in Fez are not allowed to wear shoes when they walk out of their own district). The heads of the community jointly with the Rabbi, entreated those Algerians no longer to walk about in shoes so that the Sultan and his Minister should have their own way, in order that the Sultan's claim to the possession of the burial ground should not be insisted upon. The French Jews yielded and presented themselves to the Minister without wearing their shoes. The Minister renewed his assurance that the Sultan would no longer insist on taking possession of the burial ground. Since the last two weeks they observed however, that the Sultan was taking measures to seize the burial ground by fencing in and appropriating the greater portion of it. The whole community supplicated the Mahomedan ecclesiasttes, whose protection and exercise of justice they implored. The Ulemas (learned men) promised to use their good offices with the Sultan, to whom they proposed to point out that it was contrary to the Mahomedan religion to take the dead out of their sepulchres. The promised interposition having been granted the Sultan sent the following message: "You may return to your homes nothing shall be done without your concurrence".

Last week the Minister again sent to them informing them that the Sultan would in no case renounce his intention of seizing the burial ground, and he reminded them that the Jewish law says, "the command of the Sultan is law", and that they must obey his command. He desired that the compliance with his wish should be given in writing on behalf of the community. The Chief Rabbi replied that the rule which had been cited was certainly correct and the Jews were loyally obedient to the decrees of the Sultan; that, however, the removal of the dead from their graves is contrary to the Jewish religion. He reiterated his message that they must draw up in writing the declaration that they feel bound to obey the Sultan. The Grand Rabbi then wrote the

declaration as follows: "We are bound to obey the command of H[is] M[ajesty] the Sultan according to the law; the disinterment of the dead, however is amongst us a great sin". At the presentation of this document he demanded that it should be signed by the whole community, old and young (it would not be strange if he compelled them by employing physical force to sign any document he pleased) and even the Jews who are under foreign protection. The Rabbi contended that native Jews had no power to compel them. This objection being raised, the Jews were driven away from his presence.

Our Committee of the Congregation of Tangier made two weeks ago a personal representation of this matter to the Ministers and Representatives of the European powers, and they all, receiving us with kind attention, were pleased to address letters to the Court of the Sultan, promising us that they would use their efforts to make the Sultan abandon his project.

Yet we are informed that even since the arrival of those despatches at the Court of the Sultan, he continues to harass the Jews of Fez by depriving them of the greater part of the burial ground, and he uses force in order to make them disinter their dead from that piece of land.

If in European countries, governments or the people sometimes disinter their dead and use the land for any particular purpose, they do so in conformity with legislative enactment, which are prescribed in their respective codes; but it is different in this country where the religious law is the only guide, nor does this government take rank among those of other nations.

We implore you, who are always interesting yourselves to liberate our coreligionists from persecutions and molestations to use your influence through the media of your government, with the object that the community of Fez be not lawlessly despoiled, such a violent act being unheard of in the history of Morocco. Moreover it is to be apprehended that such an act of spoliation may involve consequences of a very serious nature, and imperil the condition of the several Jewish Congregations in the Moorish Empire.

11

28 במרס 1877. פנייה נרגשת מיהודי פאס לכי"ח ולי'אגודת אחים' בלונדון שיעשו לביטול הגזירה להפקעת שטח מבית הקברות, על ידי פנייה לממשלות ולעיתונות. בבתי הכנסת קוראים קינות. תיאור הזעם והכאב של קרובי הקבורים הבוכים על קברי יקיריהם וחוששים שעצמותיהם יפוזרו. (תרגום מעברית)

FO 99/179

(Translation from the Hebrew)

Strictly Confidential Statement from Fez

We address the present appeal to our brother Israelites without dilating on any of

their previous acts of goodness. We simply ask them to fulfil a sacred duty which is incumbent on every one who bears the name of Israelite, on every one in whose nature the attribute of charity predominates. Our sole wish is that you should actively and energetically interest yourselves to bring about a change in our present condition. Since that terrible and appalling decree went forth commanding us to remove the remains of the dead from our cemetery an unspeakable terror has prevailed amongst us. We are plunged in unutterable despair. The Congregation is wandering about reciting funeral services in the Synagogues and in the public thoroughfares. Prayers and supplications to Almighty God are uttered amidst the ceaseless weeping of the community. Women in their affliction rush frantically about to the burial ground and clasp the hillocks where their children lie buried. The stoutest heart grows faint in seeing mothers and children crying out and waiting on account of the decree for the disinterment and the removal of the dead bodies. Lamentations are heard from every side. The buried father and mother, the buried son and daughter, the buried brother and sister now to be disinterred, are objects of an indescribable state of agony. Alas! this decree for disturbing and removing the remains of the departed was more bitter than death itself.

Ye men of influence, whilst you have power to plead for us, be not remiss and undifferent. Do not remain slow in action; send your appeals far and wide to means of the press the calamity which has befallen us. State unto all, that from Fez rings forth with trumpet⁽¹⁾ voice the cry of bewildered grief, imploring help from afar, for as yet the hope is great that the forlorn shall no appeal in vain. Let governments be informed that the sorrows we endure are not proclaimed for the sake of exciting idle emotions of pity, or for the sake of describing any passing anxieties, which leave no trace behind them. The crowds of the living will fall prostrate on the graves of the departed. The sacred remains of the entombed are to be ignominiously flung about like dirt, and it will be impossible on account of the largeness of numbers to collect the scattered and broken fragments of those who had found their resting places in the tomb. Ye who stand in the breach hearken to the appeal of the inhabitants of a great city. The widows and orphans, the aged and the young, with voice stifled by weeping, anxiously intreat you to intercede.

"The missile levelled at us has not missed its aim, and we can but faintly whisper, 'Oh, Lord be gracious unto us, for we are over whelmed with trouble'. We pray you, oh our brethren, to consider that we, the powerless, are compelled to submit to the will of the ruler. It solely depends on you that justice shall be done to us by reason of your pleading for us without delay to the humane rulers and representatives of your country".

I take the liberty of adding two enclosures, marked A and B, which are copies of letters recieved from Morocco.

1. על דרך הפסוק בתהלים צח, ו.

They contain confidential details of the subject of complaint, and show at the same time that some attempts were made in Tangier to bring this subject to the notice of the humane Governments of Europe.

I have the honour to be, your Lordship's
Most obedient and most humble servant
A. Löwy
Secretary

12

28 במרס 1877. פנייה של מזכיר 'אגודת אחים' לשר החוץ הבריטי להעברת הגזירה על הפקעת שטח מבית הקברות היהודי בפאס. מרגיש את הקדושה של בית הקברות בשביל היהודים, בו קבורים חכמים מדור הגירוש מספרד ואילך. העתקי שני מכתבים שהגיעו ממרוקו בנדון מועברים לשר. החמיכה של חכמי המוסלמים בדבר איסור העברת עצמות לפי השריעה — לא הועילה.

FO 99/179

Anglo-Jewish Association
in connection with the
Alliance Israélite Universelle
The Right Hon[orable] the Earl of Derby
Her Majesty's Principal Secretary of State
for Foreign Affairs
My Lord

Secretary Office
160, Portsdown Road, W[est]
London, 28 March 1877

I am desired by the President of the Anglo Jewish Association to invoke your Lordship's earnest attention to an outrage, unprecedented, even amongst the lowest grades of barbarians which is threatened and perhaps has already been committed at Fez in Morocco.

Several months ago the Jews of that town were informed by Sidi Musa, the Prime Minister of the Sultan of Morocco, that his Imperial Master desired to take possession of the Jewish Cemetery, in order to appropriate part of it for his own purposes; and he desired that the Jews should forthwith remove the remains of the dead bodies buried in that ground. This order was first withdrawn on the urgent intreaties of the Jews, and then again and again repeated and retracted, amidst a variety of subtle and capricious conditions made by Sidi Musa. It was of no avail to the Jews that they had the support of the Mahomedan Ulemas, who in their intercessions declared that it was contrary to law to require the disinterment of the dead. Sidi Musa periodically returned to the original demand that the Jews should exhume their dead, and give up the burial ground, which had been the resting place of their dead for the last 380 years, and which is sacred to the memories of the Jewish inhabitants, for it contains the remains of the famous men, who were exiled from Spain in 1492.

אליעזר בשן

The Council of the Anglo Jewish Association have moreover received a confidential statement from one of the leading men in Fez, who urgently supplicates that we should appeal to our merciful government and to our sympathetic fellow citizens to check an outrage which threatens to excite the fierce and uncontrollable passions not only of those who are in power in the Moorish Empire but also amongst every class of the Moorish population.

The Council of the Association therefore entreat your Lordship to cause such representations to be made as may tend to maintain intact in the Moorish dominions those principles which are equally sacred to the adherents of every creed...

I have the honour to be, your Lordship's
Most obidient and most humble servant
A. Löwy
Secretary

13

9 באפריל 1877. משרד החוץ מאשר את עמדתו של השגריר הבריטי בפגישה של השגרירים בקשר לחילול בית הקברות היהודי בפאס, כפי שבוטא במכתבו ב-24 במרס. (טיוטה)

FO 99/177

F[oreign] O[ffice] April 9 1877

Draft
Sir D. Hay
Sir

I have to express to you my approval of the cause taken by you in conjunction with your colleagues with respect to the apprehended desecration of the Jewish Cemetery at Fas, as reported in you Des[patch] 14 of the 24 ult[jimo]

14

9 באפריל 1877. משרד החוץ ל"אגודת אחים". תגובה לפנייתה בדבר חילול בית הקברות היהודי בפאס. נמסרים פרטים על הפעולות של השגריר הבריטי במרוקו בנידון, והתכניות של הסולטאן לגבי השטח של בית הקברות, שיהיו מועילות גם ליהודים. השגריר הבריטי והשגרירים האחרים החליטו לא לפנות יותר לשלטונות בנושא זה, ושר החוץ הבריטי אישר זאת. (טיוטה)

FO 99/179

Ap[ril] 9 1877

Draft, Anglo Jewish Association
Sir,

I am directed by the Earl of Derby to ack[nowledge] the receipt of your letter of the 28th ult[jimo] representing that the Jewish Cemetery at Fas is threatened with desecration, and invoking the assistance of H[er] M[aajesty's] Gov[ernment] in the matter.

In reply I am to inform you that His Lordship has within the last 2 days received a Despatch from H[er] M[aajesty's] Minister at Tangier, who states that the Deputation

[קלב]

of the Jewish Elders of that city waited on the Foreign R.R.⁽¹⁾ in order to communicate to them a complaint from their brethren at Fas relative to this subject; & that in consequence an unofficial communication was addressed by the R. R. to Cid Bargash requesting that he would express to the court their hope that the intentions of the Sultan would be relinquished.

I am to inclose for your imposition a copy of the reply (Inclos[ed]. in Sir J. D. Hay No. 14 March 24, 1877) which was received by the Hon[orable] R. R. to this communication, explaining the reasons which had induced the Moorish Gov[ernment] to take possession of a portion of the Jewish cemetery.

It appears that the Sultan has lately added a wing to his palace and intends to reopen an ancient gate in the Palatial quarter whence a road formerly passed through the ground now used at the cemetery. It is also intended to build guard houses for troops to protect the gateway, and Sir Drummond Hay has been informed that several of the Chief Jews have agreed to the encroachment in the cemetery on the ground that the establishment of the guard will afford them better protection from the tribes who dwell outside the city and on the understanding that the Sultan will give them another piece of ground encircled with a wall and have the graves removed to it at the Expenditure of the Gov[ernment].

Under these circumstances Sir Drummond Hay has agreed with several of his colleagues that no further representations should be made on the subject to the Gov[ernment] of Morocco, and Lord Derby proposes to inform him, that his conduct in the matter is approved by H[er] M[ajesty's] Gov[ernment]

D[erby, Lord]

1. Royal Representatives

15

20 באפריל 1877. מזכיר "אגודת אחים" מביע תודתו לשר החוץ הבריטי על חלקו בפרשת בית הקברות היהודי בפאס.

FO 99/179

Anglo-Jewish Association

in connection with the

Alliance Israélite Universelle

Secretary's Office

London 20th April 1877

The Right Hon[orable] The Earl of Derby

Her Majesty's Principal Secretary of State

for Foreign Affairs

My Lord

I have the honour to acknowledge the receipt of your Lordship's letter, accompanied by an enclosure of a despatch, received from Sir John Drummond Hay on the

subject of the Jewish burial ground in Fez, a portion of which had been appropriated by the Sultan; and I am desired by the Executive Committee to convey to your Lordship their due thanks for the trouble Her Majestys Government has taken in a matter, on which the Association has for some time carried on a correspondence with some of the principals of Jewish communities in Morocco.

I have the honour to be,
your Lordships most obedient and most humble servant

A. Löwy
Secretary

16

23 באפריל 1877. דרומונד האי לשר החרץ. מאשר קבלת מכתבו של השר מ-9 באפריל, בו הביע הסכמתו לעמדתו בפרשת בית הקברות היהודי בפאס.

FO 99/177

Tangier 23d April 187

The Right Hon[ora]ble
The Earl of Derby
My Lord

I have the honour to acknowledge the receipt of you Lordship's Despatch No 15 of 9th April in which your Lordship approves of the course taken by me, in conjunction with my colleagues with respect to the apprehended desecration of the Jewish cemetery at Fas as reported in my Despatch No 14 of the 24th ultimo.

I have the honour to be, with the highest respect

My Lord

Your Lordship's most obedient humble servant

J. H. Drummond Hay

לפרק ה

17

27 באוקטובר 1878. הרב אבנר ישראל הצרפתי כותב לוקני קהילת טנגיר בקשר לשני נוכלים יהודים בעלי חסות צרפתית, הכותבים שטרי חוב מזויפים לחובת מוסלמים בפאס ומחוצה לה. בהתחשב במעמדה של צרפת, ה'חייבים' נאסרים ולעתים מולקים. הדבר גורם להגברת השנאה כלפי היהודים. הנוכלים הלכו לטנגיר כדי לגבות את החובות המדומים ונסיגונתיו של הרב להפסיק את התופעה. הנזק הנגרם ליהודים, בין השאר נאסר על נוסריונים לכתוב תעודה כלשהי ליהודים. הצטרף אליו הרב רפאל אבן-צור.

FO 413/4, pp. 12a-c = FO 99/186

The Chief Rabbi of Fez to the Jewish Elders at Tangier

(Translation) 30 Tisri, 5639 (October 1880)⁽¹⁾

I have a confidential communication to make regarding the moral situation of our community, which must appear very critical to any one who reflects on the consequences. Unfortunately our community is threatened with a catastrophe through the greed of two fraudulent Jews, Joseph Bensahdon and Jacob Cohen, alias Benesfih, who, availing themselves of French passports, have completely forgotten the existence of an Eternal God and are daily producing false documents for important sums of money against the Moors, our neighbours in the town and those of the country. (p. 12b) The local authorities, aware of the influence of the French nation, unwillingly cause the falsely-accused debtors to be arrested and cast into prison; sometimes they have them and their families flogged through the streets, crying bitterly and bemoaning their sudden misfortune. Meanwhile, the principal and others of our Moorish neighbours are enraged at these arbitrary and barbarous proceedings, without however being able to make a formal complaint. Thus daily aggravating the enmity and just hatred of the Mahommedans against us, these rogues appear to be not yet satisfied and continue their frauds without hindrance.

As for myself, I have done all in my power to expose, on various occasions, their frauds and deceits, and to make them restore their ill-gotten gains, by persuasion, threats, and admonition; but in the generality of cases I am unable to interfere. Although there is not sufficient evidence and proof to convict them, yet it is notorious that all that they possess, even to the very shirts upon their backs, has been improperly acquired.

The confession of a culprit is worth more than the evidence of a hundred witnesses; there is no need of evidence, for the accomplices who aid them in perpetrating these frauds are well known.

To make the case clearer to those who have not witnessed it, suffices it to say that these men (the Jews), but a short time since, were in wretched circumstances, and also that all those accustomed to transact business with the Moors are thoroughly acquainted with these frauds and regret them.

Last week the Chief Governor sent a deputation to me, consisting of some thirty persons, delegates and other employees of the Government, with whom also were a large number of our co-religionists, who, after making their just representations and complaints, said to me, "Select some man from any of the three religions to do us justice against these two robbers. Shall it be permitted that whenever a Moor dies, documents of credit be produced against him and his goods sequestered? Has there ever been a case of denial of a just debt between us and the other Jews with whom we have business relations? Is it possible that this is the return we are to expect from the Jews to whom we have granted our protection?"

Our august Prince,⁽²⁾ also, the brother of His Majesty the Sultan, sent me a message

by one of his Secretaries, showing the extent of the daring of this Jacob Cohen (Benesfih), who, in the presence of his Excellency the Minister, insulted his Secretary, so that his Excellency does not now, as usual, perform his duties at his Court and attend to the people.

On this account I caused these two malefactors to be brought before me, and, after discussion, we agreed that they should sign a bond, declaring that any document that they may produce, which two persons carrying on business with Moors, should declare to be false, should be torn up and rendered useless, even though sufficient proof should be wanting, and this was done.

But of what avail has this been to us? For they then proceeded to Tangier, where, we hear, the consul is about to cause payment of their claims to be effected through his Excellency Cid Mohammed Bargash, whilst we have witnesses here to prove that the greater part of their documents are false. When they obtain payment the same scenes will be renewed, and the hatred and enmity against us will be increased.

All who have influence with powerful France ought to expose these inhuman wrongs to her, and she, who is the defender of justice, will cause these malefactors to be punished. For our part, I solemnly declare that it has not entered into our thoughts (and may God forbid, and the Omnipotent not permit that it should do so) to aid in the least degree such unprincipled people in robbing and defrauding our neighbours, whoever they may be, and in bringing upon a whole community an avalanche of calamities, of which one cannot foresee the result.

All our community regret that this matter has not already been reported, so as to prevent the rendering infamous of the Jewish name and to put a stop to the continuance of such disgraceful practices. I have replied to them that I am much perplexed, fearing the evil consequences, that this might be the ruin of many honest persons holding legal documents that might be declared invalid. But now that we are unanimously of opinion to report this affair, I write this letter, particularly now that, the measure being full, and the affair notorious, and become, as it were, almost licit, we are incurring risk and danger to our persons.

Two of our Notables, M. Hiled⁽³⁾ Benshimol and M. Mimon Bensusan, are with you, and they will relate to you all the particulars. (p. 12c) It should be stated that the greater part of our business is with Moors, but on account of the poison which these two men have instilled, the Judge has decreed that no notary shall draw up any document for a Jew, and he clearly told them, in the presence of these two rogues, that they would suffer for the faults of these two; but these indefatigable defrauders manage to have documents drawn up with old dates.

Therefore, I beseech you, consider well, and assure yourselves of the evils that can result from the greed of money, and may the God of truth assist the truth.

(Signed) Abner Serfaty
Chief Rabbi of Fez

The above lines contain much of significance and importance.

(Signed) Rafael Abensur

Document signed by sixty of the Jews of Fez, including the two accused, Joseph Bensadon and Jacob Cohen, alias Benesfih.

We the Undersigned, have commercial relations with the Moors, unanimously and spontaneously declare and enter into an engagement that whatever document of debt produced by any of us against a Moor, and two of our number declare on their words of honour that the said Moor owes nothing whatever to the said Jew, although that declaration may not be supported by evident proof, but only to the best of their belief, appears to be well founded, and it shall appear to our Judge that such declaration is not made from ill-will or malice but to be true; such document, under these conditions, shall be immediately torn up, and rendered of no effect, in our presence and without any further judicial appeal.

In faith of which we sign this document with our own hand in Fez, in the month of Tisri, of the year 5639 of the creation of the world.

(Here follow the 60 signatures of the principal Jews at Fez)

1. צ"ל 27 באוקטובר 1878
2. Mulay Ismail, the Viceroy at Fez.
3. Hillel צ"ל

18

28 בינואר 1879. דרומונר האי לשגריר של צרפת במרוקו. מוסר לו מידע על שני הנוכלים המחזיקים פספורטים צרפתיים שבאו לטנזיר כדי להיעזר בשגריר הצרפתי. הם שיחרו נטריונים מוסלמים שנותנים תעודות מזויפות על חובות כביכול של מוסלמים.

FO 413/4, pp. 12c-d

Sir J. Drummond Hay to M. de Vernouillet

My dear Colleague

Tangier, January 28, 1879

I am still crippled from the wound in my leg, and am therefore prevented calling on you, as I should otherwise have done, to impart to you the following information, which I feel persuaded will be accepted by you in the same friendly spirit with which it is offered.

I have received an intimation from certain respectable Jewish Elders in Fez, that two of their brethren, natives of Morocco but holding French passports, named Joseph Bensadon and Jacob Cohen, have been in the habit of presenting at Tribunals in that city false documents, prepared through bribery by Moorish notaries, in support of fraudulent claims of a large amount upon Mahommedans, and it is alleged that these Jews have proceeded to Tangier to obtain the support of the French legation on account of further claims which have been recently concocted.

My informants state that the fraudulent proceedings of these Jews have roused a

strong feeling of animosity against their race by the Mahommedans, and that the Rabbi and Elders have received friendly warnings from persons in authority that they cannot be responsible for the consequences which might ensue, if further acts of cruel injustice are perpetrated upon Mahommedans by these protected Jews. I hardly need say that I am convinced no claim which may be put forward by a person under French protection will be supported by you unless satisfied of the Justice of the cause of the claimant, but from my long residence in this country, and knowledge of the facility with which notarial documents of an apparent legal character, even signed by Kadis and yet containing false allegations, can be drawn up, I feel that I should not be acting as your friend and colleague if I withheld from you information which may not have reached you through other channels, and which I think you would blame me if I concealed.

As Her Majesty's Government have always taken a lively interest in the welfare of the oppressed Jewish population in this country, and desire that I should communicate to them information which may affect that interesting race, I could not (p. 12d) withhold from them the letter that has been addressed to me, and therefore I hasten to let you know the information I have received.

I have the less hesitation in making this friendly communication, as I know from the language you have held to me on more than one occasion, that you entirely disapprove of the extension of protection to Moorish subjects holding passports, who return to Morocco from Algiers, Portugal, and other countries to prosecute preposterous claims, through the influence of foreign Legations and Consulates.

(Signed) J. H. Drummond Hay

19

3 בפברואר 1879. דרומונד האי לשר החוץ. דיווח על פרשת הנוכלים היהודים, כפי שנמסר לו על ידי זקני קהילת טנג'יר שקיבלו מכתב מהרב הראשי של פאס. הרמאים באו לטנג'יר כדי להיעזר בשגריר הצרפתי, באשר יש להם פספורטים שלה. אחד מהם נאסר כי פגע באחיו של הסולטאן אבל שוחרר הודות לחסותו. דיון בין שני השגרירים בפרשה וכללית על בעיית החסות לנתינים מקומיים. לפי החוק של צרפת מי שבידו פספורט שלה נחשב כאזרח. דרומונד האי נגד מתן חסות לנתינים מקומיים כי הדבר גם נוגד את חוקי מרוקו.

FO 413/4, pp. 11-12a

Sir J. Drummond Hay to the Marquis of Salisbury. (Received February 18)

My Lord,

Tangier, February 3, 1879

The Jewish Elders in this town have put into my hands a letter addressed to them by the Chief Rabbi at Fez, of which the enclosed document is a translation.

The writer states that two Jews, named Joseph Bensahdon and Jacob Cohen, subjects of the Sultan, but who have obtained French protection, have been in the habit of framing fraudulent documents, through notaries of the Moorish Law (bribed for that

purpose), purporting to represent pecuniary claims against rich Mahommedans who happen to die at Fez or in the neighbouring districts.

It would appear from the statement of the Rabbi that several of these fictitious claims have been liquidated, through the intervention of the local authorities, who, I conclude, may have been bribed for that purpose, or who have desired to avoid giving grounds of offence to the French Legation at Tangier, but these frauds have been committed to such an extent that a very strong feeling has been roused amongst the Mahommedans which, it is apprehended, may lead to disastrous consequences for the Jewish population.

The Moorish authorities and Mahommedan Elders of that city made a friendly remonstrance to the Rabbi and Jewish Elders, urging them to take steps to prevent the continuance of these fraudulent proceedings, and the latter, in consequence of these representations, drew up a document which is alleged to have been signed by the Elders and chief Jews of Fez engaged in trade with the Mahommedans, and, amongst them, the two persons in question, stating that when four or five Jews of those who had signed declared that the documents were false, they were to be destroyed without reference to a Tribunal.

Notwithstanding these measures, the Rabbi states that the aforesaid Jews have proceeded to Tangier to obtain the support of the French Consul in behalf of their claims, and he therefore asks that publicity should be given to his protest against these fraudulent proceedings, which have affected, and may effect most prejudicially, the safety and welfare of the Jewish population.

...I have thought it necessary to enter into these particulars as I will not conceal from your Lordship that, not only with reference to the present question affecting the safety of the lives of 8000 Jews who inhabit Fez, but also with regard to the maintenance of peaceful relations between Morocco and France...

Having been laid up on my couch for the last three weeks from an injury I had received, I was prevented calling on M. de Vernouillet, with whom I am on friendly terms, to communicate to him the information I had received, so I addressed him a private letter, of which I have the honour to inclose a copy, and I subsequently sent him extracts from the Rabbi's letter, without betraying the name of the writer.

M. de Vernouillet came to see me, as he has been in the habit of doing almost daily ever since my accident. He was very friendly, and thanked me for the communication. He said that he thought the extracts I had sent him were very vague, and brought no proof that the documents in the possession of the two Jews were false. He said all Jews in this country are "coquins", and that he did not see why credence should be given to one more than other. I replied that I could not concur with him in condemning all Jews as rogues, and that the statements made in the extracts I had sent him would be confirmed, if required, by some fifty or sixty of the chief Jews of Fez.

M. de Vernouillet informed me that Jacob Cohen had been sent a prisoner from Fez in fetters to the gaol at Tangier, in consequence of his having insulted the Viceroy or his Secretary when in the execution of their magisterial duties, M. de Vernouillet added also that, as he believed the man had been insolent, he had left him in prison for some weeks, but that he had lately liberated him, for being a bearer of a French passport, he was entitled to be considered a French citizen.

M. de Vernouillet said that he should not allow the two men in question to return to Fez, but that it was his duty to see that justice should be done regarding their claims, so that if any moneys were due to them they should be paid before they returned to Algiers.

M. de Vernouillet then observed, in friendly language, that he could not suppose it was really my intention to forward a copy of the document I had received from Fez to Her Majesty's Government, as the matter could not concern them, for I had given him to understand I did not protect any natives in Morocco, except those who were actually in the service of the British Government or of myself and of the officers under my jurisdiction, and therefore he concluded I did not afford protection to any Jews in Fez.

I replied that it was perfectly correct, that I did not afford irregular protection, but that in the present instance there was the humanitarian question of the safety of thousands of fellow creatures, whose lives, it was alleged, would be placed in jeopardy if the fraudulent proceedings of these protected native Jews were not put a stop to, and that, though I had every hope there was no immediate cause for alarm, yet I should be incurring a heavy responsibility if any catastrophe occurred from an outbreak of Mahomedan indignation and it became known that I had withheld from Her Majesty's Government the information I had received.

M. de Vernouillet then said that he should have also to write to his Government, and in the meantime he had taken steps to ensure the ends of justice by having made an arrangement with Cid Mohammed Bargash to send two talebs, or Moorish lawyers named by them to investigate the claims.

As M. de Vernouillet during our conversation frequently expressed his surprise at the interest I took in the welfare of the Jews at Fez, I took an opportunity to inform him that my predecessors as well as myself had been authorized by Her Majesty's Government to use our good offices on behalf of this oppressed race, when cases of tyranny or cruelty were brought to our knowledge, and I said that, without encroaching on the sovereign rights and authority of the Sultan, I had on various occasions intervened in a friendly and officious manner to obtain redress for the Jews; that my good offices had always been accepted in the same spirit with which they had been proffered.

M. de Vernouillet retorted that he thought that the brutal treatment of the Jew Cohen, who had been sent to Tangier as a prisoner with fetters, would have been a good occasion for me to have made a representation to the Moorish Government.

I replied that M. de Vernouillet must admit that this was a very different case, for Jacob Cohen was a swindler, and a native of Morocco, who had insulted the Viceroy, the Sultan's own brother; that he had been treated like any other prisoner in Morocco, even a Basha, by being sent with fetters on his ankles; and that M. de Vernouillet appears to have admitted that the Moorish Government were justified in their proceedings by having directed that the man should be detained for some weeks in prison after his arrival.

I then observed that I would not conceal from him my surprize that French protection should be extended to natives of Morocco, who having obtained passports or letters of naturalization, too frequently, as reported, in an irregular manner, came to this country to fabricate claims and give trouble, involving the French Legation and Government in vexatious questions.

M. de Vernouillet said that the law of France required him to protect natives of Morocco holding French passports. I replied that he, of course, must act up to his instructions, but he would excuse me for observing that it appeared to me preposterous, that the law of France was to supersede the law of Morocco regarding the Sultan's own subjects, to whom protection was afforded contrary to the spirit of Treaty stipulations...

I have, & c.

(Signed) J. H. Drummond Hay

P.S. I understand that the step I took in revealing to M. de Vernouillet my knowledge of the fraudulent nature of the claims of two protected Jews will check to a certain extent the support, which it is alleged, would otherwise have been given to their unjust demands.

J. H. D. H.

20

25 בפברואר 1879. שר החוץ הבריטי לשגרירו בפריס. מעביר לו דיווח ותספחים שקיבל מדרומנד האז על הנוכלים בעלי חסות צרפתית, והסכנות ליהודי פאס כתוצאה ממעשיהם.

FO 413/4, p. 12d

The Marquis of Salisbury to Lord Lyons

My Lord,

Foreign Office, February 25, 1879

I transmit to your Excellency, herewith, copies of a despatch and its inclosures from Her Majesty's Ministers at Tangier, expressing his apprehensions of the danger to which the Jewish population in Fez may be exposed by the practises of two French protected Jews, named Joseph Bensahdon and Jacob Cohen, who appear to be engaged in fraudulent attempts to enforce fictitious claims against Mahomedans...

I am, & c.

(Signed) Salisbury

16 ינואר 1880. עדותם של 25 אנשים באישור נטריונים וקאדי על היהודי השיכור מתיטואן שבהיותו בפאס נגע בכרדית, איים על בעלה באקדח, וקיללו. כשהבעל ניסה להפריד בינו ובין אשתו, היהודי ירה עליו פצעו ורגמו באבן. שניהם נאסרו.

FO 413/4, p. 57 = FO 99/191

Notarial Evidence

(Translation)

Praise be to God

Those whose names are mentioned after the date (of this document), declare that they know perfectly well and sufficiently for the purposes of law the Jew Mordecai Ben Yashua, of Tetuan. They make... declaration, "that they saw him yesterday afternoon in a state of intoxication pass by Cid Abi Nafé; that at that moment a Mussulman woman, a Bedoweeh, was walking along the road with her husband; that the said Jew rushed upon her and began to assault her indecently, and to place his hand on her, and to threaten the husband with a pistol, which he held in his hand, and to curse him; that the husband pushed him to separate him from her, then the Jew fell upon him and fired his pistol at him, only wounding him in the front of the cranium, and immediately threw a stone which wounded him on the left temple, the Mussulman falling on the ground on account of his blow, and commencing to bleed; that some guards then came up and arrested both and led them before the competent authority; that they knew this as they were present and saw it". Such is the declaration made by them (the aforesaid persons) in answer to the questions put to them, and thus they place in writing on the 3rd Safar, 1297. (16 January 1880)

Here follow the names of twenty-five persons of different tribes, or kabiles, and towns.

And finally the adools, or notaries public, authorize this document with the attestation of Kadi or Judge.

24 בינואר 1880. עדותה של הכרדית באישור נטריונים על האירוע הנ"ל. לרבריה, היהודי שם ידיו בתוך שמלתה ומשך אותה מהדרך עד שבעלה הפריד ביניהם. ההמשך כנ"ל בתעודה הקודמת. FO 413/4, p. 56 = FO 99/191

Notarial Evidence

(Translation)

Praise be to God

With the permission of the competent authority (judicial), granted through his

subordinate, Malik Ben-el Hassan, the Susé, those who certify this proceeded to the district of Merisy, where dwell a portion of the tribe Ulad-el-Jechalifat, and they stopped in front of a man who was in his (jaima) tent, in the encampment of the Shiekh Mahommed, who (the man) was dead, without breath or life in him, and in the front part of his cranium he had a bullet wound which had grazed the skin, and in his left temple a large wound, which had fractured and splintered the bone for the space of a finger in length and breadth, and on his head and face a swelling produced by the blow (wound) above mentioned. The Chiefs of the encampment, and his (the dead man's) wife Fatima, daughter of Cabur-el Hadj Eljilali, descended from Abdelkader Ben Ali, being presented before us and questioned with regard to the author of the wounds and the cause of his death, his aforesaid wife answered, "that on the 2nd day of this present month she and her husband Abdelkader, the deceased, had gone to the capital to make purchases in the market, and when they had set out on their homeward way in the afternoon of the same day, when she reached the Cid Abbi Nafé, her husband having remained a little behind to purchase some fruit, a Jew dressed in a scarlet jelab, Mordecai ben Yashua-el Tetuani by name, came towards her and assaulted her, and placed his hands within her clothes and commenced to pull her and to drag her from the road; that she shouted and wept till her aforesaid husband ran up, and when he arrived he began to push him (the Jew) aside, in order to separate him from her; that then the Jew drew a pistol from under his clothes and threatened her husband, cursing him; but her husband continued pushing him forcibly to separate him from her; thereupon the Jew threw himself upon him and fired at him with the pistol, wounding him in the front part of the cranium, and then threw a large stone, which wounded and fractured his temple, which caused his head and face to swell, and he died". Thus those who certify this, heard and put it in writing. Done the 11th Safar, 1297 (24 January 1880).

(Here follow the signatures of the adools, or notaries public, who authorize this document.)

23

24 בינואר 1880. דרומונד האי לשר החוץ. לפי מכתבי יהודים מפאס, בעקבות ריב בין יהודי בעל חסות צרפתית ובין מוסלם, קמה מהומה. עובר אורח יהודי זקן הוכה ונשרף. המעורבים ברצח ושמונה מוסלמים בעלי חנויות סמוך למקום נאסרו, כי לא מנעו את הרצח. המושל הצבאי של פאס פוטר על ידי הסולטאן. המושל החדש קיבל הוראה להרגיע את היהודים שבטחונם יישמר. מזהיר מפני התגברות הקנאות המוסלמית, עקב הענקת החסות לאנשים שאינם ראויים לכך.

FO 413/4, p. 51

Sir J. Drummond Hay to the Marquis of Salisbury

My Lord,

Tangier, January 24, 1880

Letters from Jewish merchants at Fez give the following account of a horrid outrage which has been committed in that city: –

A native Jew, who had obtained French protection, had a quarrel with a Mahommedan at the gate of the Town. Blows were interchanged, a mob collected, and the Jew ran off. Other Jews who happened to be passing were attacked by the mob, but they also escaped by flight, except one old man, who was seized and beaten until he became senseless. Faggots were brought, and the body, wrapped in a mat and besmeared with petroleum, was cast into the flames.

The Sulatn, on hearing of this atrocious outrage, ordered the ringleaders to be arrested, as also eight Mahommedans who had shops near the site where the Jew was murdered, on account of their not having intervened to prevent the commission of this horrid crime.

It is supposed that these prisoners will be required to pay "blood money" to the relations of the murdered Jew.

It is also reported that the Military Governor of Fez has been dismissed from office on account of this affair, and that his successor had received orders from the Sultan to tranquillize the minds of the Jewish population, and to assure them that they would be protected by His Majesty from further acts of violence.

In the despatch No 14 of the 14th February of last year I informed your Lordship that the chief Jews of Fez had expressed their apprehensions that an outbreak of Mahommedan fanaticism might take place at any time against the Hebrew population, on account of the acts of their co-religionists who obtained French or other foreign protection, and conducted themselves in an arrogant manner towards the Mahommedans.

In the sixteenth century an incident similar to that I have related brought about the massacre of all male Jews at Fez who did not embrace the Mahommedan religion. There are numerous descendants of these Jews who became Mahommedans, whose surnames denote their Hebrew origin.

Irregular protection, unless checked, may bring about some day a similar catastrophe, for the Sultan's power of controlling his fanatical subjects is, I fear, of a very doubtful character, and I am told his action on this occasion has produced general dissatisfaction amongst the Mahommedan population.

I have, & c

(Signed) J. H. Drummond Hay

1 בפברואר 1880. דרומנד האי לחיר הראשי. דיווח על רצח יהודי ושריפתו בפאס. למרות הוראת הסולטאן שוחררו הרוצחים ובעלי החנויות הסמוכות. בקשת זקני הקהילה מהסולטאן לפצות את המשפחה נענתה בשלילה. המידע על האירוע הגיע לאירופה והרבר ישפיע על הרעת היחסים עם מרוקו. מציע שורת הצעות לחיקוק המעוות: פיצוי למשפחה, ענישת הרוצחים והבטחה ליהודים על שמירת חייהם.

FO 413/4 pp. 53-54

Sir J. Drummond Hay to Cid Mohammed Ben Alarby Ben Moktsar

(Translation)

(After compliments)

February 1, 1880

Reports have reached Tangier of the perpetration of an atrocious outrage at Fez, in the middle of last month.

It is stated that a quarrel had occurred between a Mahommedan and a protected French Jew, and that blows had been exchanged. A mob collected and assailed a number of Jews who happened to be passing. The Jews escaped from the hands of their assailants, with the exception of an old and infirm man, who was quite innocent of having given cause for offence. He was beaten until he became senseless, and then the mob besmeared his body with petroleum and set fire to it.

It was reported that the Sultan, on hearing of this horrid crime, had ordered the ringleaders to be arrested and also eight of the shopkeepers who had witnessed the murder without moving from their shops to rescue the Jew from the hands of his murderers. It was stated also that assurances had been given by the Sultan to the Jewish population that justice would be done, and that His Majesty would take energetic steps to insure the safety of the lives and property of his Jewish subjects. Later tidings have just reached me contradicting this account. It is declared that no arrests of the murderers had taken place, that the eight shopkeepers had been liberated, and that on the appeal of the Jewish Elders to the Sultan for justice on account of this horrid murder, and for pecuniary compensation to the poor family of the deceased, they were informed by an officer at the Court that no redress, according to the "Shraa" could be afforded. I feel persuaded that this reply to the Jewish Elders could not have been given by the orders of the Sultan nor by you as his Vizier.

Reports of the Commission of this horrible outrage have been published in the journals of Europe. The Associations of Jews in London, Paris, and other capitals will no doubt make urgent representations to their respective Governments, calling upon them to intervene in behalf of their oppressed brethren who are exposed to such inhuman and unjust treatment. The fact of this horrible crime having been committed at the city of Fez, where the Sultan and his Court are now established, will intensify the general indignation that will be felt throughout Europe and America, whilst it will lead to the belief, either that the Sultan has no power of control over his

Mahommedan subjects, or that justice is denied when a Jew is murdered in broad daylight by a Mahommedan mob at the very gate of the Sultan's capital.

I address you this letter in a private form, and as a true friend of the Sultan, but I shall not conceal from you that if the information I have received is correct, and that justice has been refused, it will estrange the friendly sentiments of the British and of all the foreign governments with whom the Sultan is allied, and it may even raise the question whether the Governments of Europe will not be justified in intervening, and declaring that they hold the Sultan and his government henceforward responsible for the prevention of such horrid atrocities and for the proper and humane treatment of Jews in Morocco.

My advice is, "Arrest and punish severely the ringleaders who took part in the commission of this murder and retain them in prison. Let the Sultan give to the pauper family of the deceased, as a proof of His Majesty's benevolence, a handsome sum of money. Let assurances be given to the Jews that energetic steps will be immediately taken to insure the safety of their lives and property, not only at Fez, but in all parts of His Majesty's dominions, and let letters of warning be written to Governors of the towns and provinces to act with energy and justice in preventing the ill-treatment of His Majesty's Jewish subjects".

This outbreak of fanaticism, and the alleged apathy of the Government and refusal of justice, though a Jewish subject of the Sultan has been murdered at the gate of the Shereefian Court, will be known throughout the Sultan's dominions. The impunity of the murderers will encourage other fanatical Mohammedans to commit similar atrocities. The gravest consequences may thereby be entailed, for all confidence will be lost by foreign Governments in the security of life and property, not only of Jews in general, but also of the Christians who reside in Morocco.

I request you to communicate without delay this letter to the Sultan, and to inform His Majesty that every word I have written is dictated by the friendly interest I take in His Majesty's welfare. I send this letter by an express, in order that I may (p. 54) obtain an early reply, as I trust, if my advice is acted on, it may aid in removing the baneful impression which has no doubt been left on the minds of the British Government and that of the public in general by the reports which have been already transmitted to Europe of this horrid outrage. If my advice is not followed, and steps are not taken to repress these outrages throughout Morocco, the gravest responsibility for the consequences that may ensue will rest especially upon yourself, as being the Vizier and chief adviser of the Sultan, who has always been ready to do what is just and right when the matter is properly submitted for His Majesty's consideration. I hear that a Jew has also been murdered at Taza.

(Signed) J. H. Drummond Hay

P. S. The Spanish Minister, who, as you are aware, is animated by the most friendly feelings towards the Sultan, has spoken to me regarding the murder and burning of

the Jew, and he informed me that if his Interpreter, M. Rinaldi, had not been absent, he would have addressed an officious letter to Cid Mohammed Bargash or to you in the same sense as that I have now written. Under these circumstances, he has requested me to add that he concurs entirely in the advice I have given, and urges, as a friend to the Moorish Government, that it should be followed.

J. H. D. H.

25

2 בפברואר 1880. דרומנד האיי לשר החוץ. בקשר להריגת היהודי, מזכיר את מכתבו לווייר הראשי (לעיל מס' 24). האסירים שוחררו בלחץ הקיצונים. העובדה שיהודי בעל חסות התנהג כמו מוסלם וגילה העזה, גרמה להתגברות הקנאות. הווייר העניק למשפחת הנרצח 200 דולרים. הווייר מסר בשם הסולטאן לזקני קהילת פאס שצעדים קפדניים יינקטו להבטיח את חיי היהודים ורכושם. העובדה ש-1500 יהודים נהגים מחסות אינה פותרת את בעייתם של 200 אלף יהודי מרוקו.

FO 413/4, pp. 51-52

Sir J. Drummond Hay to the Marquis of Salisbury

My Lord,

Tangier, February 2, 1880

With reference to my despatch No 10 of the 24th January, reporting the murder and burning of an innocent Jew by a fanatical mob at Fez, and the steps which it was alleged had been taken by the Sultan to punish the perpetrators of this crime, I regret to inform your Lordship that I now learn, from a Jewish source, that not one of the murderers has been arrested, and that the shopkeepers, who had witnessed the burning of the Jew without making an effort to rescue him, have been released, and that a deputation of Jewish Elders to the Sultan had been informed by an officer of the Court that no blood-money could be granted to the widow and children of the deceased.

I had informed your Lordship, in the above-mentioned despatch, that the steps which had been taken by the Sultan had produced general dissatisfaction amongst the fanatical population of Fez, and Cid Mohammed Bargash tells me he believes that His Majesty, apprehending the consequences of this agitation, had released the shopkeepers, and had refused to take any further steps to grant justice.

Under these circumstances, I decided on addressing a letter, herewith inclosed, to the Chief Vizier, in an officious form, remonstrating against this neglect of justice and (p. 52) offering advice as to the measures which should be adopted, not only to punish the murderers and to grant pecuniary relief to the pauper family of the deceased, but also to take energetic steps for the prevention of further outrages throughout this country, as it is to be feared, if the fanatical population hear of this murder having been committed with impunity at the capital, where the Sultan now resided, it will encourage the perpetration of further atrocities.

Your Lordship will observe that I have added a postscript at the request of the Spanish Minister, who concurs entirely with the advice I have offered to the Vizier. I think it is very probable that the commission of this horrid crime will be brought forward as an argument, by some of the Representatives at Tangier and also by the Hebrew Societies at London and Paris, for the continuance of irregular protection afforded to the limited number of wealthy Jews who, being thus exempted from taxation and the jurisdiction of the Moorish authorities, will naturally profit by this occasion to point out the dangers to which they may be exposed if protection is withdrawn.

I hear also that the commission of these crimes is attributed by the partizans of irregular protection to the fact that the question of its abolition is now under the consideration of foreign governments, This is an unreasonable supposition, for though the Sultan's Ministers and chief officers, and the population of Tangier, where the Representatives reside, are aware that this question has been under discussion, yet the ignorant inhabitants of Fez and other towns, even if they heard of such reports, have rather been led to the belief, from no steps having been taken during the two years that the question has been agitated, that protection and the consequent interference with the right of the Sultan to govern his own subjects will be continued and increased.

The quarrel of the French protected Jew with a Mahomedan, and the fact of his having placed himself on an equal footing with his opponent, had incited the fanatical Mussulmans to commit this horrid crime; the Mahomedan, after the fight, having appealed to the mob, exclaiming "Will you allow a Jew to strike a Moslem and to escape?"

I take this opportunity of repeating what I have stated to your Lordship on previous occasions, that the irregular protection afforded to 1500 Jews by the foreign Representatives is not of the slightest benefit to the 200,000 souls who compose the Hebrew population of Morocco, but, on the contrary, the arrogant conduct of some of these protected Jews, and the presentation of false claims, has roused the strongest feelings of animosity on the part of the Mahomedan population of Fez the the Jews in general.

If it be settled at the proposed conference at Madrid that irregular protection should be abolished, I have to suggest that when a communication of this decision is made by the Representatives at Tangier to the Sultan, in pursuance of the instructions they may receive from their respective Governments, that an identic representation should be simultaneously addressed to this Governments by all the foreign Representatives regarding the tyranny and injustice from which the Jewish population suffer, and that His Majesty should be made to understand, in firm but friendly language, that the civilized Powers of the world will no longer tolerate the commission of acts of tyranny and injustice by the Sultan's officers, and they have directed their

Representatives to make known to His Majesty (who they believe is kept in ignorance) the acts of tyranny or cruelty which may come to their knowledge, either... of the authorities or of the Mahomedan population, in order that justice may be done. A step of this kind would aid in mitigating the present oppressed state of the Jewish population, and be far preferable to the continuance of the irregular protection now afforded by the foreign Representatives to a limited number of the Jewish population.

I have, & c

(Signed) J. H. Drummond Hay

P. S. February 3. – I have opened this despatch to add that I have been informed this morning that the Vizier had sent for the principal Jews of Fez, and had told them that the Sultan had instructed him to give them assurances that energetic steps would be taken to insure the safety of their lives and property, and to prevent the recurrence of similar outrages. The Vizier gave the Jews, on the part of His Majesty, the sum of 200 dollars for the widow and children of the deceased.

J. H. D. H.

26

8 בפברואר 1880. הוזר לענייני חוץ לדרומוןר הא. עונה לשאלת השגריר האם ירדע לו על הריגתו ושריפתו של יהודי בפאס, תשובתו כי יהודים בעלי חסות גרמו להריגתו. יהודי שיכור שתקף בדוית בשוק, ירה על בעלה ורגם אותו, ולאחר מכן הכדוי נפטר. יהודי אחר בעל חסות איים שם על מוסלמים, קילל את האסלאם והממשלה, כתגובה הרגוהו ההמונים ושרפו את גופתו. יהודי מקומי לעולם לא היה מעז לנהוג כך.

FO 413/4 pp. 55-56

Cid Mohamed Bargash to Sir J. Drummond Hay

(Translation)

(After compliments)

(February 8, 1880)

You inquired of us whether we had received accurate information respecting the Jew who was burned; we replied that we had received accurate information, and you asked for it in writing. Know then, my friend, that I have received a Sherifian letter, in which His Majesty exposes the harm that is caused by protection, and the injury that His Majesty's subjects suffer from those under protection, for the protected Jews exceed all bounds, relying on their protection, the evil actions they commit being very many, it being their custom to infringe and elude the duties and prescriptions of the laws, availing themselves for that purpose of skilful artifices, to such a degree that a protected Jew, named Mordecai Ben Yashua, of Tetuan, drank (became intoxicated), armed himself, and standing at the gate of Cid Abi Nafé, attacked a Mussulman woman, a Bedawa of the tribe Ulad-el-Hadj, who with her husband had come from the Kabila to the market-place of Fez to make purchases, and whose husband had remained behind, as they were returning home, to buy some fruit in the market place situated at the gate of the said Cid. She commenced to shout and scream till her husband arrived and pushed aside the Jew forcibly, in order

to separate him from her. The Jew then produced a pistol and rushed and fired at him, the ball wounding him in the anterior part of the cranium; he then threw a stone which fractured his temple. The guards at the gates arrested both the Mussulman and the Jew, and led them before the Governor of Medina, as his⁽¹⁾ shown in the certified declaration herewith inclosed. Then, after the two had been carried off, another Jew, named Ibrahim Ben Jacob Elaluc⁽²⁾, who was with the above named Jew, drew his arms and began to threaten the passers-by, cursing the religion and the Government, thus creating a great disturbance; a crowd of people of boys uniting against him (the Jew Ibrahim) put him to death and dragged him into a street from which there is no exit, which is in that place, and lit a fire over him with wood that is sold in the same spot for household purposes, and had not God averted it there would assuredly have (p. 56) been a massacre of all the Jews, and the millah (Jew's quarter) would have been sacked. This act which the Jews committed in the midst of the inhabitatns of the place where they dwell, who surround them as the stars surround the moon, is one of the greatest proofs of their daring and of the audacity of their excesses owing to their protection. The inhabitants of the place could never have committed this act, notwithstanding that they are very numerous, for the Jews do not equal the tenth part of the tenth part of them.

When His Majesty received notice of this he immediately dismissed the Governor of New Fez, as he had observed in him a certain apathy and want of energy, and appointed another in his place, ordering him to search for and seize those who acted thus towards the Jews, and he does not cease searching for the culprits.

With respect to the husband of the aforesaid woman, he has died from the wound which the Jew inflicted on him, as is shown in the inclosed certified document, which we send to you together with the other, that you may see it and return it to us. We acquaint you with the truth of the occurrence, that you may be on your guard, for it is no secret that the Jews distort the truth and cause disorder, as is well known. friendship and peace. 26 Safar, 1297

(Signed) Mohamed Bargash

1. is צ"ל

2. Elaluf צ"ל

9 בפברואר 1880. דרומנד האי לשר החוץ. בקשר לרצח היהודי בפאס, מעביר לו מכתבו של הוזיר לענייני חוץ, הנותן גרסה אחרת מזו של היהודים. להערכתו, יש אי דיוקים בשתי הגרסאות. התנהגותם של בעלי החסות היהודים גורמים לעוינות מצד המוסלמים.

FO 413/4, p. 55

Sir J. Drummond Hay to the Marquis of Salisbury

My Lord,

Tangier, February 9, 1880

With reference to my despatches No 10 and 13 of the 24th January, and 2nd February, regarding the murder of a Jew at Fez by a fanatical Mahommedan mob, I have the honour to transmit the translation of a letter addressed to me by Cid Mahommed Bargash, communicating the substance of a letter he has received from the Sultan, together with two notarial documents, which give a different version of the origin of this atrocity from that which reached me through Jewish sources.

I think it is probable, however that there is exaggeration and misrepresentation in both accounts, but when the tidings of this crime were first received at Tangier through a letter from a European residing at Fez and by a courier who gave a verbal report of what he had seen and heard, they were similar to the present narrative, with the exception that no mention was then made of the murdered Jew having threatened the Mahommedans with arms, which statement I believe to be an invention of the Mahommedan witnesses.

Their⁽¹⁾ is no doubt, however, that the conduct of protected Jews at Fez has aroused the strongest feelings of animosity on the part of the Mahommedans against the Jews in general, and I consider it to be most fortunate that the inhabitants of the Jewish quarter escaped on this occasion from massacre and repine.

I have, & c.

(Signed) J. H. Drummond Hay

P.S. I propose, with your Lordship's sanction, to take advantage of my approaching visit to Fez to urge the Sultan to do all in his power to ensure the safety of his Jewish subjects and to allay the irritation which prevails against the Jews on the part of the Mahommedan population.

J. H. D. H.

1. There צ"ל

28

10 בפברואר 1880. דרומונד האי לשר החוץ. מתייחס למכתבו מהיום הקודם, בו מאשים הסולטאן את בעלי החסות בהריגת היהודי, ובהגברת השנאה נגד יהודים. מרבירי הסולטאן הוא למד, שיש לחשוש שאם החסות תימשך, צפויה התפרצות חמורה יותר נגד היהודים.

FO 413/4, p. 57

Sir Drummond Hay to the Marquis of Salisbury

My Lord,

Tangier, February 10, 1880

...With reference to my despatch No 18 of the 19th February, transmitting the translation of a letter addressed to me by Cid Mahommed Bargash, containing an account he has received from the Sultan of the murder and burning of a Jew at Fez,

it will be observed that His Majesty attributes the animosity displayed by the Mahommedans towards his Jewish subjects to the irritation which is felt by the former at the conduct of protected persons.

The passage in the Sultan's letter wherein he thanks God that the Jew quarter had not been sacked by the Mahommedan mob leads me to believe that apprehensions are entertained by His Majesty that, if the present state of the question of protection continues, and a fresh cause for provocation were given, a more serious outbreak of fanaticism on the part of the Mahommedan population at Fez might occur, which he (the Sultan) would not have the power to control...

I have, & c.

(Signed) J. H. Drummond Hay

29

11 בפברואר 1880. שר החוץ לדרומונד האיי. מאשר עמדתו כפי שמתבטאת במכתבו לחזיר הראשי (לעיל מס' 24, 1 בפברואר 1880) בקשר לרציחת היהודי על ידי מוסלמים בפאס.

FO 413/4, p. 54

The Marquis of Salisbury to Sir J. Drummond Hay

Sir,

Foreign Office, February 11, 1880

In reply to your despatch No 13 of the 2nd instant, I have to state to you that I fully approve the note you addressed to the Chief Vizier in a semi-official form on the previous day, based upon the information then before you, with regard to the action taken by the Sultan in respect of the murder of a Jew by Mahommedans at Fez.

I am, & c.

(Signed) Salisbury

30

18 בפברואר 1880. חזיר הראשי לדרומונד האיי. מקבל הצעותיו (לעיל מס' 24, 1 בפברואר 1880) על השלום פיצויים למשפחת היהודי הנרצח. יבטיח ליהודים בטחון לחייהם ולרכושם. יורה למושלים לנהוג בהגינות ביהודים. מאשים את היהודים בתקרית. בעבר לא נרצחו יהודים והצרות נגרמות רק על ידי בעלי החסות.

FO 413/4, pp. 68-69

Cid Mohammed Ben el Asbin el Mukhtar to Sir J. Drummond Hay.

(Translation)

(After compliments)

7 Robee el Owel, 1297 (February 18, 1880)

We have received your letter regarding the Jew who was murdered and burnt; and we have understood what you state, that you had heard that the Sultan had promised all the Jews that he would do justice in the matter, and that he would protect the

lives and property of the Jews throughout his Empire; but that you had subsequently heard that which is contrary to this, viz., that the authors of this crime had not been seized, and that the persons arrested in the market place had been set at liberty, and that the Jews were told that, in accordance with "shraa" (Mussulman law), they are not entitled to blood money.

We have taken note of all you state in a friendly and confidential way. We have also understood your suggestion, that this matter be speedily settled, that the criminals be arrested and kept in prison, and that we arrange with the family of the deceased by means of a considerable sum of money, and give the Jews assurances of the safety of their lives and property; and that governors of the towns and country be ordered to treat them well, and not permit any harm to be done to them.

We brought this to the knowledge of our Lord the Sultan, and His Majesty understood that in writing thus you were guided by the feelings of friendship and good-will that always animate you; and His Majesty was pleased with the advice you have given, and counts it with other counsels which you have always given for His Majesty's welfare, and he has ordered us to thank you much for it, which we now do by this letter.

You are aware that the facts of the case are, that a Mussulman of Awlad el Hadj, near Fez, came to the Thursday market at Fez, with his wife, and as they were returning home in the afternoon he remained behind to buy some dried fruit from the market at the gate of Sidi Bu Nafa, the woman going on by herself; a Jew in a state of intoxication assaulted her, saying that he was under protection. She cried out, and her husband came up and began to separate the Jew from her; upon this the Jew drew a pistol and fired at him, the bullet striking him on the forehead. He then struck him with a stone, which broke the bone of his forehead. The guards arrested them both, and took them before the Governor of town, and the Jew was placed in prison. Another Jew who was with him commenced to blaspheme the religion and the Government, and took up an arm, and began to menace the people with it. A great crowd of common people and children collected against him, and the result was that the Jew was killed and burnt.

From this account we request you to consider which was the guilty party, the Jew or the Mussulman?

Immediately our Lord became acquainted with what had occurred, he rose up and sat down, and gave orders that all who were present at the spot, whether belonging to the place or not, should be seized; but it was not known who were the guilty persons. And when the Jews knew that the fault was on their side, they sought for reconciliation; and when the signal for reconciliation appeared the prisoners were released. And the Governor of Fez was dismissed for his apathy and want of energy, and El Arbi Wuld Bu Mahommed es-Shergui was appointed Governor in his stead. The Moor who was struck by the Jew died from his wounds, and a settlement was

effected with the Jews for the blood of the Jew who was killed, and they gave an acquittance for it; but the matter of the Mussulman who was killed is still pending. From this you will learn that we have protected the Jews, notwithstanding their unjust acts and their evil deeds, which brought this upon them. If it were not for these acts of theirs the affair would not have happened. Why did nothing of this kind happen in the time of our Lord, the deceased Sultan? No Jew was ever killed; they were not assaulted, or was any injustice done to them. Reflect upon the good conduct of their Mussulman neighbours, the Jews not numbering but one in ten of them, and yet only one Jew was killed in return for the Mussulman who was killed. And if it was not for the grace of God, and the presence of prudent persons, and the authorities, that might have happened which would have been irrevocable, for what the people say they do, and it is always that which is not good.

(p. 69) Let the Jews fear God, and keep within bounds, and not bring unjust pretensions against the Mussulmans, but treat them well. You, who for many years have been a minister in this country, are aware what was the state of the Jews formerly, and what it now is. Our lord (the Sultan) will not permit injustice to be done to any one, especially to the Jews, concerning whom the law requires that they be not ill-treated, and that those who act unjustly towards them be punished. As to your suggestion, that we write to the Governors of the towns and country regarding the treatment of the Jews, we have already written to some of them, and will continue to write to others. Friendship and peace.

31

22 בפברואר 1880. הגרסה היהודית לרצח אלעלוף. יהודי בעל חסותה של צרפת תפס מוסלם שברח. היהודי נפצע על ידי מוסלמים, אבל גם המוסלם הנתפס נפצע. המוסלם הובא למושל, והיות וחשש שאשמתו תתגלה, תפס כובע שחור של יהודי, רצע שרוצה להיות יהודי. במהומה צעק ההמון ששפיכת דם יהודי חוקית. ההמונים תקפו יהודים וביניהם את אברהם אלעלוף שפכו עליו נפט ושרפהו כשהוא עדיין בחיים.

FO 413/4, pp. 107-108

Extracts from Confidential Letter from Fez, dated the 22nd February, 1880, in correction of previous Statements relative to recent Outrage in that Town.

The Moorish authorities have attempted by false rumours to weaken the painful impression which the murder of Abraham Elaloof at Fez has caused in Morocco as well as in Europe. A report has therefore been circulated that Elaloof provoked his assailants by drawing a knife. An account given by Jewish eye-witnesses is to the following effect: Some men living near Fez saw a Mahommedan rushing forth from the city gate, and another Mahommedan running after him, who called out, "Catch him, he is a fugitive". He was caught by a Jew, who stated that he is under French protection, having served seven years in the French army. The Mahommedans, seeing

that a Jew seized one of their creed, pursued and wounded the Jew. But the captured Moor likewise received a slight wound. Some of the attendants of the Governor brought the Mahommedan to the Court-house, and he, fearing that his guilt would be proved, seized the black cap of a Jewish bystander, put it on his head, and called out, "You are interesting yourself for the Jews: I desire to become a Jew". A great tumult ensued, and his Jewish captor, having been nearly beaten to death, was carried by some Jews into an adjoining prison to save him from his assailants. The mob meanwhile exclaimed that the shedding of Jewish blood was lawful. An attack was now made on the Jews passing by, among them being the venerable and respected Abraham Elaloof. The mob cast him on the ground, poured petroleum over him, lighted it, placed wood on the fire, and burnt him whilst still alive. The remainder of the story does not differ materially from the narrative previously given

32

FO 413/4, p. 67

25 בפברואר 1880. דרומנד האיי לשר החוץ. מצרף תרגום מכתבו לווייר ותשובת הווייר בקשר לרצח ושריפת היהודי בפאס.

Sir J. H. Drummond Hay to the Marquis of Salisbury.

My Lord,

Tangier, February 25, 1880

With reference to my despatch no 13 of the 2nd February, inclosing the translation of a letter I had addressed the Sultan's Vizier regarding the murder and burning of a Jew at Fez, I have the honour to transmit the translation of the Vizier's reply, which I have just received.

I have, & c.

(Signed) J. H. Drummond Hay

33

25 בפברואר 1880. שר החוץ הבריטי לדרומנד האיי. בקשר לרצח היהודי על ידי ההמון המוסלמי בפאס. מאשר הצעתו שבביקורו אצל הסולטאן בפאס, יעלה בפניו את נושא החסות לנתיני היהודים. FO 413/4, p. 64 = FO 99/190

The Marquis of Salisbury to Sir J. H. Drummond Hay

Sir,

Foreign Office, February 25, 1880

I have received your despatch No 18 of the 9th instant, relative to the murder of a Jew by a Mahommedan mob at Fez.

Your proposal to make representations to the Sultan during your visit to Fez in regard to the expediency of affording proper protection to his Jewish subjects has my entire approval. I shall be glad to learn that you have had an opportunity of urging the matter with effect upon His Majesty's attention.

I am, & c.

(Signed) Salisbury

אליעזר בשן

לפרק ז

34

20 במאי 1880. משרד החוץ הבריטי לדרומונד האי. מגיב על מכתבה של הוועדה המשותפת של 'אגודת אחים' וועד שליחי הקהילות בלונדון, שפנתה בין השאר לפעול אצל הסולטאן לביטול הגזירה בדבר חליצת נעליים של יהודים בעוברם מהמלאח לרובע המוסלמי, בפאס ובערים נוספות. (טיוטה).
FO 99/197

F[oreign] O[ffice] May 20, 1881

Draft J. Hay

Sir,

Earl Granville has received from the Conjoint Committee of the London Committee of Deputies of the British Jews and the Anglo-Jewish Association a letter from which I transmit extracts herewith.

The Conjoint Committee complain of the continued oppression of the Jews by the Governor of Entifa who they state still remains in office notwithstanding the Sultan's assurance that he should be dismissed and they urge that steps should be taken to procure the abolition of the law in custom which requires Jews to walk barefoot when going through the Moorish quarters of Fez, Morocco, Wazan, Alcazar, Sepo (Sefrou) Debdou, Azimour, Sallee, Entifa, Mequines, Tarodant, Tefillat, Mesecalla and minor towns of the interior.

I am directed by Earl Granville to request that you will report to his Lordship what you know with regard to the conduct of the governor of Entifa, and state your opinion as to whether if on your return to Morocco you were instructed to make representations to the Sultan with respect to the enforcement of the practice of making Jews walk barefoot in the localities above mentioned, such remonstrances would be likely to lead to the abolition or the non observance of the custom.

35

14 בנובמבר 1885. משרד החוץ הבריטי ל'אגודת אחים' ולועד שליחי הקהילות בלונדון. אישור לקבלת מכתבם בו הודיעו על פגיעות ביהודי פאס. השגריר הבריטי התבקש לנקוט בצעדים כדי למנוע מעשים כאלה, לאחר שיתברר שהדברים נכונים. (טיוטה).

FO 99/226

Draft, F[oreign] O[ffice] Nov[ember] 14 1885

Sir Julian Goldshmid

Vice Pres[ident] of the Anglo Jewish Association

Sir A. Cohen

Pr[esident] of London Committee of Deputies of the British Jews

Gentlemen

I am directed by the Marquis of Salisbury to ack[nowledge] the rec[eipt] of y[our]

[קנו]

letter of the 20th ult[imo] which you call attention to certain outrages alleged to have been committed on Jews at Fez, & I am to inform you that HM^s min[ister] at Tangier has been requested to take all such steps as be properly can to prevent persecutions of the Jewish inhabitants of Fez, if the statements to which you refer sh[oul]d prove in investigation to be well founded.

36

נובמבר 1885. משרד החוץ הבריטי לשגרירו במרוקו. מעבירים העתק מכתב של 'אגודת אחים' ושל ועד שליחי הקהילות בהם כותבים על פגיעות ביהודי בפאס. מתבקש לנקוט בצעדים כדי למנוע פגיעות, לאחר שיתברר שהמידע נכון. (טיוטה).

FO 99/220

Draft F[oreign] O[ffice] Nov[ember] 1885

Sir J. D. Hay

Sir

With reference to prev[ious] correspondence respecting the treatment of Jews in Morocco I transmit to you herewith, copy of a letter from the Anglo- Jewish Assoc[iation] & the London Committee of Deputies of the British Jews, calling attention to certain alleged outrages on the Jews at Fez, & I have to request that you will take all such steps as you properly can prevent persecution of the Jewish position of the population of Fez, if the statements referred to in the mentioned letter sh[ould] be true, on investigation to be well founded, & report to me any ackn[owledgement] which you may take in the matter.

37

14 בדצמבר 1885. השגריר הבריטי במרוקו לשר החוץ. יהודי בעל חסות צרפתית נרצח בקרבת פאס כי דרש חמורת הלואה לאכר ריבית גבוהה, ההלואה לא הוחזרה, והיהודי רצה לקחת את כל יכולו, שהיה המזון היחיד למשפחתו, והוא סירב. חשש מפני פרעות נקם ביהודי פאס.

FO 99/222

The Right Honorable

The Marquis of Salisbury

My Lord,

Tangier December 14th 1885

I have the honour to acknowledge the receipt of your Lordship's despatch no. 50 of the 14th ultimo, transmitting copy of a letter from the Anglo Jewish Association and the London Committee of Deputies of the British Jews, calling attention to the alleged outrages on Jews, of which a list is annexed, and directing me to take all such steps as I can to prevent persecution of the Jewish population... As I thought it very desirable that I should continue to act in concert with the French and Italian representatives in the Demnat question, and also in making a representation to the

Shereefian Court regarding the alleged outrages committed near Fez, I communicated to them the letter addressed to me by the Vizir, and also the above mentioned despatch of your Lordship and enclosure... When I communicated to Mr Féraud the list of Jews murdered near Fez, he remarked that the deceased Shalem Atiah, who is declared therein to be a respectable person, was a Jew under French protection, who had been guilty of the grossest usury in his dealings with the Moors, that the deceased had proceeded to a village out the river Sebu, situated not far from Fez, and had there attempted to take possession of the entire crop of grain of an Arab, in payment of an usurious claim, that the Arab pleaded that he had a large family and would be left in a state of destitution if the whole crop was seized, but that Shalem indulged in violent and offensive language insisting in taking possession of the grain. The Arab villagers, incensed at the conduct and language of the Jew, threw him into the river and he was drowned.

Mr Féraud observed to me that during his visit to Fez, he had received information from some of the principal Jews of that town, which bore out the accusation made against Jews under foreign protection of taking advantage of their position to extort money unjustly from the Mahommedans, and that the Jewish subjects of the Sultan had expressed to him their apprehensions that the Mahommedans might seek to revenge themselves (Note: see opinion expressed despatch No 6 Jany 1885) when an opportunity presented itself, on the entire Jewish population of Fez.

Mr Féraud observed that he had transmitted to the Government at Paris, on his return from Fez, a letter from the principal Jews, which proved what he had stated to me, and he had requested that it should be communicated to the Alliance Israélite of that city.

I have the honour to be, with the highest respect

My Lord

Your Lordship's most obedient very humble servant

J. Drummond Hay

38

10 ביוני 1886. השגריר הבריטי במרוקו לשר החוץ. על רקע התפרצות של קנאות מוסלמית יש חשש להרג ביהודים. הסולטאן עושה להרגעת הרוחות, אבל היהודים מפחדים. מעביר העתק מכתבו בדרך לחיר.

FO 99/245

Tangier June 10 1886

The Right Honorable

The Earl of Rosebery

My Lord

...It is reported that at Fez an outbreak of fanaticism had taken place which was with difficulty suppressed by the authorities, and that the Jewish population were in the greatest terror apprehending a general massacre.

I have the honour to transmit the copy of a collective letter which has been addressed to the Vizir Garneet upon this subject.

A plebiscite on the part of a despot like the Sultan is indeed very strange, but it has no doubt been considered by H. M. in view of the fanatical feelings of the population in the towns of the interior, a judicious measure. The edict contains quotations from the Koran and a declaration that the Sultan is only as one of his own people and desires to avoid doing anything, which may not be thought conducive to the general welfare....

I have the honour to be, with the highest respect

My Lord

Your Lordship's most obedient very humble servant

J.Drummond Hay

39

21 ביוני 1886. הוזיר הראשי סיד אמפרל לשגריר הבריטי במרוקו. על יהודי שחקק שומר שמגע ממנו להיכנס לבנין ממשלתי. שלושה יהודים שהיו מעורבים נאסרו. חשש מפני התגברות הקנאות והתקפה על המלאח.

FO 99/228

Copy of a letter addressed to Sir J. D. Hay by the Vizir Cid Emfadl Garneet dated June 21 1886

After Compliments

Letters from Fez have been received at the Shereefian Court reporting that on the 18th Shaban last, equivalent to the 10th May, a Jew attempted to enter the Government buildings in new Fez, and was prevented by the sentry stationed at the gate by order of the Governor, whereupon the Jew and his Hebrew companions attacked the sentry striking him with knives and stones and wounding him so severely that his life is still in danger. In consequence of this occurrence a Mussulman mob collected round them and regarded them with eyes of hatred, and they (the Jews) and their "Mellah" (note: Ghetto or Jews' quarter J.H.D.) narrowly escaped being enveloped in the flames of a riot, which would have spread through the town, were it not for the aid of God (exalted be His name) and for the action of the Government Authorities, who adopted all possible and suitable means for quelling the disturbance and arrested the Jews whose names are mentioned in the margin (The Jew Solomon Ben Habib el Zenati; The Jew's his brother Reuben The Jew Judah B. Israel) who acted towards the Mussulman in the manner above stated, and took severe measures to restrain the Mussulman mob.

There can be no doubt that this Jew passed all bounds by his insolence and audacity in attempting to force an entrance into the Government building, and by his above mentioned conduct towards the sentry at the gate. He thus exposed his life to destruction, for had the sentry killed him and not had forbearance, his blood would

have been justly spilled, as the sentry is placed at the gate solely to prevent people passing, and a person forcing an entrance risks his life in accordance with religious and civil law.

Our Lord, the Sultan (whom God assist) has commanded me to acquaint you with this, in order that you should know that this Jew placed himself and his brethren jeopardy and risked creating a disturbance in that quarter in the absence of the Gov[ernor], and that you should be more thoroughly aware of the conduct of the Jews in these dominions, for if the weaker amongst them act in this manner, how will the more powerful act, and also in order that you should bear this in mind, for the government declines all responsibility unless the Jews abandon their present behaviour and returns to what has been compacted for them, for their present conduct is likely to bring about events which will be difficult to remedy or restrain, and the consequences of which will fall upon themselves and upon their property.

May you continue in prosperity.

Finished the 18th Ramadan 1303 (June 21, 1886)

s[igned] Mohammed El M'fadl Ben Mohammed Garneet

40

16 ביולי 1886. השגריר הבריטי במרוקן לחזיר הנ"ל. דוחה את טענות הוזיר שהיהודים בהתנהגותם אשמים בעוינות המוסלמים כלפיהם, וכי הממשלה לא תישא באחריות אם תהיה התפרצות אלימה נגד היהודים. אין להאשים את כל היהודים בגלל כוודים. דורש יד תקיפה מהשלטונות לדיכוי מהומות נגד היהודים, ולהעניש את העבריינים.

FO 99/228

Copy of a letter addressed by Mr White to the Vizir Cid Emfadl Garneet dated July 16 1886

After Compliments

I have received your letter of the 18th Ramadan (June 21) regarding the late disturbance at Fez, in which, after explaining that it was caused by the misconduct of three Jews, who attempted to force their way into the Government buildings and severely wounded the sentry who tried to prevent their passing, you state that the Jews by their acts of injustice and oppression towards the Mussulmans have incurred their hatred, and that should a riot occur and there be a general rising of the Mussulmans against the Jews, the Government may be unable to check it, and you therefore give me notice that the Government will accept no responsibility in the matter, as the Jews will have brought such a catastrophe upon themselves by their evil doings.

I have likewise received your letter of the 29th Ramadan (July 1st), in reply to the letter which Sir J. D. Hay addressed you on the 10th Ramadan (June 13th) expressing his satisfaction at the praiseworthy and energetic conduct of the Governors

and of the Authorities at Fez in quelling the riot in question, and in protecting the Jews, and warning you of the serious consequences that would ensue were the Jews to suffer in person or in property from any general attack of the Mussulmans, and further recommending that orders be given to the Governors and officials of the various towns in the Interior to guard against any such risings. In your said letter you recapitulate the substance of your letter of the 18th Ramadan, and you again expatiate in the evil conduct of the Jews, comparing their behaviour to the Christians, and pointing out how they are a source of constant vexatious questions of this description, whilst no such questions arise regarding Christians.

In reply I have to repeat what Sir J. D. Hay in his above mentioned letter already informed you of, that every Government is responsible for the maintenance of order and peace in this country, and the Shereefian Government cannot disclaim the responsibility for any riot that may occur in these dominions, by which the lives or property of it's subjects, of whatever creed, may be sacrificed.

The act of insubordination of the three Jews who tried to force their way into the Government buildings at Fez, was an isolated case, and there are no symptoms of general insubordination of the Jews throughout the Empire. Amongst the large number of Jews in this country, there must necessarily be many men of bad character, but the whole Hebrew community cannot be held responsible for isolated acts of a few of their coreligionists, nor can the Government on account of such acts disclaim responsibility for any unjust and exaggerated reprisals on the part of the Mussulmans, of which the Jews may be the victims.

The Shereefian government has shown itself capable of taking effective measures for the suppression of such tumults, and I am convinced that H. S. M., in his wisdom, and well known sense of justice and benevolent sympathy for his weaker subjects, will issue stringent orders to all his officers to take all necessary precautions for the immediate suppression of any similar ebullition of popular feeling that may occur on future occasions. Soldiers should be stationed in different parts of the towns, more especially in the neighbourhood of the Jewish quarters, to ensure peace and tranquility and to give immediate notice to the authorities, should the presence be required of a larger number of soldiers to disperse rioters.

Any British subject or person under British protection, who may be proved guilty of aggressive conduct likely to lead to a breach of the peace, will be severely punished on the fact being brought to the knowledge of the Consular Officer, and the Moorish Government can act similarly towards it's subjects without distinction of religion or class.

I will transmit a translation of your letter to H. M.'s Government, and will request that the substance be communicated to the principal Jewish Association in England in order that they may warn their coreligionists in this country to be very careful to

abstain from any conduct that may give rise to ill feeling on the part of their Mussulman fellow subjects.

I trust by these means and by a continuation of the prudent conduct of which the authorities at Fez have already given evidence, the public tranquility will not again be disturbed.

Peace

(signed) H. E. White

41

17 ביולי 1886. השגריר הבריטי במרוקו לשור החרץ. לולי היו השלטונות מרכאים את המהומה, היהודים היו נשחטים. מצדיק את הוזיר ביחסו ליהודים. נכבדי היהודים מגנים את ההתנהגות הבלתי מוסרית של כמה יהודים. יש גם נוצרים שאינם מתנהגים כשורה, וחושש משחיתת נוצרים. בשם הרב בפאס הוא אומר שלא רק מוסלמים הם קרובות של יהודים בעלי חסות, אלא גם יהודים שאין להם תעודות אלה.

FO 99/228

Tangier July 17 1886

The Right Honorable

The Earl of Rosebery

My Lord,

With reference to Sir John Drummond Hay's Despatch No 31 of the 13th ultimo reporting to your Lordship the occurrence of arising at Fez when, were it not for the energetic action of the Authorities in quelling the riot, the Jews of that town would probably have been severely handled and even massacred by the Mussulmans, and their houses sacked, I have the honour to transmit herewith translation of a letter I have received from the Vizir Cid Emfadr Garneet (June 21) complaining of the aggressive conduct of the Jews, and disclaiming responsibility for any acts of reprisal which may be resorted to by the Mussulmans.

As letters identic to the inclosed had been received by all the Foreign Representatives, the Spanish Minister, who since the departure of Sir John Drummond Hay has become the Doyen of the Diplomatic corps, invited his colleagues to meet at the Spanish Legation to take this letter into consideration and to decide on the terms of the reply to be given to the Vizir. At the meeting which was held in response to this invitation, it was unanimously resolved that the replies of all the Representatives should be in the same sense, but not identic; that Cid EI M'faddal Garneet should be informed that it cannot be admitted that the Government should hold itself irresponsible for disturbances by which the lives and property of it's Jewish subjects may be sacrificed; that the authorities had shown themselves competent to deal effectively with the riot in this case, and that if proper precautionary measures are

adopted, they would be in a position to prevent any future threatened disturbance, that though there may have been cases, in which Jews have been guilty of the conduct imputed to them in the Vizir's letter, these have been merely isolated cases and cannot be regarded as symptoms of insubordination of the part of the Jews generally throughout the Empire.

I inclose herewith translation of the letter I have addressed Cid El M'faddal Garneet (July 16) in the sense agreed upon at the meeting. I do not transmit the second letter of the Vizir (that of July 2nd) referred to in my reply to him, as it merely recapitulates the substance of the former letter, and expatiates at length on the misconduct of the Jews, whereby, he alleges they have incurred the hatred of the Mussulmans, in contrast, as he adds, to the Christians who by their general good behaviour, and fair dealing have won their regard.

Though the picture drawn by the Vizir of the conduct of the Jews is no doubt inapplicable to the Hebrew community as a whole, I fear that the conduct of many of them fully justifies the language held by the Vizir.

It will be within Your Lordship's recollection that Sir John Drummond Hay frequently pointed out the serious consequences that will some day ensue, if means cannot be found for checking the abuses of which many Jews are guilty, for the cruelties practised in many unfortunate Moors and the sufferings they have been made to endure to satisfy the usurious and frequently unfounded claims of Jews, especially of some of those who enjoy foreign protection, have certainly earned for them the hatred of the Mussulmans, who will not be slow to seize any opportunity that may be afforded them for taking vengeance on the community at large, and should such an opportunity unhappily arise, through the Government being paralysed by foreign complications or by internal revolutions, a general massacre of the Jews and Christians would probably ensue, for there would be no discrimination of sect in the part of the excited mob.

In writing thus of the Jews, I do not wish it to be understood, that they alone are guilty of such misdeeds; unfortunately there are Christians also who are not ashamed to resort to similar malpractices, but whilst the Jews are numerous throughout the Empire there are not perhaps half a dozen Christians residing in the interior.

I wish to add that by no one is the misconduct of these Jews more condemned than by the respectable classes of their own community, but even their Rabbis and Elders are powerless to prevent a state of affairs which they deplore.

In illustration of this I may mention two facts related at the above mentioned meeting of the Foreign Representatives. The French Minister. Mr Féraud informed us that when he was at Morocco on the occasion of his mission to the Court last year, a deputation of Jews waited upon him with a petition that he would request the Sultan to grant a piece of ground for the extension of the Jews' quarter. Mr Féraud made their wishes known to the Sultan, and H. M. directed that a plot of land

outside the town walls adjoining their quarter be delivered to the Jews for this purpose.

On Mr Férauds informing the deputation that the Sultan had graciously acceded to their petition, they asked that a condition should be made that no protected Jew should live in the new quarter, in order that in the event of a rising against the Jews, the Mussulmans should be able to distinguish between the protected and unprotected Jews and spare the latter.

Mr Diosdado, the Spanish Minister, stated, that some years ago, at a time when the subject of protection was under the consideration of his Government, he received a letter from a Rabbi of Fez, pointing out the danger arising to the Jews generally from the misconduct of those of their number who were under protection, and fretting that some day the Mussulmans, enraged at the ill-treatment they had suffered at their hands, would make an attack on the Jews generally. The Rabbi added that it was not only the Mussulmans, who are oppressed by the Jews under protection, but that many of their coreligionists also, who did not enjoy such protection, were frequently their victims.

I have the honour to be,

With the highest respect,

My Lord

Your Lordship's most obedient very humble servant

Herbert White

42

31 ביולי 1886. משרד החוץ לשגריר הבריטי במרוקו. מאשר קבלת מכתבו מה-17 ביולי יחד עם העתק מכתבו של הוזיר בהקשר למהומות נגד יהודי פאס, ומתלונן על התנהגות אגרסיבית של יהודים, ואין הוזיר מקבל אחריות לתוצאות. משרד החוץ מאשר צעדיו של נציגו בנדרן. (טייטה). FO 99/227

F[oreign] O[ffice] July 31 1886

D[raft] Mr White

Sir

I have to ack[nowledge] the receipt of your desp[atch]: No 45 of the 17th instant, in which you enclose a copy of a letter which you have received from the Vizir Cid El M'faddal in connection with the recent rising at Fez, complaining of the aggressive conduct of the Jews, and disclaiming responsibility for any acts of reprisal which might be restored to by Mussulmans, and a copy of a note which, in concert with your colleagues you have addressed to the Vizir in reply. I have to state that your action in this matter meets with my approval.

43

תגובת השגריר הבריטי במרוקו קירבי גרין לתזכיר של 'אגודת אחים' ב-3 בפברואר 1888 על הגבלות החלות על יהודים: האיסור לבנות בתים מעל גובה מסויים, ולא לרכוש קרקע מחוץ למלאח, חל רק בפאס.

FO 99/250

No. 5 They are not allowed to build houses above a certain height, nor to own property outside the Ghetto.

This is the case, I understand, at Fez, but in no other Moorish towns, and even at Fez there are Jews who have influence at Court, who possess fine houses.

44

11 בנובמבר 1897. מסגן הקונסול הבריטי בפאס לשגריר בריטניה במרוקו. על מינויו של רופא יהודי לשעבר בשם ש"מ גואטה בחור סוכן קונסולרי של ספרד בפאס. זה ביקר אצל המושל, ומסר את כתב ההאמנה, שניתן לו מהחזיר לענייני חוץ בטנג'יר. כמעט אין אזרחים או בעלי חסות ספרדית בפאס, ולא סחר עם ספרד.

FO 99/347

Fez, November 11, 1897

His Excellency Sir Arthur Nicolson K. G.

Sir

I have the honour to report to Your Excellency that Mr S. M. Güetta who has been for some years Jewish Doctor at Fez, called upon me today, and stated that he had been appointed Spanish Consular Agent here.

Mr Güetta visited the acting governor on the 8th instant and delivered his letter of credence from the Moorish commissioner for Foreign Affairs at Tangier but that visit has not been returned yet.

There are almost no Spanish subjects or proteges in Fez nor is there any Spanish trade to speak of. But occasionally had characters of the nationality sojourn here, and give much trouble and annoyance to the native Authorities, and to respectable Europeans as well. So the appointment of an official to control such people ought to prove of public benefit.

I have etc

(Signed) J. M. Macleod

18 בנובמבר 1897. משגריר בריטניה במרוקו לשר החוץ. מעביר לו העתק המכתב הנ"ל בקשר למינויו של הסוכן הקונסולרי היהודי בפאס.

FO 99/347

Tangier, November 18, 1897

Marquess of Salisbury K. G.

Foreign Office

My Lord

I have the honour to transmit herewith a copy of a despatch from the Vice Consul Macleod, announcing the appointment of a Spanish Consular Agent at Fez.

I have the honour to be
with the highest respect

My Lord

Your Lordship's most obedient humble servant

A. Nicholson

5 ביולי 1900. משגריר בריטניה במרוקו לשר החוץ. מודיע לו על רצח בעל חסות אמריקאית בפאס, הממשלה הסכימה שהקונסול הצרפתי יגבה את העדויות בקשר לרצח. סגן הקונסול הבריטי בפאס הודיעו שהעיר שקטה והיהודים סוגרים עצמם במלאת. אדם מצאצאי הנביא נורה ונפצע והדבר מחזק את זעם ההמונים בפאס.

FO 99/368

Tangier July 5, 1900

The Marquess of Salisbury K. G.

My Lord,

With reference to my despatch No. 103 of the 2nd instant, I have the honour to report that the United States Representative informs me that his government has accepted the offer of the French Minister that the French Consul should collect evidence in regard to the murder of the naturalized American citizen at Fez.

Her Majesty's Vice Consul writing on the 1st instant reports that the town is quiet and orderly, but the Jews still confine themselves to their Ghetto. The Moor who was wounded by the revolver shot is, I am informed, in a serious condition and the bullet was not yet entracted. He is a Shereef, or of the Prophet's descendants, and this fact probably increased the fury of the crowd. It also appears that an attempt only was made to turn the body of the murdered man. I doubt if the real truth of what actually occurred will ever be known, as evidence will certainly be conflicting and partial.

I have the honour to be with the highest respect

My Lord, your Lordship's most obedient humble servant

A. Nicholson

מפתח כללי לחיבור 'יהודי פאס בשנים 1873-1900'

גינצבורג כד לר לו לו מב עט
גרמני, גרמניה, גרמנים טו כ כא כד לח לט
מא ק
דרומנד האי ג'ון יו לר מרמח נה נט טא סב
סה סח סט ע עג'עה פא-פג פז צ צא צג קכב
קכג קלג קלו קלח קמא קמג קמד קמה קנא
קנב קנה קנו קנח קנט קסא
הלואה בריבית פט צ זה
הצרפתי אבנר ישראל כה כו ל לו לט נא נב
נט פ קלר קלו
הצרפתי אליהו נא נו
הצרפתי וידאל כח מא צח
ועד שליחי הקהילות יג יח מט סג סח פא
פב קנו
ועידת אלחזיראס יט
ועידת מדריד יז יח עב פא
ייד נא
חאפט' כו
חינוך לא-לג
חליצת נעליים פ-פו
חכמים כה-כט
חסות זרה טז סר-סט עא עב עה עו פא פד-פו
זה צח קמד קמו
חסן הראשון יא יד יט כ כח מה נא נו סה פא
פו פח
טנג'יר יב יד טז יח כ כא לא לח מא מח נ נב
נג נו נט ס סר-סו עו פ פד פה פח צ צב צט ק
קכ קכא קכה קכו קכט קלד קלה קלט קמה
ירושלים כט
כ"ח 'כל ישראל חברים' יג כד כח לא-לג
מ מה נא נג סד סו פ פא פג צ צב צו

אבן דנאן [משפחה] כה כו
אבן דנאן יצחק ל מב
אבן דנאן שלמה לב מא נו
אבנצור אהרן כט מט קכג
אבן צור יעקב כט
אבן צור רפאל כו לה מא נו נט
'אגודת אחים' יג יז יח כו כח לא לב מו מט
נא-נה סג סד סח פ-פג צ-צב צד צז קיז קכט
קלא-קלג קנו קסה
אזמור מח פ פב
אטיאס שלום צ
איטליה יח פה צו
אלבאז רפאל משה ל נו
אלג'יר, אלג'יריה יב יט לו מב נב פד-פו
אנגליה יב טו ל
אנקאווא אברהם כט
אפלאלו לח לט
ארץ ישראל יא
ארצות הברית יא יג לח מב עג פג צח ק קא
בוטבול אהרן כה
בירדוגו רפאל כט
בית כנסת כד כה
בית מרחץ מדיג קיז-קכה
בית קברות קכה-קלד
בן סמחון יוסף לב
בן עזריל שלמה לא
בן עטר יהודה נא
בן שמעון רפאל אהרן בן דוד כט נו
בריטניה יב טז מו מח נד סד ע פב צב צט ק
גיברלטר יב סז סח
ג'יהאד יט

מפתחות

כלכלה לזילט	עבד אל קאדר יב
כרמיה אדולף מו קיט	עלילה ק
לונדון יח כז מ מט סא סה סח פב פג פח	פארניטה שלמה לח
צט קב קמה	פורטוגל כב נח פו
מגפה ל מ	פליטים מא
מוגדור יב כג כט מב מט	פריס סה סו קב קמה
מוחמד ברגאש ס עא עד פה קיח קיט	צפרו ל מ מא
קכה־קכו קלו קמ קמו קנא	צרפת יב יג טו טז יח יט כב לט מה־מו נב
מוחמד הרביעי יא כ מה מט פד פח	ס־סב סד סו עא עב פה־פז צ־צב צו
מונטגיו שמואל יח	קאדי סד עד עט פז
מונטיפיורי משה יב יג יד סג פא פב פח	קהילה כט־ל
קיז	קונסוליות כא
מונסונייגו כז	קזבלנקה מח עג
מיסיונרים מא־מב	קנס סד
מכנאס יט כח מב סו פד	רבאט יב כו
מלאח כג כד סז פ פו צב צז צט ק	רופא מא מב
מלקות מה מז פו פז צב ק קיז	רצח, רציחות יב סג־עז צ צו צח־ק
מראכש יח כג מה נ פ פא פד צב	קמב־קנט
משאש חיים מב	שוחד סו
משפחה לג־לו	שריפה מ־מא
נישואין, נישואי בוסר לד לה לו מד מז נ נג	תאזה כח
סוליה נז	תורגמן מט
ספרד יב טו טז יט כב מ סז צד צה	תיטואן יב מח פ קמט
עבד אל רחמאן השני יב	תנאי עומר יד יח מד עח עט פב פד פז
עבד אלעזיז הרביעי יא יז יט מא מד מה פז	יב Morocco Relief Fund

חיוב יהודים במרוקו לחלוץ נעליהם בצאתם מהמלאח ובעוברם ליד מסגד

המקורות שלמן המאה ה-16 ועד העשור השני של המאה העשרים כותבים, שיהודים במרוקו היוצאים מהמלאח לרובע המוסלמי חייבים לחלוץ נעליהם, וללכת יחפים. היה זה אחד מאמצעי ההשפלה שהנהיגו בארץ זו, ושאינם כלולים בתנאי עומרי. עדות זאת חוזרת על ידי מבקרים אירופים, דיפלומטים ומיסיונרים שפעלו במרוקו, ואלה דיווחו שנוהג זה קיים בערים תיטואן, פאס, סאפי, מוגדור, תרודאנה, מראכש ודמנאט.¹

1 Leo Africanus, *The History and Description of Africa and of the Notable Things therein... done into English in the year 1600*, ed. by R. Brown, London 1896, p. 477; C.L. Marmol, *Descripcion general de Africa*, Granada 1573-1599, II, p. 91; J. Braithwaite, *The History of the Revolutions in the Empire of Morocco upon the Death of the Late Emperor Muley Ishmael*, London 1729, p. 199; T. Pellow, *The History of the Long Captivity and Adventures of Thomas Pellow in South Barbary*, London 1740, p. 12; id. *The Adventures of Thomas Pellow of Penryn, Mariner Three and Twenty Years in Captivity among the Moors*, ed. by R. Brown, London 1890, p. 37; O. Agrell, *Neue Reise nach Marokos Welche im Lande selbst Gesammelte... Nachrichten bis in das Jahr 1797 enthält... aus dem schwedischen übersetzt*, Nürnberg 1789, pp. 96, 260-262; W. Lempriere, *A Tour from Gibraltar to Tangier, Sallee, Mogadore, Santa Cruz, Tarudant and thence over Mount Atlas to Morocco*, sec. ed. London 1793, p. 154; F. Augustin, *Erinnerungen aus Marokko, gesammelt auf einer Reise im Jahre 1830*, Wien 1838, pp. 11-12; F. Pulsky, *The Tricolor on the Atlas*, London 1854, II, p. 193; H. K. von Maltzan, *Drei Jahre im Nordwesten von Afrika, Reisen in Algerien und Marokko*, Leipzig 1863, IV, pp. 53-55; A. Perrier, *A Winter in Morocco*, London 1873, p. 325; L. Pietsch, *Marokko, Briefe von den Deutschen Gesandtschaftsreise nach Fez im Frühjahr 1877*, Leipzig 1878, pp. 175, 242; J. D. Hooker & J. Ball, *A Journal of a Tour in Morocco and the Great Atlas*, London 1878, pp. 156-157; H. E. Colville, *A Ride in Petticoats and Slippers*, London 1880, p. 171; E. de Amicis, *Morocco, its People and Places*, translated from the Italian by C. Rollin, London 1882, p. 263; P. D. Trotter, *Our Mission to the Court of Marooco in 1880, under Sir John Drummond Hay, Minister and Envoy to H. M. the Sultan*, Edinburgh 1881, p. 278; E. Waltham, *Our Journey to Fez*, London 1882, p. 36; H. E. M. Stutfield, *El Maghreb: 1200 Miles ride through Morocco*, London 1886, p. 96; O. Lenz, *Timbuktu: Reise durch Marokko*, Leipzig 1892, pp. 140-141; G. D. Cowan & R. L. Johnston, *Moorish Lotos Leaves*, London 1883, p. 98; J. V. Crawford & A. C. Harris, *Morocco, Report to the Committee*

שמואל רומאנילי (1757-1814) ממגטובה שביקר במרוקו בשנים 1787-1790
כותב:

בעיר מיקניי"ס (מכנאס) פא"ס ומארו"ק עיר המלוכה היהודים אינם שוכנים בתוך העיר, רחובותיהם הם במגרש ולא יוכלו לבא העירה רק יחפים.
במקום אחר בספרו הוא הוסיף שהדבר חל גם בעיר סלא. אבל לא במגדוד שהיא עיר חדשה ושלושים וחמש שנה ליסודה, וכי לא קימו ולא קיבלו עליהם חוק זה מעולם. הכוונה שבערים מכנאס, פאס, מראכש וסלא היהודים הגרים במלאח ועוברים למדינה, החלק המוסלמי של העיר, עליהם ללכת יחפים, וכי זה נוהג קדום שיהודים קיבלוהו עליהם.

מ"ח פיצ'יוטו (Picciotto), מלונדון נשלח על ידי ועד שלוחי הקהילות (Board of Deputies) באנגליה, שהקים ועדה מיוחדת לעזרת יהודי מרוקו לאחר מלחמת ספרד מרוקו בשנים 1859-1860. הוטל עליו לברוק את מצבם של יהודי מרוקו ולהציע דרכי סיוע. התייחס בדו"ח שלו לגזירה זו. כשהותו בטנג'יר כתב ב-27 בנובמבר 1860 לג'וזף דרומונד הא (Drummond Hay) קונסול בריטניה במרוקו משנת 1845 עד 1860 ומאו ועד 1886 שגריר, על 'הנוהג הברברי' הקיים בערים פאס, מראכש, רבאט, אומור ועוד, כי יהודים היוצאים מהרובע שלהם חייבים לחלוץ נעליהם. הוא כותב שאין הדבר מחויב לפי הדת המוסלמית, ואינו מועיל לאוכלוסייה המוסלמית. והראייה שאין זה נוהג בערים טנג'יר, מוגדור ולא בכמה ערי חוף. המטרה היא השפלת היהודים. יש מהיהודים שבגלל זה אינם יכולים לצאת לעבודה. אבל אין פיצ'יוטו רוצה לבטלו, כי הדבר עלול לעורר התנגדות מצד קנאים מוסלמים, ותוצאותיו עלולות להיות חמורות יותר.²

במכתב ממכנאס 'לאגודת אחים' (Anglo Jewish Association) בלונדון משנת תרל"ו (1876) כותב שלום עמאר, בין שאר הגזירות המוטלות על היהודים 'בזיונות וחרפות וגידופין והליכת יחף'.

באיגרתו של הרב אבנר ישראל הצרפתי (1827-1889) לא' לאב, מזכיר 'כל ישראל חברים' (להלן כ"ח) בפריס ב-1879, משיב לשאלה על מצב היהודים בפאס, בענייני המסחר מתוך למלאח:

of the British and Foreign Anti Slavery Society, London 1886, p. 29; W. B. Harris, *The Land of an African Sultan - Travels in Morocco 1887, 1888 and 1889*, London 1889, p. 133; H. T. Finck, *Spain and Morocco - Studies in Local Colour*, New York 1891, p. 114; B. Meakin, 'The Jews of Morocco', *JQR*, 4, 1892, pp. 379, 381; R. Kerr, *Morocco after Twenty Five Years: A Description of a Country, its Laws and Customs, and the European Situation*, London 1912, p. 175; A. E. Thompson, *A Century of Jewish Missions*, Chicago 1902, p. 208; *Report*, 1853, p. 80; 1874, p. 94; *JJ*, 1870, p. 234; 1874, p. 94; 1888, p. 162; 1889, p. 131; 1895, p. 53; *JMA*, 1895, p. 53.

גרמני שביקר במראכש בשנת 1887. כתב שנשים יהודיות היוצאות מהמלאח חייבות לחלוץ נעליהן, אבל אם הן רוכבות על פרדות, מותר להן לנעול נעליהן: A. Stähelin, *In Algerien, Marokko, Palästina und am Roten Meere, Reiseskizzen*, Basel 1891, p. 258
שמואל רומאנילי, משא בערב, קמברידג' חרמ"ה, עמ' 39, 68. פיצ'יוטו: M. H. Picciotto, *Jews of Morocco, Report*, London 1860, pp. 9, 70

יש להם במסחר זה עמל מרובה כי צריכים ללכת לשכונות הגויים כמהלך חצי שעה יחיפי רגלים, בתקופת תמוז וביום סגריר.³
 אולוף אגרל (1832-1755 Olof Agrell) מזכיר הקונסול השוודי בטנג'יר ולאחר מכן סגן קונסול בשנות ה־90 של המאה ה־18, שכתב רשמיו עד 1797, ציין כי ניתן לקבל רשות לנעול נעליים תמורת תשלום מיוחד, וכי יהודי טנג'יר קנו זכות זו בחג הפסח תקנ"א (1791). היה זה בימי שלטונו של יזיד 'המזיד' (1790-1792).⁴ אולם אלה שלא השיגה ידם, ועברו על האיסור, נענשו בתליה ברגליהם או במלקות. הספרדי Eugenio Maria Romero שכתב את הספר הראשון על פרשת סוליכה הקדושה בטנג'יר, ציין כי מי שאינו חולץ נעליו בקרבת מסגד נענש במאתיים מלקות. גם מקורות מאוחרים יותר מאשרים מידע זה.⁵

חליצת נעליים ליד מסגד

לדברי הצרפתי מואט (Muette) שבשנים 1670-1681 היה שבי במרוקו, נגזר על היהודים בפאס ובמראכש לחלוץ נעליהם בעוכם ליד מסגד, ומי שאינו נוהג כך ילקה חמש מאות מלקות.⁶ מקורות שלאחריהם מאשרים עדות זאת. שמואל רומאנילי כותב:
 כל יהודי העובר לפני בית תפלת הערביאים יסיר נעליו מעל רגליו, ואוי לו אם ישכח או יעבור.
 ממקורות לועזיים ניתן להסיק כי גם בעוכם ליד מקום קדוש, קאדי או אישיות בממשל, עליהם לחלוץ נעליים.⁷

- 3 חל"ו: דוד עובדיה (עורך), קהלת צפרו, ירושלים תשל"ה, ב, מס' 675; אבנר ישראל הצרפתי, 'אגרת יחס פאס', בתוך: דוד עובדיה (עורך), פאס וחכמיה א, ירושלים תשל"ט, עמ' 89.
- 4 Agrell (n. 1), pp. 283-284, 308.
- 5 P. Paquignon, 'L'Agrell', pp. 260-261. לפי מידע מ־1836-1837 נענשו שני יהודים: 'Quelques documents sur la condition des Juifs au Maroc', *RMM*, 9, 1909, p. 120. מאחים מלקות על יהודי שלא חלץ נעליו בקרבת מסגד: E. M. Romero, *The Jewish Heroine of the Nineteenth Century – A Tale Founded on Fact*, translated from the Spanish, London 1839, pp. 37-38. בקטר אלכביר הולקו שני יהודים, יעקב חלפון ומשה בן מאמאן בן 70: *BMAIU*, July 1880, p. 169; Sept-Oct., p. 198; B. Meakin, 'How the Morocco Jews Suffer', *JC*, 1894, 3 Aug. p. 8.
- 6 G. Mouette, *The Travels of Sieur Mouette in the Kingdoms of Fez and Morocco during His 11 Years Captivity*, in: *A New Collection of Voyages and Travels*, London 1710, p. 101. ח"ו הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, ירושלים תשכ"ה, ב, עמ' 259.
- 7 רומאנילי, משא בערב (הע' 2), עמ' 371; Pellow 1890 (n. 1), p. 371; Agrell (n. 1), p. 262; Lempriere (n. 1), p. 61; M. L. Chenier, *The Present State of the Empire of Morocco*, London 1788, I, pp. 157-158; Ali Bey (Badia y Leblich), *Travels in Morocco, Tripoli, Cyprus, Egypt, Arabia, Syria and Turkey*, London 1816, I, p. 80; J. Riley, *An Authentic Narrative of the Loss of the American Brig Commerce Wrecked in the Western Coast of Africa in the Month of August 1815*, New York 1817, pp. 412, 455-456; A. D. Mordtman, *Kurze*

אנגלי שנסע ב־1785 עם הקונסול הבריטי במוגדור ושוב בשנת 1814 למרוקו כתב, שעל היהודים ללכת יחפים לא רק לפני שער של כל מסגד, אלא גם נוכח בתייהם של פקידי הממשל.⁸ אנגלי אחר שכתב באותן שנים ציין, שעליהם לנהוג כך בעוברים ליד ביתו של קאדי וליד בתייהם של מוסלמים מכובדים.⁹

בנימין השני שביקר במרוקו באמצע המאה ה־19 רשם: איש יהודי או נוצרי כי יעבור לפני בית תפילה לישמעאלים מחוייב לחלוץ נעליו ולעמוד בגליו ראש, והנערים זורקים על רגליו חרשי זכוכית ומעפרים אותו בעפר וטיט חצוצות.

המייסיונרים של האגודה הלונדונית להפצת הנצרות בין היהודים (London Society for Promoting Christianity amongst the Jews) שפעלו בין היהודים במרוקו החל בשנות ה־40 של המאה ה־19 ואילך, כתבו שנגזר על היהודים לחלוץ נעליהם בעוברים ליד מסגד, ליד ביתו של אדם קדוש, או 'גדול' ובית ספר בו לומדים את הקוראן. הכינוי 'גדול' כלל את הסולטאן ועושי דברו בממשל.¹⁰ השאלה המתבקשת היא, אם על היהודים לחלוץ נעליהם בעוברים מהמלאח למדינה, מדוע יש לחלוץ נעליהם משהם כבר יחפים? התשובה ניתנה על ידי תייר צרפתי שביקר במרוקו בשנים 1824-1828. והכותב בהקשר ליהודי תפילאלת:

Jews always go barefoot, perhaps to avoid the inconvenience of frequently taking off their sandals, which they are compelled to do in passing before a mosque or the door of a sherif¹¹.

Beschreibung von Maghrib el Aksa, oder Schilderung der Staaten von Marokko, Hamburg 1844, p. 9; W. von Löwenstein. *Ausflug von Lissabon nach Andalusien und in den Norden von Marokko im frühjahr 1845*, Dresden und Leipzig 1846, p. 143; Hooker & Ball (n. 1), pp. 156-157; L. A. E. Brooks, *A Memoir of Sir John Drummond Hay*, London 1896, pp. 130-131; T. M. Thomas, *A Scamper through Spain and Tangier*, New York 1892, p. 272; B. Meakin id. *The Land of the Moors*, London 1901, p. 319; Meakin (1892), (n. 1), pp. 379, 381; R. Le Tourneau, *Fes avant le protectorat: étude économique et sociale d'une ville de l'occident*, Casablanca 1949, p. 183

M. Keatinge, *Travels in Europe and Africa*, London 1816, p. 300 8

P. B. Lord, *Algiers, with Notices of the Neighbouring States of Barbary*, London 1835, II, p. 82 9

ישראל בן יוסף בנימין, ספר מסעי ישראל, ליק תר"ט, עמ' 125. *Jl*, 1841, p. 258; 1844, p. 279; 1845, pp. 55, 56, 225; 1851, pp. 47-48; 1858, p. 70; *Report* 1853, p. 80; *JMA*, 1895, p. 53 10
לפני כעשרים שנה היה נהוג בערים הפנימיות של מרוקו לבעוט ביהודים שלא חלצו נעליהם ולא שמום על ראשם בעוברים ליד מסגד: H. Ben Shahar, 'A Moroccan Note-Book, Tangier', *Menorah Journal*, XVIII, February 1930, p. 127
בשנות ה־50 אמרה למראינת, כי לפני שבאו הצרפתים אסור היה ליהודים לעבור ליד מסגד: "סטילמן, ממרוקו לשלומי, ירושלים תשמ"ג, עמ' 63.

R. Caillié, *Travels through Central Africa to Timbuctoo, and Across the Great Desert to Morocco, Performed in the Years 1824-1828*, London 1830, II, p. 189 11

מכאן שההוראה היתה בבחינת גדר או סייג, כשהמטרה העיקרית היא שבקרבת מסגד או מקום קדוש יחלצו נעליהם. חליצת נעליים במקום קדוש היא ביטוי של כבוד על דרך הפסוק 'של נעליך מעל רגליך כי המקום אשר אתה עומד עליו אדמת קדש הוא' (שמות ג, ה; יהושע ה, טו). על פי תקדים זה חולצים המוסלמים נעליהם לפני כניסתם למסגד ולמקום קדוש. היהודים שנאסר עליהם להיכנס למסגד ולמקומות קדושים, נדרשו לכבדם ממרחק ע"י חליצת נעליהם.

הפעילות הדיפלומטית לביטול הגזירה

האגודות היהודיות באירופה, כ"ח ו'אגודת אחים', ניסו להעביר גזירה זו באמצעות פניות לממשלות צרפת ובריטניה, כדי שאלה יפעילו השפעתן על הסולטאן. העיתונות היהודית באירופה פירסמה פרטים על הנושא. נסקור פעילות זו ונבדוק האם הצליחו לבטל אותה.

היוזמה הראשונה היא משנת 1860. ג'והן דרומונד האי כתב ב־2 ביולי 1860 לשר החוץ ראסל (Russel) שמטרת שליחתו של אלברט כהן מכ"ח למרוקו היא ביטול ההוראה.¹²

משה מונטיפיורי (1784-1885) שנסע למראכש כדי להיפגש עם הסולטאן מוחמד הרביעי (מלך מאוגוסט 1859 עד ספטמבר 1873), כתב ב־26 בינואר 1863 לעד שלוחי הקהילות באנגליה (שהוא כיהן בתור נשיאו משנת 1835 ועד 1874, ובשליחות הוועד הפליג למרוקו), כי

היהודים במראכש אינם רשאים ללכת ברחובות אלא אם כן הם יחפים. יהיה זה אירוע מעורר עבורם אם אצליח לשכנע את הסולטאן לבטל את ההפליה המשפילה הזו, ולזכות את כל נתיניו בשוויון ללא הבדל דת.

הוא חזר על כך במכתבו מ־24 בפברואר, והוסיף כי חליצת הנעליים מחויבת גם בערים הפנימיות. למרות שיהודי מרוקו סבלו מהפליות נוספות, הוא ציין דוקא פרט זה, כנראה משום שעשה עליו רושם רע במיוחד.¹³

לאחר שמונטיפיורי קיבל את הטהיר (הצהרה מלכותית) מהסולטאן ב־5 בפברואר 1864, שלפיו חייבים לנהוג עם היהודים, בהתאם לקוראן, הלכו יהודים לוויר הראשי כשהם יחפים. לשאלתם מדוע חלצו נעליהם, ענו: 'אנו רק יהודים, ועלינו לציית למנהגיהם של קדמונינו'. דומה שיש בכך מעין השלמה עם הגורל.¹⁴ יש להעיר כי במקרא הליכה ללא נעליים היא גם ביטוי של צער וכאב (שמואל ב, טו, 30; ישעיה כ, 4-2; ירמיה ב, 25). ואולי ראו היהודים נוהג זה שנכפה עליהם כביטוי של צער על עול הגלות.

FO 99/100 12

L. Loewe (ed.), *Diaries of Sir Moses and Lady Montefiore, Comprising their Life and Work as Recorded in their Diaries from 1812 to 1883*, London 1890, II p. 152 (A Facsimile of the 1890 edition introduced by R. Loewe, London 1983); H. Guedalla, *Refutation of an Article in the 'Jewish World' entitled 'Secret History of Sir M. Montefiore's Mission to Morocco in 1863-4*, London 1880, pp. 24, 33, 40.

JC, 1877, 28 Sept. p. 7 14

בידיעות שפורסמו ב־Jewish Chronicle החל משנת 1871, בדיווחים של כ"ח ו'אגודת אחים' נאמר, שיהודים חייבים לחלוץ נעליהם בערים פאס, אזור, תיטואן ומראכש. על מראכש כתב גם יוסף הלוי שנשלח מפרס מטעם כ"ח לבדוק את מצבם של בתי הספר בערי החוף, בדו"ח שפורסם בשנת 1876.¹⁵ אשר למסגדים, יש בידינו עדויות שונות: בדו"ח של מ' בן עוליל מנהל בית הספר של כ"ח בעיר לאראש, שפורסם במרס 1879 נאמר, שבעירו ובקסר אלכביר אסור ליהודים לעבור ברחוב שיש בו מסגד.¹⁶ בידיעות אחרות בשנים אלה נאמר שבמראכש ובערים הפנימיות מותר להם לעבור ליד מסגדים, אבל עליהם לחלוץ נעליהם.¹⁷

מההתכתבות סביב 1880 בין יהודים לכ"ח ולממשל הבריטי ניתן ללמוד שחלה החמרה בנדון בערים הפנימיות, ביחוד בפאס ובמכנאס, וכי מושלים מקומיים, בלחץ קנאים מוסלמים, הקפידו יותר על ביצוע הגבלות אלה והרחיבו אותן. במכתב מפאס ב־22 בפברואר 1880, נאמר בין השאר, שעל יהודי מכנאס נאסר לנעול סנדלים. דומה שהוראה זו מהמושל מטרתה לסחוט כסף. כדי להציק ליחפים, משליכים המוסלמים שברי זכוכית בדרכים בהם עוברים היהודים.¹⁸ אותה שנה יזמו יהודי פאס, עיר שאוכלוסיתה נודעה לשימצה ברוב קנאותה, בצעדים כדי לבטל את ההוראה המחייבת לחלוץ נעליים ברובע המוסלמי. פיליפ טרוטר (Trotter) שנלווה ב־1880 לדרומונד האי בביקורו אצל הסולטאן כותב, שמשלחת של יהודים ובראשם חכם, התייצבה לפני מספר ימים בפני הסולטאן חסן הראשון (שלט מספטמבר 1874 עד יוני 1894) לבקשו בין השאר להתיר להם לנעול נעליים ברובע המוסלמי באומרים: 'אנו חלשים, נשותינו רגישות, וחוק זה לוחץ עלינו'.

מתברר שחליצת נעליים נדרשה גם בשוק מחוץ לעיר. במכתב מפורט מפאס לכ"ח ב־12 במרס 1880 אשר חתמו עליו שמונה מחכמי העיר ותשעה 'גדולי הקהל', הם מנו מצוקותיהם, ואת אלה של יהודי תאזה ומכנאס. הם התלוננו על המושל בפאס, שהורה

כי החונים מחוץ לעיר שמסתחרים שם יהודים רבים, להכריח היהודים ללכת בשוק ההוא יחיפי רגלים. דבר שלא היה לעולמים (שלא היה בעבר) וכן הוה, ויהודי אחד שלבש מנעלו לעלות גבעה המלאה רגבי אבנים דקים, הוכה מכות אכזריות בלי חמלה, הכה ופצוץ.¹⁹

במחצית הראשונה של שנת 1880 הריצו ראשי כ"ח ו'אגודת אחים' מכתבים

- 15 שם, 8 בספטמבר 1871, עמ' 8; 4 באוגוסט 1876, עמ' 9; 28 בספטמבר 1877, עמ' 7; 5 בנובמבר 1880, עמ' 9. רי"ח של יוסף הלוי: *Bericht*, 1876, II, p. 89. כתוצאה מההליכה בחום, רגליהם של היהודים סדוקות: *Bericht*, 1880, I, p. 30.
- 16 *BMAIU*, Mars 1879, p. 64; *JC*, 1882, 10 Oct. p. 11
- 17 *JC*, 1882, 20 Oct. p. 11
- 18 FO 413/4, p. 107; FO 99/196 תעודה מ־28 במרס 1877: FO 99/179
- 19 Trotter (n. 1), pp. 176-177; א' בשן, מחניים — רבעון למחקר להגות ולתרבות יהודית, א, תשנ"ב, עמ' 216-223.

לאישים שונים כדי לשכנעם להמשיך בשיטת החסות של מדינות זרות, לקראת ועידת מדריד שאמורה היתה להתכנס במאי אותה שנה, כדי לדרון בנושא החסות לנתינים ממרוקו שלפי התנאים אינם זכאים לכך. בין השאר כתב א' לוי, מזכיר 'אגודת אחים' כי אם תוסר החסות מאלה שרכשו תעודות, יסבלו יהודים בין השאר מכך שייאלצו ללכת יחפים ליד מסגדים וב'ערים הקדושות' גם בשאר חלקי העיר. כוונתו לערים פאס, מראכש וואזאן.²⁰

חבר הפרלמנט הבריטי היהודי סרג'נט ג'והן סיימון נפגש עם שר החוץ הרון גרנוויל (Granville) והתלונן בפניו כי היהודים במרוקו, הגברים וגם הנשים, נאלצים ללכת יחפים בערי מרוקו.²¹

ב-28 באפריל 1880 פנו משה מונטיפיורי וג'והן סיימון הנ"ל, שניהן בתור סגן נשיא 'אגודת אחים', לשר החוץ הבריטי גרנויל בתזכיר מפורט על מצבם של יהודי מרוקו. הם ביקשו ששלושה נושאים יובטחו על ידי הצהרה של הסולטאן:

א. יוקמו בתי משפט מיוחדים לבלתי מוסלמים ובהם תהא עדותם קבילה (בניגוד לבית הדין השרעי שבו אין עדותם קבילה כל אימת שמפלילים מוסלמי).

ב. תימנע ממושלים מקומיים הזכות להלקאה או לעינויים גופניים.

ג. אילוצם של בלתי מוסלמים ללכת יחפים יהיה בלתי חוקי.²²

שר החוץ הבריטי העביר לשגרירו במרוקו דרומונד האי את הנושא לטיפול. הוא קיבל גם פנייה ישירה מ'אגודת אחים' בנושא זה. השגריר פנה לסולטאן.²³

ב-5 במאי 1880 ענה הוזיר הראשי מוחמד בן מוחסר לדרומונד האי, ובו הגיב על התנכלויות שונות כלפי היהודים, וביניהן שהם נאלצים לחלוץ נעליהם בערים פאס ומכנאס. לדבריו, זהו נוהג קדום בערים מסוימות שיהודים קיבלו על עצמם כאשר הורשו להתיישב בממלכה הזו, והם התחייבו לקבלו. ואם הדבר יבוטל, אז גם התנאים ('תנאי עומר') יבוטלו. כלומר חיייהם ורכושם של היהודים מובטח כל זמן שהם שומרים על תנאי ההגבלות וההשפלות הכלולים ב'תנאי עומר', וזו אחת מהן. ואם הדבר יבוטל, גם ההתחייבות מצד השלטונות לשמור על חיייהם, מבוטלת.

הטעות בדברים הנ"ל היא שחליצת נעליים אינה כלולה ב'תנאי עומר' וזו הוראה מלכותית חדשה. ואמנם הטיעון של הוזיר לא שכנע את האגודות היהודיות בלונדון, וכישיבת ב' 17 ביוני 1880 החליטו על שיגור מכתב תגובה לשר החוץ הבריטי שנכתב ב' 22 בו. הם דחו את ההנחה שהאוכלוסיה המוסלמית תתנגד לביטול הנוהג של חליצת הנעליים, וכי הדבר עלול להתנקם ביהודים. והראייה שלפני כמה שנים בעקבות התערבות יהודים ונוצרים מאנגליה, ביטל המושל של העיר אזמור את ההגבלה הזו, ולא היתה כל התנגדות מצד האוכלוסיה לנטישת 'מנהג ברברי' זה. על

20 FO 413/4, p. 74; BMAIU, Mai 1880, p. 128

21 Serjeant John Simon, JC, 1880, 28 May, p. 9 (1897-1818) יהודי רפורמי, שופט יהודי ראשון בלונדון החל ב-1858. חבר הפרלמנט בשנים 1868-1888. נאבק למען אמנציפציה של היהודים באנגליה. אחד המיסדים של 'אגודת אחים' ב-1871, וחבר הוועד הפועל שלה.

22 AJA, 1879-1880, pp. 33-36; 1880-1881, p. 59; LCD, 1881, p. 47

23 ההתחסות היא ליהודי מראכש: AJA, 1880-1881, p. 57

תקדים זה הסתמכו מונטיפיורי והנרי דה וורמס נשיא 'אגודת אחים' שהתערבותה של ממשלת בריטניה עשויה להועיל לביטול הגזירה הזאת.²⁴

הרשימה המפורטת ביותר, של קהילות שבהן נאלצו יהודים לחלוץ נעליהם בעוברם לרובע המוסלמי, מיום 20 במאי 1880, נשלחה ע"י שר החוץ גרנויל לדרומונד האי, כתגובה למכתבם של ראשי שתי האגודות בלונדון ב-28 באפריל, שפנו לשר החוץ בבקשה לפעול אצל הסולטאן לביטול הפקודה המחייבת יהודים ללכת יחפים. פאס, מראש, ואזאן, קסר אלכביר, צפרו, דברו, אזור, סלא, מכנאס, תרודאנת, תפילאלת, ומקומות קטנים בפנים הארץ.²⁵

הבעיה לא באה לידי פתרון, והמועצה המשותפת של ועד שלוחי הקהילות ו'אגודת אחים' בלונדון שוב המשיכה בטיפול בנושא זה גם ב-1881. כפי שפורסם ב-6 במאי אותה שנה, הוחלט על ידי המועצה הנ"ל להעיר תשומת לב הממשלה על ידי שליחת תזכיר נוסף. כי חודשה הפקודה בפאס.²⁶

עמדתו של שגריר בריטניה במרוקו

דרומונד האי שהיה בעל נסיון וקשרים עם השלטונות והכיר את החוגים השונים במרוקו, סבר שבנושא זה שבו האוכלוסיה תובעת ביצועו, לא כדאי ללחוץ על הסולטאן, ובכך לסבך את חיי היהודים ורכושם. ניכר שהוא הושפע מהנימוק שהועלה על ידי פיצ'יוטו ועל ידי מוחמד בן מוחתסר ב-5 במאי 1880 שהוזכר לעיל. יחד עם זאת הגיע למסקנה, כי היות ובשנה האחרונה ההתנכלויות ביהודים צומצמו, והקנאות פחתה, הוא ינצל את ההזדמנות המתאימה כדי להמליץ בפני הסולטאן על ביטול הנוהג שהונהג תוך כניעה למוסלמים הקנאים. תווה דעתו זו העביר לשר החוץ שאישרה במכתבו לשגריר והעתקו לאגודות היהודיות, (23 במאי 1881) במטרה להרגיען.²⁷ (נספח 1).

מכתב ברוח זו נכתב שוב על-ידי שר החוץ הבריטי ב-15 ביוני, בצירוף העתק מכתבו של דרומונד האי בנדון שנשלחו ל'אגודת אחים' בלונדון. יומיים לאחר מכן אישר מזכיר האגודה א' לוי את קבלתם ושביעות רצונו מהחלטתו של דרומונד האי.²⁸

האם חל שינוי בשנים הבאות

גם בשנים הבאות לא חל שינוי. מ' בן עוליל שהוזכר לעיל, דיווח ב-1882 על יהודי פאס לקראת פתיחת בית ספר של כ"ח בעיר. לדבריו, בין ההשפלות החלות עליהם

24 המכתב ב-22 ביוני: שם, עמ' 46-49.

25 FO 99/197

26 שם; 6 May 1881, JC, בכ"ח אייר תרמ"א פורסם ב'החכצלת' כי יהודים במרוקו נאלצים ללכת יחפים, ולדעת הועד הפועל של 'אגודת אחים' יש לפנות לסגן שר החוץ שיואיל להתערב.

27 FO 99/200; AJA, 1881-1882, p. 39

28 FO 99/200

התרשם שלילית ביותר מהחובה לחלוץ נעליים, כי בחורף קר ורטוב ובקיץ האדמה והחול לזהטים.

לפי מידע שפורסם בספטמבר 1884, חודשה הגזירה הישנה. יהודים כנראה מצאו דרך להתחמק ממנה, והוזיר הראשי נזף בהם על שלא צייתו להוראה.²⁹ בכתבות שפורסמו ב-"Jewish Chronicle" ב-14 במרס וב-30 במאי 1884 על יהודי מרוקו, מתואר נושא זה בהרחבה. פניית האגודות היהודיות והדיפלומטים הזרים במשך שנים לסולטאן לבטל הוראה זו לא נענתה. היה חשש שאם תבוטל, יתגפלו ההמונים על היהודים, ואין בכוחו של הסולטאן למנוע זאת.

בעיר ואזאן בצפונה של מרוקו, שהיא קדושה ותושביה קנאים מוסלמים, נאלצו היהודים, לפי מידע מ-1884, לחלוץ נעליהם במרחק חצי מיל מחומת העיר לכל יטמאוו. יהודים זקנים וחולים היו מכסים רגליהם בגרביים עד שהתגלו, ומוסלמים הציקו להם. יהודי המקום פנו לסידי מוחמד, בנו הבכור של השריף בואזאן, וזה התיר להם לנעול נעליים. הוא אמר להם שאם המושל יציץ להם, הוא יגן עליהם. שגריר צרפת במרוקו מ' אורדגה (Ordega) יעץ את העצה הנ"ל לבן השריף. הוא גילה פתיחות יותר מהסולטאנים. השריפים של ואזאן שהתייחסו לצאצאי 'הנביא', זכו ליוקרה רבה הודות למעמדם הדתי. הם לא הגיעו לשלטון והיו המתחרים של השריפים מבית פילאלי שבידם השלטון. זהו מקרה חריג ולא ידוע כמה זמן נמשך.³⁰ "מטלון, מנהל בית הספר לבנים בטנג'יר, כתב לנשיא כ"ח ב-25 בספטמבר 1884, על מצוקתם של יהודי דמנאת (כ-120 ק"מ מזרחית למראכש). זו קהילה בת 600-700 נפש. כפי שמסר לו דוד עמר מדמנאת, שבא לטנג'יר בשליחות הקהילה, המושל מציק להם כבר כשמונה שנים, ובין השאר הם חייבים לחלוץ נעליהם בצאתם מהמלאח.³¹

תקוותו של דרומונד האי לנצל הודמנות לביטול ההוראה, לא נשאה פרי. לפי עדות שנמסרה לאספה של 'אגודת אחים' ב-1885 על ידי יהודי ממרוקו שבא ללונדון, מאלצים ההמונים את היהודים ללכת כשהם יחפים.³² לפי ידיעה שפורסמה ב-25 בדצמבר 1885 הודיע הסולטאן לפני עשרה ימים שיהודים חייבים לחלוץ נעליהם במראכש. לאחר מספר שבועות נודע שמושל מראכש חידש חובה זו, חליצת הנעליים גרמה לא רק לאי נעימות וסבל, אלא במקרה אחד גם למוות. יהודי בפאס, שמחט חדרה לרגלו בתחילת 1886 לקה בדלקת וסופו שנפטר.³³

יחסו האדיש של הסולטאן נוכח התופעה במראכש ובמקומות אחרים, האץ בשנת 1886 את המועצה המשותפת של שתי האגודות היהודיות בלונדון לפנות שוב לשר החוץ כדי שיפעיל השפעתו על הסולטאן לקיים את הטהיר שניתן למונטיפיורי על-ידי מוחמד הרביעי. העתקים מהמכתב הופצו לשאר הנציגים הדיפלומטיים

29 ספטמבר 1884: 19, p. II, 1882, *Bericht*; 29, p. 1884-1885, *BAIU*. נזיפת החיר הראשי: 11, p. 1884, *JC*.

30 6, p. 30 May, 1884, 7, p. 14 March, 1884, *JC*.

31 D. Littman, 'Jews under Muslim Rule in the Late Nineteenth Century', 75-76, nos. 35-36, 1975, *WLB*, 28.

32 11, p. 6 Nov. 1885, *JC*.

33 6, p. 26 Jany, 1886, 13, p. 25 Dec. 1885, 12, p. 27 March, 1885, *JC*.

במרוקו. התחושה היתה שחלה הרעה במצב היהודים במקום ולא שיפור. במשך שנים נאחזו האגודות היהודיות באירופה בהבטחה שניתנה בט'היר זה, אך ללא הועיל.³⁴ ב־3 בפברואר 1888 נמסר לשר החוץ על ידי שתי האגודות הנ"ל מסמך הכולל 27 הפליות והשפלות החלות על יהודי מרוקו. בסעיף השלישי נאמר שכאשר יהודים עוזבים את המלאכה, הם נאלצים ללכת יחפים וגלויי ראש עד שחוזרים למלאכה. בהמשך נאמר שהמוסלמים משתעשעים בכך שמשליכים פחם בוער בדרך שבה עובר היהודי היחף, שברי זכוכית וחומרים אחרים הפוצעים או שורפים את הרגליים.³⁵ בתגובה של ויליאם קרבי גרין (W. Kirby Green), השגריר הבריטי אחרי דרומונד האי נאמר, שהדבר חל רק בערים הפנימיות, וגם בהן אינה תופעת קבע. דבריו מאוששים על ידי מקורות שונים, והדבר היה נתון להחלטה של מושל מקומי. גם החובה לחלוץ נעליים ליד מקום קדוש היתה תלויה בשרירותו של המושל. בתיטואן למשל, בוטלה חובה זו לאחר מלחמת ספרד מרוקו ב־1859-1860, כשהעיר נכבשה על ידי ספרד והוחזרה למרוקו תמורת תשלום גבוה. אבל היא חודשה שוב כפי שנמסר באפריל 1893.

בקבלת הפנים לסולטאן חסן הראשון בביקורו בתיטואן בספטמבר 1889, הלכו לקראתו גברים ונשים יהודים שנשאו דגלים וקראו קריאות ברכה לסולטאן. הם נדרשו לחלוץ נעליהם. אצל המוסלמים חליצת נעליים היא ביטוי של כבוד, ואילו היהודים ראו זאת כגזירה וכחלק מתנאי ההשפלה.³⁶

בטנג'יר ובערי חוף

בשנות ה־70 של המאה ה־19 היו הקלות בקשר להגבלה זו ואחרות בטנג'יר ובכמה ערי חוף, הודות לנוכחות אירופית. בידיעה מ־28 במרס 1877 נאמר שבניגוד ליהודי טנג'יר, אחיהם בפאס בצאתם מהרובע שלהם חייבים ללכת יחפים.³⁷ סמך לכך גם ממכתבו של דרומונד האי ב־30 בדצמבר 1879 'לאגודת אחים'. לדבריו חל שיפור בשנים האחרונות במצבם של יהודי טנג'יר הודות לגידול במסחר ונוכחותם של קונסולים זרים. לדבריו: 'לפני 33 שנים יהודים נאלצו לחלוץ נעליהם בעוברם ליד מסגד בטנג'יר, ואילו עתה שופר המצב'.³⁸

בסוף המאה ה־19 ותחילת ה־20

מתקופה זו אין מידע חד־משמעי. ב' מיקין (B. Meakin), שחי במרוקו, היה בקי במתרחש בארץ זו, ופרסם כמה חיבורים עליה. לדבריו בערים הפנימיות על היהודים

³⁴ AJA, 1886, pp. 33-34

³⁵ AJA, 1888, p. 24; FO 99/250

³⁶ JC 1889, 20 Sept. p. 11, 1893, 24, 28 April, 12 May

³⁷ FO 99/179 : 1877 במרס 28; Perrier (n. 1), p. 325

B. Meakin, *Life in Morocco and Glimpses Beyond*, London 1905, pp. 16-17;

O. Artbauer, *Kreuz und Quer durch Marokko*, Stuttgart 1911, p. 21

³⁸ FO 413/4, p. 49

ללכת יחפים מחוץ למלאח. לעומת זאת, לדברי אנגלי שביקר ב־1892 במרוקו, גזירה זו היא נחלת העבר, ואילו החובה לחלוץ ליד מסגד קיימת גם עתה. לעומת זאת, לפי דיווח בכר אייר תרנ"ד (1894) נתחדשה הגזירה הישנה שכל יהודי העובר ליד מסגד עליו לחלוץ נעליו.³⁹

לפי דו"ח מתחילת המאה העשרים שנמסר בידי איש שנשלח למרוקו לבדוק את מצבם של היהודים, הגזירה חלה רק על יהודי פאס, בהיותה עיר קדושה, ו'אסור שכופרים יחללוה בנעליהם'. ואילו בערים אחרות האיסור הזה כבר בוטל. אולם לפי מקורות אחרים בשנים אלה, הדבר חל גם על ערים אחרות.⁴⁰

היה זה כימי הסולטאן עבר אלעזיז הרביעי שעלה על כסאו בגיל 14 בשנת 1894 ושלט עד 1908. שנות מלכותו הצטיינו בחולשה ובחוסר יציבות, קרבות בין שבטים, התערבות ותחרות של מדינות אירופה על השליטה במדינה חלשה זו. מהומות ותסיסה נגד צרפת שכבשה ב־1907 את אוג'דה, קזבלנקה ורבאט. היתה תביעה להדיח את הסולטאן, והאיבה נגד הנוצרים והיהודים גברה.⁴¹

ב־1907 חייב מושל מראכש את היהודים היוצאים מהמלאח לחלוץ נעליהם. העובדה שהדבר חייב פקודה אומרת שלא נשמר בקפדנות.⁴² בשנה זו ואחריה חלה הרעה במצבם של היהודים שהתבטאה גם במצוקה כלכלית ובגזירות.⁴³ באגרת שכתב הרכ אברהם עמאר ממכנאס, בכ"ד אדר תרס"ח (26 בפברואר 1908) ונשלחה לאברהם ריבי, מנהל בית הספר לבנים בטנג'יר, כדי שימליץ בפני

Meakin, in: *JC*, 1891, 13 Nov. p. 12 39

'Formerly the Jews throughout the country were compelled to walk barefoot, when they ventured into the Medinah or Moorish quarter, and always when passing a mosque'. S. Bonsal, *Morocco as It Is*, London 1893, p. 315. בכ"ו אייר תרנ"ד פורסם כי 'נתחדשה הגזירה הישנה שכל יהודי שעובר ליד מסגד עליו לחלוץ נעליו: 'האור', גליון לב, עמ' קכ.

M. Landenberger, *United States Diplomatic Efforts on Behalf of Moroccan Jews: 1880-1906*, New York. 1981, p. 202. בפאס: *JC*, 1900, 3 Aug. p. 8. בערים אחרות חוץ מטנג'יר: Meakin, *JC*, 1901, 10 May, p. 13; 1906, 16 March, p. 14. לפי ידיעה שפורסמה ב'החבצלת' ג אלול תרס"ב, על היהודים במרוקו ללכת יחפים ברובע המוסלמי נוסף לתשלום מס גולגולת.

קרבות בין שבטים, לפי מקור מ־30 בספטמבר 1899: FO 99/361. ג'יהאד הוכרז נגד צרפת על ידי תושבים בהרי האטלס, ויש סימנים שיוכרז בכל מרוקו. כך דיווח מקלין, סגן הקונסול הבריטי בפאס לשגריר ניקולסון ב־4 ביוני 1900: FO 99/368. על השנים 1894-1912 במרוקו: H. Terrasse, *Histoire du Maroc des origines à l'établissement du Protectorat français*, Casablanca 1950, II, pp. 380-400. כיבוש אוג'דה, קזבלנקה ורבאט על ידי צרפת: ר' עובדיה, פאס וחכמה, א, עמ' 204-205; H. D. Nelson, *Morocco: A Country Study*, Washington 1978, p. 47.

M. Kenbib, *The Impact of the French Conquest of Algeria on Morocco (1830-1912)*, Hespéris Tamuda, 29, 1991, p. 59.

E. Burke, *Prelude to Protectorate in Morocco, Precolonial Protest and Resistance 1860-1912*, Chicago 1975, p. 105 42

N. D. Harris, *Europe and Africa*, Boston 1927, p. 294. הרעה במצב היהודים: A. Elmaleh, *Ost und West*, XI, 1911, p. 367 43

ראשי כי"ח בפריס לקבל סיוע חומרי, נאמר: מאז שהתחיל בעירו המרד נגר עבד אלעזיז, יהודי המקום במצוקה גדולה, והוא מונה אותן. ראשית, כי גזרו עלינו ללכת "יחף", ובוזה תם כבודינו, ונכרת אוכל מפיות אלפי אחינו בני ישראל, אשר לא יוכלו ללכת יחף, ולסבול בושה'. לאחר מכן מנה צרות אחרות (נספח 2).

מנהיגי קהילת ואזאן פנו ב־28 ביוני 1908 לכי"ח במכתב בו ביקשו עזרה במצוקתם. הם כתבו בין השאר:

אנחנו מדוכים ומעונים תחת הישמעאלים באיבוד הגופות ובאיבוד הממון, ואין מציל מידם. וכעת גברה שנאתם עלינו ויוסיפו לחטוא בהסרת המנועלים והריסת בתי הכנסת.⁴⁴

אירופי ששהה בפאס בתחילת מלכותו של מולאי חאפט', שהוכרז בתור סולטאן ב־23 באוגוסט 1908, כתב: 'בעבר נאלצו יהודים ללכת יחפים, ולמרות שבערי החוף עתה אין זה כפרי, בערים הפנימיות לא יעז יהודי לעבור ליד מסגד כשהוא נועל נעליים'.⁴⁵ מקורות לועזיים אחרים מהעשור הראשון ותחילת השני, חוזרים על החובה שחלה על היהודים לחלוץ נעליהם ביוצאם מהמלאח. בספר שפורסם ב־1911 על החליפות של המגרב נאמר, שלעתים מוצאים היהודים פחם תחת רגליהם כדי שרגליהם ייפגעו.⁴⁶

כניסה לארמון המלכות

במכתבו של אברהם אלמאליח, מנהל בית הספר בפאס, לנשיא כי"ח ב־30 בינואר 1911, התייחס לפנייתו של הרב וידאל הצרפתי מפאס לנשיא הנ"ל, בבקשה שישפיע על הוזהר לענייני חוץ השווה עתה בפריס, לשם ביטול ההוראה המחייבת יהודים לחלוץ נעליהם בהופיעם בחצר המלכות. וכי עמידה במשך שעות בחצר שאדמתה רטובה בחורף או חמה בקיץ גורמת לסבל. הרב וידאל שהופיע כמה פעמים בשליחות הקהילה בחצר המלכות, חזר לעתים כשהוא חולה. לדעתו, אין סיכוי שהסולטאן ירשה ליהודים להיכנס לחצר הארמון עם נעליהם. גאוותו לא תרשה זאת, והדבר מנוגד לתפישה המוסלמית באשר ליחסים עם היהודים. אבל ניתן להשיג זאת על ידי מאמצי היהודים.

M. M. Laskier, 'The Jews of Morocco and the Alliance Israélite Universelle: Selected Documents', *East and Maghreb*, III, 1981, p. XVI

'Formerly they were compelled to walk barefoot, and although in the coast towns this is not now compulsory, in the interior no Jew dares to walk past a mosque with his shoes on' L. Harris, *With Mulai Hafid at Fez, Behind the Scenes in Morocco*, London 1909, p. 192

E. Ashmead-Bartlett, *The Passing of the Shereefian Empire*, Edinburgh and London 1910, p. 272; D. Mackenzie, *The Khalifate of the West; Being a General Description of Morocco*, London 1911, p. 61

Artbauer (n. 37), pp. 24-25; W. B. Harris, *Morocco that Was*, Boston 1921 (repr. 1970), pp. 133, 219; E. Ubach & E. Rackon, *Sitte und Rechi in Nordafrika*, Stuttgart 1923, p. 15

הכותב ציין שהוא עודד יהודים, תושבים או אזרחי מדינות זרות, שיכנסו לחצר הארמון בנעליהם. הוא גם הציע ללוותם בביקורם הראשון. להערכתו, במשך הזמן ייעלמו ההבדלים בין יהודים נתיני הסולטאן ובין בעלי חסות זרה, ולכל היהודים תהיה זכות להיכנס בנעליהם לחצרות הפנימיים של הארמון. הכותב לא ראה אומץ מצד היהודים, גם מאלה שנילוו אליו, לעבור את המפתן של חצר הארמון בהיותם נועלים נעליים.

מסקנתו כי יש תקווה שעם חדירת רוח מודרנית לעולם המוסלמי, הפליה זו על היהודים תיעלם.⁴⁷

הגזירה והחרפה הכרוכה בכך נמשכה עד לשנת 1912. הדבר בוטל רק הודות למשטר החסות הצרפתי.⁴⁸ הרב שאול אבן דנאן יליד פאס, ראש בית הדין הגבוה ברבאט והרב הראשי של יהודי מרוקו מ-1949 עד 1964, כתב בהסכמה לספרו של ר' יוסף בן נאיים, 'מלכי רבנן', ירושלים תרצ"א:

גזרת חק היתה ליהודים כמאדוק, שבלכתם חוץ לתחום המושב יחפים ילכו לא ישנו בלכתם, והעובר דמו בראשו, הלחץ המר הזה הוסר אז ליהודים בעת התפתחה ארץ מארוק לתושבי אירופא... וירבו הימים וה' פקד את עמו וירא בשפלותם בהושעה רבה. הממשלה הצרפתית, ממשלת החופש והמדע פרשה כנפיה על תושבי מארוק, ותביא את העם לחסות בצל עזוה, העם היהודי הסיר אז בגדיו הצואים, בגדי העבדות, וילבש מחלצות בגדי החופש והדרור.

אזרחים זרים ובעלי תעודות חסות

הבעייה שהתעוררה מדי פעם היתה האם ההגבלות החלות על יהודי מרוקו חלות גם על יהודים אזרחי מדינה זרה וכן על יהודים שרכשו תעודות חסות של מדינה זרה. לפי ההסכמים בין מרוקו לבריטניה ב-1856, לספרד ב-1861, צרפת ב-1863, הותר לנציגיהן הדיפלומטיים במרוקו להעניק תעודות חסות לנתיני הסולטאן המכהנים בסגל הדיפלומטי ומשרתים אותו. נושאי תעודה זו משוחררים מתשלום מס גולגולת ומההגבלות החלות על הדמים. נוסף לאלה היו אחרים ביניהם יהודים שלא שירתו את הדיפלומטים ורכשו תמורת תשלום תעודות חסות.⁴⁹ גם אצל בעלי החסות עלתה הבעייה של חליצת נעליים. לפי אולוף אגרל, הסולטאן (מוחמד אבן עבדאללה שלט

47 Littman (n. 31), pp. 75-76. חליצת נעליים למבקרים בארמון הסולטאן היא מכללי הנימוס גם במאה ה-20. כשביקרה משלחת יהודית אצל המלך מוחמד החמישי (שלט בשנים 1927-1961) הוא שתור אותם מחוכה זו: ר' אסרף, יהודי מרוקו: תקופת המלך מוחמד ה-5, תל אביב 1997, עמ' 206.

48 R. K. Neumann, *Ost und West*, XII, 1912, p. 481

49 E. F. Cruickshank, *Morocco at the Parting of the Ways, The Story of Native Protection to 1885*, Philadelphia 1935; M. Kenbib, *Les protections étrangères au Maroc aux XIXe siècle début du XXe*, Paris 1980; id. 'Structures traditionnelles et protections étrangères au Maroc au XIXe siècle', *Hespéris Tamuda*, 22, 1984, pp. 79-101

בשנים 1757-1790) הכריז כי האיסור על נעילת נעליים בחלקים המוסלמים של הערים, אינו חל על יהודי מארצות נוצריות.⁵⁰ אולם לא היתה עקביות בנידון, וגם יהודים בעלי מעמד דיפלומטי חלצו נעליהם. רופא צבאי בריטי ששירת בגיברלטר ונשלח לפאס ב־1806 כתב, שיהודי שכיהן בתור סגן קונסול, חלץ מנעליו בעוברו ליד מסגד, דבר שהנוצרים באותו תפקיד אינם חייבים לעשות. אברהם בן סערון בעל חסותה של צרפת סירב ב־1849 לחלוץ נעליו ליד מסגד בטנג'יר, והדבר גרם לעימות בין נציגי צרפת לממשל של מרוקו.⁵¹

ג'ימס ריצ'רדסון (Richardson 1806-1851) שערך מסעות בצפון אפריקה בשנות ה־40 של המאה ה־19 כותב שלפני שנים הורה הסולטאן שיהודים הבאים מאירופה דינם כאחיהם בממלכתו, אבל בפועל התעלמו מהוראה זו. הוא מספר על יהודי יליד בריטניה ששאל סגן קונסול בריטי האם עליו לחלוץ נעליו בהופיעו בפני הסולטאן, ואם יעשה כך האם ישללו ממנו זכויותיו בתור יליד בריטניה. כוונתו שאם יחלוץ נעליו, יגלה זהותו היהודית, ויחול עליו הנהגה המחייב יהודים מקומיים. הדיפלומט לא ידע מה לענות לו. הוא גם מספר שבהופיעו בפני מושל עם תורגמנו היהודי, חלץ הלה את נעליו.⁵²

הגרמני היינריך קרל פון מאלצאן (Maltzan) שביקר בצפון אפריקה באמצע המאה ה־19 במשך שלוש שנים, כתב בהיותו בתיטואן שיהודים בעלי תעודות חסות שרכשו מהקונסולים, אינם חולצים נעליהם מחוץ למלאח.⁵³ לפי זכרונותיו של דרומונד האי, התורגמנים היהודים של הקונסולים נאלצו לחלוץ נעליהם כשהיו עוברים ליד מסגד או מקום קדוש, הדיפלומט הביע התנגדות לדבר. כשהגיע לטנג'יר בראשית תפקידו כקונסול הבחין בכך שתורגמנו היהודי דוד סיקסו שנלווה אליו, חלץ נעליו בעוברו ליד מסגד. דרומונד האי נזף בו באומרו שעליו לזכור שהוא מועסק על ידי דיפלומט ונהנה מזכויות בהתאם להסכמים.⁵⁴

החמרה בשנות ה־70 של המאה ה־19

בשנות ה־70 של המאה ה־19 המצב הוחמר. ב־1873 יצאה פקודה על ידי הסולטאן מוחמד הרביעי, לקראת סוף כהונתו (ספטמבר) שגם בעלי תעודות חסות בערים סאפי, מראכש ומאזאגאן, חייבים לחלוץ נעליהם ברובע המוסלמי, ואסור להם ללבוש בגדים אירופים.⁵⁵ בשנים אלה הגיעו פליטים מוסלמים ויהודים מאלג'יריה למרוקו, למורת רוחם של השלטונות במרוקו. יהודי אלג'יריה קבלו אזרחות צרפתית ב־1870, והיו מהם שעברו למרוקו.⁵⁶ אלה טענו שמכוח אזרחות זו לא חלות עליהם

Agrell (n. 1), p. 261 50

J. Buffa, *Travels through the Empire of Morocco*, London 1810, p. 69 51

M. Mitchel Serels, *A History of the Jews of Tangier in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, New York 1991, p. 22

J. Richardson, *Travels in Morocco*, London 1860, I, pp. 208, 221-225 52

Maltzan (n. 1), IV, p. 53-55 53

JC, 1897, 2 April, p. 26; Brooks (n. 7), pp. 131-132 54

Bericht, 1873, II, pp. 35-36 55

Kenbib (n. 41), pp. 54-56 56

ההגבלות שמחייבות את יהודי מרוקו, והדבר גרם לחיכוכים עם השלטונות במרוקו. יהודי מאלג'יר בשם נסים בן חיים שבא למרוקו נאלץ לשאת את נעליו בידיו בצאתו מהמלאח.⁵⁷ היה מקרה שיהודים שכנעו את אחיהם מאלג'יר שינהגו כמותם, ולא ינצלו את מעמדם. כך נאמר בתעודה מ־28 במרס 1877. בהקשר להשתדלותם של יהודי פאס לדחות את הגזירה בדבר הפקעת חלק משטח בית הקברות היהודי לצורכי הסולטאן שארמונו סמוך לשטח זה, הציע הוזיר הראשי עיסקה זו למנהיגי קהילת פאס: אם הם ישפיעו על שלושה יהודים ילידי אלג'יר אזרחי צרפת, לנהוג כמו אחיהם בפאס, ובצאתם מהמלאח יחלצו נעליהם, אזי כתמורה יוותר הסולטאן על רצונו להפקיע שטח מבית הקברות. ההצעה התקבלה, והיהודים האלג'יראים התייצבו בפני הוזיר כשהם יחפים. הוזיר חזר על הבטחתו בקשר לבית הקברות, אבל לאחר זמן התכחש לה.⁵⁸

ב־1880 כתב הוזיר הראשי לקונסול ארה"ב במרוקו פליכס מתיוס (Mathews) שהיהודים הלבושים אירופית רשאים לנעול נעליים ברחובות פאס. מתיוס העביר ידיעה זו לשופט שמואל מאיר איזקס נשיא ועד שליחי הקהילות היהודיות בארה"ב American Board of Delegates.⁵⁹

בספטמבר אותה שנה אירעה תקרית דיפלומטית על רקע זה: יוסף עמר מטנג'יר, בעל חסותה של איטליה, בא לפאס כדי למסור מכתב של שגריר איטליה במרוקו סקובסו (Scovasso) לוזיר לענייני חוץ מוחמד ברגאש. לאחר מכן נכנס יחד עם יהודי אחר לאולם קבלות הפנים של הסולטאן כשנעליו לרגליו. הוזיר לענייני משפט שראה שני אנשים לבושים בלבוש יהודי, תבע שיחלצו נעליהם כמו יהודים אחרים. כשסירבו, קרא לקצין ופקד עליו לחלוץ נעליהם בכוח, ויוסף עמר קיבל מכה. הוא כתב לוזיר ומחה על ההתנהגות כלפיו. הוזיר ענה לו שאם יחזור על מעשה זה ייענש. יוסף עמר מסר הצהרה על האירוע לשגריר איטליה והלה מחה בפני הוזיר לענייני חוץ על העלבון כלפי יהודי שמילא שליחות בשמו והוא בעל חסותו. התקרית הובאה לתשומת לבם של שאר הדיפלומטים בטנג'יר, ושגריר בריטניה הביע דעתו בדיווחו לשר החוץ הרוזן גרנוויל שממשלת מרוקו אינה מתיחסת בצורה ידידותית כלפי איטליה.⁶⁰

לאחר 1880 גם יהודים בעלי תעודות חסות נאלצו לחלוץ נעליהם בעיר המוסלמית. כך כתב ש' בן עוליל והדבר פורסם בדו"ח של כ"ח ב־1882.⁶¹ היה זה לאחר ועידת מרדיר שבהחלטותיה היו מספר הגבלות לגבי קבלתן של תעודות החסות. השלטונות היו מודעים לעובדה שרבים ממחזיקי תעודות אלה אינם זכאים לכך.

JC, 5Sept. 1873, p. 382 57

FO 99/179; Bericht, 1877, I, pp. 26-27 58

JC, 1880, 3 Dec. p. 7; Landenberger (n. 40), p. 117 59

JC, 1880, 3 Dec. p. 7; F.V. Parsons, *The Origins of the* :1880 בספטמבר 22-15 60

Morocco Question 1880-1900, London 1976, p. 91

Bericht, 1882, II, p. 19 61

יהודים בעלי חסות בפאס

לפי דיווחים שפורסמו בשנים 1884-1885 חלה החמרה בנושא זה. בשנים עברו הורשו בעלי תעודות חסות ללכת בנעליים. השינוי חל בעקבות המעשה דלקמן: מוסלמים בפאס שאלו את אחיו של הסולטאן מדוע הולכים בעלי תעודות חסות יהודים בנעליהם. תשובתו היתה שלהם הותר. אבל הוזיר הראשי הידוע בשנאתו ליהודים הורה, שכל יהודי ללא הכדל במעמדו שיעז לא לחלוץ נעליו, רגליו ייכרתו. יהודי בעל תעודת חסות אמריקאית ושלושה אזרחי צרפת מאלג'יריה, יוסף המון, אברהם בן דוד ויוסף כהן, לא השלימו עם פקודה זו, ולא חלצו נעליהם, הותקפו על ידי חיילים שאיימו עליהם לפתוח באש אם לא יבצעו את ההוראה. לאחר בירור, התבקש בעל החסות האמריקאית לסלוח לחיילים, והשלושה פנו לשגריר צרפת במרוקו. כפגישת השגריר עם הוזיר לענייני חוץ טען האחרון שחליצת נעליים היא ביטוי של כבוד בדומה להורדת הכובע על ידי האירופים. לכן אם יהודים אלה רוצים לנעול נעליים, עליהם ללבוש בגדים אירופיים. שגריר צרפת דחה זאת וטען שיהודים אלג'יראים הם אזרחי צרפת, ולא חלות עליהם כל הגבלות. הוזיר ביקש דחייה של שבועיים לשיקול נוסף, ולאחר מכן באו לבית השגריר בטנג'יר הוזיר הראשי, הוזיר לענייני חוץ, מלווים על ידי שני פקידי החצר, והתנצלו על העלבון כלפי אזרחי צרפת. הסולטאן חסן הראשון גינה במכתב את התנהגות פקידיו, וציוה על פיצוי כספי לנפגעים.⁶²

במקרים אחרים לא ניתן כל פיצוי ליהודים בעלי אזרחות זרה שנפגעו מהתביעה שיחלצו נעליהם, והיו יהודים שנפגעו פיזית. בעל חסותה של פורטוגל שלא ציית, כמעט נסקל למוות, ויהודי אחר שנהג כמותו, הולקה בפקודתו של הוזיר.⁶³ ב-9 בספטמבר 1888 יצאו מ' בן נאים ומ' טולידאנו, שני סוחרים נכבדים בפאס מהמלאח לחנויותיהם שבמדינה. הם הותקפו על ידי ההמון כי לא חלצו נעליהם. חייהם היו בסכנה וניצלו הודות להתערבותו של הסוכן הקונסולרי של צרפת, שהזהיר את התוקפים שעתידים הם להיענש. הם ענו שפועלים בפקודתו של קאדי. המושל אסר כמה מהתוקפים, והם שוחררו לאחר זמן.⁶⁴

יהודי אזור ברזיל נאסר ב-1893 ברבאט, בהאשמה שלא חלץ נעליו.⁶⁵ הוא שוחרר הודות להתערבותו של סגן הקונסול של פורטוגל שיצג את ברזיל. כפי שפורסם ב-14 בספטמבר 1900, התלונן המשנה לסולטאן בפני חכמי פאס על כך שיהודים בעלי חסות אינם מכבדים את הנוהג הישן של חליצת נעליים בעיר

62 12 Dec. p. 11; 21 Nov. p. 13; 13 Nov. p. 12; *JC*, 1884, 13 Nov. p. 13; 'המליץ' כב חשון, ח' טבת תרמ"ה.

63 3 July, 1885, *JC*, 1884-1885, pp. 30-31; *Bericht*, 1884-1885, p. 29; *BAIU*, 1884-1885, p. 29; p. 17.

64 15 Oct. 1885, *JC*.

65 12 Aug. 1893, *JC*.

המוסלמית.⁶⁶ נראה כי בשנות ה-80 וה-90 של המאה ה-19 היתה החמרה כלפי בעלי תעודות החסות, ביהוד בעיר פאס.

לסיכום הנושא, לפי המקורות שסקרנו, המקיפים תקופה של קרוב לארבע מאות שנה עד 1912, ראשית החסות של צרפת על מרוקו, חוייבו יהודים, בעיקר בערים הפנימיות במרוקו, לחלוץ נעליהם בעוברם מהמלאח למדינה. הצידוק להוראה זו היה כי בהגיעם לשם, עליהם לעבור ליד מקומות קדושים למוסלמים, וגם יהודים חייבים לכבדם. חליצת נעליים נחשבת על ידי המוסלמים כביטוי של כבוד. היהודים ראו בדבר השפלה שגרמה לסבל פיזי. אבל לא בכל מקום היה הדבר מיושם באופן רצוף. הביצוע היה תלוי בשרירותו של המושל המקומי, ומידת ההשפעה של החוגים הקנאים. המצב הוחמר בשנות ה-70-80 של המאה ה-19. האגודות היהודיות בפריס ובלונדון ניסו לבטל את הגזירה באמצעות קשרים דיפלומטיים, ולא עלה בידם יפה, כי חרב חדה היתה מוטלת על צוארם של הסולטאנים ופחד הקנאים הדתיים לא סר מהם, והגזירה הורחבה גם לגבי אזרחים זרים ובעלי תעודות חסות של מדינות אלה ש'תנאי עומר' לא חלים עליהם. החובה לחלוץ נעליים ליד מסגד ומקומות קדושים לאסלאם התקבלה בדרך כלל על ידי היהודים ביתר הבנה והשלמה.

קיצורים של כתבי עת

AJA – Annual Report of the Anglo-Jewish Association

BAIU – Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle

Bericht – Bericht Alliance Israélite Universelle

BMAIU – Bulletin Mensuel de l'Alliance Israélite

JC – Jewish Chronicle

JJ – Jewish Intelligence and Monthly Account of the Proceedings of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews

JMA – Jewish Missionary Advocate

LCD – London Committee of Deputies of the British Jews, Report

Report – Report of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews

RMM – Revue de Monde Musulman

WLB – Wiener Library Bulletin

66 19 Sept. 1900, 14 *JC*, הרב דוד עובדיה בספרו קהלת צפרו, ג, ירושלים תשל"ו, עמ' 144 כותב: 'כשעובר יהודי ליד המסגד חייב לחלוץ מנעליו ואם היה רכוב, חייב לרדת מעל בהמתו. ביטול רשמי של גזרה זו הושג רק בימי המלך מולאי אלחסן (1873-1894), לאחר ששריף אחד סטר על לחיו של שד"ר מארץ-ישראל, על שלא חלץ מנעליו בעוברו ליד מסגד. בהיותו נתן זר, התלונן השד"ר בפני הקונסול שלו, תוצאת הטיפול בתלונה היתה, שהמלך העביר קול קורא לאזרחים המוסלמים לכל יקפידו על כך'.

על זאת יש להעיר: לא מצאנו כל ראיה ל'ביטול רשמי' של ההוראה. השליח שנהנה מחסותו של קונסול אינו מוזהה. שום גזירה לא בוטלה בהשתדלותו של מונטיפיורי. כפי שהראינו לעיל, החובה לחלוץ נעליים היתה קיימת עד 1912.

FO 99/200

May 23 1881

Sir J. Hay

copy to Jewish Boards

...

With regard to the custom of requiring Jews to go barefoot in Mohamedan quarters and towns in the interior. Sir J. Hay is of opinion that if undue pressure is brought to bear upon the Sultan to alter a custom which the officers of the Court and the fanatical population of the chief cities and inland towns may insist on maintaining, there will be a risk of placing in jeopardy the lives and property of the Jews.

During the last twelve months outrages have been less frequent than formerly, and Sir J. Hay will take the first favourable opportunity to recommend the abolition of a practice which is only maintained out of deference to the fanatical prejudices of some of the population.

בארכיון של כ"ח 5411/3 Maroc IV, C. II (Tanger)

מקנאסא יעא¹ כד אדר א ש'נת² חיים³ כלכם היום לפמ"ה⁴
מעלת ידידינו ואור עינינו, החכם המרום, משכיל בכל חכמה, דורש טוב לעמו,
האדון ס'ניויר⁵ אברהם רבי⁶ יש"ץ⁷ מנהל ומפקח מאת החברה הקדושה "כל ישראל
חברים", ישמרם השומר אמת לעולם אכ"ר בעי"ת⁸ טאנקיר יע"א
יהי שלום בחיליך שלוה בארמנותיך⁹ אמן

אדון נכבד!

באשר יודע אנכי את רוממות הת[ברה] הק[דושה] כ"ח יש"ץ זאת תעודתה להרים
קרן אחב"י¹⁰ ולחלצם תמיד מן המצר, אשר עז¹¹ יורה פיות אלפי ורכי רכבות אחינו
בני ישראל בכל ארצות פזוריהם,

- 1 יגן עליה אלקים.
- 2 חיים = 68 תרס"ח.
- 3 לפרט מן הפרט, כלומר רק המגן של שתי האותיות האחרונות.
- 4 אברהם רבי (1856-1928) יליד איזמיר, ניהל את בית הספר של כ"ח בתיטואן בשנים 1880-1889, ובטנג'יר בשנים 1889-1912. תרם רבות לחינוך היהודי במרוקו. הוא היה ער למצוקות היהודים בכל אתר, ולאחר הפוגרומים ברוסיה בשנות ה-80 של המאה ה-19, עודד יהודים לתרום לסובלים. פרטים עליו: M. M. Laskier, *The Alliance Israélite Universelle and the Jewish Communities of Morocco 1862-1962*, New York 1983, (index)
- 5 ישמרנה צורו.
- 6 אמן כן יהי רצון בעיר תהלה.
- 7 תהלים קכב, 7.
- 8 אחינו בני ישראל.
- 9 על זה.

לכן הרהבתי עוד בנפשי להעריך לעיני כבודו מעט מן התלאות אשר מצאונו בימים האחרונים האלה, ולבקש מכבודו שיעשה למען קדושת שמו הגדול, ולמען אהבת הלאום הקדוש, להרצות דברינו אלה לכבוד מנהלי וראשי אלפי ישראל] נשיאי החברה] הקדושה] כי"ח יש"ץ בפאריז, יען עלגי וכבדי לשון אנחנו, כי אורך וקושי הגלות הפיג טעמינו ודובשינו, ולכן מחלים אנחנו את פני מעלתו הרוממה שיהיה לנו לפה ולמליץ טוב, ומגלגלים זכות ענל] ינדי] זכאי.¹⁰

יודע להאדון! כי מיום שהתחיל "המרד" בעירינו (שמרדו הישמעאלים במלכינו הרחמן סידנא מולאי עבד לעזיז יר"ה¹¹) אנחנו במצוקה גדולה מכל אפסים, ותהי ראשית תעלוליהם לעולל בעפר קרנינו ולשומינו למשל ולשנינה, כי גזרו עלינו ללכת "יחף", ובזה תם כבודינו, ונכרת אוכל מפיות אלפי אחב"י⁸ אשר לא יוכלו ללכת יחף, ולסבול בושה, גם מכות חדרי בטן, מאת השובבים והפראים.

עוד זאת, גזורים עלינו בכל יום ויום מסים כבדים מנשא, בפעם אחת נתנו אנשי קהלתנו סף אלף דורוס, ואין לך יום אשר לא תסבול קהלתנו העניה והסוערה איזה מס ודורון להסתים פיות אלפי מקטרגינו ושונאינו.

עוד זאת, עשו בצדיה כי סגרו עליו הדרך מברוח על נפשותינו לבעבור נצל אותנו ולהציגנו ערומים, כי על כל הגה היוצא מפיהם, עלינו לכפר בכספינו: גם חובות אחב"י⁸ אשר להם פקדונות מאת הגוים, נאלצים עתה להשיב הפקדונות, בלי השיג כספם, ולהוסיף שחד כסף לבעליהן, לבל יעלילו עליהם כי יש אתם פקדונות אחרים, כאשר קרה כמה פעמים: גם מחלישים המה לבבינו בשמועות מרגיזות ואיומות אשר כמה הרות הפילו ולדיהן.

נוסף על כל אלה, הוא העניות הנוראה השורר בקרבינו, כי על כל מדרך כף רגלינו, אין שלום, ודרכי המסחר נשמו, וקהלתנו אשר לה כערך שלשת אלפי ת"ח עניים אלמנות ויתומים, סובלים חרפת עוני בעוה"ר.¹² כשל כח הסבל! "אנית ישראל מטורפת בגלי ים הסואן" פורשת כפיה, להצילה מצלול בעמקי נבוכות.

לכן אדון נכבד! עשה למען שמו הגדול, והיה לנו לעינים¹³ אצל החברה] הקדושה] אשר עיני כל ישראל] נשואות אליה כי יביטו ממרום שבתם על מצבינו האיום ויושיטו לנו כל עזרה בחומר וברוח, למען מלט שארית הפליטה שה פוזרה ישראל]¹⁴ מכליון חרץ ח"ו.¹⁵

תקותינו תעודדינו, כי דברינו אלה היוצאים מקירות לבבינו, והנכתבים בדמע עינינו, ימצאו מקום עמוק בנפשות עדינות שרינו ואלופינו, ויחישו לקום לעזרת ה' בגבורים,¹⁶ וזכות הרבים יגן עליהם ועל זרעם ועל כל הנלוים אליהם, בימיהם ובימינו תושע יאודה, וישראל ישכון לבטח,¹⁷ על ארצינו ועל נחלתנו, ואז נגילה ונשמחה

10 שבת לב, ע"א.

11 ירום הודו.

12 בעונותינו הרבים.

13 במדבר י', 31.

14 ירמיה ג', 17.

15 חס ושלום.

16 שופטים ה', 23.

17 ירמיה כג', 6.

18 ב'בא' ה"י. 19 הכ"ד 20 עמוס התלאות, ומצפה לישועות, זעירא דמן חברייא המשרתים בקדש, המעתיר בערכם עתרת החיים והשלום, מוקירם ומכבדם כערכם הרם והנשא, ע"ה 21 אברהם עמאר 22 שליט"א. 23

- 18 ישעיה כה, 9.
- 19 במהרה בימינו ה' יגאלנו.
- 20 הלא (או הנה) כה דברי.
- 21 עבד ה'.
- 22 על ר' אברהם עמאר: יוסף בן נאיים, מלכי רבנן, ירושלים תרצ"א, דף י, ע"א.
- 23 שיחיה לאורך ימים טובים אמן.

מפעלות משה מונטיפיורי להגנת יהודי מארוקו

תוכן הענינים

מבוא

קצא — קצה

שם עולם' לאשר אמשייבין

קצה — רל

העלילה בסאפי (קצה — קצט) עלילה בתיטואן (קצט — ר) יהודי בריטניה מבקשים ממשה מונטיפיורי לצאת למארוקו (ר — רג) תפילות להצלחת השליחות (רג — רד) ביקור מונטיפיורי במדריד אצל מלכת ספרד וראש ממשלתה (רה — רו) מונטיפיורי בטאנג'יר. צירי מדינות אירופה קוראים לסולטאן לשחרר את אסירי סאפי (רו — רח) מכתב משה מונטיפיורי אל בן אחיו יו"ר ועד שלוחי הקהילות ובו תיאור מסעו ופעולותיו בספרד ובטאנג'יר (רח — רט) מכתב תודה למונטיפיורי מאת קהילת טאנג'יר (רט) מכתב חיים גדליה לעורך 'המגיד' (רט) מסע מונטיפיורי מטאנג'יר למוגאדור ומשם למראכש בירת מארוקו (רט — ריז) מכתב משה מונטיפיורי לבן אחיו ובו תיאור מסעו למראכש (ריז — ריט) מונטיפיורי ממתיך לפגישה עם הסולטאן (ריט) מכתב מונטיפיורי לבן אחיו ובו תיאור פגישותיו עם הסולטאן וראש ממשלתו (ריט — רכב) נוסח פקודת הסולטאן לטובת היהודים (רכב — רכד) הודעת שר החוץ הבריטי בפרלמנט על תוצאות ביקור מונטיפיורי במארוקו (רכד — רכה) סבלם של יהודי מארוקו לפני ביקור מונטיפיורי (רכה — רכז) מכתב מונטיפיורי לראש ממשלת מארוקו בבקשה לפעול נגד מושלים המפירים את פקודת הסולטאן וממשיכים להתנכל ליהודים (רכז — רכט) תשובת ראש ממשלת מארוקו למונטיפיורי (רכז — רל) דברי סיכום של עורך 'שם עולם' (רל).

זרצאות ביקורו של מונטיפיורי במארוקו — מקורות נוספים

רלא — רנד

מכתב ששלח משה מונטיפיורי אל בן אחיו יוסף מונטיפיורי (רלו) מכתב השר הספרדי אל משה מונטיפיורי (רלא) צו שני מאת ממשלת ספרד אל שלוחיה במארוקו (רלא — רלב) מכתב מר' אליעזר הלוי אל ר' יוסף כהן צדק (רלב) בשורת הדלוג רב [טלגרף] (רלב) מכתב ששלח משה מונטיפיורי אל עורך ג'ואיש כרוניקל (רלב) מכתב ששלח אברהם קורקוס ממוגאדור למשה מונטיפיורי (רלב — רלד) מכתב שני מאברהם קורקוס (רלד — רלה) מכתב

ששלח משה מונטיפיורי אל עורך המבשר (רלה) מכתב משה מונטיפיורי לקהילות מארוקו (רלה — רלז) יהודי המיר דתו בטיטואן ונתחרט (רלז — רלח) הגנת יהודי טיטואן (רלח — רמ) מוגאדור (רמ) היהודים במוגאדור (רמ — רמא) דוד גורדון על פעולותיו של מונטיפיורי בעד יהודי מארוקו (רמא — רמג) מצב היהודים במארוקו (רמג — רמח) לקורות היהודים במארוקו (רמח — רנד).

נספחות

רנה — רעד

ממכנאס. תר"ג — תרמ"ג (רנה — רנו) רדיפות וגזירות על יהודי מכנאס תרל"ו (רנח — רס) מצבה של קהילת צפרו (רס — רסב) הצלחת מולאי לחאסאן במלחמתו בשבטים הברברים — יום נס ליהודי מכנאס. תרל"ט (רסב — רסג) מכתב מרבני פאס לשלוחי הקהילות בניו-יורק אחרי פטירת מונטיפיורי (רסג — רסה) רשימת מאורעות ממכנאס מהקמת המלאח עד זמנו של הכותב. תרמ"ט (רסה — רסז) סכלות יהודי מארוקו, תרס"ד (רסז — רסח) רדיפות היהודים במכנאס. תרס"ב — תרס"ו (רסח — רעא) התנפלות על יהודי פאס, תרע"ב (רעא — רעג) מצב יהודי מארוקו בעיני חכם ומשכיל ממוצא מרוקאי. תרס"ג (רעג — רעד).

מפעלות משה מונטיפיורי להגנת יהודי מארוקו

סאת העלילות והגזירות על יהודי מארוקו נתמלאה בשנת תרכ"ג-תרכ"ד. מאורעות שנים אלו הביאו למפנה גדול במצבם. נעשתה למענם פעולה גדולה ונמרצת שלא היתה כמותה מעולם. היחס ליהודים שונה לטובה ולא רק סולטאן מארוקו התחייב להגן על יהודי ארצו אלא גם מדינת ספרד, שיד היה לה בעלילות וברדיפות.

האיש שפעל כל זאת אינו אלא 'השר' משה מונטיפיורי, שבכל מקום שהרעו ליהודים שם אתה מוצא אותו מציל ומגן עליהם. הקהילה היהודית במארוקו היתה הנרדפת והמושפלת ביותר ונתונה לסכנת שמד וכליין. השמועות שהגיעו ללונדון דיכאו את משה מונטיפיורי. הוא וראשי ועד שלוחי הקהילות חשו עצמם חייבים להיחלץ להגנתם ולהשפיע על מדינות אירופה לבטל כליל עלילות זדון ואשמות שוא.

שליחותו זאת של מונטיפיורי היא הגדולה והחשובה שבפעולותיו. יהודי אירופה, ואין צריך לומר בארצות המערב עקבו בחרדה גדולה על מעשיו ומיאוש נורא החלו לאט לאט להתעורר ולהתחזק עד שכינו את מונטיפיורי 'גואל ישראל'¹. הם ראו בכך בבואה של ממלכתיות יהודית אשר כוח לה להדביר עלילות וגזירות. אף בקהילות רחוקות ונידחות ראו בכך תשועה לישראל. דמות דיוקנו נדפסה באלפי טפסים כדי לקובעה בבית, והביקוש היה רב מן ההיצע. מאות קהילות ואישים חיברו תפילות ושירים להצלחת שליחותו² ולברכו על כל שהוא עושה. העתונות היהודית דיווחה במפורט על כל צעד שלו ועל מעשיו.

נשתיירו תעודות ואיגרות על פרשה זו וגם ספרים נכתבו, שמהם אתה למד על שליחותו זאת של מונטיפיורי בפרטי פרטים. ספר שיוחד על כך הוא 'שם עולם'.

1. בהתחדש ב'מחקר' עונת השפלת גבוהים, נשלחה יד גם במונטיפיורי להורידו מאגרא רמה לבירא עמיקתא, ולא להותיר לו כל תכונה טובה. אמת. מחובת המחקר שלא לשאת פנים, ואם אמרו 'אין שמחה כהתרת הספיקות', ניפץ דיעות מרוממות על אישים שאינן הולמתם — לא כל שכן? ברם, אותן שיטות אין בינן לבין המחקר דבר והן בחינת עבירה לשמה. פרק זה שאנו עוסקים בו יאלף כל מבקש האמת. שלמימי ראשות הגולה לא קם בישראל כמשה מונטיפיורי אשר מלכים ורוזנים, אנשי שררה ושלטון עמדו בכבודו, היטו אחזן לתלונותיו ונאותו למלא דרישותיו. כל השערים היו פתוחים בפניו והוא ידע זאת ולכן חש שהוא חייב לצאת להגנת עמו. בכל עניין בכל זמן ובכל מקום. עוד יכהו שפתותיהם של מציירי הדמות המעוותת, ושמו של מונטיפיורי, אשר ספר לא יכיל מעשיו ופעולותיו, ישרא לנצח.

2. מחברי תפילות ושירים אשר ידי עורכי העתונות קצרה מלמלא בקשתם להדפיס את דבריהם, התנצלו שלא יוכלו לפרסם אלא את שמם 'מפני כי רבים הם מאד וצר המקום בהמגיד להדפיסם' (המגיד, שנה ח, גל' 4, יט שבת תרכ"ד, עמ' 27). גם עורך הספר 'נוה תהלה' כותב בסוף ספרו שהוא מתעתד להוציא חלק שני 'זאם להראשון האלפים להשני הרכבות. כי בלעדי התפלות, מכתבי התודה והשירים על אדות מסע מאראקא אשר נשאו אתי בכתובים, עוד יגדל ... בכמות ובאיכות ...' (עמ' 135).

שמחברו אשר אמשיעוויץ הדפיסו בוארשה בשנת 1864. לאמיתו שלדבר ספר זה אינו אלא העתק מכתבות ואיגרות שנדפסו בעתון 'המגיד' בשינויים קלים ובחוספת סממנים ספורתיים.

בחרנו לכלול ספר זה בחיבורנו משום שהוא מהווה כעין יצירה אחידה ומספרת על שליחתו של מונטיפיורי מראשיתה ועד סופה.

גם מקורותיו של עתון 'המגיד' אינם ראשוניים. רובי דבריו אינם אלא תרגום מן העתון Jewish Chronicle, ויש גם מן העתון Gibraltar Chronicle.

תעודות שנמצאות בס' שם עולם ושאינם נמצאות בו, הדפיס יוסף כהן צדק מלבוב בספרו נוה תהלה (שנת וצדי"ק מושי"ע, תרכ"ד). שהוא מן הספרים הרבים שנדפסו בשבחו של מונטיפיורי, והשער הרביעי שנקרא 'שער הישועה' הוא מעניין מסעו של מונטיפיורי 'להציל אחיו היהודים המרודים ממרעקא', הוא התואר שניתן בשעתו למאורקו בשל סבלות היהודים במדינה זו.

פלא, איפוא, שמקורות נכבדים אלה לא נזקקו להם החוקרים³ ועל ידי כך נצטמצמה הפרשה ביותר ולא הובנה ולא הוערכה כראוי.

הידיעות המפורטות על מאורע זה פוטרס אותנו, איפוא, מלהאריך בתיאורו, וניתן מקורות שהם יאמרו את דברם.

מלחמות מדינות אירופה, צרפת וספרד לכיבוש מאורקו לא שיפרו את מצבם של היהודים. עלילות-דם, שמד וכל מיני גזירות קשות ורעות היו מנת חלקם והגיעו לשיאן בשנת תרכ"ג, כשנתיים אחרי כניעתה של מאורקו לספרד. כוח ועוצמה ניתן בידי ממשלת ספרד לעשות במדינה כרצונם ולא חסכו את שבטם מן היהודים.

גובה המכס, שנתייבה מאורקו להעלות לממשלת ספרד מדי שנה בשנה, שישב באספי, חלה וכעבור ארבעה ימים מת. מיד הוציאו קול שיהודים הרעילוהו. נער יהודי, יעקב בן יהודה ויזמן בן ארבע עשרה שנה, שהיה משרת בבית הספרדי, הואשם בפשע ונחבש בלא כל חקירה. לא הסתפקו בו אלא שהאשימו עוד שלושה אנשים ממקורביו ושלוש נשים, שכאילו גם להם היתה יד בפשע.

ציר ספרד בטאנג'יר יצא לסאפי ונהג באכזריות נוראה ובעריצות יתירה כלפי הנער. 'את בשרו דשו בחריצי כדול, ואת אבריו גופו שברו אחד אחד'. הוא יעץ לנער להודות שידו היתה כמעל, כי אז ינצל. הנער לא יכול היה לעמוד בעינויים הנוראים, נתפתה ו'הודה', דבר זה שימח את הציר הספרדי, שכביכול יש בידו עתה הודאת בעל דין. דרש לדון את הנער במיתה. ברם, הקאדי התנגד. הוא טען שאין הודאת הנער הודאה, כיוון שנלקחה ממנו באיומים. לא נחקר, הגופה לא נותחה ולא אומת שהספרדי הורעל. דברי הקאדי העלו את חמתו של הציר הספרדי והוא עירער על עמדתו של הקאדי בפני

3. ראה ח"ז הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, עמ' 307-311. הוא נזקק בעיקר לכתביהם של שני אישים, הודניקין וחיים גדליה, שעשו עם מונטיפיורי במאורקו. מיהודי מאורקו עצמם נחפרסמה איגרת אחת ששלח משה פריינטי, ממלא מקום ראש הקהילה בטאנג'יר, ליושב ראש הקונסיסטוריה המרכזית בצרפת ב-17 בספטמבר 1863 (ד' בתמוז תרכ"ד). ראה שמעון שורצפוקס, עלילת דם נגד יהודי אספי (Saffi) בשנת 1863, בראילן, יד-טו (תשל"ז), עמ' 233-241.

הסולטאן. אימת השלטון הספרדי היתה על הסולטאן. לפיכך נאלץ לקבל את גזר הדין שכתב הצייר הספרדי.

יהודי אספי מחו בפני המושל, כיצד חורצים דין מות שלא במשפט? ודרשו שמשפט ייעשה בנוכחותם. המושל לא שעה לבקשתם, באומרו שכל שהוא עושה אינו אלא לפי הוראת הסולטאן. מעתה פנו אל הקונסולים הזרים אבל גם ידם קצרה מלהושיע. בסופו של דבר שחטו את הנער 'ולגזרים נתחווהו ואת אליהו בינליש (בן ילוח?) שהיה אז בן עשרים וארבע' עינו באכזריות. הוא הועבר לטאנג'יר, מקום מושבו של הצייר שבה היתה יד הצייר תקיפה. הוא הגיע לטאנג'יר ב-12 בספטמבר 1863 וגם שם עונה בעינויים קשים שאין בכוח אנוש לשאתם. יום המיתה נקבע למחרת היום, שהיה ראש השנה. יהודי טאנג'יר פנו לשגרירי צרפת ואיטליה ובהשפעתם נתקבלו אצל שגריר ספרד. הם הפצירו בו לעכב את ביצוע גזר הדין ולשם כך נכונים הם לשאת בכל אשר יוטל עליהם. משלא נענה פנו אל שר החוץ המרוקאי, סידי מוחמד ברגאש. אף הוא דחה את בקשתם בטענה שאין בידו אלא למלא את פקודות הסולטאן.

בו כיום הוצא אליהו בן ילוח להורג בשוק הגדול של העיר. אחרי שהתעללו בו קשות כרתו את ראשו. שאר היהודים נותרו בבית הסוהר ועתידיהם היו להידון גם הם למיתה אכזרית. גם במקומות אחרים במארוקו זממו נציגי השלטון הספרדי לטפול על היהודים עלילות-רשע.

בו בזמן אירעה עלילה גם על יהודי טיטואן. בראש השנה תרכ"ד פרצו גנבים חנות של איש ספרדי. נעל של אחד הגנבים נמצאה ועל פי חקירה הוברר, שהיא מידי סנדלר יהודי. מיד חבשו אותו ועוד יהודי צעיר שעבד בחנות.

עתה נזעקו יהודי אירופה להגן על יהודי מארוקו. השמועות הרעות הגיעו אל ועד שלוחי הקהילות בלונדון וחברת כל ישראל חברים בפאריס וכן ליהודי איטליה. ראשי הקהילה היהודית בגיברלטאר שיגרו מכתב למונטיפיורי (אוקטובר 1863) שבו הודיעו לו על הסכנה המרחפת על ראשם של יהודי טאנג'יר ואספי. הכל נתנו עיניהם במשה מונטיפיורי (שהיה אז בן חשע ושבעים שנה) שרק הוא יוכל להושיע.

תחילה דרש ממשרד החוץ להורות לשגריר הבריטי בטאנג'יר להגן על היהודים, גם הבארון רוטשילד בפאריס פנה למשרד החוץ להורות לשגריר צרפת שיעמוד לימין היהודים.⁴

משה מונטיפיורי קיבל על עצמו לצאת למארוקו. עזרתה של הממשלה הבריטית לשליחותו היתה רבה. מכתבים נשלחו אל נציגי בריטניה בכל מקום שעליהם לסייע בידו. אניות מיוחדות הועמדו בגיברלטאר ובטאנג'יר לצורך המשלחת שעמה נמנו רופאו

4. שוורצפוקס (בר-אילן, שם, עמ' 235) וכן הירשברג (עמ' 307), חמהו כיצד לא נזכרה במקורות עזרתם של הבארון רוטשילד ושל ראשי קהילת צרפת. ברם, הדבר נזכר כגון בעתון המבשר (שנה ג, גל' 40, כד חשון תרכ"ד, עמ' 195): ראשי קהילת פאריס 'ובראשם בית ראטהשילד חלו את פני יועץ המדינות החצונות ושלח יד ביד הדלוג רב (טלגרף) אל יועץ המדינות החצונות אשר במאדריד לעצור את המגפה' וכן השיב במחקר: 'צויתי על מלאכי היושב בטאנג'יר להוציא המשפט על פי חקירה ודרישה'. והיא שעמדה לשאר האומללים כי לא נעשה כם כאשר נעשה בהמומתים חנם.

הפרטי של מונטיפיורי ת' הוג'קין, וחיים גידלה, מראשי הקהילה הספרדית בלונדון שאביו היה ממוגאדור, שמשן סמואל עורך דין ומוזכר ועד שלוחי הקהילות ועוד. בסיועו של שגריר בריטניה במדריד נפגש עם ראש הממשלה. ב-30 בנובמבר 1863 נפגש עם מלכת ספרד ובעלה והם האירו לו פנים, ופירסמו קריאה שלא לפגוע ביהודים, גם שרים אחרים הבטיחו למונטיפיורי ששוב לא יהיו יהודי מארוקן מחוסרי הגנה ונתנו בידו הוראה אל שגריר ספרד בטאנג'יר לסייע בידי מונטיפיורי ולעשות להצלחת שליחותו.

מספרד נסע לגיברלטאר ומשם לטאנג'יר. קבלת פנים שאין דומה לה נערכה לכבודו ולאן דווקא על ידי יהודים, מכל קהילות מארוקן באו לכבדו. גם הם ביקשו עזרתו ונענו. ולא רק יהודים ביקשו את עזרתו אלא גם מוסלמים, נוצרים וברברים. בפגישתו עם השגריר הספרדי מסר לידו את המכתבים שקיבל ממלכת ספרד והלה הורה מיד להוציא לחופשי את האסירים היהודים, שלום אלקיים בן עשרים מרבאט ויעקב בן הרוש בן עשרים ושנים ממראכיש, וכן לשחרר את האסירים שנותרו בסאפי. (6 בינואר 1864). שגרירי מדינות אירופה ואמריקה הודיעו שיפעלו לטובת היהודים, כהוראת ממשלותיהם (ה טבת תרכ"ד). באחד בפברואר 1864 נקרא מונטיפיורי אל הסולטאן מולאי מוחמד במראכיש וביקש לבטל את גזירת הקלון שעל היהודים ללכת יחפים, לבל יהיו ללעג ולתרפה בעיני שכניהם, וכן להוציא ט'היר (פקודה) לבל יופלו היהודים לרעה ויהיו בעלי זכויות שוות. ואכן הט'היר ניתן בחמשה בפברואר.⁵ בשבעה בו החזמן מונטיפיורי אל מולאי מוחמד שנית ולמחרת יצא את מראכיש. בעוברו דרך ספרד נתקבל שנית על ידי המלכה איזבל השנייה, ובהגיעו לצרפת נקרא אל הקיסר נפוליון השלישי ולשניהם הגיש תרגום הט'היר.

משעלתה כל תאוותו של מונטיפיורי בידו חזר ללונדון. יהודי בריטניה רעשו ונפעמו מן הכבוד העצום שזכה לו ומן התוצאות המופלאות, שאלה שרדפו את היהודים, התחייבו להגן עליהם. את היום הזה חגגו כתפילות הודייה ובשירה⁶ גם בפרלמנט דובר בשבחו של מונטיפיורי ובהצלחת שליחותו.

בשוב מונטיפיורי למקומו נתברר שלא בכל מקום נשמרה פקודת הסולטאן, וכי ידו לא הגיעה לכל המקומות שבממשלתו, ולא כל המושלים סרו למשמעתו. מיד פעם בפעם חזרו ואירעו התעללויות ביהודים וברכושם. כשידיעות כאלו הגיעו למונטיפיורי מיד הריץ מכתבים לאנשי השלטון לבל יתכחשו להצהרותיהם שאין למנוע מהיהודים את זכויותיהם.

5. מכתבו של מונטיפיורי אל הסולטאן מכ"ד בשבט תרכ"ד (1 בפברואר 1864) ופירמאן שנתן בחמשה בפברואר נדפסו (באנגלית) במחברת 'תודה ותפלה במקלות עם בכל בחי כנסיות במדינת בריטאניה ביום השבת הגדול ... שנת בכרכת ה' לפ"ק בשוב בשלום השר משה מונטיפיורי ואחזת מרעהו ממרוקן'. וכן בספרו של גידלה עמ' 35-36. תרגום הט'היר בספרו של הידשברג, עמ' 309-310. ובמליצה ב"שם עולם", שיובא להלן.

6. אחד הכותבים בעתון המגיד חיזר דעתו: כי לונ[א] עמד בפרץ משה בחירו, אז כל היהודים המתגוררים בארץ מאראקא כלמו חמו ונכרתו מן הארץ (קורות יהודי מארוקן, עמ' 68).

אכן, מסורת ארוכה מאד של נגישות, גזירות ורדיפת יהודים לא במחיידי ניתן להעבירה מן העולם.⁷ דומה שמשום כך יעץ מונטיפיורי ליהודי מארוקו (בששה באלול תרכ"ד) לנהוג בזהירות יתירה עם שכניהם, וגם אם כף ידם נקייה וידונו אותם ללא כל אשמה, עליהם לקבל את הדין, לפי שעה, עד אשר תשלח תלונה אל הסולטאן או אל השלטונות ותצא פקודה מידם להגן על היהודים.

וכיוון שאין כלל בלא יוצא, וכן 'ליכא כתובה דלא רמו בה תיגרא' וכפי שנאמר עליו על מרדכי 'ורציו לרוב אחיו' ולא כל אחיו, כללים אלה יפים הם גם למה שאירע לשליחותו זאת של מונטיפיורי, הוא אשר נכון היה לעשות הכל, בכל לבבו ובכל נפשו, להצלת היהודים ולא הסכים לצאת ממארוקו עד אשר יראה בהצלחת פעולתו, נתמלא תקווה בשומעו זאת מפי רבים, וכרכריו באיגרתו לבן אחיו יוסף מאיר מונטיפיורי (26 בינואר 1864): 'כל אחד מבטיחני כי ההשפעה המוסרית של ביקורי במארוקו תביא לטובת בני דתי המארוקאניים'.

כשעלתה בידו, נפוצה שמועה באירופה ובעיקר בצרפת, שפעולותיו של מונטיפיורי לא יועילו ליהודי מארוקו אלא יזיקו. יהודי מארוקו נזעקו להכחיש דיעה זו ובראשם אברהם קורקוס ראש קהילת מוגאדור.⁸ לדעתם אין זאת אלא כפיות טובה של אנשים שאינם יודעים חרות מהי ודרכם להתרפס בפני מעניהם.

גם זמן רב אחר־כך בשנת תרמ"ו נתפרסם מאמר בעתון The Jewish World שבו הוטל ספק בהצלחת שליחותו של מונטיפיורי למארוקו. כנגד דיעה זו יצא בחריפות חיים גידלה, שנלווה אל מונטיפיורי במסעו וחיבר את ספרו Refutation of an Article in the Jewish World, London 1880. וכלום המאורעות והגזירות שנתחדשו על היהודים לא היו מחוייבים במציאות של אותה תקופה במארוקו? אין ספק שהרדיפות נגד היהודים פחתו ולא עלו בחומרתן על מה שהיה לפני כן ונאמנת עדות הרבים שבקרב יהודי מארוקו על שמועות היחיד.

מתוך: אשר אמשעיעוויץ 'שם עולם', ורשא תרכ"ד (1864)

[13] בשנת תרכ"ג¹ מת בעיר סאפי (Saffi) במדינת מאראקא אחד מפקידי ממשלת שפאניען² היושב בעיר ההוא במלאכות ממשלתו, לרגלי אופני הברית אשר כרתו שתי הממשלות; ספרד ומאראקא, אחרי המלחמה האחרונה. שמה להפקיד ההוא היה משרת נער עברי, עלם בן ארבע עשרה שנה, ויעלילו עליו לאמר: כי הנער העברי ההוא נתן סם המות במאכל אדונו, ולא נחקר הדבר כחוק וכמשפט, לדעת אם אמת ואם שקר, גם לא נחתך גוף המת לחפש הדבר הזה, [14] לדעת ולהבין על איזה סיבת מת, רק על ידי שנאת היהודים אמרו בפיהם ובידם מלאו.

7. שורה של מאורעות נמנו במקורות שיוכאו בסוף פרק זה, וראה הירשברג, עמ' 312.

8. ראה מכתבו להלן, עמ' רלג—רלה. (המגיד ח' 266 ועמ' 273 281).

1. המגיד, שנה ז, גל' 24, טו חשון תרכ"ד, עמ' 332.

2. ספרד.

הנער הושם בבית הסוהר על דבר העלילה ההיא, ולא על הנער לבדו יצא הקצף, כי אם עוד על שלשה יהודים אחרים עמו, מקרוביו או ממידועיו של הנער, גם על שלשה גשים עבר כוס העלילה, באמור גם עליהם כי גם ידם היתה במעל הזה. וכאשר נודע הדבר אל קיסר מאראקא, מסר הדבר הזה בידי צירי ממשלת ספרד, שיעשו המה עם העברים האומללים כטוב וכישר בעיניהם. ציר ממלכת ספרד היושב בעיר טאנג'יר³ נסע לעיר סאפי לעשות חקירה ודרישה ברבר זה, אמנם אופן החקירה והדרישה לא נעשתה בעצה ובחכמה כמשפטי מושלי איראפא, כי אם ברוח עריץ ובחזק יד ובחמה שפוכה ובענויים קשים ומרים, כאשר עשו שופטי הדת הארורים (אינקוויזיציאן) במדינת ספרד בימי החושך והצלמות, כן עשו גם עתה. את הנער האומלל ענו ביסורים קשים ונוראים, את בשרו דשו בחריצי ברזל, ואת אברי גופו שברו אחד אחד. אנהותיו וצעקתו הרגישו כל לב, ויחש אליו הציר האכזר ויאמר לו: "ראה נא כי תוכחות על עון תוסר, ולמה חסכול לריק דאבה כבדה מנשוא, ותדאיב גם נפשות אחרים בנהמות לבך? שוב נא לתוכחתי! ותן תודה על עונך". והנער האומלל דמה בדעתו כי יחיש פדיון לנפשו מן מכאוביו הנוראים, אשר כבדה נפשו מנשוא — אם יתודה ויאמר חטאתי, אף אם לא חטא מעולם — אבל מי יוכל לעמוד נגד מכות אכזריות כאלה? ומי יוכל לשים רסן בפיו ולבלום שפתיו, בעוד הרשע האכזר עומד כנגדו וכלי זעמו בידו? ויקרא הנער באנחת לבו: "הגדתי היום כי ידי רצחו את האיש! ובעברת זדוני שלחתי יד באדוני! ונתתי סם המות במאכלו! אך פדני ממוסרי".

אח"כ⁴ שלח הציר להתאסף ראשי העיר והפחה והקאדי (הוא ראש השופטים) בראשם להתיעץ יחד כדת מה לעשות, הציר הספרדי בא לפניהם, ויקרא באזניהם דברי הכתב אשר כתוב כי הנער העברי הודה עלי פשעו, כי נתן סם המות בסיר אדונו [15] הספרדי.⁵ נשען על הכתב הזה, דרש הציר הספרדי האכזר מאת הנאספים, שיחרוצו משפט מות על הנער הזה וגם על השלשה היהודים האחרים הנתונים בבית הסהר אשר נחשדו גם הם בדבר זה.

אז קם הקאדי⁶ הישר ויאמר: אדונים נכבדים! איך אוכל לעשות הרעה הגדולה הזאת וחטאתי לאלהים לחרוץ משפט מות על אנשים נבראים בצלם אלהים כמונו, מבלי היות בידינו אות ומופת ברור או עדות ברורים על פשעם. מלבד מה שכתוב בפיסת הנייר הנמצא בידי הספרדי הזה, על הנער יאמר בכתב ההוא כי הודה על פשעו, אבל אדונים נכבדים! האם נתן הנער תודה מרצון נפשו? הלא רק מפני גודל מכאוביו הנוראים והיסורים הקשים אשר כלכל לא יוכל, על כן התודה! ולרגלי תודה באונס כזאת לא נוכל לחרוץ משפט מות על איש, והוא נגד חקי ארצנו, ומה פשע מצאו בהאנשים האחרים? אין דבר — איך נורידם שאולה בעבור חטא אשר לא חטאו? שומו שמים.

3. Merry J. Colon.

4. שם, עמ' 355.

5. כ"המגיד: "וגם ה' כתוב בו כי היהודי אליהו בינילש (הוא השני אשר הומת בטאנג'יר) הוא איש אשר לא ישרה נפשו בר".

6. ק"עברדאל יאללאק.

יוסף הקאדי הישר והחסיד ויאמר בתומת נפשו: "החשודים האלה לא הובאו לפני לשמוע מה בפיהם מה שידברו גם המה בעבור תומתם וצדקתם; ולזאת אפוא, גם אמונתי גם לבי ימנעוני לחרון משפט מות על אנשים אשר לא הניחו להם להצדיק נפשם ולשמוע דברי פיהם".

עוד הדברים בפי הקאדי, טרם כלותו לדבר את דבריו קפץ הציר האכזרי ויתר ממקומו וחמתו כערה בו, ויחרף ויגדף את הקאדי ואת כל הנאספים (ויאמר⁶ * איפוא הלך לבך כי תדבר טוב על היהודים? ויענהו הקאדי הישר: אין טוב לאדם כאשר הוא אדם, יהיה מאיזה דת שיהיה, רק לחקור ולדרוש אחר אמת וצדק, ולבקש הטוב והישר בעיני אלהים ואדם, ולעשות משפט אמת וצדק, ולהיות מגן להולכי תום, גם אם בני דת אחרת המה, אב אחד לכלנו, אל אחד בראנו, דת אחת לכל העמים בזה, לאהוב כל איש כנפשו, ולעשות אך טוב וישר אמת וצדק, ובלתי על האמת מגמתי, ועל אנשים [16] נדכאים גנותי).

ויען הציר האכזר בשצף קצף ויאמר: כי לא ישקוט ולא יחשה עד אשר יומתו היהודים, ומשפט מות אשר חרץ הוא עליהם אין להשיב, ויעזוב את בית הועד וילך בחרי אף, וימהר ויכתוב מכתב אל שולטן מאראקא, וישלחו ביד הרצים עוד כלילה ההוא, והשולטן ממאראקא איש רפה רוח החרד מאוד מאימת הספרדים, נדרש לבקשתו, וישלח אל הקאדי ויצוהו לעשות כחפץ הציר הספרדי, הקאדי הירא אלהים בקראו פקודת הסולטאן וזרמו עיניו נטפי דמע, וכלב נשבר ונדכה חתם את שמו תחת משפט המות על הנער ועל השני הוא אליהו בינליליש (אשר הומת אחר זה בטאנגיר), וכן הובל הנער האומלל לטבח באין מציל⁷, ושחטוהו⁸, לגזרים נתחווה, זה היה גורל הנער. ואח"כ לקחו את השני, הוא אליהו בינליליש, אחד משלשה האומללים הנותרים, והוא היה איש צעיר לימים, בן עשרים וארבע שנה, והובל לעיר טאנגיר, בשוב גם ציר ספרד שמה, כי שמה מקום מגורת הציר האכזר הזה, ויכול להוציא אכזריות לבו באין מפריע, ויענו גם את אליהו בענוים קשים, ועשו גם בו שפטים גדולים ונוראים, והכו אותו בשוטים ובעקרבים, וסרקו את בשרו במסרקות של ברזל, אך האומלל צעק כחבוליו אינני יודע! חף אני מפשע, ונקי אני מרשע, וידי לא שפכו את הדם, אח"כ⁹ צוה האכזר

*6. ב'המגיד' ליתא לכל המוסגר.

7. בסוף הכתבה על הקאדי, נכתב בעתון המגיד (שנה ז', גל' 45, ז' כסלו תרכ"ד, עמ' 356) על-פי J. C.

עוד מודיעים מכתבים אחרים ממדינת מאראקא כי באמת כל היהודים שמה נתונים עתה בצרה וסכנה גדולה מאד, וכל פקיד ספרד הנותנים עתה חתימתם על קיסר מאראקא מעלילים עתה עלילות ברשע על היהודים האומללים שמה ומעוררים את יושבי המחמודנים לקום עתה עליהם ולהשמיד זכרם מארץ מאראקא כי עתה שעת הכושר, אבל גדול ליהודים והסכנה גוברת מיום ליום, אם לא ישלח להם שומר ישראל ריוח והצלח. ע"כ שמחנו לשמוע כי התעורר השר משה, ד' ישמרהו, ללכת שמה ולחלץ את אחיו ממצוקותם, ואל שרי יהיה בעזרו ותהי דרכו צלחה.

8. 'המגיד', שם, עמ' 332.

9. 'המגיד' עמ' 340. ושם: 'איש נוצרי אחד אשר ראה בעיניו הנעשה ליהודי השני ... מספר במכה"ע [במכתב העת]

ויתלוהו ברגליו וראשו למטה, ואת בשרו דקרו במחטים, והוא נאלם דומיה ואין קול. וסבל יסוריו ולא ענה דבר, אז צוה הצייר האכזר להביא חבית ריקה מלאה יתדות ברזל חדים, וראשם החדים לפנים, ואת האומלל השליכו בתוכה ערום כיום הולדו, וגללו את החבית הנה והנה, צעקת האומלל מגודל מכאוביו הנוראים לשמים הגיע ותרגזו כל לב, אך האכזר הנורא הזה לא ידע רחם, ולא פנה לבו לצעקתו ולשועתו, והאומלל לא עצר כח סובלו מנשוא, וכלכל לא יוכל, ויקרא מנהמת לבו "הניחו לי ואגידה לכם" ויאמר: "אמנם, כן! ידי היתה במעל הזה! ידי רצחו את האיש! אותו ועוד אחרים רבים עשרה נוצרים, או מאה כחפץ לבככם", ובלבבו ידמה, כי בעבור זאת יניחו ידם ממנו, ולא יוסיפו עוד לענותו ביסורים קשים אשר כבד כחו מנשוא. אך תקותו נשארה מעל, כי ציר ממשלת ספרד האכזר הנורא הזה, כשמעו את דבריו, צוה להוציאו מן החבית, ואמר: הלא שמעתם כי נתן תודה על פשעו ודמו בראשו! אז חרץ עליו משפט מות.

בני⁸ עדת ישראל יושבי טאנגיר כשמעם את זאת, ואחרי שנודע להם כי החקירה והדרישה נעשתה שלא כדת, ולא נשמעו דברי העדים אשר העידו על צדקת האומלל ההוא, התנפלו לפני צירי ממלכות צרפת ואיטליא, ועל ידם הצליח חפצם בידם לדבר עם הצייר הספרדי האכזר, ויתחננו לפניו לחכות עוד זמן קצר במשפט המות אשר חרץ על אחיהם הנקי משפוך דם אדם, וחף מאשמת רצח. אבל הצייר האכזר השיב להם כי לא יוכל לחכות אף רגע, מפני כי כן צוה מאת שרי ממשלתו. ויאמרו אליו אלופי העדה כי מוכנים המה לתת כופר נפש האומלל לאשתו ובניו של הפקיד המת, ערך קצוב בכל שנה ושנה, כפי אשר יושת עליהם מאת ממשלת ספרד. אך לשוא שפכו שיחם ותחנונתם, כי האכזר הנורא הזה כפתן חרש אשר לא ישמע לקול מלחשים, כן האטים אזנו משמוע לקול דבריהם ותחנוניהם. והאומלל הובל לבית המטבחים, מקום אשר ישחטו שמה בהמות שדה, אז באו היהודים אל האומלל, ודברו לו שיתודה על פשעו לפני מותו, ויאמרו לו: אחרי כי הנך הולך למות באין מציל, ועתה הנה היא רגע אחרונה לפני מותך, תן תודה אם ידך היתה במעל הזה (ומיתתך תהא כפרה על כל עונותיך). ויען ויאמר להם: (הן עברי אנכי, ודתי ואמונתי היא חיי רוחי, וכמוכם כמוני יודע אשר דתנו [18] צוה אותנו לא תרצח! שופך דם האדם באדם דמו ישפך, כי כצלם אלהים עשה את האדם! ולא רץ לא יכופר לדם אשר שפך בה כי אם בדם שופכו! ולא אוכל לקרוע לפניכם סגור לבבי, אך אל) אלהים אמת הוא היודע ועד כי חף אנכי מפשע ונקי אני מרשע, ומהאשמה הנוראה ההיא, והוא ינקום את נקמת דמי השפוך על לא חמס בכפי.

אח"כ קבל עליו באהבה את גזר דינו הקשה, ויאמר שמע ישראל וגו', ובדברו זכחוהו האכזרים וכתרו את ראשו מעליו. והיהודים¹⁰ האומללים הנוחרים, נשארו במאסר לענות אותם בכל ענויים קשים ומרים, ולהכינם גם אותם לטבח ולגורל מר כזה. (לולי שלח ה' עזרו מקודש, והעיר מבריטאניא צדק יקראהו לרגלי השר משה מונטיפיורי הי"ו, האיש הדגול מרכבה טס כנשר והחיש מפלט למו, וקרא להם דרור לחירות עולם. הוי! בדור

10. ביהמגיד: שני היהודים הנוחרים.

דעה שאנחנו חיים בו היום, יקרה מקרה אכזרי כזאת? משפט מגואל בדם נקי אש לא נשמע זה יותר מאיזה מאות שנה. משפט מגואל בדם נקי! זה הוא פרי הציוויליזציה ואין אשר באה בממלכת מאראקא לרגלי ממשלת ספרד, אחרי נצחונה שם במלמה האחרונה! הרשעים הארורים האכזרים הנוראים האלו הם עוד חוטרי רשע וקל חובלים, משורש פרה ראש ולענה מימים הבינים! הביטו אל כל מלכי ועמי איראן, אשר בצלם אנו חוסים, ולהם חוקים ומשפטים צדיקים, והחכמה מצאה קן בלם, ולצדק ומשפט ישורו בארץ, והיה להם אמת לקו וצדקה למשקלת, ולא לאמונה נור בארץ, למדו דרכם, לכו באורחותם, ועשו כמעשיהם].

ולא¹¹ בעיר סאפי לבד כמו על היהודים לרעה, כי גם בעירות אחרות במאראקא התקוממו פקירי ויועצי ספרד, אשר דבריהם נשמעים בחצר קיסר מאראקא, התעוררו באש חמתם וקנאתם על היהודים האומללים, להעליל עליהם עלילות ברשע בכל עת מצוא להכריעם לטבח. (ולהכריעם מארץ החיים, ורעש העלילות בעברת זדונם הלכה וגדלה מיום אל יום, [19] לולי ה' שהיה לנו יאמר נא ישראל, שלח להם מלאך מושיע זה משה בחירי עמד בפרץ לפניהם להשיב חמתם מהשחית, וידא כעל כנפי נשרים, לגדור בעד מים הזדונים, אזי כמעט נטיו רגלם וחיים בלעום, ברוך ה' שלא נתנם טרף לשניהם).

כאשר שמענו כן נודע, היתה יד הספרדים על העליונה במלחמתם האחרונה זה כשנתיים ימים לפני זה עם ממשלת מאראקא, וכאשר השלמו יחד התחייב קיסר מאראקא לשלם כל הוצאות המלחמה, וממשלת ספרד הפקידה פקידים בכל הערים הגדולות במדינת מאראקא לקבלת המס ולגבות החוב, עד כי שלם תשלם ממשלת מאראקא עד פרוטה אחת.

הסולטאן ממאראקא הנהו בטבע איש ישר ואוהב שלום, וגם לא שונא הוא להיהודים יושבי ממשלתו, ולא מבקש רעתם, אך פחד ספרד היה עליו מאד, ועבד לזה לאיש מלוה,¹² על כן מלא ימלא כל אשר ידרשו ממנו פקירי ויועצי ממשלת ספרד היושבים עתה בארצו, והם רצו לחדש שמה כל הרעות אשר סבלו היהודים בספרד בעתותי החושך והצלמות, בעת יד קנאת הדת היתה שלטת שמה. (כי החליפו כח לחדש בארץ ערב את רשעתם אשר ענו בו את היהודים בדורות הראשונים, אולי נתגלגלו כלבם איזה טיפי דמים מאבותיהם האכזרים, אשר כבר עלה רקבון בעצמותיהם, ועשבים עלו בלחיהם, ונתעורר בהם עתה רשעת אבותיהם, כי משרש נחש יצא צפע, ומרשעים יצא רשע).

גם¹³ בעיר טעטואן עללו על היהודים עלילות ברשע. בראש השנה תרכ"ד פרצו גנבים בחנות איש ספרדי ויגנבו דים, ואחד מהגנבים הניח נעל אחד בחנות, חיש הלך הקאנוול הספרדי אל שר העיר להיות בעזרו בדבר זה, ויאמר כי לפי דעתו ידי היהודים

11. שם, עמ' 340.

12. משלי כב, ז.

13. 'המגיד', עמ' 340.

היו במעל הזה. ויען לו השר העיר עשה עם היהודים כטוב בעיניך. והנני בעזרתך בדרישת הדבר הזה. וימהר הקאנזול ויאסוף עוד ביום ר"ה הזה את כל תופרי נעלים מבני ישראל, וישאלם ידי מי מכס תפרו את הנעל הזה אשר [20] לפניכם? ויען איש זקן אחד בתום לבבו ויאמר: "זו היא מלאכת ידי"! ויצוה הקאנזול הספרדי לאסרוהו בזיקים ולהשיבו במאסר. אח"כ צוה הקאנזול להושיב בבית האסורים גם איש יהודי אחד צעיר לימים אשר היה מלפנים משרת בחנות הספרדי הזה.

ביום צום גדליהו הובאו שני האומללים האלו למשפט לפני שר העיר והקאנזול הספרדי, וישאל שר העיר את הסנדלר הזקן לאמר: אחרי כי נתת תודה אשר הנעל הנמצא בחנות הוא מלאכת ידך, הלא תדע את האיש אשר קנהו ממך? ויען הסנדלר ויאמר: מן הנמנע הוא לי לדעת את זאת, הנני זקן בא כימים, ובכל יום ויום הנני מוכר נעלים רבים לאנשים שונים, לא אוכל לדעת את האיש, הקשית אדוני לשאול, נשגבה ממני לא אוכל לה.

והנה היה ברצון שר העיר להניח ידו מן הזקן, כי נכרים דברי אמת, אך הקאנזול הספרדי אמר: אם יוכו האנשים אז יתנו תודה, בלא רצון ובלא חמדה נדרש שר העיר לרצון הקאנזול האכזרי, ויתן לו את האכזריות אשר הוא מבקש, והאומללים הוכו מכות חדרי בטן, וענום ביסורים קשים ונוראים. ויהי בהשמע הדבר הזה לאזני אבי האסיר השני הצעיר לימים, אשר גר בארץ אחרת, ויבא לטעטואן לבקש רחמים על בנו האומלל, ויחפוץ לגשת לפני שר בית האסורים היושב שמה, אבל אנשי החיל שומרי השער לא נתנוהו לבוא, והוא נדחק לגשת ולבוא לשער, כי נפשו מרה לו על בנו האומלל, ויהי בהפצירו אותם הגיח עליו איש חיל אחד ויכהו בחרבו על ראשו, ויפול מלא קומתו ארצה, וכמעט לא נותרה נשמה באפו, משם הביאוהו לבית החולים, וימת בפצעו אחרי עבור שלשת ימים.

כאלה וכאלה הוסיפו בני עולה לענות את היהודים מיום ליום על ידי עלילות גדולות, להכעיס את כל איש אשר לב בשר בקרבו, ולהרתיע כסיר את מעי כל איש אשר דמי אנשים נחלים בעורקיו. ומי יוכל להפוך בזכות אנשים רשעים כאלו אשר לבם כאבנים ולא ידעו רחם, ויוכלו לראות בצרות [21] נפשם של האומללים אנשים כמוהם, המפרפרים תחת שבט ענויים וידי מרודיהם, אשר כל שומעם תצלנה אזניו, ויתהפך לבבו בתוך מעיו וימס כדונג.

והשמועה הרעה עשה לה כנפים, וממאראקא נפצה לאחינו ב"י יושבי אייראפא, ללאנדן בירת ממלכת ענגלאנד אל חברת שליחי הקהלות אשר שמה, וגם אל חברת כל ישראל חברים בפאריז בירת צרפת, ולאחינו יושבי איטאליא, וכולם נבהלו משמוע השמועה הרעה ההיא, רעדה אחזתם, וכל אחד חיש מהר לעשות לטובת אחיו האומללים מה שהיה לאל ידו בעזר ממשלתו.

אך אלה בני בריטאניא היקרים אנשי הדור וחפשי רוח ואהבתם לעמם אשר מעולם, לא טמנו ידם בצלחת, המה הראו את רוחם המשכיל, את דעתם הצרופה, ואת מדת ישרם, שכס אחד על אחינו בני ממלכות אייראפא הנותרים, הם כלכלו את דבר יהודי מאראקא במדה האמתית, ויערכוהו על פי ערכו, לא היתה להם הצרה הזאת כצרת

אנשים יחידים, כי אם צרת מן האדם בכללו, ועל הכלל כולו יצא, ולא נמצאו ביניהם מימינים ומשמאלים, מחייבים ומזכים, כי אם שפה אחת ודברים אחדים ולב אחד לבער את הרשעה היוצאת על פני ארץ מאראקא, ולהוציא טרפה מפיה, וכולם נתנו עיניהם בהשר משה מאנטעפיארע הי"ו, הדואג תמיד בדאגת אחיו, ובכל צרתם לו צר, ועד מהרה שלח אלון החברה הנכבדה הנזכרת ראשונה להודיע זאת אל השר לארד רוססעל¹⁴, והוא הודיע חיש מהר ע"י הטעלעגראף אל ציר ענגלאנד היושב בבירת מאראקא ויצוהו לעמוד לימין האומללים בכל אשר יש לאל ידו. וגם השר באראן פאן ראטהשילד בפריז לא אחר מלבקש את ממשלת צרפת על הדבר הזה, וגם היא מהרה לצות על מלאכה במאראקא לעצור בעד הרעה העתידה לבוא על היהודים הנקיים, ולדבר קשות עם ממשלת מאראקא הנותנת ידה אל ממשלת ספרד האכזרית, ומוסרת בידה את [22] היהודים הסרים למשמעתה, להכריעם לטבח על לא חמס בכפם, וכן לא יעשה.

והחברה¹⁵ הנכבדה שליחי קהלות ישראל יושבי ענגלאנד לא שקטה, ויתאספו יחדיו בבית הועד שלהם בלאנדאן להתיעץ כדת מה לעשות על אדות מצב אחינו בני ישראל יושבי ארץ מאראקא, הנתונים בצרה וכשביה בעבור העלילה בעיר סאפי. סופר החברה היקרה ההיא קרא באוזני הנאספים דברי המכתב אשר ערך אליהם הרב הגאון מוהר"ע¹⁶ אדלער נ"י אברק"ק לאנדאן בדברים נמרצים מעוררים את לב בני החברה להחיש ולבוא לעזרת האומללים ההם. וז"ל המכתב:

לאנדאן כ' מרחשון (2 נאוועמבר) שנת תרכ"ד

לכבוד ראש חברת שליחי קהלות ואל כל בעלי החברה הי"ו.

שמרעה רעה הגיעה לאזנונו מהחמס הנעשה לאחינו ב"י במאראקא, שם באו בעלילה על נער עברי בן ארבע עשרה שנה, כי שלח ידו באדונו איש ספרדי להמיתו ע"י סם המות, והנה מפני כי לא נחתך¹⁷ גוף הספרדי אחרי מותו, אין אות ומופת כי מת האיש ע"י סם המות, אך מפני כי ענו את הנער האומלל ביסורים קשים ונוראים עד כי כשל כח סובלו הודה כי עשה הדבר הזה. נשען על התודה ההיא אשר נתן האומלל באונס, נחרץ עליו משפט מות, ולרגלי התודה ההיא הושמו בכלא עוד שלשה יהודים אחרים. הנער האומלל נרצח במיתה משונה על לא חמס בכפו, וגם אחד מהשלשה האחרים הומת כבר (במיתה אכזרית מאוד), והשנים הנותרים יושבים בבית האסורים ומעותרים גם הם לטבח. ועתה האם החרש נחריש לראות בצרות נפשות אחינו? דבר שפתים אך למותר¹⁸ להגיד לכם, כי חוב קדוש מוטל עתה עליכם להחיש עזרה לאחינו הנתונים בצרה, למען השם, למען החופש, למען הציוויליזאציאן, הצדק והאמת! עליכם מוטל לבלי התמהמה אף רגע להציל נפשות נקיים, כי לבי אומר לי אשר האומללים האלה חפים מכל פשע.

14. Lord Earl Russel.

15. 'המגיד', שנה ז' גל' 45, ז' כסליו תרכ"ד, עמ' 355.

16. ר' נתן אדלר.

17. ניתוח שלאחר המות.

18. במשלי יד, כג: אך למחסור.

ידעתי כי ידידנו הנכבד השר משה [23] מאנטעפיארא ימהר להטות אוזן לבקשתכם אם בכל לב תדרשוהו, שישים לדרך פעמיו למאראקא לעזרת האומללים; ידעתי כי השר היקר הזה אשר זה תפארתו ותהלתו, לבלי האטים אוזן משמוע לקול שועת נכאים ואומללים, ישנס מתניו עוד הפעם לעזרת אחיו, ולא יחוש על רפיון כחו בנטות צללי ימיו, ולא ישים לבו להעמל והתלאות של הדרך הרחוקה. ידעתי כי חפץ ה' זה יצליח בידו, בעזרת ממשלתנו האדירה, לפתח חרצובות יושבי חושך וצלמות אסירי עני וברול, ולגול מעל בני עמנו האשמה הנוראה, כי לדם נקי יארוכו. ה' משגב לעתות בצרה, יסך עליו באברתו, ויצליח את דרכו אשר ילך עליה, על דבר אמת וצדק ואהבת אדם וכו'.

נ' אדלער

(גם קרא לפנייהם סופר החברה הנכבדה מכתבים אחרים מהיהודים יושבי מדינת מאראקא, מתחננים בצרת נפשם להושיט למו עזר ולקדם פני הרעה, כי באמת כל היהודים שמה נתונים עתה בצרה וסכנה גדולה מאוד, וכל פקידי ספרד הנותנים עתה חתיתם על קיסר מאראקא מעלילים עתה עלילות ברשע על היהודים האומללים שמה, ומעוררים את יושבי מאראקא לקום עליהם ולהשמיד זכרם מארץ, כי עתה שעת הכושר. אבל גדול ליהודים שמה, והסכנה גוברת מיום ליום אם לא ישלח להם שומר ישראל ריוח והצלה ממקום אחר).

אחרי קריאת המכתב הנ"ל¹⁹ הוגר בקהל הנאספים כי מרגע אשר נודע דבר העלילה הנ"ל לא נח השר מאנטעפיארא ולא שקט, והריץ מכתבים אל ממשלת ענגלאנד בדבר זה, והיא עשתה כל אשר ביכלתה לטובת האומללים בטאנגיר. אח"כ אמר אחד מהנאספים, כי טרם כל דבר הלא ראוי לנו לדעת אם ידרש השר משה מאנטעפיארא, ואם יהיה לאל ידו ללכת לארץ המערב?

[24] אז קם ראש החבורה ויודיע להנאספים כי כבר דבר עם השר משה אודת זה, והשר הגיד לו: כי לפי דעתו וידיעתו את ארצות המערב ותכונת נפשות יושביהן המחמודים, רעה גדולה נשקפת על אחינו ב"י יושבי מאראקא, והעלילה הזאת היא רק ראשית הרדיפה הנוראה המעודדת לבא על אחינו ב"י שמה, והסכנה גדולה ועצומה, ונחוץ הדבר מאד להקדים פני הרעה, מבלי התמהמה: ויוסף השר ויאמר לו: כי אף זקן ובא בימים, בכל זה הנני מוכן ללכת למאראקא למקום החמס והרשע; אבל טוב ויפה הדבר אם יארחו לחברה אתו על דרכו זאת עוד אנשים אחדים היודעים שפת ומנהגי ארצות המערב, גם רופא מומחה ילוה להם להוכח מגוף הספרדי המת אם מת ע"י סם המות.

ויהי בהודיע ראש החברה הדברים האלה, נשתוממו כל הנאספים לשמוע על תכונת השר היקר, ועל אהבתו לבני עמו הבוררת בקרבו כשלהבתייה, העומד הכן לכתת רגליו בימי זקנתו וחולשתו לארץ רחוקה, מבלי שים לב על סכנת הדרך (וללכת בין עמים פראים הרחוקים מחכמה ומצדקה).

אחד מהנאספים הגיד דעתו: כי נכון להגיש דבר יהודי מאראקא לפני ציר ממלכת

19. ב"שם עולם: המכתבים הנזכרים, והכוונה למכתבים מיהודי מארוקו.

ספרד היושב בחצר מלכות אנגלאנד. האדון Picciotto חוה דעתו כי טוב הדבר לשלוח מלאכים נכבדים לעיר מאדריד קרית ספרד, להגיש דבר יהודי מאראקא לפני הממשלה שמה. אך העצות האלה לא הפיקו רצון הנאספים, מפני כי הוכחו מדברי המכתבים אשר הריץ השר משה אל שרי ממשלת ענגלאנד ותשובותיהם אליו, כי כל זה לא יועיל, רק ישועה קרובה לבוא אם יסע השר בעצמו ובכבודו למקום החמס, ולהוכיח במופתים נוצחים כי שקר העלילה הנ"ל. ולזאת הסכימו כל הנאספים לבקש [25] את השר משה שילך לארצות המערב, ולתמוך בידו בכל אשר יהי לאל ידם. וכן עשו. גם בחרו מתוכם שני אנשים נכבדים, את האדון Picciotto הנ"ל ואת הר"ר סאמפסאן שמואל ללוות את השר על דרכו (וגם האדון גדליהו והאדון הדאקטאר האדגקין רופא ביתו של השר נתרצו ללכת עם השר, בשליחות מצוה של הדבר הגדול הזה).

וישם²⁰ השר משה מאנטעפיארע (הכנות הנצרכות לדרכו לשים) לדרך פעמיו למאראקא (ובלב נאזר בגבורה, כגבור לרוץ אורח, ורוח נעוריו התעורר בקרבו לעבור ארחות ימים וללכת במדבר ציה), להושיע את אחיו בני עמו הנתונים שמה בצרה ובשביה. ויקח עמו כתבי תעודה מאת שרי ממשלת ארצו לפני גדולים יתוהו. ובשבת קודש פ' יצא שנת תרכ"ד קודם נסיעתו, היה השר משה בבית הכנסת להספרדים, [ו] בבית הכנסת הגדול אשר לעדת האשכנזים בלאנדאן (לפרוש מהם בשלום וליקח ברכתם מהם, ומלא חפנים ברכות שמו שמו עליו). בבית התפלה הנזכר ראשונה התפללו לה' (במקהלות עם) להצליח השר את דרכו אשר הולך לארץ המערב להושיע לבני עמו, והתפללו האלו חברו ע"י הרב הגאון מוהר"נ אדלער נ"י, וע"י הרב הג' בארנעט אברהם נ"י.

וזה נוסח תפלת הספרדים שהתפללו על הצלחת השר בשבת הנ"ל:
אב הרחמן! מכל היציר את האדם בחרת, ואת זרע ישורון מכל העמים הבדלת, חקים ומשפטים אותם צוית, ומבחר תכל להם לנחלה נתת, ואף כאשר על חטאתם ועל פשעיהם עליהם קצפת, ובכל קצות הארץ אותם הגלית, גם אז לא עזבתם ולא געלתם, ובכל דור ודור העמדת להם נדיבים ושועים, ותט להם חסד לפני מלכי הגוים, למען יעמדו לימין עמך ונחלתך.

ועתה ה' השקיפה נא ממעון קדשך מן השמים, וברך את השר משה מונטיפיורי, אשר זה ימים כבירים התנרב לשים נפשו בכפו, לבוא לפני מלכים ואדירים, למען [26] דבר טוב על עמו, וכעת ערב את לבו ללכת אל מרחקים, ולהוציא לאור משפט אביונים. צור ישראל וגואלו, כאשר עד הנה גנות עליו, כן מעתה ועד עולם היה עמו, פצה אותו והצילוהו מכל צרה וצוקה ומכל מחלה ונגע, והגיעהו לשלום אל מחוץ חפצו, תן חנו בעיני השרים והרוזנים, הדריכהו בדרך הנכונה להועיל, ואתה ה' תגמור בעדו, השיבהו לנוה שאנן בהשקט ובטחה, יבלה ימיו בטוב ושנותיו בנעימים, ויזכה לעמוד על משמרת הקודש, עד עת ביאת הגואל במהרה בימינו אמן.
וזה נוסח תפלת האשכנזים אשר התפללו בשבת הנ"ל להצלחת השר:

20. המגיד, שנה ד' גל' 46, יג בכסליו תרכ"ד, עמ' 372.

רועה ישראל, אתה הודעתנו על ידי נביאך כי אבינו אתה, באהבתך ובחמלתך תנשאנו ותנטלנו כל ימי עולם²¹. אתה קשרת לבבות בני ישראל להיות אגודה אחת, וצוית להם לפתח חרצבות רשע, ולשלח רצוצים חפשי²². בכל דור ודור שלחת להם מושיעים אשר הלבישו צדקה כשריון ויעטו כמעיל קנאה²³, כך בטחו ולא בושו²⁴ לעמוד בפרץ בעד העם נגד כל הקמים עליהם, ולהתפלל ולהתחנן בעדם.

גם הלום נשיא אלהים בתוכינו השר משה מונטיפיורי, זה פעמים רבות שם נפשו בכפו ויצא אל אחיו וירא בסבלותם²⁵, לגול מעליהם חרפת חורפיך ולהוציא לאמת משפטם.

גם עתה נדב לבו לשום לדרך פעמיו לארץ מורוקו, להמליך בעד אחינו האומללים אסירי עני וברזל, לבא לעזר הנאנחים ונאנקים על לא חמס בכפם, להוציא ממסגר אסיר ומבית כלא יושבי חושך²⁶.

שלח נא מלאכך לפניו ולפני כל הגלויים אליו לשמרם בדרך אשר ילכו, להביאם אל מחוז חפצם. אל ימעטו לפניך כל התלאות אשר ענה בדרך כמו בימי זקנה ושיבה. זכור עינו הפקוחה ואזנו הקשבת וידו הפרושה אל העשוק ואל הרצוף. לא תאונה להם רעה, צאתם וכוואם יבורך.

אל הרחמים, אשר לב מלכים כפלגי מים תטנו, הופע [27] חסדך עליו בהתיצבו לפני נסיכים. היה עם פיהו גם הפעם בהוכיחו למישור את ענוי הארץ²⁷, ולהוציא כאור משפט דלים. אוהבי רע יאחזמו רעד, ויעלזו כל תמימי לב. השיבה לנו ששון ישעך ורוח נדיבה תתמוך ארצנו²⁸ ונספר בציון שמך ותהלתך בירושלים²⁹ אמן.

ככה שם השר היקר הזה [עוד הפעם] את נפשו בכפיו בעד אחיו ועמו והתנדב לכתת רגליו, לענות בדרך כמו, ולעבור ארחות ימים, בעתותי השנה בעת סופות וסערות מתרגשות על פני מים אדירים, ושם במים עזים נתיבו לעת זקנתו, לשנת חמשה ושבעים לימי חייו, בעת רפו כחותיו, כנטות צללי ימיו היי, באהבתו הבוערת בקרבו כשלהבת יח לאחיו ובני עמו, להצילם מצרתם ומיד עושקיהם ולווציהם.

ובכל מדינה ומדינה ככל קהלות ישראל, ככל מקומות מושבותיהם, אשר דבר נסיעת השר מגיע, בבתי כנסיות ובבתי תפלות שפכו שיחם לפני ה', ונשאו רנה ותפלה בעד שלום השר³⁰. — — —

21. ראה ישעיהו לג, ט.

22. ראה שם נח, ב.

23. ראה שם נט, ז.

24. תהלים כב, י.

25. שמות ב, יא.

26. ישעיהו מב, ז.

27. ראה שם יא, ג.

28. ראה תהלים נא, יד.

29. ראה תהלים קב, כב.

30. ב"שם עולם נוסף: ז"כ התפללו ג"כ פה וואראש בבה"כ המפורא של הגביר הנריכ המפורסם מו"ה צ"ז בלומבערג. את התפילה חיבר ר' בנימין דוד רבינוביץ, והיא מוכאת שם. וכן נרפסה שם תפילה

[30] ויבא ³¹ השר עד עיר החוף דאווער, ומשם עבר את לשון הים קאלע ומשם נסע לעיר מאדריד בירת ספרד, לדבר דבר אחיו לפני שרי המלוכה. (וביום 25 נאוועמבער בא למאדריד וכאשר בא למאדריד הלך לראות את פני ציר ממלכת ענגלאנד היושב במלאכות ממשלתו בחצר מלכות שפאניען, והציר קיבל את השר בכבוד גדול והגיד לו דבר נסיעתו, ומסר לו המכתבים אשר הביא השר עמו מן ממשלת ענגלאנד להיות לעזר להשר בזה. וכן הלך הציר האנגלי עם השר אל המניסטער האדון פאן מיראפלארעס היושב ראשונה במלכות שפאניען. והמניסטער הזה הבטיח להשר משה שלא ידאג על אחיו, וכל אשר נעשה להאומללים לא היה מפני שנאת הדת בעבור שהם יהודים. גם בקש השר משה מהמניסטער הזה שיתן לו מכתב מליצה אל הציר הספרדי דאן פראנציסקא קאלאן ³² היושב בעיר טאנגיר, ושיציגהו לפני המלכה לדבר עמה לטובת היהודים, והמניסטער נדרש לבקשתו. וביום שלשים לירח נאוועמבער עמד השר משה לפני המלכה ובעלה, וקבלו אותו בכבוד גדול ובסבר פנים יפות, ואמרו לו כי נותנים הם כבוד לכל דת ואמונה). ויקראו ³³ סופרי המלכה ותצום לכתוב לכל השרים והפקידים היושבים במאראקא, בשם ממשלת שפאניען כדברים האלה:

ממשלת ספרד ראתה לדאבון רוחה את כל הנכתב במכתבי העתים בארצות איראפא, אודת המקרה בעיר סאפי, כאלו נתנה הממשלה ידה לכל ציריה היושבים במאראקא, לדרוף באף את כל היהודים ולהשמידם מתחת שמי ה'. ע"כ מחוייבים אנחנו להראות לכל באי עולם כי הדבה ההיא בשקר יסודתה, וחלילה חלילה לממשלת שפאניען לעשות כדבר הרע הזה, ולחלל כבודה לעין השמש ומפני זה הננו מצוים אתכם לעמוד בכל כחכם לימין היהודים [31] יושבי ממלכת מאראקא בכל עת מצוא, ולהיות למגן ומחסה לבני העברים הסובלים עול כבד במדינת מאראקא, רק עי"ז נוכל להראות לכל, כי לא כצעקתה הבאה אלינו עשינו; ונהפוך הוא, עלינו להוכיח לעין השמש כי לבכנו אך טוב לעם ישראל הממושך וממורט בגלות המר הזה באפריקא, ונתאמץ להטיב מצבם בכל כחנו ובכל נפשנו. עליכם מוטל החוב לעמוד לימין היהודים מול פקידי מאראקא בכל עת אשר יחפצו להרע להם ולהכביד אכפס עליהם, ובעת אשר ירצו השופטים והשוטרים לענות את אחד מהיהודים במכות חדרי בטן, לדרוש את בשרם בקוצים ועקרבים, כאשר הסכן הסכינו לעשות פעמים רבות; עליכם מוטל החוב למנוע האכזריות הנוראה הזאת בשם ממשלת שפאניען, ובוזה תפיקו רצון ממשלת שפאניען ורצון המלכה, אשר בשמה שולחתם שמה לעשות צדקה בארץ, ולא לתת יד לפושעים, לדרוך ולרמוס את עם היהודים על לא חמס בכפם.

(גם יתר שרי המלוכה במאדריד הבטיחו להשר משה שגם לאלה היהודים הנתונים בשביה בעיר סאפי לא יאונה עוד כל רעה לרגלי העלילה הנוראה, וכולם נתנו להשר

ססיר מחבר הספר. תפילות אחרות נדפסו ב'המגיד' שנה ח, גליון 1, כו טבת תרכ"ד, עמ' 3.

31. ראה להלן איגרת מונטיפיורי אל ראש שליחי הקהילות והע' 40.

32. ראה לעיל הע' 3.

33. 'המגיד', שנה ח, גליון צ, יב שבט תרכ"ה, עמ' 20; נזה תהלה, עמ' 13.

משה מכתבי מליצה להצירים הספרדים היושבים במאראקא, לשית עינם על היהודים לטובה).

[בעקבות הצלחתו של משה מונטיפיורי אצל שלטונות ספרד, הועלתה באסיפת שלוחי הקהלות בלונדון ההצעה לבקש את ביטולה המוחלט של גזירת גירוש היהודים מספרד. וכך מוסר 'המגיד' (שנת ח', עמ' 43):

אחד מבעלי החברה העיר את לבות הנאספים על אדות ענין נכבד מאד בנוגע אל הציוויליזאציאן בכלל ולאחב"י בפרט, והוא על אדות הגזירה הרעה אשר על פיה נגרשו בני ישראל ממדינת ספרד בשנת 1492 אשר עומדת עוד בתקפה עד היום הזה. ויאמר כי עתה אחרי הודיעה ממשלת ספרד לעין השמש כי לבה אך טוב לישראל, אולי הגיע המועד הנכון לבקש את השר משה מאנטעפיארע כי בשובו אי"ה ממאראקא דרך מאדריד יגיש בקשתו לפני ממשלת ספרד להשיב את הגזירה הנזכרת ולתת הרשיום לאחב"י לשוב לשבת בארץ ספרד כבימי עולם ושנים וקדמוניות.

כל בעלי החברה הסכימו כי נכבד הדבר מאד, כן הגידו ולא כחדו כי רבים מיושבי ספרד המשכילים לא יתנגדו לדבר הזה, רק אמרו מי יודע אם יהי דבר זה לרצון בעיני המון העם בספרד אשר שנאת היהודים עורנה מושרשת בקרב לבם. ומלבד זאת, הענין הזה נכבד מאד וראוי הוא להתיעץ אדותיו היטב ולעשות הכנות הדרושות לדבר גדול כזה טרם הוציאהו לפעולת אדם. ויסכימו לשמור הדבר בלבם עד עת מצוא.

על זה העיר עורך 'המגיד': אמת נכון הדבר כי לענין נכבד כזה דרושה הכנה יתרה ועצה עמוקה טרם החלם לעשות; אך לפי דעתנו עתה שעת הכושר לזה. ואם יתעצו יחד על זה שלוחי הקהלות בענגלאנד ובעלי חברת "כל ישראל חברים" בפאריז והשר משה מאנטעפיארע ויתר שרי ישראל הגדולים והנכבדים, אשר ת"ל לא אלמן ישראל מהם כדור זה, אז יש תקוה כי יצליחו בפעולותיהם. יהי' איך שיהי', שזה הדבר הגדול הזה לנסות עתה דבר אדותיו. ואולי מקום הניחו מן השמים אל השר הגדול משה מאנטעפיארע להשיב נדחי ישראל למדינת ספרד, כאשר עשה הרב מנשה בן ישראל ז"ל לפתוח שערי ענגלאנד לאחיו ב"י אחרי אשר נגרשו משם בימי הרעה והמצוק.

ואחר שהשר משה הפיק רצון המלכה והשרים לטובת ב"י, עזב את מאדריד ומשם עבר אל המבצר גיבראלטאר, ושם היתה מוכנת אניה אחת מאניות ממשלת ענגלאנד הנקראת בשם Majicenna בפקודת הממשלה להביאהו לשלום למחוז חפצו למדינת מאראקא. וישם אל טאנגיר פניו לבא שם כתחלה. וכאשר³⁴ נשמע לאחב"י יושבי טאנגיר שהשר משה מאנטעפיורי הולך וקרוב לבוא אליהם לעזרתם להוציאם ממצוקותם ולהפך עצת הקמים עליהם לרעה להכריחם מארץ חיים. (נדמה להם מלאך מושיע זה השר משה כמשה בן עמרם בעת הופיע לאחיו במצרים לבשרם פקד פקדתי אתכם, ואין קץ לגורל שמחתם ולחדות נפשם [32] והודות לה' כי טוב, על אשר שלח לפניכם איש

34. המגיד שם, ג' 1, כו טבת תרכ"ה, עמ' 3.

לעמוד בפרץ ולהשיב חמת הצוררים מהשחית, ולאחינו בני ישראל יושבי טאנגיר היתה אורה ושמחה וששון ויקר).

וכל בני ישראל יושבי העיר למקטנם ועד גדולם יצאו מן העיר ובאו אל חוף הים לקדם פני השר (ולקבל פניו בכבוד והדר). וכאשר הציג השר כפות רגליו על היבשה קראו כלם בקול גדול ברוך הבא! ותבקע הארץ לקולם. כבואו העירה באו שלוחים (רכים ונכבדים מבני ישראל) מקהלות רבות מארץ מאראקא לקדם פניו ולברכהו. ובכל מקום מושב אחינו ב"י במאראקא אשר הגיעה שם הבשורה מנסיעת השר למחניהם (והולך ובה לעזרתם), שמחה וגיל בהלל והודות לה' אשר שלח את מלאכו להם להצילם מתלאותיהם. (וכי לא אלמן ישראל מאלהיו, ומאיש עומד בפרץ ומצר בצרת אחיו, ואשר כח לו לעמוד לפני מלכים ושרים, למען יוציא כנוגה צדקת אחיו.

וכבוד גדול נחל השר משה כל ימי שבתו בטאנגיר לא לבד מעם ישראל, כי אם גם מהנצרים הגרים שמה. גם האפריקאנים כולם קדמו פניו בכבוד גדול, ובקשו ממנו שיוציא גם אסיריהם לחפשי, וכן עשה. וה' נתן חנו בעיני הפקידים והשופטים, ומלאו את דברו ועשו שאלתו ובקשתו על מי שהמליץ לטובה, וכולם הבטיחו לו שיעמדו לימין היהודים מהיום והלאה, ולא יעשו להם שום רעה מעתה, רק ידרשו שלומם וטובתם כל הימים לעולם, ובעבור הבטחתם זאת שהבטיחוהו לטובת היהודים, המליץ גם עליהם לטובה, והוציא גם אסיריהם לחפשי).

חיש³⁵ אחרי בא השר מאנטעפיארע לעיר ההוא הלך אל האדון יאהן היי דרומאנד³⁶ ציר ממלכת ענגלאנד היושב שמה, וגם אל האדון ריד Reade הגענעראליקאנוול הבריטאני משם, והם הלכו ביחד עם השר משה אל ציר ספרד האכזרי (אשר חתה הגחלים על האשי היהודים) ואשר הביא את כל הרעה הגדולה על אחי"י האומללים, והציעו דבריהם לפניו בשם [33] ממלכת ענגלאנד וספרד (והשר משה מסר לו המכתבים אשר הביא עמו משפאניען) וחיש מהר צוה הציר הספרדי להוציא לחפשי את שני היהודים הלוקחים למות והמטים להרג.

(עוד ביום ההוא כתב הציר הבריטאני מכתב אל הסולטאן בשם ממשלת ענגלאנד להוציא לחפשי את היהודים השבויים בסאפי הנתונים למות על לא חמס בכפס, וכדי למהר פדיון נפשם, בקש במכתבו מאת הוד הסולטאן שישלח פקודתו בדבר השבויים בדרך ישר לעיר סאפי ולא לטאנגיר תחלה³⁷ כי אם ישלח תחלה לטאנגיר יאריך העת ויעברו שלשים יום, והעיר טאנגיר צהלה ושמחה).

וביום ההוא³⁸ באה הפקודה מאת וויקטאר עמנואל מלך איטאליא יר"ה אל מלאכו השר Chevalier d'Martine היושב בטאנגיר, שיתאמץ הוא וכל צירי ממלכת איטאליא

35. שם, עמ' 3.

36. ראה להלן הע' 58.

37. המחבר הוסיף בהערה: כי עיר סאפי קרובה למאראקא יותר מעיר טאנגיר. אך טאנגיר עיר גדולה מעיר סאפי ע"כ היא סרה למשמעת פקירי טאנגיר. ומה שיפקוד הסולטאן יפקוד תחלה לפקירי טאנגיר, ופקירי טאנגיר ישלחו הפקודה אח"כ אל הערים הקטנות הסרים למשמעתה.

38. בהמגיד: בעצם היום כבוא השר משה לעיר טאנגיר.

היושבים בערי מאראקא, להיות לעזר אל השר מאנטעפיארע בדרכו אשר הוא הולך, לעמוד לימין צדקת היהודים ולהפך מחשבות שונאיהם החפצים להכרית מארץ זכרם. ומלבד זה פקד עליו המלך החסיד והישר³⁹ הזה, שיתאמץ בכל אשר יהיה לאל ידו לדבר טוב על היהודים יושבי מאראקא באוני הסולטאן להטיב מצבם לימים הבאים, לבלי יהיו נתונים למרמס תחת כפות רגלי פקיד ממלכת ספרד האכזרים (אשר לא ידעו רחם).

גם הקיסר נאפאלעאן שלח כזאת אל צירי צרפת היושבים במאראקא (להיות למגן ועזר להשר מאנטעפיארע, ולהיות למחסה על היהודים האומללים יושבי מאראקא בכל יכלתם בשם ממשלת צרפת, גם ממשלת אמעריקא הצפונית צותה את השר היושב במלאכותה בעיר טאנגיר לדרוש ולחקור אחרי דבר העלילה שמה, והיה אם ימצא כי כנים דברי היהודים, אז יתאמץ בכל יכלתו לעמוד לימין שמה, ולהיות [34] למגן ולמחסה, בשם ממשלת אמעריקא הצפונית. גם לחברת שליחי הקהלות אשר בלאנדן שלח השר סיוארד בשם ממשלת אמעריקא הצפונית כדברים האלה: על בקשתכם בדבר אחיכם היהודים יושבי מאראקא, לדאבון לבי שמעתי והשתוממתי אשר עוד בדור דעה הזה אשר אנו חיים בו, יסבולו אנשים נקיים תלאות רבות, רק בעבור כי דתם משונה מדת רודפיהם, דבר כזה חרפה הוא למין האנושי.

גם השר היושב ראשונה במלכות מאראקא הבטיח אל השר משה להודיע מהרה את רצון ממשלת ספרד, ענגלאנד, צרפת, איטליא, ואמעריקא, אל סולטן מאראקא אדונו, ויוסף גם הוא להבטיח להשר משה כי גם הוא מצדו יעמוד לימין היהודים האומללים במדינת מאראקא ולהוציא משפט צדקם לאור השמש. כל זה היה ביום (15 דעצעמבער) ג' ה' טבת תרכ"ד.

וכן הודיע השר מאנטעפיארע לראש החברה ללאנדן ע"י הטעלגעראף. וביום 18 דעצעמבער שלח השר משה מכתב אל ראש שליחי הקהלות בלאנדן, וכתב כל דבר באר היטב, וז"ל המכתב:⁴⁰

טאנגיר 18 דעצעמבער 1863 תרכ"ד

אל האדון ריי"מ⁴¹ מונטעפיאורי ראש חברת אלופי קהלות ענגלאנד וכו'. אדוני היקר! מן דברי המעטים אשר הודעתין ביום 15 לירח זה ע"י הטעלגראף, הלא ראית כי בחסד עליון הצליח חפץ נסיעתי ביד, ובעזר צור ישראל לא יבצר ממני להפיק כל חפצי בדבר הגדול הזה, ידעתי גם ידעתי כי לא לבד בעלי החברה הנכבדה (אשר תעמוד אתה בראשה לכבוד ותפארת) אשר הרהיבו בנפשי עזו לשים לדרך פעמי, יודו לה' על חסדו כי גבר עלי ורצה את פעלי, אך גם כל אחב"י בכל מקומות מושבותיהם, שוש תשיש נפשם ויתנו לה' כבוד ותודה על אשר האיר פניו אלי והצליח דרכי לטובת אחי האומללים והנדכאים על לא חמס בכפם.

39. בהמגיד: החסיד והצדיק.

40. המגיד שם, עמ' 20-18: נוה תהלה, עמ' 12-3.

41. יוסף מאיר.

על פי מכתבי אשר הריצותי אליך ביום השלשים לירח העבר [35] מעיר מאדריד ובשביעי לירח דעצעמבר מעיר סעפיללא⁴², נודעו לך כל פרטי נסיעתי עד היום שנכתב בו מכתבי האחרון הנזכר, והטעלעגראף הנזכר למעלה, הודיעך בקיצור נמרץ כי השבויים בעיר סאפי יצאו לחפשי חיש אחרי הגיע פקודת סולטאן מאראקא אודת הדבר הזה. ואין כל ספק, כי הסולטאן הישר אשר אהבת אדם מצאה קן בקרב לכו, לא יתמהמה למלא משאלות ממשלות ענגלאנד ושפאניען בנוגע להשבויים מאחינו האומללים החפים מכל פשע.

והנה אף כי הודעתך בקיצור נמרץ תוצאות נסיעתי, בכל זאת אקוה כי לא למותר יהיה אם אספר כזה גם פרטי הדברים. ובאמת הרבה אנשים נכבדים הטיבו חסדם עמדי והיו בעזרתי מראשית נסיעתי עד היום הזה לטובת הדבר הגדול, עד כי עצור במלין לא אוכל מבלי להזכיר שמותם לתהלה וברכה על כל הטוב אשר פעלו ועשו לי לטובת אחי האומללים. בראשית כל היתה תנחומות לנפשי הבשורה אשר נודעה לי כי בכל שבת קודש יתפללו בעדי בבתי הכנסיות התפלות היקרות שחויברו מאת הרב הראשון מהר"ג אדלער נ"י, ומאת הרב בארנעט אברהמס (ראש בית ספר הרבנים בלאנדאן) התפלות שהתפללו בשבת קודש טרם עזבתי את אנגלאנד. בשמחת לבבי זכור אזכור את אותות האהבה אשר הראו לי אחינו יושבי עיר דאווער כעברי דרך שם, וברכות פיהם להצלחת דרכי.

ביום 17 לירח העבר יצאנו מעיר הנ"ל ובליל היום ההוא באנו לעיר המלוכה פאריז, למחרת היום ההוא בכוקר השכם באנו לעיר בארדא⁴³. ושם עמדנו כל היום הבא להנפש מעט מטורח הדרך. בעשרים לירח הנ"ל עזבנו את בארדא ונבא לעיר באיאנע⁴⁴ ושם עמדנו ביום השבת. והנה יארכו הדברים אם אמרתי לפרט אחד אחד את שמות כל הנכבדים מעדת ישראל בעיר ההיא אשר הראו לנו אותות כבוד ואהבה בלב תמים ורוח נאמנה. בכל זאת עצור במלין לא אוכל להשיב תודה מקירות לבבי אל הרב הראשון שמה ואל האדון לאען⁴⁵. ועוד נכבדים אחרים [36] מיקירי העדה ונכבדיה. בבית הכנסת שמה התפללו בעדי ברגש קודש, ואוכל לשער בנפשי גודל השמחה אשר ירגישו הרב ועדת עיר באיאנע בשמעם כי תפלותיהם אשר התפללו ליושב מרום להצליח דרכי, לא שבו ריקם.

ביום 22 לירח הנ"ל נסענו מבאיאנע לעיר ס"ט סעבאסטיאן⁴⁶ במרכבה מרקדה ונלן שם כליל היום ההוא. למחרתו כאור הכוקר נסענו משם ונלן בעיר בורגאס, ולמחרתו נסענו לעיר המלוכה מאדריד, ונבוא שם בעת רדת היום ההוא. ביום⁴⁷ הלכתי לראות את פני ציר ענגלאנד היושב במלאכות ממשלתו בחצר מלכות

42. כנראה סביליה.

43. בורדו.

44. באיזן.

45. ליאן.

46. San Sebastian.

47.

שפאניען, ובערב יום ההוא הודיעני ע"פ מכתב כי נכון הוא לראותי ביום המחרת. למחרתו הלכתי אל היכלו והוא קבלני בכבוד וסבר פנים יפות. בעצם היום ההוא הלך עמדי והצגני לפני האדון פאן מיראפלארעס⁴⁷ השר היושב ראשונה במלכות שפאניען, והשר הזה הבטיח לי כי אין לי לדאוג מאומה על אודת אחי האומללים השכויים בעיר סאפי, וכן הגיד לי כי כל אשר נעשה להאומללים ההם, לא היה מפני שנאת הדת בעבור שהם יהודים, גם הבטיח לי כי ידרוש מאת המלכה לכבדני בתת לי הרשיון לראות פניה ולדבר עמה. כן נדרש השר ההוא לבקשתי אשר בקשתי לתת בידי מכתב מליצה אל דאן פראנסציסקא קאלאן היושב במלאכות שפאניען בעיר טאנגיר.

המלכה יעדה את יום השמונה ועשרים לראית־הפנים, אך מאיזה סיבה לא יכלה לראותי עד יום השלשים לירח הנ"ל. ביום ההוא הציגני הציר הבריטאני לפני הוד המלכה ובעלה. לעולם לא אשכח את ההרגשות היקרות אשר התחוללו ברוחי בעת ראית פניהם, שניהם יחד קבלו אותי בכבוד גדול וסבר פנים יפות, ובעלה המלך הבטיחני כי נותנים הם כבוד לכל דת ואמונה, (מי יתן והעיקר הגדול הזה ימצא קן בלבות כל האנשים, או הצלחת כל בני האדם תעלה מעלה מעלה).

במשך שבתי במאדריד היתה לי שעת הכושר לראות את פני [37] הדוכס מטעטואן⁴⁸ הוא שר הצבא פריס (Prim). ואת פני צירי הממלכות היושבים בחצר מלכות שפאניען, ועוד שרים גדולים ונכבדים, ורבים מהם נתנו בידי כתבי מליצה לאוהביהם ומכיריהם בעיר טאנגיר, והמכתבים ההם היו לי לתועלת גדולה ונמרצה להגיעני אל מטרת חפצי אודת אחי האומללים במאראקא.

אחרי אשר הצליח ה' חפצי בידי במאדריד הבירה, עזבתי את העיר בלוית מרעי ביום הראשון לירח דעצעמבר בבוקר השכם, ללכת לעיר סעפיללא למסור לידי האדון דאן אנטאניא מעררי,⁴⁹ קאנזול לממשלת רוסלאנד ופרייסן שמה, והוא גם הוא אביו של דאן פראנסציסקא מעררי, ציר שפאניען היושב בטאנגיר (הוא האיש אשר הביא את כל הרעה הגדולה על אחינו ב"י במאראקא) נסענו משם על מעגלי ברזל עד סאנטא קרוץ דע מודעללא,⁵⁰ במקום ההוא אין בית נכון לאורחים ללון בו, אך האדון וויסוויילער⁵¹ הטיב בחסדו עמנו להכין לנו מקום ללון בבית הב' דואר שמה.

ביום השני לירח הנ"ל נסענו משם במרכבה רתומה בסוסים, ונבוא לפנות ערב לעיר אנדוויאר (Andujar) עיף ויגע מטלטול הדרך, ולא היה לאל ידי לעבור הלאה עוד בלילה ההוא, ורעי הנכבדים הרופא האדוקין והר"ר גדליה הי"ו מהרו לפני בטובם, ויסעו לעיר קורדובא בלילה ההוא להכין לי מקום למנוחה ולמשיבת נפש. גם באנדוויאר לא נמצא בית מלון, גם עתה הגדיל האדון וויסוויילער חסדו עמדי, ונתן בידי מכתב מליצה אל האדון יולעס פראנגא⁵² המשגיח הראשי על הבונים מסלת הברזל מן מאנאצאנארעס⁵³

48. מטיטואן.

49. דון אנטוניו מירי.

50. סאנטה־קרוס.

51. .

52. .

לקורדובא. האדון הוא ואשתו הנכבדה קבלו אותי ואת האדון שמואל בכבוד ואהבה ומלאו כל מחסורינו. מאד ישמח לבי לתת למו בזה תודת לבבי על כל הטוב אשר עשו הנכבדים האלה עמדי, ואני תפלה שיהיה לאל ידי להודות להם בפועל ולא בדבר שפתי לבד. למחרתו עזבו את אנדויאר ונסענו בעגלה עד קורדובא, ונבא שמה בחצי הלילה ושם נשארו במשך יום שבת קודש. בששי לירח ה"ל נסענו מקורדובא על מסלת הברזל לסעפיללא, שם מסרתי את [38] המכתב הנזכר ליד האדון דאן אנטאניא, והוא בחסדו נתן לי מכתב אל בנו דאן פראנססיסקא ציר שפאניען היושב בטאנגיר. ביום השמיני נסענו מסעפיללא על מסלות הברזל ונבאו לעיר קאדיס בליל היום ההוא. ולדאבון לבי ורוחי לא מצאתי שמה אניה ההולכת לגיבראלטאר, ומלבד זאת נהייתי ונחליתי מטורח הדרך ולא יכולתי למוש ממקומי כל יום המחרת.

ביום העשירי לירח ה"ל אנה ה' לידי אני' מצרפת הנקרא בשם Gorgone תחת פקודת רב החובל האדון Cellier de Stainor המיועדת ללכת עוד בערב יום ההוא בדרך ישרה לטאנגיר, מהרתי לדרוש מאת רב החובל לפנות מקום לי ולאחוזת מרעי באניתו היפה להביאנו לטאנגיר, והוא בטובו נדרש לשאלתי, ויוסף האדון הנכבד ההוא להראות לי טובו וחסדו כתתו לנו החדר היותר טוב באניה, והוא והסרים למשמעתו שמו עיניהם עלינו לטובה ככל לבבם כל משך היותנו על האניה, והגני נותן בזה לו ולהנלוים אליו את רגשות תודתי מקרב לבי.

למחרת היום ההוא באנו בשלום בלי כל פגע, בחדש הש"י עלינו, לטאנגיר, הודיתי לה' אלהי ישראל על כל תגמולוהי עלי, על כי סך עלינו באברתו, ומחלת יורדי הים אשר כמעט כל עוברי ארחות ים לא ינקו ממנה, לא עברה על נפשנו, ומלבד זאת היה לאל ידי למהר להגיע אל מטרת נסיעתי להוציא את אחי השבויים מבית כלאם שמה. עוד טרם בואנו הטיבו בחסדם הנכבדים הר"ר משה פאריענטי⁵⁴, ראש עדת ישראל בטאנגיר, והר"מ⁵⁵ נאהאן הממלא מקומו ועוד נכבדים אחרים מיקירי העדה, להכין לנו בית מיוחד וכל הדרוש למנוחתנו, וכל בני העדה מקטנם ועד גדולם קבלו אותנו בכבוד גדול ואהבה רבה, וכל זמן ישיבתנו בעיר ההיא, רבו כמו רבו אותות האהבה כבוד ויקר אשר הראו לנו תמיד בני העדה ההיא, באהבה נאמנה היוצאת ממקור לבבם, זכרה נא זאת להם אלהי לטובה ולברכה.

כן לא אוכל עצור במליך מהגיד בזה לעין השמש כי תכונת אחי בני ישראל יושבי [39] העיר הזאת ותהלוכותיהם בדעת ובהשכל, ביתר שאת מכל יתר יושבי העיר. במשך שבתי פה באו אלי לקדם פני בכבוד ואהבה מלאכי קהלות ישרון מגיבראלטאר, טעטואן, אלקאסר, לאראש, ארוילא, ומעקינאץ⁵⁶, ידעתי כי המלאכים ההם היה להם עמל גדול מטורח הדרך הרחוקה, והוצאות רבות ונזק הזמן, ולא עשו זאת רק מאהבה

.53

.54 משה פאריענטי.

.55 משה נהן.

.56 מכנס.

יתירה לבני עמם, ורוחם הנאמנה המפעמת אותם בכל דבר הנוגע לטובת ישראל. זכרה להם אלהי לטובה! גם הגיעוני כתבי שלום וברכה מאחבי יושבי פעץ, אועמאר, ומאגאדאר⁵⁷, כלם בפנים מדינת אפריקא.

ביום שבת קודש התפללנו תפלת שחרית בבהכ"נ הנבנה לתלפיות לא כביר על ידי הוצאות האדון הנכבד הר"ר יוסף אשריקי נ"י, אחד מעשירי ונכבדי אחינו יושבי טאנגיר, והנכבד הזה עשה לו מזכרת נצח לכבוד מלאכותי לטובת אחבי. ונדר נדר להזיר את כל הכנסות בהכ"נ הזה לטובת עניי עמו, ובפירוש התנה כי על הדבר הטוב הזה יזכר שמו ושם אשתו הכבודה מרים ושם בנו היקר.

ביום 13 לירח דעצעמבער הלכתי לראות את פני השר יאהאן היי דרומאנד⁵⁸, הציר הבריטאני היושב בטאנגיר, ודברתי דברו עמו ועם האדון ריד (Reade) הגענעראל קאנזול הבריטאני אודות מלאכותי. והשרים האלה קבלוני באהבה וחבה יתירה, ולמותר יחשב לי להעיר לבך ולב כל אחינו יושבי בריטאניא על כל הטוב והחסד אשר כבר פעלו ועשו השרים האלה ועושים עוד לטובת אחינו האומללים יושבי מאראקא.

בעצם היום ההוא הלכתי בלויית האדון שמואל אל המניסטער הספרדי דאן פראנציסקא, ומסרתי לו את המכתב מאביהו, וכן נתתי לו המכתבים מהשר היושב ראשונה במלכות ספרד, ועוד מכתבים אחרים משרים גדולים ונכבדים מעיר מאדריד אשר המליצו בעדי אל השר דאן פראנציסקא הנזכר. השר הזה קבלני בפנים יפות, ונרצה לבקשתי להוציא לחפשי את שני היהודים האסורים בכלא בטאנגיר, (שם האחד שלום אלקאים בן [40] עשרים שנה יליד עיר ראבאט, והשני יעקב בנהאריש⁵⁹ בן כ"ב שנה נולד בעיר מאראקא); גם הבטיח לי לתת לי מכתב אל שרי ממשלת מאראקא שירפו ידם גם מהשבוים בעיר סאפי. אחרי עבור שעה אחת מעת דברתי עם המניסטער הספרדי, הוציאו שני השבוים הנזכרים מכית כלאם והוצגו לפני לשמחת לבבי.

למחרת היום בארבעה עשר לירח דעצעמבר קבלתי מכתב שלומים מאת המניסטער הספרדי הנ"ל, אשר בו הודיעני כי מאוד ישמח לכו על כי אנה הזמן לידו להדרש לחפצי בדבר השבוים, גם שלח לי רצוף במכתבו את המכתב לממשלת מאראקא בדבר השבוים בעיר סאפי אשר הבטיחני ביום אתמול. ואני חיש אחרי השגתי המכתב הזה דרשתי את הציר הבריטאני להציגני לפני האדון סיד מחמוד בארגש, השר המופקד על עניני חוץ בממשלת מאראקא היושב בטאנגיר; השר הבריטאני מהר בטובו לעשות חפצי והלך עמי אל השר הנ"ל, וכבואי אליו מסרתי לו את מכתב המניסטער הספרדי. והי אחרי קרא את הכתוב בו אמר לי כי ככל לבכו הנהו מוכן למלאות משאלתי, והבטיח לי כי עוד ביום ההוא ישלח את המכתב הנ"ל ביד רצי המלך (קוריער) אל הוד הסולטאן לעיר מאראקא הבירה, אך אמר לי כי לפי השערותו יעברו שלשים יום טרם ישיג מענה מאת הסולטאן ממאראקא. גם הציר הבריטאני כתב עוד ביום ההוא מכתב אל הסולטאן

57. פאס, אזמור ומוגאדור.

58. Drummand Hay.

59. בן הרוש.

אשר בו ביקש את הסולטאן בשם ממשלת בריטאניה להוציא לחפשי את היהודים השכרים בעיר סאפפי והנתונים למות על לא חמס בכפס, ולמהר פדיון השכרים ההם בקשתי את כותבי המכתבים אל הסולטאן לדרוש ממנו שישלח פקודתו בדבר השכרים בדרך ישר לעיר סאפפי, ולא לטאנגיר תחלה.

ביום הששה עשר לירח ההוא בקרתי את הרב ר' מרדכי בענניא⁶⁰, ראשון לעדת ישראל בטאנגיר, ועוד ביום ההוא הביאני הציר הבריטאני אל צירי ממלכות צרפת, ספרד, ארצות [41] הברית מאמריקא, איטאליען, פארטוגאל וכו' אשר לרבים מהם היו בידי כתבי מליצה, וכולם קבלוני בפנים יפות, וידברו אתי טובות והבטיחוני לעשות לטובת אחי כל אשר יהי לאל ידם.

בשובי מהמניסטער המאראקאני מצאתי בביתי יותר מחמשים מיושבי אפריקא (מאָאַרען)⁶¹ ונשיאיהם בראשם, אשר באו אלי ממרחק רב והגישו לפני בקשתם להיות בעזרם להוציא לחפשי את אחד מבני שבטם, הושב בבית אסורים שנתים ומחצה מפני החדש שנחשד אשר המית שני יהודים. אחרי אשר חקרתי ודרשתי פריי החדש ההוא, ונודע לי כי השכוי הזה לא הובא עד היום לבית המשפט ולא נדרש מאומה, ואין אות ומופת כלל על עשותו הדבר הזה, אמרתי בלבי כי שוה הדבר לעמוד גם לעזרתו. דברתי טוב עבור השכוי הזה באזני שרי הממשלה, ולא עברו שתי שעות וכבלי בָּזֶל הוסרו ממנו, ויבא אלי בלויית בני שבטו, וכלם התנפלו לפני והודו לי מקרב לבם על הטוב אשר גמלתי להם. ראשי ונשיאי השבט הזה נשבעו לי בשבועתם החמורה כי מהיום והלאה ייקר בעיניהם נפש כל יהודי אשר יעבור דרך מקומות מושבותיהם, כנפשם, ולא יפול משערות ראש יהודי ארצה. ידעתי גם ידעתי כי מוצא פיהם ישמורו ואת שבועתם לא יחללו, ולנצח לא ישכחו את פעלי נגדם.

גם כהני הקאטאליקים והאפריקאנים באו אלי לברכני בכבוד גדול, ויבטיחוני גם המה כי יעמדו לימין בני ישראל יושבי הארץ בכל יכלתם לבלי יאונה להם רעה וצרה על לא חמס בכפס. ביום השבעה עשר לירח הנ"ל נאספו בביתי רבים מנכבדי עדת ישראל, אנשים ונשים, וידידי החכם היקר הרופא האדגקין דרוש דרש לפניהם בעניני חכמה ומדע, במתק שפתי וביקר הגיוני, ושמתתי לראות איך הנאספים בלעו דבריו ככבודה בתאינה ונהנו מאד מדבריו היקרים.

במה אכף לה' צור ישראל על כל חסדו אשר הגדיל עמדי בנסיעתי זאת! לא פללתי בנפשי כי בזמן קצר כזה יצליח [42] חפצי בידי להגיע אל מטרתי לטובת אחי האומללים בארץ הזאת! יהי שמו הגדול מבורך לעולם ועד!

ידעתי כי הסולטאן מארץ מאראקא לבו אך טוב לבני ישראל החוסים תחת שבטו בארצות ממלכתו. תקותי חזקה, כי בעזר אלהי ישראל יצלח לי להטיב מצב אחי האומללים במדינה ההיא גם לימים הבאים. והסולטאן הישר בטוב לבבו יאזין לקול תחנוני אשר אתחנן אי"ה לפניו, להאיר פניו אל אחי האומללים ולפרוק עולם מעל

60. ר' מרדכי בן ג'ו, יליד טיטואן ורב בטאנגיר, ראה מ"ר רף פז ע"ב.

61. מזורים.

צוארם. מנחם וגמורה אצלי לעשות בעזרת השם יתברך דבר שלם ולא חצי דבר. לא
אעזוב את הארץ ההיא עד עשותי ועד הקימי מחשבתי להטיב לאחי האומללים טובה
תמידית. לבי אומר לי כי הסולטאן יתן מקום לדברי בקשתי וירצני.

כאשר הודעתך ע"י הטעלעגראף ביום 15 דעצעמבר גמרתי בדעתי לשים בעזר
העליון לדרך פעמי. לעיר הכירה מאראקא⁶² לראות את פני הסולטאן. תכלית נסיעתי
הוא לתת תודת פי ולבי אל הוד מלכותו, על אשר הטה אוזן קשבת לבקשת ממשלת
ענגלאנד ושפאניען בדבר השבויים מאחב"י לשלח האסירים חפשי; להודות לו בשמי
ובשם כל אחי ב"י, על טוב לבבו לבני עמי בכלל החוסים תחת שבטו; ולבקש ולהתחנן
מלפניו להטיב מצבם גם לימים הבאים, ולבטל כל החוקים הרעים המעיקים עוד על בני
עמי היושבים בפנים מדינות ממשלתו, הרחוקים מכל עזר וישע.

והנה ידעתי גם ידעתי כי נסיעה רחוקה כזאת לקרית ממלכת מאראקא קשורה
בתלאות רבות ובסכנות עצומות, אבל המטרה הנשגבה אשר אליה שמתי מגמת פני,
להביא ישע ותקוה טובה לבני עמי הנאנחים שמה תחת עול סבלם, שוה היא לסבול
עבודה כל עמל ותלאה וגם שימת נפש בכף, וה' אלהים יעזר לי להוציא מחשבתי מכח
אל הפעל; בידו אפקיד רוחי! וה' הטוב בעיניו יעשה!

כן לא אמנע מתת תשואות תודות גם לך ידידי, ולבעלי החברה הנכבדה אשר תעמוד
בראשה, גם לאחינו בענגלאנד, [43] בצרפת, באשכנז, באיטאליען, ובאמריקא, בעבור
עזרתכם וברכותיכם על דרכי אשר הנני הולך עליה. כן הנני נותן בזה תודת לבבי לשרי
ממשלת ארצי ולכל הפקידים הנכבדים הסרים למשמעתם, לממשלת שפאניען; להשר
הבארן ליאנעל דע ראטהשילד, להשר אנטוני ראטהשילד, להשר מאיר ראטהשילד בעד
עזרתם אשר תמכו בידי בדבר הגדול הזה, כי בעזרת ה' ובעזרת השרים היקרים
והנכבדים ההם הצליח חפצי בידי, להציל לקוחים למות מבני עמי על לא חמס בכפם.

אמנם העולה על כלם, חוב קדוש מוטל על כל בני עמי, להודות ולהלל לאל עליון
אשר בחסדו כי גבר עלי, ונתן בי כח ועזר ותמך בימיני בנטות צללי ימי ובכלות כחי לא
עזבני, והנחני בדרך אמת, להציל ממות נפשות בני עמי, ולגול אשמתם מעל אחינו ב"י
במדינת מאראקא, לא למעני עשה זאת, רק למען אחי האומללים! אין כל ספק אצלי כי
השנים מבני עמי אשר כבר נענשו בעונש מות נקיים היו מכל אשמה ופשע, הן אמנם
המתים בל יחיו עוד; אין עוד לאל ידינו להשיבם לתחייה. אך זאת תהי נחמתנו כי גם
מהרע הזה יצמח טוב. נפלאו דרכי אבינו שבשמים ונשגבו מבינת אנוש קצר הראות,
הלא ישמח לב כל איש מישראל ותגל נפש כל אוהב עמו לראות כי ע"י הרע הזה, תגיע
טובה גדולה ותמידית לחמש מאות אלפים נפשות מבני עמנו האומללים המפוררים
ומפורדים במדינת מאראקא.

וטרם אכלה דברי, הנני נותן בזה תודת לבבי אל רעי הנכבד ה' שמשון שמואל המלוה
אותי על דרכי, על כל הטוב והאהבה אשר ירבה לעשות עמי כל משך ימי נסיעתי. כן לא

אכלא תודתי לשני הנכבדים האחרים הרופא האדגקין וה' גדליה נ"י כר', הגני ידיך מוקירך באמת כל הימים. משה מונטיפיורי.

מדברי מכתב השר הנ"ל נראה לדעת גודל צדקת האיש הנעלה הזה, איך מים רבים לא יוכלו לכבות את גודל שלהבת [44] אהבתו לאחיו בני עמו.

ובני ישרון יושבי טאנגיר שלחו לו מכתב תודה וברכה על כל הטוב והחסד אשר עשה עמהם⁶³ ועל כל יושר מפעליו והשתדלותו לטובת אחיו ב"י במאראקא והודיעו זאת במ"ע היוצאת בעיר הזאת.

[43] וזה לשונו: ... אך למותר יחשב להציע בזה כל פרטי דבר נסיעת השר, אך זאת מחויבים אנחנו להודיע כרבים כי להיות השר היקר הזה בתוכנו, מלבד אשר העניק מטובו ביד נדבתו הטובה והרחבה לכל עניי העיר באין הכדל דת ועם. עוד הגדיל חסדו לשום עין להטיב מצב בנות אחינו ב"י בעיר הזאת, והעיר את לבות נשי עמנו היקרות בעיר הזאת, ליסד בית ספר בעירנו בעד בנות אחיו העניים בעיר הזאת, ללמדן מוסר ומלאכה, ונדב לזה לקרן קימת סך שלש מאות לטרות זהב שטערלינג להיות ליסוד בית הספר. גם בקש כי גם שם אשתו היקרה בנשים מרת יהודית ז"ל יזכר לטוב על בית הספר הזה.

באותו זמן כתב חיים גדליה מגיבראלטאר⁶⁴ לעורך 'המגיד':

... כתב הגלוי אשר ערכה ממשלת שפאניען לכל ציריה ומלאכיה היושבים במלכות מאראקא ... נדפס במכתב העתי הנקרא Gibral, Chron. יקר ערכו מאד מצד התועלת אשר הגיע ממנו לאחינו ב"י יושבי ממלכת מאראקא, מפני כי דברי ממשלת שפאניען נשמעים מאד בממלכת מאראקא ויש לאל ידה להטיב טובה נצחת לאחינו ב"י שמה ... ומה מאד ישמח לבי להודיעך בזה כי ת"ל⁶⁵ חפץ ד' הצליח בידי השר משה על צד היותר טוב, ביתר שאת מאשר קותה נפשנו. עתה הגני עומד הכן לשוב מעיר הזאת גיבראלטאר ללאנדאן דרך מצרים, והשר ישים לדרך פעמיו לסאפפי ומשם לעיר מאראקא קרית הממלכה לדבר דבר אחיו לפני הסולטאן].

אחר שהוציא השר מאנטעפיארע את האסירים לחפשי בטאנגיר באו אליו שני השבויים הנמלטים מבית הסוהר להודות לו ולברכו על כל טובותיו וחסדיו שהגדיל עמהם, ומשם שם [45] השר פניו ללכת למאראקא לעמוד לפני הסולטאן, להתחנן ולבקש מלפניו על אחיו בני עמו להטיב מצבם לימים הכאים. הגם שהדרך רחוקה וסכנה מרחפת על פניה, בכל זאת לא עצרו בעדו כל הדברים היגיעים האלו מלגדור בעדו הדרך, מגודל רשפי האהבה לאחיו ולעמו הבערת בקרבו כשלהבת יח. וביום⁶⁶ יאנואר נסע מטאנגיר על הים ללכת למאראקא, לעבור על דרך סאפי,

63. המכתב נדפס בגיבראלטאר כחניקל כ"ד 29 בדצמבר 1863 ותורגם בהמגיד שנה ח' גל' 4, יט בשבט תרכ"ד, עמ' 27.

64. המגיד, שם.

65. חלה לאל.

66. המגיד שם, גל' 8, יז אדר א תרכ"ד, עמ' 58. מעובד על-פי מכתב שנשלח לחיים גדליה ממוגאדור שנדפס בנידאיש כרוניקל.

ומאגאדאר, אך מפני חזקת נשיבת הרוח לא יכלה האניה לחתור היבשה אל החוף בעיר סאפי, אמנם משפת הים אצל העיר הודיעו אל השר משה, כי שני האסורים שמה כבר יצאו חפשי עוד ביום הששי לירח יאנואר, ולא בא השר אל העיר.

משם שמה האניה דרכה למאגאדאר, ועל הדרך הזה התחולל רוח גדולה וחזק מאוד אשר לא היה כמוהו על הדרך הזה לפי עדות אנשי האניה, והיו כלם בסכנה גדולה ועצומה, ותהלה לאל נגוזו ועברו בשלום, וביום העשירי לירח יאנואר באו בשלום לעיר מאגאדאר, שמה קבלו את השר המון עם רב יהודים וערביאים בכבוד גדול ויקר וקול המון חוגג. והשר משה ברוחו הנדיבה נדב מכספו סך שתי מאות לטרות זהב שטערלינג לטובת עניי אחריו, וסך עשרים לטרות לחלק לעני הערביאים בעיר ההוא.

היהודים יושבי העיר בקשו מאת כבוד השר שידרוש בעדם מאת הוד הסולטאן לתת שתי ככרות ארץ לכנין בית חולים ובתי מעון לענייהם, מפני כי הם גרים ברחובות קצרות ובדוחק גדול, וכן הבטיח להם השר. ביום השבת בששה עשר לירח הנ"ל התפלל השר בבית הכנסת של משפחת ה' גועדאללא, אשר ארח ללות השר מלאנדאן עד גיבראלטאר, הוא הבהכ"נ הנזכר לתהלה בס' משא בערב מאת ר"ש רומאנילי איש מאנטובא⁶⁷.

למחרת⁶⁸ השבת ביום הראשון לשבוע הוא יום שבעה עשר לירח יאנואר עזב השר ואחותו מרעיו את העיר, רוב גדולי ונכבדי העיר היו מלוים אותו מהלך שני ימים ביבשה ללכת [46] למאראקא, (ומן מאגאדאר למאראקא הוא לערך מאה ועשרה פרסאות אנגליות). שר המחוז שלח עמו גודד רוכבים לשמרהו בדרך, וששים גמלים לשאת את עשרת האוהלים אשר הכין נציב גיבראלטאר בעד השר ובני לויתו, גם רב החובל של האניה הנ"ל ושני שרי גדודים אחרו לחברה את השר ללכת לעיר מאראקא, והאניה שבה לגיבראלטאר בפקודה לשוב עוד הפעם למאגאדאר בראשון לירח פעברואר ולחכות על עת שוב השר ממאראקא.

ואל כל שכטי הערביאים אשר יושבים בכל המקומות בהדרך העולה ממאגאדאר עד מאראקא, באה הפקודה לכלכל את השיירה בכל צרכיהם חליפות, באופן אשר ככל ערב ימצאו הנוסעים את כל הנדרש להם במקום אשר ילינו שמה; ומלבד זה ילוו אל הנוסעים ממקום למקום במספר שלש מאות איש, ומחיר כל הוצאותיהם ינוכה להם מן המסים אשר מחוייבים הם לתת אל הסולטאן מדי שנה בשנה, כן הלכו וכן נסעו כל המחנה הזה שמונה ימים עד בואם לעיר מאראקא. ביום השבת חנו כולם כל הלילה וכל היום על אם הדרך תחת אהליהם, ושבתו תחתם, והתפללו וקראו בתורה כנהוג בכל ישראל, כי השר הוליך עמו ס"ת, והמחנה היה יותר ממאה אנשים, לא כלם מבני ישראל, אבל איזה מנינים היו ממספר בני ישראל אשר ארחו אל השר ללוותו.

וביום 25 יאנואר שבעה עשר לחודש שבט תרכ"ד, נכנס השר בכי טר"ב למאראקא בירת הממלכה, וטרם הגיע השר להעיר שלח הסולטאן גודד רוכבים משומרי ראשו

67. ראה ש' רומאנילי, כחכים נבחרים (מהד' ח' שירמן), ירושלים תשכ"ט, עמ' 120, 134.

68. נוסח זה הוא על-פי גיבראלטאר כרוניקל מיום 19 בפברואר ומובא בהמגיד שם, עמ' 57.

(גאודע) לקראת השר: לקדם פניו ולהביאו בכבוד ותפארת להעיר, ולהביאו להיכל יפה עם גן נעים ונחמד, אחד מהיכלי הסולטאן לנוח שם השר עם כל בני לויתו, ובפקודת הסולטאן הביאו להם כל מיני מזון וכלכלה כדי המלך. מנהג קדום הוא לפני סולטאן מאראקא אשר רגיל להתנהג עם האורחים הבאים לראות [47] פניו. לכלי ראות פניו ולא יעשו דבר, טרם ינוחו איזה ימים מעמל הדרך, חק נתן ולא יעבור, וכן פקד גם על השר משה לשבת במקומו ימים מספר לנוח מתלאות דרכו טרם יראה פניו.

בתוך ימי מנוחה אשר ישב השר בהיכל המלך ומצפה ומחכה על יום ראות פני הסולטאן, באו אליו רבים מנכבדי עדת ישראל מהעיר הזאת ומערים אחרות, לדרוש בשלומו ולבקר פניו בהיכלו, וכולם הלכו יחפים, ושאל להם השר על זה, ואמרו: כי מחקי הממשלה בארץ ההיא, אשר לא יעזו יהודי לילך במנעלים בבירת הממלכה, למען יהיה להם אות עבדות בזה וקלון, כשמוע השר הדבר הזה נמס לבו בקרבו, וכלו עיניו מיחלות ומחכות על היום שיבוא שיוכל לעמוד לפני הסולטאן, להתחנן מלפניו על אחיו בני עמו, להסיר מהם קלון ובוז, ולא יהיו עוד לחרפה בעמים, וידעו גרים כי גם בני ישראל אנוש המה.

ביום 26 יאנואר מחרת בואו למאראקא, כתב השר מכתב ללאנדאן לראש החברה, וז"ל המכתב⁶⁹

פה מאראקא, ביום ג' לשבוע 26 יאנואר, ח"י שבט תרכ"ד.

לידידי האדון י' מ' מונטיפיורי, ראש לחברת שליחי קהלות ישראל בענגלאנד, שלום.

ידידי היקר! מכתבי האחרון כתבתי אליך מן יום הששי לירח שבט (14 יאנואר) מעיר מאגאדאר, בו הודעתך כי עזבנו את טאנגיר ביום 9 יאנואר, ובאנו לעומת עיר סאפי ביום 9 יאנואר. ומפני הסופה אשר התחוללה אז בעים רוחה⁷⁰ לא יכולנו לחתור אל היבשה לבא לעיר הנ"ל, וכי הודיעו לי כי עוד ביום הששי לירח הנזכר יצאו לחפשי השנים מאחינו ב"י אשר היו לקוחים שמה למות. בעשירי לירח ההוא באנו בשלום לעיר מאגאדאר, את כל זאת מצאתי להודיעך בראשי פרקים, מיראתי אולי לא הגיע לידך מכתבי הנ"ל אשר בו הודעתך בארוכה פרטי נסיעתי ההיא.

קשה היה לנו מאד להכין כל הדברים אשר היו דרושים לנו לחפץ נסיעתנו ממאגאדאר למאראקא, דרך מדבר [48] תלאוכות המלאה מכשולים ומפריעים על כל צעד, ובפרט לשיירא גדולה כשלנו, אחרי יגיעה רבה הצליח לנו ליעד את יום השבעה עשר לירח יאנואר לראשית נסיעתנו. בשעה השנית אחרי חצות היום ההוא, עזבנו את עיר מאגאדאר, שר המחוז וגדולי הפקידים הסרים למשמעתו הלכו אתנו עד שערי העיר, ומשם לוו אותנו מהלך שעה מחוץ לעיר; בעל הבית הנכבד הר"ר אברהם קארקאס⁷¹ אשר גרנו בביתו כל ימי שבתנו במאגאדאר, ואתו הרכ הראשון ומשנהו, ועוד רבים

69. המניד, שם, עמ' 67; נוה תהלה, עמ' 20-17.

70. ראה ישעיה יא, טו.

71. קורקוס.

מנכבדי עדת ישראל יושבי מאגאדאר נלוו לנו והלכו אתנו מהלך יום אחד, ונשארו במחנה שלנו כל ליל יום הראשון לנסיעתנו.

והנה אם אמרתי לספר לך מקרי ותלאות כל יום ויום מנסיעתנו דרך המדבר עדי הגענו למחוז חפצנו, תקצר היריעה מהכיל; ומלבד זאת הלא לא זה המקום ולא תכלית מכתבי זה, די לי להודיעך בזה כי אחרי מהלך שמונה ימים דרך ערבות הישימון הנורא, באנו בשלום לעיר מאראקא בעזר עליון יתברך שמו. בכל משך ימי המסע היינו ביום אכלנו החורב הנורא וזלעפות השמש הבורחת בחום לווהט, וקרח וסופות וסערות בלילה. בחמלת ה' עלינו לא נתך מטר ארצה במשך ימי מסענו, כי אם היה גשם שוטף בימים ההם, אז מלבד אשר הרבו תלאות דרכנו, עוד גם היינו מוכרחים אז לסבב הדרך ולעבור נהרים יאורים רחבי ידים, ונסיעות כאלה תמיד בחזקת סכנה, מלבד אשר נמשכה אז נסיעתנו ימים רבים, ועתה לא נמשכו ימי מסענו רק שמונה ימים, מלבד יום השבת אשר נחנו בו כל היום ואתמול באנו הנה.

בהגיענו לא רחוק מהעיר פגשנו בגדוד רוכבים משומרי ראש הסולטאן, אשר שלח לקראתנו לכבודי, והביאונו לאחד מהיכלי הסולטאן אשר הכין לי ולבני לויית לגור בו כל ימי שבתנו בעיר המלוכה, הארמון הזה בנוי לתפארת בתוך גן נחמד, ולמותר יחשב להבטיחך יקירי, כי [49] נעמה לי המנוחה בתוך הארמון הזה אחרי סבל תלאות רבות במסעי דרך המדבר, והנה טרם נוכל לראות את פני הסולטאן נהיה מוכרחים לשבת על מקומנו שלשת ימים על פי חוק המדינה הזו; בפקודת הסולטאן הובאו לבית מגורי כל הדברים הדרושים למחיה וכלכלה כיד המלך, והנני רואה מראש כי לא יחסר לנו מאומה כל משך ימי היותנו פה.

ביום 22 לירח זה באו מנכבדי אחינו יושבי העיר לביתי לשאול בשלומי ולברך בואי בשם כל בני העדה. היהודים יושבי עיר המלוכה, ובלא ספק גם אחינו ביתר ערי הממלכה אינן רשאים ללכת ברחובות העיר רק יחפים לאות עבדותם ובזיונם. והנה מאד ישמח לבי אם יצליח חפצי בידי להטות את לב הסולטאן להסיר מאחינו אלה את אות הבז והחרפה הזה מהם, ולהחשיבם ככל יתר יושבי הממלכה, למען לא יהיו עוד ללעג וחרפה בין שכניהם. אם יש תקוה כי בקשתי זאת תעלה לרצון לפני כסא הסולטאן, לא אוכל לדעת זאת לעת עתה. יהיה איך שיהיה, אנכי מוכן לעשות לטובת אחי האומללים בכל אשר יהיה לאל ידי, ואדבר עם הסולטאן ככל אשר ישתי ה' בפי, ואף אם תשוב בקשתי ריקם חלילה, אנכי אתנחם בזה אשר עשיתי כל אשר היה ביכלתי לטובת בני עמי הנדכאים; נכון לבי בטוח כי על כל פנים, ראותי פני הסולטאן תסבב טובה לבני עמי יושבי מאראקא; וכאשר הגדיל ה' חסדו עמדי עד היום, כן יעזר לי גם בדבר זה, ויהי נועמו על עמלי לטובת אחי ובני עמי בצר להם.

המרחק מן מאגאדאר למאראקא (עיר הכירה) הוא לערך מאה ועשרה פרסאות, ולפי זה נסענו לערך שש עשרה פרסאות בכל יום, ידעתי כי אלה הרגילים לנסוע במרכבות הקיטור על מעגלי ברזל לא יתמהו על מהירות נסיעתי הנ"ל, אך להם לדעת כי במקום הזה לא נראה ולא נמצא מסלות הברזל בכל הממלכה; גם הדרכים פה אינם רצופות באבנים, וכן היינו מוכרחים לנוח ולשבות בכל יום שבע שעות טרם רד היום, למען

יוכלו הגמלים והפרדים הטעונות משא לעיפה להשיג אותנו [50] בכל ערב. למען נוכל לנטות אהלינו, ומלבד זה היינו מוכרחים לנוח וללון תמיד אצל שפת נהר או יאור, למען לא נגוע בצמא. במשך הימים הראשונים אחרי עזבנו את עיר מאגאדאר היו לנגד עיני הרי אטלאס המכוסים בשלג עולמים, וראשם מגיע ממעל לעבים. אין לספר ולצייר יופי מראות הטבע אשר התראו לעינינו בכל יום תמיד. על חמשה עשר גמלים רכבנו ופרדים וסוסים וחמורים רבים נשאו משא לעיפה כל הרברים הנצרכים לנו, מספר כל השיירה היה יותר ממאה אנשים. לעת כזאת הננו כלנו ת"ל בריאים ושלימים, ונפשי תערוג מאד לראות פני הסולטאן ולהגיע למטרת חפצי.

יהי נא מטובך להודיע תוכן מכתבי זה אל בעלי החברה הנכבדה, כן תוכל להגיד להם כי ביום השבת העבר שבתנו במדבר הגדול, וכאשר נקראתי לעלות לתורה, ברכתי (מי שברך) אותך ידידי ואת רבים מיקירי חברת שליחי הקהלות, ואת הרב מהר"נ אדלער נ"י וכו', הנני ידיך.

משה מונטיפיורי.

אם נשים נא לבנו אל המכתב הנ"ל, אז נוכל לדעת ולהבין כמה יגיעות יגע הצדיק הזה, ורכת עמל ותלאה שבעה לה נפשו, וכתת רגליו בארץ תלאובות שרב ושמש, לאהבת אחיו בני עמו, יראו ישירים וישמחו, ותמימים יגילו ויאמרו ברוך ה' אשר לא עזבנו, ולא הסיר חסדו מאתנו, ושלח לנו אח ומודע וקרוב, לגאלנו ממעננו וממצוקותינו, איש אשר צדק אזור מתניו, והאמונה אזור חלציו.

במשך⁷² ימי שבתו במאראקא, טרם ראה פני הסולטאן, שמע שם השר, כי מנהג קדום הוא במאראקא, כי לא יעז שום איש לבוא לראות פני הסולטאן בביתו, בישבו על כסא מלכותו, כמנהג כל מלכי אייראפא, כי אם האורחים והבאים לראות פניו יעמדו בחצר המלך, והסולטאן רוכב על סוסו, ומראה הסוס יגיד על לב הסולטאן אם טוב ואם רע, אם לבו טוב עליו, והבא לראותו מרוצה לפניו ומכובד בעיניו, אז ירכב על סוס [51] לבן בעת יראה פני האורח, ואת הוא כי חפץ חסד הוא, ולבו טוב עליו, וחיים כרצונו. לא כן אם ירכב על סוס שחור, זאת לעדה כי מלא חמה הוא, וחרון וכעס באפו, ונפשו ירעה לו, ואז אין תקוה עוד להבא לראות פניו שימצא חן בעיניו, ושיפיק רצון ממנו, ואולי נכון לפניו יום חושך וצלמות? בלב מלא תקוה טובה, ובתוחלת לעזר עליו, חכה השר משה להגיע ליום ראיית פני הסולטאן על הסוס, והסוס בלא פתיחת פיו יגיד על תכונת לב הסולטאן, אם טובה ואם רעה היא.

ביום 31 לירח יאנואר בא שר המלוכה והודיע להשר משה מאנטעפיארע, שיהיה נכון על יום המחרת לראות את כבוד פני הסולטאן ולדבר עמו, והשר משה הכין עצמו וגם מכתב הבקשה אשר בו מבקש מלפני הסולטאן לטובת בני עמו.

וכן כתב השר משה במכתבו לראש החברה ללאנדאן⁷³.

גיבראלטאר, 24 פעברואר, י"ז אד"ר תרכ"ד.

72. המגיד, שם, עמ' 75.

73. המגיד, שם, עמ' 99; נזה תהלה, עמ' 25-28.

לידידי האדון י' מ' מונטיפיורי ראש לחברה כו' שלום.

בבואי למאראקא באו רבים מנכבדי עדת ישראל מהעיר הזאת לבקר פני בהיכל שבתי, ומספרם היה לערך ארבע מאות איש, חזות פניהם תעיר על ענים ומרודיהם, אבל ככל לבכם ובכל נפשם דבקים הם בה' ובתורתו הקדושה, רבים מהם המה לומדים מופלגים בתורת ה' באופן מאד נעלה.

ביום 31 יאנואר הודיע לי שר המלוכה, כי ביום המחרת מוכן הקיסר לראות פני, כיום השני טרם אור הבוקר, השמיעו להקת מנגנים נעימות נגנותיהם לעומת היכל הקיסר, בשעה השביעית בבוקר בא אל היכלי לראות פני, השר היושב ראשונה במלכות מאראקא, והודיע לי כי מאד ישמח לב הסולטאן לראות פני בהיכלו, וכי צוה למלא כל מחסוריו כיד המלך, בכל משך ימי שבחנו בעיר מלכותו. אחרי הפרד השר הזה מעלי, בא השר אשר על פיו ישק כל בית המלך בראש גדוד ורכבים אל היכל מושבי להביאני אל הוד הסולטאן, אחרי מהלך רבע שעה באנו אל השער הפותח הדרך לחצר המלכות, [52] על ידי השער עמדו כמה מאות אנשי חיל רגלים, כבואנו אל חצר בית המלכות מצאנו שמה המון אנשי צבא ורכבים ורגלים לערך ששת אלפים איש עומדים בשורות שורות, אז באו לקראתנו כל שרי ורכי המלוכה, ויברכו את בואנו לשלום.

אז עמדנו כלנו האורחים בטור אחד לחכות על הוד הסולטאן, פתאום הריעו החצוצרות והמנגנים, וכרגע הופיע הסולטאן רוכב על סוס לבן כשלג, מראה סוסו אשר רכב עליו הודיע לנו כי הצליח ה' את דרכנו, וכי מצאנו חן בעיני הסולטאן, וימלא לבנו שמחה. רשמי פני המושל האדיר הזה יעידו על טוהר רוחו וטוב לבבו.⁷³ * וירכב הסולטאן עד המקום אשר עמדנו עליו עם יתר האורחים ואני בראשם, ויאמר אלי במלים מעטים: כי מאד ישמח לבי בקרבי לראות אתכם בקרב ממלכתי! אח"כ דבר עם כל אחד מהאורחים לאיש איש לפי ערכו ומעלתו, אחר זה פנה אלי ואמר: "זה זמן כביר את שמך שמעתי, ידעתי את השתדלותך לטובת בני עמך בכל ארצות פזוריהם, גם ידעתי, כי לא לבני עמך בלבד הנך למגן ומושיע; ידעתי כי כל בעלי הדתות השונות שוים בעיניך לטובה, ולכל בני האדם בלי הבדל דת ועם, הנך מוכן תמיד להשכיל להטיב בכל אשר יש לאל ידך, לזאת אפוא מאד יקרת בעיני נכבדת, ברוך בואך לשלום לעיר מלכותי".

ואחרי אשר נתתי לו תודתי וברכתי ונדברנו יחד, הושטתי לו את מכתב הבקשה אשר ערכתי אליו בעד הטבת מצב אחב"י יושבי ממלכתו, ויקבל הסולטאן מידי את מכתב הבקשה בפנים מאירות, וימסרהו ליד השר היושב ראשונה במלכותו, ויפן אלי ויאמר: "נכון לבך יהי בטוח כי אשים עיני על דברי בקשתך ואראה מה אוכל עשות לטובת בני עמך חוסי צלי", אח"כ שב להיכל מלכותו.

ואני שבתי להיכל מושבי בכבוד גדול. לפני היכל מושבי הולך שר אחר מגדולי המלוכה סוס לבן כשלג, וזה לאות יקר וכבוד גדול מאד בממלכה ההיא. בערב יום

73 * . בנה תהלה ליתא מכאן ועד הפסקה המתחלת 'ואני שבתי להיכל'. ובמקום זה כתוב: את אשר דבר עלי הסולטאן אז ואשר מסרתי לו מכתב הבקשה כבר הודעתי במכתב"ע Gibraltar Chronicle.

ההוא נכבדנו מאת [53] השר היושב ראשונה במלכות מאראקא להיות קרואים אל היכלו שם קבל אותנו בכבוד ואהבה. כמרוצת הרברים אשר דברתי עמו בערב ההוא הצעתי לפניו פרטים רבים ממצב אחב"י יושבי הממלכה ההיא כי ברע הוא מאד. גם את אשר הבטחתי לאחינו יושבי מאגאדאר קיימתי, ובקשתי את השר להרחיב גבול מגרש היהודים יושבי מאגאדאר אשר צר להם המקום, גם דרשתי ממנו לתת להם כר נרחב לבנין בית חולים וכו'. על כל אלה אמר לי השר, כי ידרוש ויחקור אחרי כל הפרטים האלה, וכל אשר יהיה לאל ידו לעשות לטובת בני עמי יעשה בכל לבבו ובכל נפשו; גם הבטיחני כי לב הסולטאן טוב מאד לישראל יושבי ממלכתו, וכי מרצון נפשו הטוב יתאמץ להטיב גורלם כיד מלכותו.

ביום הששי כ"ח שבט (5 פברואר) שלח לי הסולטאן את כתב הדת, כתוב וחתום בעצם ידו, לטובת בני עמנו יושבי ממלכתו. ביום המחרת הודיע לי הסולטאן כי מוכן הוא לראות עוד את פני טרם עזבי עיר מלכותו. ביום 7 לירח הנ"ל בבוקר בא להיכלי אחד מגדולי שרי המלוכה בראש גדוד רוכבים, להביאני אל היכל הסולטאן. בפעם ההוא הובאתי אל הסולטאן והוא יושב בגינת הביתן אשר לו בכבוד והדר, עוד הפעם הבטיחני הסולטאן כי יעשה כל אשר לאל ידו לטובת בני עמי יושבי ממלכתו, וראיתי והבנתי כי היו דברים יוצאים מן הלב באמת ותמים. אח"כ צוה את אחד מרואי פניו להוליכני בתוך הגן העדן הנשען להיכל תפארתו. הגן ההוא גדול מאד ורחב ידיים, ובו כל מיני עצים נושאי פרי נחמדים למראה ותאוה לעינים. ובתוך הגן שני יאורים נחמדים וכל תענוגות בני אדם, ילאה כח הדמיון לצייר כל מראה ההדר והיופי אשר בגן עדן ההוא. במשך כמה שעות אשר עברנו והלכנו בגן ההוא לא יכולנו לעבור רק שבילים אחדים, כי גדול הגן מאד מאד מהלך יום שלם. אחרי אשר עזבנו את הגן הלכנו לראות את אחינו יושבי העיר, ותוכלו לשער בנפשכם כי קבלו אותנו בכבוד [54] ושמחה רבה מאד. בראשונה באנו אל אחד מבתי התפלה הגדולים, שם מצאתי את הרבנים הראשים ונכבדי העדה. משם הלכתי לראות פני הנכבד הר"ר קארקאס, שאר בשרו של היקר והנכבד ר' אברהם קארקאס מעיר מאגאדאר, ואת פני ה' נאהאן ש"כ של ה' משה נאהאן מעיר טאנגיר, שני אלה המה מקריאי עדת ישראל בעיר מאראקא.

בערב היום נקראנו עוד הפעם לבקר בהיכל השר היושב ראשונה במלכות. ביום השמיני לירח הנ"ל בחצי היום נפרדנו מן עיר מאראקא. כצאתנו את העיר, שלח הסולטאן גדוד רוכבים ורגלים ללוות אותנו על דרכנו, ורבים מהם הלכו אתנו עד כואנו לעיר מאזאגון. הסולטאן נתן לי על דרכי אוהל נחמד מאד. האדונים קארקאס, נאהאן, ועוד רבים מנכבדי העדה הלכו אתנו מהלך יום אחד, ונשארו במחנינו כל הלילה, ואין זה המקום לספר כל פרטי הנסיעה וכו' וכו'. לפי הנראה אשוב לביתי אי"ה דרך ספרד וצרפת. לא דבר קטן הוא לעבור דרך היבשה בעתות ההם בשנה ובפרט בירת אדר. תקותי חזקה, כי על ידי כתב הדת הזה, יוטב מצב אחב"י במאראקא, לא לכד לפי שעה, כי גם לימים הבאים יפתחו להם שערי טובה והצלחה. כל היהודים היושבים בפנים הממלכה מוכרחים היו עד היום ללכת יחפים בחוצות העיר, לאות כוז ודראון; כל זה והדומה לו יתבטל אי"ה מהיום והלאה, ושם ישראל לא יהיה עוד לחרפה בארץ.

הנני נותן תודה לראשי החבורה הנכבדה ולכל אשר תמכוני בדבר זה, לפי הנראה אכתוב לכם עוד הפעם טרם שובי ללאנדאן א"ה.

משה מונטיפיורי

והשר נסע לביתו בשמחה וגיל והודות והלל לה' על כל תגמולוהי עליו, וכי הצליח חפץ זה לבני ישראל יושבי מאראקא על ידו, והדת נתנה במאראקא, ואחב"י משם ובכל מקומות אשר דבר המלך ודתו מגיע, שמחה וששון תורה וקול זמרה.
[55] וזה לשון כתב הדת מלה במלה⁷⁴, אשר נתן הסולטאן אל השר משה מאנטעפיארע, וכן כתב ושלח לכל הפחות והסגנים והפקידים בכל מדינת מלכותו לטובת היהודים:

בשם האל הגדול, אל רחום וחנון! אשר רק לו העז והמשרה סלה.
להתודע ולהגלות על ידי כתב הדת הזה שלנו, כי זה הוא רצוננו ופקודתנו, אשר כל היהודים היושבים בכל מדינות מלכותנו, יתחשבו מהיום הזה והלאה ככל יתר יושבי ארצותינו, באין הבדל. וכל שרי ופקידי ממשלתי, הפחות הסגנים והנציבים, וכל יושבי הממלכה ישימו עיניהם עליהם לטובה. לא ירעו ולא ישחיתו להם, הן בגופם הן בממונם, רק ישפטו כלם במאזני הצדק לפי חקי הממלכה. כי יובא דבר היהודים לפני השופטים אשר בממלכתי, לא תגרע נחלתם בחקי המדינה אף כחוט השערה מכל יתר יושבי ממלכתי, דבר לא נעדר. מהיום והלאה חופשה נתנה להם (להיהודים), ואסור לשום איש מיושבי ממלכתי, יהיה מי שיהיה, שר, פקיד, שופט, או איש אחר לכוף ולהכריח את הסוחר, או בעל מלאכה מעם היהודים למכור סחורת ידו, או לעשות מלאכה נגד רצונו. (כאשר נעשה לפעמים עד היום), רק כל איש מישראל חפשי יהיה בביתו ובמסחרו ובפועל כפיו. כל איש מהם יבא על שכרו באין אונס ומכרית. כל עול וחמס לא יעשה עוד להם, כי כל עול וחמס הנעשה פה על האדמה, לעול וחמס יתחשב גם בשמים ממעל, ואנחנו [56] הבט אל עמל ואון ועושק לא נוכל. רצוננו הוא שלא יעשה שום עולה לכל איש, יהיה יהודי או בעל דת אחרת. ע"י עושק ומרוצה אם יעשה גם לאיש יהודי יחולל כבוד מלכותנו. כל איש ואיש יש לו חלק במשפט אמת וצדק מאין יוצא מהכלל.

והננו גוזרים בתוקף ממשלתנו, כי מהיום והלאה יתחשבו עם בני ישראל יושבי ממלכתנו, ככל יתר יושבי ארצנו, וכל מי אשר יזיד לעשות רעה ועולה לאחד מהיהודים, יהיה באיזה אופן שיהיה, נשית עליו בעזר אלהים עונש קשה מאד. הננו מוסיפים תת אומץ וחזקה לדברי כתב הדת הזה בכל תוקף ועוז ממשלת ידינו, למען ישמעו וירגזו כל אלה מיושבי ממלכתנו, אשר אולי יעלה על לבם להרע להיהודים ולחלל כבודם! אחת דברתי, כי מהיום והלאה ישבו היהודים בשלוה והשקט תחת צל ממשלתי, ולא יאונה להם כל רעה בעולם, חוק אחד ומשפט אחד להם עם כל יתר יושבי ממלכתי.

74. המגיד, שם, עמ' 75. תרגום שו"ת בס' נזה תהלה, עמ' 24. נוסח שונה במקצת אצל הירשברג. שניהם מובאים בסמוך. החזכיר של מונטיפיורי ופקודת הסולטאן בתרגום אנגלי מובאים גם בספרו של גדליה (צוין לעיל במבוא הע' 3), עמ'.....

ושלום! כתב הדת הזה מבורך מאת העליון, נתן ביום הזה, הוא יום ששה ועשרים לירח שאבאן בשנת 1280. (כ"ח שבט, ה' אלפים תרכ"ד לבריאת עולם 5 פעברואר 1864).

[תרגום שונה במקצת בס' נזה תהלה, עמ' 24:

דבר מלכות קיסר מאראקא.

בשם י"י הטוב והמרחם על כל, אשר לו העז והממשלה, ואפס בלתו, המתנשא לכל ראש! להתודע ולהגלות לעין כל רצון מלכנו ירוממהו אלהים בכבוד עדי שמי רום שחקים, בזבול ומעון שמש וירח! ממנו הושם טעם לכל הפרתמים והפחות ושרי המדינות, לנטות קו המשפט במאזני צדק ישאו יחד משפט היהודים היושבים בכל מדינות מלכותו, ובכל מקום אשר היה רוח אלהים להושיבם שמה, ישפטו משפט העברים כשאר העמים משפט צדק, ולא יפליאו ולא יבדילו בין יהודי לאיש אחר, לשחתו או לפגוע בו בלא משפט, והפקידים מושלי הארץ אין להם לנגוע בקצה אחוזת איש יהודי, לא איש כנעני ולא איש עובד עבודה יוכל לנגוש לעבוד בו עבודת עבר. כי העול והאון הנעשה פה בארץ מתחת, הוא עון פלילי בשמים ממעל, ולא נוכל כלכל ונשוא עשות הדבר הזה, למרות כבודנו. כל איש מאזרחי ותושבי ארצנו משפט אחר וחקק אחת לכלם, ואשר יזיד לעשות דבר עול לאיש יהודי לא ינקה, בעזר י"י על ידינו ענוש יענש!

אלה דברי פקודת דבר מלכות יצא מלפנינו להיות גלוי לכל העמים, למען ישמרו לעשות כמשפט וכמצוה, ולא יזידון עוד, ולהיות סתרה ומגן ליהודים לכל יאונה להם כל און, וישכנו בטח ושאנן מן הוא והלאה. — זה דבר המלכות אשר נתן י"י בלבבינו בששה ועשרים לחדש סיון (Shabon) 1280 (למספרם) שלום!

הירשברג (תולדות היהודים באפריקה הצפונית, עמ' 309) מביא את נוסח התוכיר שמסר מונטיפיורי לסולטאן מרוקו, ותרגום חדש של פקודת הסולטאן:

'הנני בא באישורה ובהסכמתה של ממשלת הוד מלכותה מלכת בריטאניה, בשם בני דתי שבאנגליה, ארץ מולדתי, וכן בשמם של אלה בכל חלקי העולם, לבקש מאת הוד מלכותו להמשיך בגילויי חסד ורצון כלפי אחי במדינת הוד מלכותו, ויהי רצון מלפני הוד מלכותו לתת פקודות ברורות ביותר, שהיהודים והנוצרים בכל חלקי מדינתו יהיו מוגנים בהחלט, וששום אדם לא יציץ להם בכל צורה שהיא, בשום דבר הנוגע לבטחונם ולשלוותם; ושהם ייהנו מן היתרונות של כל יתר הנתינים של הוד מלכותו וכן של אלה שמהם נהנים הנוצרים החיים בנמלים של מדינת הוד מלכותו. זכויות כאלה הוענקו באמצעותי על ידי הוד מעלתו הקיסרית, עבד אל מג'יד, הסולטאן של תורכיה שנפטר, כפירמאן שניתן לי בקושטא בתאריך 12 ברמצ'אן 1256 (= 7 בנובמבר 1840), ושאושר בחודש מאי (1863) על ידי הוד מעלתו הקיסרית עבד אל עזיז, הסולטאן הנוכחי של תורכיה.

'יורשה לי להביע להוד מלכותו את הערכתי מלאת התודה על קבלת הפנים שבה נתכבדתי על ידי הוד מלכותו, ולהביע לו את ברכותי הלבביות לשלמו ואושרו ולהצלחת ארצות הוד מלכותו'.

ביום 5 בפברואר 1864 נמסרה לידי מונטיפיורי הפקודה המלכותית שהיא מעין אמנת הזכויות ליהודים; זה לשונה:

1. אנו מצווים על כל מי שיקרא כתבנו זה, ישלח אללה הצלחה לפקודתנו ויפארה ויגביהנה אל שמי על כשמש הזוהרת, על מושלינו ויתר משרתינו ונציבינו העומדים לפקודתנו

2. כי עליהם לנהוג בחסד כלפי היהודים ששמם אללה יתעלה תחת חסותנו במדינתנו, לפי מידת הצדק והשוויון כיניהם ובין זולתם, כדי שלא יפגע באחד מהם.
3. אף אבק עוול או מקרה (רע) ולא ישיגם פגע רע או עושק, ולא יעשקו הם (הנזכרים למעלה) או זולתם אף אחד מהם, לא את נפשם ולא את ממונם ולא ישתמשו.
4. בבעלי מקצוע מביניהם, אלא מרצונם הטוב ובתנאי של הקפדת על מה שמגיע להם בעד עבודתם, כי העוול הוא משנה עוול ביום תחיית המתים, ואנו לא נסכים.
5. (לעוול) זה, לא כלפיהם ולא כלפי זולתם, ואין רצוננו בזאת, כי כל בני האדם שווים לגבינו. ומי שיעשה עוול לאחד מהם או יעשוק אותם, אנחנו נענוש אותו לפי דיני נפשות

6. בעזרת אללה, פקודה זו עניינה היו קבועים, ידועים ומוחלטים מלפנים, אבל הוספנו שורות אלה לשם אישורם וקביעתם בחוק

7. למי שירצה לעשות להם עוול, וכדי להוסיף ביטחון ליהודים על בטחונם, ולהוסיף פחד על פחדם של אלה שירצו ברעתם, ניתנה פקודה זו למען אללה ב-26

8. של שעבאן המבורך שנת 1280 (= 5 בפברואר 1864)

דו"ח שנמסר לפרלמנט הבריטי על שליחות משה מונטיפיורי⁷⁵:

ביום החמשי לירח זה כשבת נבחרה הממלכה בבית המחוקקים להתייעץ על אדות דברי המדינה, קם השר החשוב בחור מעם אלדערמאן סאלאמאן (אחד מאחב"י) וישאל את שרי המלוכה אם נודע להם דבר מתוצאות נסיעת השר משה מאנטעפיארע לממלכת מאראקא לעזרת בני עמו אשר היו לקוחים שם למות על לא חמס בכפם?

ויען אחד משרי המלוכה המופקד על עניני חוץ למדינה ויאמר כדברים האלה: "ביום אתמול הודיע לי מלאך ממלכתנו היושב בחצר מלך מאראקא כי היתה דרך השר משה צלחה והסולטאן מלא את בקשתו אשר הגיש לפניו לטובת בני ישראל יושבי מאראקא, גם שלח לי העתקה מפתשגן כתב הדת אשר נתן הסולטאן לבקשת השר משה, לטובת כל היהודים היושבים בכל מדינות מלכותו. ויוסף שר המלוכה ויאמר: "מודעת זאת כי בשנה העברה, הרעו ליהודים יושבי עיר זאפהי רעה גדולה וענו אותם באכזריות חמה על לא חמס בכפם, ובהשמע הדבר אל השר מאנטעפיארע הודיע רצונו אל ממשלת ממלכתנו כי חפץ הוא ללכת למאראקא להוציא לאור צדקת אחיו בני ישראל האומללים. שר היושב ראשונה בממלכתנו אשר על פיו יצאו ויבאו כל עניני חוץ למדינה מהר לתמוך בידי השר על דרכו ההיא להביא ישע לעשוקים ורצוצים בתנם, ויתן בידו מכתבי מליצות אל רוזני ארץ ושרים גדולים ונכבדים להיות בעזרו ולעמוד לימינו בכל אשר

75. המגיד, שם, גל' 11, ח אדר ב תרכ"ד, עמ' 83.

ידרש לו למטרת חפצו, ומראש קוינו כי יצליח חפצו בידו, יען כי לא יכלנו להאמין אשר ברצון הסולטאן נעשתה הרעה הגדולה ההיא להיהודים בזאפהי, מפני כי מכל אשר שמענו מתכונת רוח הסולטאן חשבנו למשפט צדק כי לבו אך טוב ומאתו לא תצא רעה נוראה כזה על אנשים חפים כל פשע. השר משה הלך לטאג'יר והוציא לחפשי את כל היהודים אשר ברזל באה נפשם לרגלי העלילה בעיר זאפהי. אך עוד לא שקטה רוח השר משה וגמר בדעתו ללכת לעיר מאראקא בירת הממלכה להתחנן לפני הסולטאן להטיב את מצב אחיו בני ישראל בכלל.

והנה כאשר נצייר לנו את כל תלאות וסכנות דרך רחוקה כזו לאיש זקן ורפה כח כהשר משה, לא נוכל לתת מעצור לרגשות רוחנו להודות ולהלל את השר הנכבד ההוא על תכונות נפשו היקרה ואהבת אדם השוכנת בלבבו באופן מאד נעלה. לאיש יקר ערך כמוהו נאווה תהלת כל ישרי לב. אחרי סבל תלאות רבות ועצומות בא השר בשלום לעיר מאראקא והגיש בקשתו אל הסולטאן. והנה למען האמת מוכרח אנכי להגיד בקהל רב כי במכתב הבקשה אשר נתן השר משה אל הסולטאן, לא רק בעבור אחיו בני ישראל בלבד התחנן לפני הסולטאן כי אם הגדיל חסדו לבקש גם בעד כל יתר בעלי הדתות השונות אשר בממלכת מאראקא בכלל, כי בקש את הסולטאן להטיב מצב כל חוסי שבטו גם אלה אשר לא מבעלי דת מחמד המה! (השרים המחוקקים קראו: הידד!) הסולטאן הראה לו פנים מאירות ונעתר לבקשו לתת לו כל חפצו כנראה מכתב הדת אשר נתן אדות זה.

והנה בבקשתו ונסיעתו זאת לא הטיב השר היקר לאחיו בני עמו בלבד כי גם אל כל בעלי דת הנוצרים היושבים בממלכת מאראקא! (השומעים מחאו כף) והנה בידענו כי יותר מחמש מאות אלף יהודים נמצאים בממלכת מאראקא, נוכל לשער במחשבתנו כמה גדלה ויקרה פעולת השר להצלחת המון רבבות אנשים! ואנכי היודע על פי הנסיון אוכל להעיד על יקרת נפש השר משה מאנטעפיארע כי רחב לבו להכיל אהבת כל אדם באין הבדל דת ועם, וכי מוכן הוא תמיד לעשות ולפעול בכל אשר יש לאל ידו לעמוד לימין צדקת כל העשוקים והרצוצים יהיו מאיהז עם ומאיוז דת שיהיו! (כל השרים המחוקקים קראו: הידד!)

כה דבר אחד מהשרים היושבים ראשונה במלכות ענגלאנד האדירה, וכל השרים מחוקקי הממלכה הגדולה ההיא תקעו כף לדבריו ונתנו כבוד אשר אין ערוך אליו אל השר משה מאנטעפיארע הי"ו. ועתה אנן מה נעני בתרייהו!]

ועתה קורא יקר לכה נא אתי ואשמיעך מרירת חיי היהודים במאראקא, גודל הלחץ ותוקף העני, אשר הערביאים לחצו אותם ומררו את חייהם עד עתה, למען חדע ותבין מזה להודות ולהלל לה' כי טוב, וחסדיו הגדולים אשר עצמו מספר [57] ותשכיל להתבונן כמה גדולים מעשה הצדיק הזה השר משה מאנטעפיארע הי"ו, אשר על ידו עשה ה' התשועה הגדולה לבני ישראל יושבי מאראקא, ותתגלה לך אור גדול אשר הופיע השר משה, בעזר אל עליון המאיר לארץ ולדרים עליה, לעם אשר הלכו חשכים ואין נוגה להם, ראו אור גדול, ואור הקאנסטיטוציאן נגה עליהם, בעזרת צור ישראל, וכביעת ובהשתדלות השר משה מאנטעפיארע נ"י. ועתה הט אזנך ושמע גורל היהודים

במאראקא, ואפס קצוה תראה וכלו לא תראה, כי אין רצוני להעציב רוחך ולהאדיב את לבך, רק למען תיקר נא האיש משה בעיניך, ותראה פעולתו הטובה לבני עמו לימים הבאים נגד הימים הראשונים, ואז אל תאמר שהימים הראשונים היו טובים מאלה, ותתפלל לה' על חיי משה האיש הדגול מרובות אלפי ישראל, ועל שלומו הטוב, כי בשלומו יהיה גם שלום על ישראל.

חיי היהודים במאראקא, רעים מאד מחיי כל יתר אחיהם בית ישראל היושבים בארצות אחרות, ארצות לא להם, כי אלה יושבים בטח במשכנותיהם באין מחיר, ואף כי בכמה ממלכות לא זכו עוד בכל זכויות יתר העמים תושבי הארץ להתדמות להם בכל דבר; בכל זה לא נדחו מכל וכל, יען עיני הממשלה צופיות עליהם ותפקידם תמיד לשמורם לבלי תאונה להם רעה, וכל עמי הארץ אשר רוח ההשכלה נוססה בם, ואהבת אדם מצאה קן בלבבם, דורשים בשלומם וטובתם, ויתנו למו מהלכים ביניהם, וכאזרחי הארץ נאחזו בקרבם. ויש ממלכות אשר הסירו המסך המבדיל בין היהודים ושאר העמים ויכירום לילידי הארץ לכל דבר חוק ומשפט, וחיייהם חיי שלווה ומנוחתם מנוחה נעימה מבלי מפריע, ועוד אין פחד לבית יעקב, אך לא כן חיי היהודים במאראקא, חבלם חבלי מות, ונחלתם נחלי צלמות, חלקם אבדן ושואל, וגורלם גורל השעיר לעזאזל. כצאן מאכל נתנו בידי עם לא בינות, בידי עם פראים שודדים ושוללים, גוי אכזרי אשר לא ידעו רחם, וחיי היהודים תלואים [58] להם מנגד, גדול אידם מאוד, כי ירצה איש מאראקא את נפש יהודי, והיה עונש הרצח לתת בפלילים עשר צעקינען (שם מטבעת כסף שמה) כופר נפשו, וחטאתו תמחה. טרם ישא מחמדי את שם יהודי על שפתו באזני נכבד בעיניו, יאמר: "אתך הסליחה כי זה יזכיר פי", והשומע ירוק בשאט נפש כמו לסחי ומאוס. גם בכבדיו ישונה היהודי מילידי הארץ, כי מטעם הממשלה ישאו היהודים צניף (טורבאן) צהוב על ראשיהם, ונעלים לבנים ברגליהם, לאות חרפה ובוז. בכל כהונה ומשמרת בעסקי המדינה אסור היהודי לבוא, וגם אם יאבה לשרת בצבא החיל לשפוך דמו בעד ארץ מגורתו, לא ירצה ולא ימנה.

יהודי ומחמדי כי יפגשו על דרכם, יעמוד היהודי תחתיו כיתד תקוע בארץ ולא ימיש ממקומו, עד יעבור המחמדי לפניו, ואם יעזו ולא יעמוד, אז יראה ברע אשר ימצאנו פתאום; חרפות, גדופים, ומכות ולפעמים עד למות ואין מציל. בכוא ערבי אל בית איש עברי, אז מוכרת היהודי לדבר אליו באימה ובפחד ובהכנעה גדולה, כדברו אל מלך שלטון, ואם יקה הערבי מן הדברים בבית, כפי אשר ישר בעיניו, לא ירהב היהודי בנפשו להתלונן רק יהיה כאלם לא יפתח פיו, כי אם יצעק חמס לא יתמהמה הערבי לשלוף חרבו אשר הוחדה וגם מורטה התלויה תמיד על ירכו, ואם יפול העברי האומלל חלל לרגליו, אז אין חוק אין משפט, אין שופט, אשר יריב ריבו ויקח נקמתו, כי נתונים היהודים האומללים בידי הערביים לעשות בהם כטוב בעיניהם. איש יהודי לא יוכל לאסוף מחמדי אל ביתו ללון אתו בלילה, וכן להיפך. רופא יהודי לא יוכל לרפא חולים ערביים. יהודי לא יוכל ללכת במנעלים ברגליו בעיר המלוכה, ולא יזיד איש עברי להרים את רגלו לרכוב על סוס בתוך העיר.

ועוד כהנה וכהנה צרות רבות ורעות עד אין מספר הוסיפו בני עולה בני מאראקא לענות את בני ישראל, ואין רצוני להאריך מגדול התלאות אשר עברו על היהודים יושבי מאראקא, על עם ישראל היו כלנה, כי יארך הספור, והם לא יכלו.

[59] כל אלה היה עד היום, עד אשר העיר ה' את רוח השר משה מאנטעפיארע, והפיץ ענני עלטה, וחשכת עבי ערפל, וזרח להם שמש צדקה, וקרני אור ישועה, והעם אשר הלכו בחושך, ראו אור חדש ונוגה גדול הופיע להם, והיושבים בארץ צלמות, אור הציוויליזאציאן נגה עליהם.

והנה⁷⁶ מדברי כתב הדת הנ"ל ראינו את התשועה הגדולה אשר עשה משה לישראל יושבי מאראקא, כמה גדולים מעשה זה האיש משה! וגם ראינו כי לב סולטאן מאראקא יר"ה אך טוב לישראל יושבי ממלכתו, ואיננו חפץ ברעתם, ורצונו הטוב הוא להגן עליהם מול כל הקמים עליהם לרעה. הסולטאן הראה בזה לעין השמש, כי רוח נכון בקרבו לדעת ולהכיר חובת המושל לעזמת הסרים למשמעתו ולהשוות את כלם לטובה.

לו ישכילו כמוהו גם פקיד ממשלתו הפחות והסגנים, לבער שנאתם הטמונה בלבם על בני ישראל, פרי שרש פורה ראש ולענה קנאת הדת ומשאות שוא ומדוחים אשר כצרת נושנת שחולה בקרב לבם מימי עולם ושנים קדמוניות, על עם ממשך וממרט מגי אז. הן לא נוכל לקוות כי בין לילה יחלוף רוח המשטמה על עם ישראל מקרב הפקידים ורכים מיושבי ממלכת מאראקא, ובין רגע יהפך לבכם לאהבה לעם ישראל שמה, וברצון טוב ימלאו רצון הסולטאן.

אבל מי לא יודע כי בכל זאת תשועה גדולה עשה השר משה מאנטעפיארע הי"ו לאחיו בני עמו במאראקא, והקים את דבריו אשר דבר מראש, וקים מאמרו אשר הבטיח במכתבו לאמר: "בעזר השם יתברך אעשה דבר שלם ולא חצי דבר, לא אעזוב את הארץ ההיא עד עשותי ועד הקימי מחשבתי להטיב לאחי האומללים טובה תמידית". כן הקים אותה במלואה וטובה, כאשר בא השר לביתו בשלום אחר שעבר דרך מאדריד לעמוד לפני המלכה ובעלה להודות להם על טוב לבכם, ולהראות להם כתב הדת. וכן עבר דרך פארזי לעמוד לפני הקיסר האדיר נאפאלעאן השלישי, להראות גם לו כתב הדת אשר נתן סולטאן מאראקא על ידו, לטובת [60] בני ישראל יושבי ממשלתו. וטרם נח השר מדרכו, עוד לא התנער האבק מרגליו, והנה קול שועת בת עמו מארץ מאראקא צועקת אליו הושיעה! הושיעה! כי רבים מהפקידים הפחות והסגנים הכסילים, לא הטו אוזן קשבת לפקודת הסולטאן, ועוד השחיתו התעיבו והסיתו את הערביאים הפראים, למרוד נגד פקודת הסולטאן, ולעמוד על היהודים לשלול שלל ולבזו בז, ולשפוך דמם כמים, ולהעיר כל חמתם וקנאתם על היהודים ביתר שאת ועז. וחיש כאשר הגיעה השמועה הרעה לאזני השר, לא טמן ידו בצלחת, אך מהר ויכתוב מכתב בדברים נמרצים, ובתחנונים יורדים חדרי לב, אל השר היושב ראשונה במלכות מאראקא אודות הדבר הרע ההוא, לענוש המורדים והפושעים המחללים כבוד הסולטאן ופקודתו, ושיתאמץ

בכל עוז להקים פקודת הסולטאן לטובת היהודים. וז"ל המכתב⁷⁷:

לכבוד השר המרומם סיד טאיב אל ימיני, השר היושב ראשונה במלכות מאראקא, רוב שלום עד בלי ירח!

מה מאד שמח לבי ויגל כבודי לדברי מכתבך היקר אשר הגדלת חסדך עמדי לשלחהו אלי מענה על מכתבי האחרון אשר הריצו לי לכבודך ביום 23 לחודש פעברואר העבר.

מעת שובי לאייראפא בהיותי בעיר מאדריד בירת ממלכת ספרד, נתכבדתי למסור בידי המלכה הכבודה, העתקה בשפת ספרדית מפתשגן כתב הדת, אשר הטיב מלך האדיר בחסדו לתת לטובת בני עמי; בהיותי בפאריז מסרתי העתק כזה בשפת צרפת בידי הקיסר האדיר נאפאלען השלישי יר"ה; כן בשובי לארץ מולדתי מסרתי העתק כזה בשפת ענגליש לידי המלכה של ממלכת ענגלאנד יר"ה.

כתב הדת הנזכר נודע ע"י הדפוס בכל רחבי התבל, והנחיל כבוד גדול ויקר אל מלך הטוב והישר, בעבור צדקתו וישרת לבבו, כיאות לדבר גדול ונכבד כזה.

כל אוהבי אדם ודורשי אמת וצדק בכל העולם, שמו תקותם במלך הנאור וכך שר חשוב ויקר, כי דברי כתב הדת ההוא [61] לא ישובו ריקם, וכי דבר הפקודה ידעו, יכובדו בעיני כל הפחות הסגנים והפקידים אשר בכל מדינת מלכות מאראקא.

לתוגת נפשי ודאבון לבבי שמועה שמעתי וכל קרבי התחלחלו ותאחזני פלצות, כי נמצאו עוד במלכות מאראקא פחות וסגני מחוזות כאלה אשר השליכו את מצות מלכם, האצורה בכתב הדת, אחרי גיוס, וממרים את פי המלך לעשות נגד רצונו הנשגב, להרע לאחי בני עמי אשר בצלו יחסיו, ונותנים רשות ליושבי הארץ להשחיתם בשצף קצף על לא חמס בכפם, מבלי שים על לבם כי אחת דבר מלך הישר בכתב הדת, כי כל בעלי הדתות השונות אשר חוסים תחת שבטו, לא תגרע נחלתם מכל דבר חוקי ומשפטי הממלכה לטובה ולברכה.

הה! השמועה הרעה הזו המסה את לבבי, וכרקב היתה בעצמותי, אנא אל תתן את הפחות האלה לחטוא נגד רצון מלכם ונגד חוקי הצדק והמשפט; הנני מפיל תחנתי בזה לפני הדום כסא מלך הטוב והישר ולפניך שר חשוב ונכבד, שתשימו עיניכם על כבודכם המחולל ע"י האנשים הרעים ההם, כתב הדת יצא כשמש צדקה ומרפא בכנפיה, אל אחי ובני עמי בממלכת מאראקא; אנא אל תתן להחשיך את קרי זהרה, ולהאפיל נגה ורחח בענני חשך וצלמות, כתב הדת הפיץ שמחה ותקוה טובה סביבותי, אנא אל תחשה ותשקוט לראות השמחה נהפכת ליגון, והתקוה למפח נפשות האומללים!

כמה מאות אלפי נפש אדם במאראקא, הרימו קול למרום להודות לאל הצבאות, על אשר נתן בלב מלך ובלבך אדון יקר התשוקה הנמרצה, להטיב גורלם ולהסיר עול סבלם מעל צואריהם, הה! למה יביטו עתה יראו תקותם הטובה תעלה בתהו ותאבד, כצל עובר וכאבק פורח וכחלוס יעוף ואיננו.

מה רב ורם כסא המלוכה, ממנו תוצאות חיים לכל יושבי הממלכה, אם המלך הבט

אל עמל לא יוכל. ממנו מקור כל אסון ופגע לחוסי שבטו, אם המלך מעלים עין מסוררים, אם לא יעניש את עוברי פקודיו.

[62] ידעתי גם ידעתי ובעיני ראיתי גדול חסדו וטובו של מלך האדיר ושלך שר יקר וחשוב; לזאת איפוא לבי בטוח וסמוך עליכם כי תמלאו באמת ותמים את הבטחותיכם אשר הבטחתם לי בטובכם בהיותי בצל קורתכם: לשית עין לטובה על בני עמי חוסי שבט ממלכת מאראקא, וכי תתאמצו להוציא לפעולת אדם כל הכתוב בכתב הדת אשר על יסוד האמת והצדק אדניו הטבעו.

מה מאושרים הם הלאומים החיים בשלוה והשקט בטוחים מכל רע, גדולים ונעלים הם המושלים הישרים והצדיקים אשר למשפט וצדק ישרו, ואהבת והצלחת עמיהם היא מעוזם ומשגבם; מושלים כאלה אשר הפיל להם שדי ממרומים חבל נעים לנהוג בחסדם וטובם ולהצליח המון אלפי אלפים בני אדם הנושאים להם עין כאל שוכן שחקים אשר בידו נפש כל חי.

הואילה נא בחסדך, אדון רם ונשא! לתת און קשבת לדברי אלה היוצאים מקרב לבי באמת ותמים, הואילה נא לברך בשמי את מלך האדיר והנאור על טוב לבבו וחסדו אשר הראה לאיש כמוני, וכל ימי חיי אתחנן לאל בעד אריכות ימיכם והצלחת ממלכת מאראקא, הנני עבדך הסר למשמעתך בכל לבו. משה מאנטעפיארע.

עתה נראה לדעת כמה נעתרות הפצרת ובקשת השר להטיב גורל חיי אחיו בני עמו! כן שמחנו לשמוע ולראות אשר מכתבו הנ"ל עשה רושם בלב השר היושב ראשונה במלכות מאראקא, וקבל דברי השר משה ברצון טוב, וכתב לו מכתב תשובה בדברים נמרצים. וז"ל מכתב התשובה⁷⁸:

תהלה לאל יחיד ומיוחד, עליון על כל, אשר רק לו לבד הגבורה והעוז, מאת עבד האל סיד טאיב אל ימיני, היושב ראשונה במלכות מאראקא, אל אהובנו החכם ונדיב סיר משה מאנטעפיארע באראן, דברי שלום ואמת!

אחרי נתינת התהלה והתפארת לאל עליון על כל, הננו מודיעים לך כי קבלנו מכתבך אשר בו הודעתנו כי מלכי אייראפא [63] קבלוך בסבר פנים יפות בשוכך ממאראקא, וכי שמחו על פרי נסיעתך והתועלת אשר יצאה ממנה לאחיך ב"י יושבי הממלכה ההיא, כל מין בני האדם יודוך על טהר רוחך, ועל היותך מוכן תמיד לפעול לטובת הכלל, בזה שהעירות על הדבר את לבות מלכי תבל האדירים.

והנה בנוגע לדברין במכתבך ההוא אודות אחיך ב"י הסרים למשמעת אדוננו הסולטאן (יחיהו ה' ויחזיק בימינו) נשיב לך אמרים כי היהודים הם עמו ולו הם; והוא (יחיהו ה' ויארין ימים על ממלכתו לגאון ולתפארת) אין רוחו נוחה אשר בני עמו אלה יסבלו צרות ותלאות לרגלי מצבם וגורלם הרע על לא חמס בכפם, מפני כי העליון על כל, לא יוכל הבט אל העמל והחמס הנעשה לבעלי דתנו, וכן לכל בעל דת אחרת, יהיה מי שיהיה.

אדוננו הסולטאן (יתמכהו העליון) נתן כבר פקודה נמרצה לכל יושבי מדינות

מלכותו, כי יזהרו בנפשם לכלי עשות שום רעה להיהודים היושבים בתוכם, וגם הוכיחם בדברים קשים על הרעה אשר הרהיבו לעשות לכני ישראל.

לא שכחנו את דברך היקרים והטובים אשר דברת אלינו במכתבך הנ"ל; והננו מבטחים לך כי נשים עינינו תמיד על מעללי פקידי ושרי הממשלה בכל מדינות המלכות, לכלי חסוב על ידם שום רעה ותלאה לב"י היושבים בתוכינו.

נכתב ונחתם בחודש מאהאראס בשנת 1281 לספירת הידידיאה.

לא יפלא בעינינו על קשיות ערפם של פקידי מאראקא, כי אמנם קשה הדבר לעקר ולשרש מלכות אנשים פראים בוערים וכסילים שנאת הדת, ולזרוע על תלמי לבבם אהבת אדם, ולנטוע בקרבם חכמה, יושר, אמת, וצדק. בפעם אחת, היוחל ארץ ביום אחד? אם יולד גוי פעם אחת? אבל תקותינו חזקה כי בימים הבאים תשרש שרשיה מעט מעט, ותביא שמש צדקה לישראל שמה, כאור הבוקר אשר לא יאיר פתאום ובפעם [64] אחת, כי אם מעט מעט יפוצץ קרני אורו, עד אשר האיר לארץ ולדרים עליה, כן אין ספק אשר כתב הדת הזה יפיל אימתה ופחד על כל החפצים להרע להם, ומעט מעט יגרשו מלבם המשטמה והשנאה הטמונה בלבבותם, וגם הסולטאן לא יתן כבודו לכלימה נגד מלכי אייראפא, אם יחללו פקודתו. ומלבד זאת כל צירי ממלכות אייראפא היושבים שמה, יעמדו עתה לימין היהודים ביתר שאת ועז, מפני כי יש להם על מה שיסמוכו. ורצון הסולטאן האדיר יעמוד לימנם, וכן התעורר היועץ הראשי מאמערקא היושב בטעטואן, והעיר את לבות כל יועצי הממלכות האחרות אשר במאראקא, להתחבר כלם להיות לאגודה אחת ולעמוד בכל יכלתם לימין היהודים יושבי מאראקא, לכלי חאונה להם עוד רעה וצרה מידי הפקידים שמה, אם יעלה על לבבם למרות את הפקודה הנמרצה אשר נתן הסולטאן לטובת היהודים.

השר משה מאנטעפארע יוכל לשמוח בחלקו, אשרי לו בזה וכבא, כי רבות פעל ועשה לטובת בני עמו, גם אשתו הצדקנית המאושרה בנשים ז"ל, צדקתה תעמוד לעד וזכותה לנצח וברכות רבבות אחיו מכל מקומות מושבותיהם, וביתור מחמש מאות אלף נפש יושבי מאראקא, כלם סביב ישיחו עליו, כעד הטובה והתשועה הגדולה אשר הביא להם בעזר צור ישראל. אחת אמרנו, כי דבר גדול מאד עשה משה בפעם הזאת, והיא אחת מפעולותיו הגדולים אשר עשה בימי חייו, אשר תעמוד לדור דורים, על כל צדקותיו ומעשיו הישרים, יהי שמו מבורך וזכרו יהי לברכה בפי כל בני ישראל לעד ולנצח נצחים.

אנא ה'! שמר נא את איש חסידך זה כאשר שמרת את ראש נביאך בן עמרם אשר שמו כשמו, הארץ נא ימיו כימי משה נאמן בכל ביתך, ימצא חן לפניך כאשר מצא עבדך משה כי שמו בקרבו, האירה נא אור פניך על פני משה עבדך, הנאמן לך בכל דרכיך ושם כבודו וזכר קדשו יעמוד לנס כל פועלי צדק ולמופת לכל עושי חסד, יראו עיני כבודו בשוכך את שבות עמך, תביאמו ותטעמו בהר נחלתך, ותבנה ותכונן נוה קדשך, במהרה בימינו אמן.

תוצאות ביקורו של מונטיפיורי במארוקו — מקורות נוספים

[א] מכתב ששלח משה מונטיפיורי אל בן אחיו יוסף מונטיפיורי ... זה היום שקויתי ראיתי, והנני שולח לך אדוני רצון בזה מרוץ המכתבים שהיה בין יועץ ספרד וביני. אאמינה כי אתה בחירי וגם חברתינו הנכבדה תסכימו לדעתי, כי כשר הדבר וגם נחוץ הוא להודיע אלה בקהל רב בארצות רבות. כי לא לבד כבוד ממלכת ספרד ויועציה יגדל בארץ בהגלות נגלות אלה לעין כל, כי אם גם בגלל הדבר הזה כעב יעוף פחד אחינו באירופא, אשר דאגה שברה לבבם ונפשם צמאה לדעת את שלום אחינו היושבים פה במאראקא. ועתה קח נא את ברכת אוהבך באמת הכותב פה טאנגיר 21 דעצמבר 1863. משה מונטיפיורי.

נוה תהלה, עמ' 14.

[ב] מכתב השר הספרדי אל משה מונטיפיורי
נאום דאן פראנסעסקא מעררי קאלאן (Don Francesco Merry Colon) הנני נותן את בריתי שלום ואת הכבוד והיקר כאשר נאווה אל סיר משה מונטיפיורי. ומאד אכבדה לשלוח לך אדון נכבד את גוף כתב פקודת כתב הנשתון אשר הנני כותב כל כל גדולי הקונזולען ואל סגניהם היושבים בממלכת מאראקא. דאן פראנסעסקא מעררי קאלאן יחלה ויבקש מאת השר משה מונטיפיורי לקרוא דלתות אלה מהחלם עד תומם, ואחרי אשר ישיית עינו עליהם יאבה נא בטובו להשיב לי את גוף הכתב. ובעת ובעונה הזאת אמצא נא עת מצוא להודיע אל סיר משה מונטיפיורי עד מה יקר כבודו בעיני המברכו בשלום. פה טאנגיר 20 דעצמבר 1863. דאן פראנסעסקא מעררי קאלאן.

נוה תהלה, עמ' 15.

[ג] צו שני מאת ממשלת ספרד אל שלוחיה במארוקו
למורת רוח הוד ממשלת ארצנו [ספרד] בא באזנה מוסר כלימתה, לאמר גם ידי ספרד היו במעל, ציריה עזרו לרעה לאכול בני יעקב היושבים במאראקא בכל פה. חרפת ממשלתנו גדלה מנשוא, ועליכם לראות לגול מעליה חרפת חנם. עליכם להראות לעין כל כי ידינו לא שפכו את הדם וחפים אנחנו מפשע, והמלכה וכסאה נקי. ובזאת יכופר עון — אשר לא עשינו — בהגלות נגלות לעיני רואי השמש, כי מגן וסוחרה אתם להיהודים היושבים במאראקא. עת יכאבו יכאב לבבכם ותושע להם ימינכם.
כי כאשר הוגד לנו, העם הזה נכון למועדי רגל על לא דבר. בגלל מצוקיהם נשאנו כלימה, ועלינו לרחוץ בנקיון כפינו להראות תום לבבינו אל העם אשר ישבע לענה ורוש בשבט עברת המוריטאנען, ויכום ויכתום על לא דבר. כושל תקימו וברכים כורעות תאמצו. כל איש צר ומצוק כי יבא אליכם, תפרשו עליו כנפי האהבה ותעמדו לימינו לחלצו ממצר. וכאשר יענו שופטי ושוטרי מאראקא את הגוי הממושך ומורט הזה, תראו

כי כן ירבה וכן יפרוץ. ולא ינוח שבט הנוגש על גורל העברים. פי המדבר אליכם בשם ממשלת ארצנו.
דאן פראנסעסקא מעררי קאללאן.

נוה תהלה, עמ' 16.

[ד] מכתב מר' אליעזר הלוי אל ר' יוסף כהן צדק
בע"ה פה ק"ק ברייטאן יום ג' פ' ויקהל התרכ"ד לברי"ע.¹ שלום וכל טוב לכבוד
המאווה² ג' המליץ המפורסם מוה' יוסף כהן צדק נ"י בק"ק לבוב יע"א.
אתמול הגיעני ספר מגיד חדשות³ מעיר גיבראלטר אשר שלח אלי השר הגדול סיר
משה מונטיפיורי ה"ו להודיעני כי הצליח ה' את דרכיו, כי מצא חן וחסד בעיני השלטן
של מאראקא למלאות את כל דברי בקשתו. ביום ו' כ"ח לחדש טבת העבירו קול ודת
נתנה בכל מקומות ממשלתו מטעם המלך שיתנהגו השופטים והפקידים וכל עמי הארץ
עם אחינו היושבים תחת צל שבטו על פי הצדק והמשפט האמת והיושר, לא יכירו פנים
במשפט. פני איש ישראלי כפני איש מאמונה אחרת יהיה, כקטן כגדול אליו ישמעון,
ולא יגרעו ממנו אפילו נקודה אחת מהצדק והמשפט היאות אליו לפי דבריו ולפי
מעשיו. לכלם נתן דת לבלתי הרע לעם הזה. גם צוה שלא יזידון עוד להעביר את בני
ישראל חנם אין כסף, כי אם במיטב כספם יתנו משכורת כל איש ישראל, לפי מלאכתו
ועבודתו. עיני המלך על כל יושבי הארץ לטובה, תורה אחת וחקה אחת לכלם תהיה. גם
הוסיף ואמר: הן מלפנים כבר הודענו את אשר בלבבנו בענין הזה, אכן באנו שנית היום
להוסיף להזהיר את העם באזהרה לבל ירשיעון עוד נגד בני ישראל, וידעו כי אחריתם
מר תהיה, ולמען הראות את בני ישראל כי הגדלנו לעשות חסד עמהם והוספנו אליהם
כעת עזר סומך ומחסה לפני כסא המשפט יותר מאשר היה להם כראשונה.
אלה דברי מוקירו

אליעזר בהרב המנוח מו"ה מרדכי הלוי זצ"ל.

Dr. L. Loewe. המכונה

נוה תהלה, עמ' 21 – 22.

[ה] בשורת הדלוג רב [טלגרף].

לונדון 26 פברואר 1865. השר משה מונטיפיורי הודיע לביתו ולכל אוהבי עמם,
ביד הדלוג רב, כי עוד בשבעה עשר לירח הזה שב בשלום ממאראקא לגיבראלטר, אחרי
אשר רצה אותו הקיסר ויט אליו חסד לעשות ככל אשר שאל לטובת אחיו העברים
יושבי ממלכתו. וכתב הדת (Edict) נתן לו הקיסר, ואמר עם הספר כי רצון משה יעשה,
ופתשגן כתב הדת ישלח השר ביד הדאר.

נוה תהלה, עמ' 23.

1. לבריאט עולם.

2. המאור הגדול.

3. עתון.

[ו] מכתב ששלח משה מונטיפיורי אל עורך ג'ואיש כרוניקל אדוני המו"ל. כתבי העת הטיבו חסדם בימים האלה להדפיס את המכתבים אשר הגיעו מאת השר סיד-טאייב אל-ימיני, היושב ראשונה במלכות מארוקו, בנוגע לאחב"י יושבי הממלכה ההיא.

בין כה וכה ושמועה איזמה עשתה לה כנפים, כי ממלא מקום הפחה במחוז האהא (Haha) במאראקא שלח יד רצח בנפש איש יהודי על לא חמס בכפיו. ולפי זה פחד פחדנו כי ממשלת מארוקא לא תמלא באמת ובתמים את הבטחתה אשר הבטיחה לי בנוגע לכני עמי חוסי שבטה.

והנה מאמין אנכי כי דברי המכתב אשר קבלתי בימים האלה משם (ואשר בטובך תוציאנו בזה לאור) [יוכח] כי לשוא הפחד ההוא. כותב המכתב הוא איש עברי מנכבד סוחרי עיר מוגאדור, ומדבריו נראה לדעת איככה הוא ויתר אחב"י שמה יודעים להכיר ערך כתב הדת אשר נתן קיסר מאראקא לטובת היהודים, ואיך בטוחים הם כי כתב הדת הזה יוציא פריו אי"ה לטובת אחב"י במארוקו.

הן אמנם כן הוא, כי דעות ומחשבות רעות הנטועות בלב עם משנים קדמוניות, ובפרט אם יסודן בקנאת הדת, אינן יכולות להטהר בן לילה אף בארץ המתנהגת על פי סדרים נכונים ומשטר ישר, על אחת כמה וכמה בממלכה כמארוקו. שם אהבת האדם, הצדק והיחוס לא תוכל לשית מסלות בלבב יושביה בפתע פתאום, רק לאט לאט ובמשך הזמן הרופא לכל נגעי לב בני האדם.

הנני ידיך מכבדך ומוקירך בכל לב.

משה מונטיפיורי.

המגיד, שנה ח, גל' 34, כ' אב תרכ"ד, עמ' 266.

[ז] מכתב ששלח אברהם קורקוס ממוגאדור למשה מונטיפיורי

מאגאדור בחמשה ועשרים לירח יולי 1864.

לכבוד השר החשוב משה מאנטיפיורע. באתי להודיעך אדון יקר את אשר קרה לאחר מאחב"י לא רחוק מעיר מושבי. איש יהודי עני, שמו יוסף בן איש משולם אחד מיושבי עירנו מאגאדור בהתהלכו לרגלי מסחרו במחוז האהא בא אל פחת המחוז לצעוק חמס על איש ערבי אחד אשר (לפי דבריו) שלל ממנו את מעט הכסף אשר הי' בכיסו. הפחה לא הי' אז בביתו, וממלא מקומו סידי חוסין לא האמין לדבריו היהודי, ובלי דרישה וחקירה צוה למשרתיו לדוש בשרו במקלות, והם הכוהו באכזריות חמה עד אשר יצאה נפשו תחת ידיהם. ויהי בהשמע הדבר בעירנו, שלחנו אנשים מתוכנו להביא את גוית הנרצח העירה, אבל ממלא מקום הפחה מאן בזה ויקברוהו שמה.

והנה דבר שפתים אך למותר להגיד לך אדוני כל פרטי דבר הרצח הנורא הזה, רק אודיעך כי יועצי ממלכות איראפא היושבים בעיר מושבי ואני כתובם נתיעצנו יחד כדת מה לעשות והודענו הדבר למלאכי הממלכות היושבים בטאנגיר, בבקשה מהם שיודיעו הנבלה הנוראה הזו אל כבוד הסולטאן במארוקו, ולהעיר לבבו שיצוה לעשות חקירה ודרישה בדבר זה ולענוש את הרוצח, ולצוות בכל עוז מלכותו על כל הפחות והסגנים אשר בכל מדינות מלכותו, לשים עין שלא יקרה עוד כדבר הרע הזה לימים הבאים. ואין

כל ספק אצלי כי הוד הסולטאן יר"ה ימהר למלא בקשתנו לעשות שפטים בעושי הרע ולהגן על אחב"י האומללים יושבי ממלכתו שלא יאונה להם כל רעה לימים יוצרו. מדי דברי בזה אמרתי בלבי כי ראוי ונכון להודיעך אדון נכבד, כי מחוז האהא הנ"ל עומד זה שנים רבות תחת פקודת הפחה הארי אבדאללא; הפחה הזה אף אם יחשבוהו האנשים לאיש מהיר חמה ומטיל אימה על הסרים למשמעתו ואיננו עובר על פשע כל איש יהי" מי שיהי", בכל זאת אוהב הוא הצדק והסדר בכל דבר במחוז ממשלתו ומגין על כל העוברים ושבים במחוז הנ"ל כגר כאזרח בארץ, הן בממונם הן בגופם. בעת אשר הובאה עיר מאגאדור במצור ע"י הצרפתים לפני שנים אחדות, וכפרט בעתותי המהומות והתלאות אשר היו בממלכה ההיא ע"י מלחמת הספרדים עם ממשלת ארצנו, אז נתקבלו אחב"י במחוז האהא בסבר פנים יפות, והפחה הגין עליהם לבלי יאונה להם כל רעה ברכושם ובגופם, העיר מאגאדור עומדת במחוז הנ"ל. בעתותי המבוכות והתלאות הנ"ל לא היה שום מחוז בהממלכה אשר היה בו סדר ישר ומשטר כזה שהי' אז במחוז האהא תחת פקודת הפחה הארי אבדאללא.

תכלית מכתבי זה הוא לבטל המחשבה אשר חושבים עתה אנשי אייראפא בטעות. כי בנסיעתך האחרונה למארקא לטובת אחב"י, תחת להטיב עוד הרעות להם בזה שע"יז נתגדלה משטמת יושבי הארץ על אחב"י אשר בקרבם! ונהפוך הוא; יש לאל ידי להודיעך קשט אמרי אמת כי כתב הדת אשר נתן הסולטאן לטובה אחב"י כבר החל להוציא פריז לטובה ולברכה לבני עמנו בממלכה הזו, ואין כל ספק אצלינו, היודעים מצב הממלכה היטב, כי נסיעתך היתה במועדה ובזמנה, ומבלעדה אז היה מצב אחב"י כימים האלה רע ומר מאד בממלכתנו. ידעתי נאמנה כי רב טוב צפון לאחב"י יושבי הממלכה ההיא במשך הזמן ע"י כתב הדת ההוא וכו', הנני ידיך אברהם קארקאס.

המגיד, שם, שם.

[ח] מכתב שני מאברהם קורקוס:

מאגאדור ברביעי לירח אוגוסט.

אדון יקר. מעת אשר קרה המקרה הרע לאחד מב"י קרוב לעיר מושבי, כאשר הודעתך במכתבי הקודם, באתי עתה להודיעך כי הפחה הארי אבדאללא שב ממסעיו למקום מושבו, וחיש כאשר נודע לו מהנבלה אשר עשה ממלא מקומו להיהודי האומלל. צעק חמס על ממלא מקומו בדברים נמרצים מאד, ויכתוב מכתב אל פחת עירנו השר קאיר אל-מעהרי, ויבקש ממנו שיאסוף אליו את כל ראשי ונכבדי עדת היהודים במאגאדור ויקרא באזניהם את דברי מכתבו.

תוכן דבריו הוא זה: בראשונה יצטרע מאד על הנבלה הרע אשר נעשתה להיהודי על לא חמס בכפף, בעת שלא היה בביתו, ומבטיח בכל הכטחות שבעולם כי ישים עינו לטובה על אחב"י לימים הבאים, שלא יקרה עוד מקרה רע כזה, ומבקש שלא נמסור הדבר בידי צירי מלכי אירופא. ויוסף לאמר כי מוכן הוא לתת כסף כפורים ותנחומים למשפחת הנרצח כאשר יושת עליו, ומשפחת המת תתן כתב מחילה וסליחה בעד הנרצח, כאשר הוא המנהג בין יושבי הארץ.

יהי כאשר שמענו דברי הפחה נתיעצנו יחד מה לעשות, ונעל על לבבנו כי גם בעתותי המהומות והצרות בימי המלחמה הנ"ל, הגינו יושבי העיר והמחוז, תחת פקודת הפחה הנ"ל, על אחב"י יושבי העיר וסביבותיה והראו להם אותות אהבתם, ולעומת זה חשבנו כי אם לא יתמצו לבקשת הפחה אז יעלו עליהם חמת יושבי העיר והמחוז ביתר שאת ועז.

ע"כ קראנו את בני משפחת הנרצח ונדרוש מהם לתת און קשבת לדברי הפחה המבקש טובם. בראשונה לא חפצו בני המשפחה לשמוע לדבר זה באמרם כי כבר מסרו הדבר בידי מלאכי מלכי אייראפא לקחת נקמתם מאת הרוצח; אך אחרי אשר הצענו לפניהם את הסכנה אשר תוכל להגיע לכלל היהודים אם יסרבו בדבר לסלוח על פשע עושה הרע, אז נתמצו גם הם ונתנו כתב סליחה להרוצח. אח"כ לא חפצנו לקחת מדי הפחה את כסף הכפורים אשר אמר לתת לבני המשפחה, רק התנדבנו מכספנו סך 123 ליטרות זהב ומסרנוהו לידי בני המשפחה.

והנה באמת טובה גדולה ומכופלת היא לנו בזה שהפחות והסגנים יראים מאד שלא יודע שום דבר רע למלאכי מלכי אייראפא אשר בתוכנו, וע"כ נזהרים להרע לנו ואתה שלום וכו'.

אברהם קורקוס.

המגיד, שם, עמ' 267.

[ט] מכתב ששלח משה מונטיפיורי אל עורך המבשר

בע"ה פה ק"ק לונדן, יום ג' ב' חשון התרכ"ה לברי"ע

לכבוד הרב המאוו"ג בתורה ובחכמה המליץ המפורסם מו"ה יוסף כהן צדק נ"י שלום וברכה. יען אשר ידעתי כי נכספה וגם כלתה נפשו לדעת את כל ההליכות אשר הלכתי לישע עמי, באתי היום להריץ אל מעכ"ת את דברי הספר אשר ערכתי לפני ראשי עם וזקני העדה היושבים תחת ממשלת השלטון יר"ה בערי מאראקא להראותם הדרך אשר ילכו למצא חן בעיני המלך והשרים. וה' ברב רחמיו וחסדיו יאר פניו אלינו ויחננו יקבץ נדחנו וימהר לגאלנו כעתירת מוקירו הנאמן. משה מונטיפיורי.

המגיד, שם, שם.

[י] מכתב ממשו מונטיפיורי לקהילות מארוקו

מכתב מאת השר היקר מהר"ר משה מונטיפיורי הי"ו (אשר שלח אלינו בימים האלה וראוי להדפיסו בהמגיד)

בע"ה פה ק"ק לונדן יום ג' ב' חשון התרכ"ה לברי"ע לכבוד הרב וכו' שלום וברכה! יען אשר ידעתי כי נכספה וגם כלתה נפשו לדעת את כל ההליכות אשר הלכתי לישע עמי, באתי היום להריץ אל מעכ"ת את דברי הספר אשר ערכתי לפני ראשי עם וזקני העדה היושבים תחת ממשלת השלטון יר"ה בערי מאראקא להראותם הדרך אשר ילכו למצא חן בעיני המלך והשרים; וה' ברב רחמיו וחסדיו יאר פניו אלינו ויחננו, יקבץ נדחנו וימהר לגאלנו בעתרת מוקירו הנאמן. משה מונטיפיורי.

שויתי ה' לנגדי תמיד

פה ראמסגט יום ד' ו' לחדש איני ל'דודי ו'דודי ל'י שנת התרכ"ה לברי"ע. ברכות נשגבות וטובות לרבבות לראש אחי ורעי ומיודעי החכמים המפורסמים בתורה וביראת ה' טהורה, ראשי עם וקני העדה היושבים לנהל את קהל עדת ישרון אורם יאיר, כשמש בצהרים, ויזכו לראות בטוב ירושלים. אכ"ר.

אחרי שפון שיחי לחלות את פני יוצר ידע עלילות להאיר עינינו בתורתו, לחזק לבנו בתורתו, לקרבנו לעבודתו ולהודות לו על כל הטוב אשר גמלנו, באתי להגיש לפניכם היום את דברי שאלתי ובקשתי.

מודעת זאת בכל הארץ שאחינו בני ישראל בכל מקומות מושבותיהם שומרים את דתי המלך אשר בצלו יחיו ויתלוננו, את משפטיו יצדו וחקיו כל יעברו, דורשים את שלום העיר ויושביה, ומתפללים בעדה ובעד שריה. ובוה עשו להם שם העומד לתהלה בין העמים. כימים האלה אשר התהלכתי בתוכם התכוננתי על דרכיכם הישרים, וראיתי שגם אתם אינכם יוצאים מכלל אחינו במדה הטובה הזאת. כי גם אתם תעשו הטוב והישר בעיני מלככם הצדיק השלטן האדיר יר"ה ותשמרו את כל מצותיו וחקיו ותתפללו בשלומה של מלכות כאשר יאות לאנשים יראים ושלמים הדבקים ב'. ובוה אתם עושים את מצות מלך מלכי המלכים אדון כל היצורים, ככתוב בתורתנו הקדושה, בדברי נביאים, ובדברי חז"ל: שאלמלא מוראה איש את רעהו חיים בלעו⁴.

לכן אמרתי אני אל לבי היום הזה כי הרחיב ה' לכם בארץ, והמלך האדיר אדון ארצכם ירום הודו, העביר קול ונתן דת שיתנהגו השופטים והפקידים וכל עמי הארץ היושבים תחת צל שבטו על פי הצדק והמשפט האמת והישר, אבקש ממעלתכם שתדברו אל כל אחיכם למגדול ועד קטן להוסיף לרומם ולהדר את מלכם השלטן האדיר ולהתפלל בעדו, ולשמוע בקול השרים השופטים הפקידים והשוטרים העומדים תחתיו, ואף גם כי יקרה שאחד מן השופטים או השוטרים יסלף דבר המשפט אשר בידו, להרשיע את הצדיק ולהצדיק את הרשע ולהרע לכם על לא חמס בכפכם, בו [צ"ל: כל] תדברו נגד כבודו ונגד כבוד האנשים העומדים אתו, כי אם שלום שלום תענו לבלתי יאמרו: תחת אשר לא דברו היהודים נכונה ומעלו מעל בכבוד היושבים על כסא המשפט תבאנה כל הרעות האלה עליהם. זכור תזכרו אהבתכם אל המלך האדיר יר"ה כי עזה היא, בישרת לבכו ובתום דרכיו תאמינו ובצדקתו תבטחו, אליו לבדו תקראו ביום צרה להעביר רשעה וליסר כל עושה עול.

גם כמעשיכם וכמעלליכם עם אחיכם יושבי ארצכם אנשי המסלמין תתנהגו תמיד באמת בצדק וכמשפט בתם וביושר, למען לא יעלה על לבם לאמר: היהודים האלה אינם מתנהגים עמנו כאשר יאות לאנשים העומדים תחת שבט מלכנו השלטן יר"ה כי אם תשתדלו בכל עת ובכל רגע להראות לעיני כל את גודל אהבתכם אל המלך אדון הארץ ירום הודו, וכי נכספה נפשכם לכרות ברית אהבה ואחוה עם יושבי הארץ. רק אם בדרך הזה תלכו ואת עצתי תקחו, קוה קיונו לאלהי אבותינו שתזכו להטות

לטובה את לבב האנשים העומדים לבא עליכם בעלילות דברים או להרע לכם, את צדקותיכם יכירו ואת שמכם יאמירו, ואם ייזר איש להרע לכם ימהר להביאו במשפט לתת לו כדי רשעתו.

אתם ירעתם את כל העמל והטורח, המשא הנורא אשר נשאתי בעבורכם, למען הטיב אתכם; לכן בטחתי שיכנסו דברי אלה בלב מעבדתי ותשתדלו בכל עוז להפיק רצוני ולמלאות את בקשתי.

גם להאנשים האלה אשר נבערו מדעת, ודברו על לב, למען ישמעו בקול השופטים והשוטרים: ואם לפעמים יקרה שיקים איש אחד להצר להם מעט, יעבירו עיניהם מראות באיש ההוא ויטו שכמם לסבול. אכן אם ח"ו רעה יחריש עליהם ואין מציל; אז ישימו מבטחם במלכם מלך צדיק ונאמן יר"ה, ילכו ויביאו משפטם לפני כסא מלכותו, והוא ברחמי יציל העשוק מיד עושקו, יסר יסר את כל העוברים על מצותיו ואת כל אשר לא לכם שמו לדברי פקודתו, ויעניש לכל העושים רעה לאחינו בני ישראל העומדים תחת שבט מלכותו.

וכפי פרושות לפני ה' אלקי אבותינו, להסיר כל יגון ותוגה מקרב מחניכם, ולא ישמע עוד צווחה בכתבים, יריח את כל שופטי הארץ ביראת ה' והיה צדק אזור מתניהם, והאמונה אזור חלציהם. ירים קרן מלכם מלך צדיק וישר מעלה מעלה יזכה לעמוד בגדולתו ובהדרת תפארתו שנים רבות. כימי וכימנו ישפוך ה' את רוחו על כל בשר, יהפוך אל העמים שפה ברורה לקרא כלם בשם ה' אחד, ותחזינה עינינו בתפארת ציון וירושלים אלה דברי מוקירכם הנאמן.

משה מונטיפיורי

נוה תהלה, ע' 30—32.

[יא] יהודי המיר דתו בטיטואן ונתחרט

הספור הזה מהמעשה אשר קרה בעיר ההיא זה כשני ירחים, הוגד לנו מאיש אשר לקח חלק בהמקרה הזה וכל דבריו כנים ואמתים. מהמעשה ההוא שנים זו שמענו: (א) כי ת"ל השתדלות השר מאנטעפיארע הי"ו לטובת אחינו ב"י במאראקא, החלה להוציא פרי לטובה ולברכה. (ב) מזה נראה ההבדל בין ממשלת קיסר מאראקא העומד עוד הרחק מגבול הציויליזאציאן האייראפית ובין האפיפיור, ראש אמונת הנוצרית הקאטאליקית, אשר לפי דבריו נוסדה רק על אהבת אדם והצדק.

ומעשה שהיה כך היה: איש יהודי אופה בעיר טעטואן עשה נבלה גדולה בנוגע לדת קדשנו, וכאשר ירא מעונש אשר ישיתו עליו הרבנים שמה, כאשר יש לאל ידם, הלך אל השופט הערבי ויאמר לו כי חפץ להמיר דתו, ובזאת סר ממנו כל פחד מהרבנים. וכדברו עשה והמיר דתו ונעשה מחמונדי.

אך לא ארכו הימים וכליותיו⁵ החלו ליסרהו שבע על חטאתו ולא מצא מנוחה לנפשו אשר נלכדה בכבלי הנוחם והצער על אשר עשה. וישלח לאחרים מקרוביו ב"י ויבקשם להשתדל עבורו שיוכל לשוב לדת ישראל, ויאמר כי מוכן הוא לקבל עליו באהבה כל

5. ויקרא כו, כד.

עונש קשה אשר ישיתו עליו הרבנים. והנה הרבנים נכמרו נחומיו על האומלל הזה אך איך יוכלו להוציאהו ממצוקתו? לפי חוקי הארץ מות יומת בלי חמלה היהודי החוזר לדתו אחרי המיר אותה, וגם העוזרים לו בדבר זה אחת דתם להמית באין רחמים! עוד נזכרו כי לפני שנים אחדות הומתו יהודים מסיבת דבר זה. אך נשענים על חסדי ד' ועל כתב הדת אשר הוציא הסולטאן זה לא כביר לבקשת השר מאנטעפיארע, הלכו הרבנים ונכבדי העדה אל ראשי השופטים בעיר ויציעו לפניהם את בקשתם בדבר היהודי המומר, ויבינו להם כי לא מאהבה רק מיראת העונש המיר דתו ולא שוה לבעלי דת מחמעד לקבל בתוכם איש אשר לא ברצון טוב עזב דת אבותיו. גם צירי ממלכות צרפת, פארטוגל ועסטרייך תמכו בידי הרבנים בבקשתם זו, והשופטים הרשו להמומר לשווב לדת אבותיו בלי כל מפריע! התלמוד רומא משפט צדק מעיר טעטואן?

המגיד, שם, גל' 44, י"ז חשון תרכ"ה, עמ' 348 (תרגום מ'צדאיש כרניקל', נוסח מקוצר להלן).

[יב] הגנת יהודי טיטואן

במכתב העת Gibraltar Chron. מן 26 אפריל אשר הגיע לידינו עתה, נמצאו הדברים האלה: מקרה קרה בעיר טעטואן (Tetuan) אשר עשה רושם גדול במאראקא. ומעשה שהיה כך היה:

מנהג קדום הוא בעיר טעטואן אשר השוטר הערבי היושב במגרש היהודים⁶ להשגיח על עניניהם, מקבל שכרו מקופת קהל עדת בני ישראל. והנה זה ארבעה חודשים היה השוטר חולה ולא יכול לעבוד עבודתו, ומפני זה לא שלמו לו היהודים את משכורתו. לפני שבועות אחרים שלח הפחה שר העיר את אחד מהסרים למשמעתו אל מנהיגי הקהל לדרוש מידם שכר השוטר; ויענו לו מנהיגי הקהל כי על פי הצדק והיושר אין להם לשלם מאומה אל השוטר אשר פעלתו איננה דרושה לחפצם ולטובתם, ובפרט כי הוא איש זקן וחולה, גבר אין איל. ויבקשו את הפחה להסיר מעליהם את המס הזה בטובו וחסדו, ובפרט כי מסיבת עצירת הגשמים בירחים האחרונים רבו הוצאות הקהל למעלה ראש ואין לאל ידם לכלכל את עניניהם וכו'.

הפחה לא ענה להם דבר משוב ועד רע, ולא הודיע להם את רצונו אם מחויבים לשלם או לא, רק מהר ויודיע אל הסולטאן כי היהודים קשרו קשר והמרו את פיו לבלי לשלם משכורת השוטר, ועוד הוציא עליהם דבה רעה להעלות עליהם חמת הסולטאן, ואיש לא ידע מזה דבר.

ויהי ביום השלישי לירח אפריל קרא הפחה את מנהיגי העדה, שנים עשר איש במספר, לבא לפניו, ויודיע להם כי השיג פקודה נמרצה מן הסולטאן להושיב מהיום והלאה חמשה שוטרים במגרש היהודים על הוצאות בני העדה, וגם לאסור כבלי ברזל את אלה ממנהיגי העדה הסרים למשמעת הסולטאן, ולשלחם לעיר מעקינעץ⁷ העיר

6. המלאח.

7. מכנאס.

אשר יושב בה הסולטאן לעת כזאת, ולגרש מן הארץ את אלה ממנהיגי העדה העומדים תחת מחסה מלכי אייראפא.

אח"כ קרא הפחה אל כל צירי מלכי אייראפא הנמצאים בטעטואן, ויצוה אותם להגיד לו מי מהמנהיגים עומדים תחת ממשלותיהם, ויבחרו הצירים שמונה אנשים ממנהיגי העדה הסרים למשמעתם; את ארבעה הנותרים אסר הפחה בכבלי ברזל בצואריהם לשלחם אל הסולטאן. ציר ענגלאנד בראש הצירים האחרים צעק חמס על הפחה ויאמר כי אין לו הצדקה לגרש מן הארץ את האנשים העומדים תחת מחסה מלכי אייראפא, וגם התרו בהפחה שלא ימהר לשלוח את הארבעה האומללים אל הסולטאן להרגם כי מרה תהי אחריתו.

והנה אחרי הוכחת דברים משני הצדדים הצליח להצירים חפצם והפחה הכטיחם (מיראתו) שיחכה שלשה ימים עד אשר יכתבו הצירים לטאנגיר וישגו מענה, וימהרו הצירים ויכתבו אל מלאך ענגלאנד בטאנגיר היא השר דרומאנד הייא (Hay Drummond)⁸, והוא מהר ויאסוף את כל מלאכי אייראפא האחרים, וכולם ערכו מכתב גלוי אל השר מחמוד סידי ברגאש היושב ראשונה במלכות מאראקא, וצעקו חמס על הנבלה הגדולה אשר נעשתה ליהודים בטעטואן. שר המלוכה הנ"ל ענה ואמר להם כי יצוה על הפחה מטעטואן שלא ישלח את ארבעה מנהיגי העדה לעיר מעקינעץ, וגם להסיר את הכבלים מעל צואריהם, עד אשר יעשה חקירה ודרישה בדבר זה.

במענה הזו באו הצירים אל הפחה בטעטואן אשר לא חפץ עוד לקיים מצות שר המלוכה, אך באחרונה חזקו עליו דבריהם, כי כל צירי הממלכות דברו אליו דברים קשים, ויסר את הכבלים מצוארי השבויים ויוציאם מתוך הבור ויושיבם בבית מלון תחת השגחת אנשי חיל. אח"כ הגישו מלאכי מלכי אייראפא את בקשתם אל כבוד הסולטאן והגידו לו כי הפחה מטעטואן נטה משורת הדין, ובשנאתו ליהודים הוציא עליהם דבה רעה להבאיש ריחם בעיני הוד מלכותו, ויבקשו ממנו לצוות לעשות חקירה ודרישה נכונה בדבר זה. הסולטאן ענה להם כי גם בעיני לא ישרה פעולת הפחה ולא היה רצונו כך. אח"כ צוה לדרוש ולחקור אדות זה וצוה את שר מלכותו להוציא לחירות את השבויים אם לא כצעקת הפחה הבאה עליהם עשו, ולהסיר הפחה מפקודתו.

הדבר מובן מאליו כי יצאו היהודים נקיים במשפטם ויצאו לחפשי ממאסרם. ולבני עדת ישראל בטעטואן היתה שמחה וגיל. עכ"ל מכה"ע הנ"ל.

גם קראנו במכה"ע האחרים, כי נדבר אדות זה גם בבית המחוקקים בלאנדאן בשבוע זאת, ושר המלוכה הודיע אל המחוקקים כי צירי מלכי אייראפא עשו המוטל עליהם להציל את היהודים בטעטואן ממבקשי רעתם, וכי דבר אתמול עם השר משה מאנטעפיארע והוא הגיד לו כי קבל ידיעה מטעטואן אשר האסירים יצאו לחפשי ואיש איש על מקומו בא בשלום.

והנה גם מדבר זה נראה בעליל עד היכן מגעת פעולת השר משה מאנטעפיארע הי"ו בנסיעתו למאראקא לטובת אחב"י שמה. עתה עומדים צירי מלכי אייראפא כחומה להגן

על אחב"י שמה בכל עת צר להם. ויש להם על מה לסמוך. להזכיר את הסולטאן את כתב דתו אשר נתן לטובת בני ישראל יושבי ממלכתו ולפקוח עיניו על מעללי הפחות והשרים אשר לבם עוד רע לישראל ומבקשים רעתם בכל עת מצוא. ומי לא יראה כי היתה אחרית ארבעה מנהיגי העדה להכרית אם לא התיצבו הצירים לימין צדקם להצילם מדרת שחת! כאשר היה תמיד גורלם שמה טרם שלח ד' את מלאכו משה להביא להם פדות וישע להם ולבניהם אחריהם.

המגיד, שנה ט, גל' יח, 30 אייר תרכ"ה, עמ' 140.

[יג] מוגאדור.

אחד מאחב"י יושבי העיר הנ"ל מודיע אל מכה"ע⁹ לאמר: בקיץ זה בא ארבה כבד בגבולנו, ועתה מכסה הוא את עין הארץ, ומכלה כל יכול ופרי האדמה. ילידי הארץ אוכלים אותם, כן עושים גם רבים מאנשי אייראפא היושבים בתוכנו, כי נעימים הם לחיך אוכליהם. מלבד זה גדול מאד החוס במקומנו, אך רוח צפון מנשב עתה במקומנו ומקרר מעט האויר הלוהט, ובלעדו לא היינו יכולים לשאת החוס הנורא, החזק שמונים מעלות בצל.

בית החולים שלנו הבנוי במגרש היהודים תחת השגחת הרופא טהיונין (Thevenin) הוא טובה גדולה ונמרצה לאחב"י יושבי העיר ההיא, ובכלל נעשים תקנות טובות מיום ליום בחלק העיר שגרו בו היהודים. הרחובות מרוצפים באבנים ונעשו צנורות להמשכת המים, ותחת שהיה מלפנים החלק היותר גרוע, הולך עתה וטוב מיום ליום ונהפך לחלק היותר טוב מכל העיר.

ורק לאחב"י מאייראפא שבאו לגור בתוכנו, רק להם יאתה התודה בעבור התקנות הטובות האלה. וכן שמח לבי להודיע כי בכלל הוטב מאד מצב אחב"י במארקא מעת שהופיע לנו מלאך המושיע וגואלינו מצרותינו, הוא השר החשוב משה מאנטעפיארע הי"ו. עתה יתנו לנו זכויות שונות וכאחד האדם נחשבנו גם אנחנו. הן אמנם יקרה גם עתה אשר באיזה מקום ירעו לישראל, כאשר לא ימלט הדבר בארץ כזו, אבל בכלל טובים לנו הימים האלה מהימים הראשונים ויש עין פקוחה עלינו לטובה, ואין אנחנו נתונים עוד למרמס רגלי שונאינו. ברוך ד' שומר ישראל.

המגיד, שם, גל' 32, כד אב תרכ"ה, עמ' 253.

[יד] היהודים במאגאדור

האדון קרעמיע בפאריז הודיע אל מכ"ה Arch. Isr. כי קבל מכתב מהקאנזול של צרפת היושב במאגאדור אדות אחב"י שמה, ונעתיק בזה ענינים אחדים בנוגע לענין זה. הקאנזול כותב לאמר:

מספר בני ישראל היושבים במאגאדור עולה לערך ששה אלפים נפש, ומעת הוסדה ישבו תמיד במגרש מיוחד להם, אשר אוירו יותר גרוע ומעופש מכל חלקי העיר האחרים. מעולם לא שמו פקירי העיר עין השגחתם על חלק העיר הזה, וכאשר שמעתי ממעבב ב"י בחלק ההוא אך הוא מורא מאד, צללו אזני ומאד עגמה עלי נפשי, ולזאת

גמרתי בדעתי ללכת בעצמי למקום מושב היהודים לראות בעיני את אשר שמעו אזני, וכן הלכתי שמה.

והנה לצייר לפניך המראה האיום אשר חזו שם עיני אין בכח עטי. בכל מקום בואי ברחוב האומללים, דרכו כפות רגלי בעכטיט רפש הצואה הצבורים חמרים חמרים, ושם רמש אין מספר, והאוויר מעופש מאד. בלב מלא צער עזבתי המקום ההוא ודברתי אודות זה לחברי הקאנוולים האחרים, וגמרנו כלנו בדעתנו להגיש בקשתנו בעד האומללים ההם אל שר העיר והמחוז. נשלחו לנו הרבה אנשי חיל. ותהי ראשית מלאכתנו להסיר מתוך הרחובות של האומללים את הררי הרפש המעפשים האויר; אח"כ החלונו לנקות את הבתים ולרחצם במים. צנור מים משכנו בתוך הרחוב לשטוף את כל הרפש משם, וגם רצפנו הרחוב במרצפת אבנים וערכנו פנסים להאיר להם בלילה.

עתה הננו עוסקים בבנין באר מים חיים גדול בתוך הרחוב להכין מים טהורים ליהודים האומללים שמה. לעשות כל זה נדבנו מכספנו סך רב. אך קצרה ידנו לחת לכסף מוצא לכל הנדרש לטובת האומללים, ועוד יחסר לנו סך ששת אלפים פראנק לגמור את אשר החלונו. וע"כ הנני מגיש תחינתי לפניך בעד אחיך האומללים וכו' וכו'. זה הוא תוכן דברי הקאנוול הצרפתי.

והנה הדבר מוכן מאליו כי השר קרעמיע כשמעו הדבר הזה נכמרו נחומיו על אחב"י האומללים, ויעריך מכתב תודה וברכה להקאנוול הצרפתי אשר גדלו רחמיו על בני ישראל האומללים, והוא מצדו לא נח ולא שקט עד אשר אסף סך 7400 פראנק מאחב"י נדיבי לב לטובת האומללים במאגאדור. גם הודיע אל הקאנוול כי מלבד זה עוד יש תחת ידו סך 1400 ובדעתו ליסד שמה בית ספר לילדי אחב"י ולמלא גם מחסורם הרוחני. גם יסד שמה בית חולים לחולי ישראל עם שתיים עשרה מטות על הוצאות החברה הנכבדה כו', ישלם להם ד' פעלים.

שם, שנה י', גל' 2, כג טבת תרכ"ו.

[טו] דוד גורדון על פעולותיו של מונטיפיורי בעד יהודי מארוקו

דוד גארדאן, שימת עין על מצב בני ישראל

לאחב"י יושבי ממלכת מאראקא באפריקא נעשתה תשועה גדולה בשנה זו בעזרת ד' על ידי השר היקר משה מונטיפיורי ... אין קץ לכל צרותם ותלאותם אשר סבלו שמה מימי עולם ... נספחה עוד שנאת הספרדים עליהם אשר נצחו את מלך מאראקא במלחמה לפני שנים אחדות, ואחרי אשר עשו שלום ביניהם, נשארו פקידים רבים ספרדים במאראקא במצות ממשלתם לגבות שמה את מכסת הכסף אשר התחייב מלך מאראקא לשלם הוצאות המלחמה. הספרדים ההם נוספו עוד על יתר יושבי הממלכה בשנאתם לישראל, ויחד רדפום על צואריהם בתגרת ידם החזקה עד כמעט נקטה נפשם בחייהם.¹⁰

עלינו רק להודיע בזה תוצאות נסיעת השר כי הביא תשועה גדולה ליותר משש מאות

10. כאן יספר על הריגת הנער היהודי בסאפי ובשבת פעולותיו של מונטיפיורי.

אלף נפש¹¹ מב"י במאראקא. ומלבד שהסיר מהם את הרעה הנוראה ... עוד הטיב גורלם גם לימים יוצרו ... ופעולתו הגדולה והיקרה ההיא תהי נזכרת בכל דור ודור ... ויותר ממאה קהלות גדולות וקטנות מכל מקומות מושבות בני ישראל כתבו ידו לדבר זה, ומכתב התודה נשלח ליד השר להראות לו גדל אהבת בני עמו אליו ... קראו נא בספר דברי הימים לישראל מיום גלותם מעל אדמת קדשם עד היום הזה, התמצאו איש כזה אשר רוח ד' מפעמו באופן מאד נעלה באהבת עמו ודת קדשו ? ...

בכורים, א (תרכ"ה), עמ' 164 – 166.

... פעולת השר משה מאנטעפיארע לטובת רבבות אלפי ישראל בממלכת מאראקא, אין לשער ערכה ורובה גדלה. כמשה בן עמרם ההולך לפניו הושיע גם הוא ... היו נתונים אחב"י במאראקא בצרה גדולה ... והאומללים לא הרהיבו בנפשם עוד לצעוק חמס אל המלך, בידעם מראש כי מלבד שלא ייטיבו להם עוד ירעו ע"י זה. וכן היה הדבר כי לא ידע הסולטאן מהנעשה ליהודים בארצות ממשלתו ...

אמנם אחרי עזב השר את מאראקא התעוררו עוד פחות אחדים ושרי מחוזות שמה להרע לישראל, למרות רוח כתב הרת החדש אשר נתן הסולטאן לטובתם ... כי קשה להם להוציא בלעם מפייהם ... ויאמרו בלבם: מי אדון לנו! היהודי אשר בא לבקש רחמים על בני עמו חלף הלך לו ואנחנו שוררים בביתנו כבתחלה ...

וחיש כאשר הגיעו לאזניו שמע האכזריות אשר נעשו מחדש לב"י במאראקא, התעורר עוד הפעם ויכתוב מכתב בקשה אל הסולטאן ויזכיריהו את הבטחתו ... הסולטאן כשמעו זאת חרה אפו מאד והעביר את שרי המחוזות הרשעים מפקודתם והתרה עוד הפעם בעמו ובשרי הפקידות בכל מלכותו שלא יזידו להרע לישראל ... ומעת ההיא והלאה לא נשמע עוד כל דבר רע לב"י במאראקא ...

מקרים רבים שקרו במאראקא אחרי נתינת כתב הרת לטובת היהודים ע"י בקשת משה, מעידים עדות ברורה כי מנייה וגמורה בסוד הסולטאן לקיים הבטחתו לטובת היהודים באמת ותמים:

בעיר Demnt נתן איש ישמעאל מאצילי הארץ ענינו בכתולה עברית, ויגזול אותה מבית אבותיה ויביאה לביתו ואין אומר השב ... עתה הגישו אבות הנערה את משפטים אל הפחה, אך ללא הועיל, אל השופטים ושומע לא היה להם ... ויודיעו הדבר אל הסולטאן, ועל פיו שבה הנערה לבית הוריה, ואת הפחה והשופטים ואת שכם בן חמור השני, צוה לענוש כיד פשעם בעונשים קשים למען ישמעו אחרים וייראו.

עוד יתירה עשה הסולטאן בהודע לו כי עפ"י רוב שופטי הארץ מטים הדין לרעת איש יהודי בהשפטו לפנייהם עם מוסלמני, ע"כ נתן פקודה כי בבתי המשפט ישב גם איש יהודי כסאות למשפט, להשגיח על כל פסק דין אשר יחרוצו השופטים בין איש יהודי ומושלמני עת יחד למשפט נקרב, והיה כי יראה השופט היהודי כי השופטים קלקלו שורת הדין משנאה לישראל, אז יש לו היכולת לבטל פסק הדין ולהציע דבר הריב לפני כס משפט הסולטאן למען לא יהי עוד הרשע במקום המשפט...

11. מספר היהודים שונה בכל מקור. בדרך כלל נאמד מנינם חמש מאות אלף.

איש יהודי¹² אחד באחת מערי מאראקא המיר דתו בשנה שעברה ויקבל עליו דת מחמד. ואח"כ נחם על מעשהו ויבא אל הרב לתת לו עצה כדת מה לעשות. והנה מקורם לא הרהיבו היהודים שמה לתת יד לאחר מאחיהם שהמיר דתו לחזור לדת אבותיו בידעם כי בנפשם הוא. עתה ערב הרב להגיש בקשת היהודי לפני השופטים בעניני הדת. ויציע לפניהם כי היהודי לא המיר דתו ברצון טוב רק מאיוו סיבה ועתה לבו נוקפו וחפץ לשוב לדת אבותינו. והשופטים התרצו לבקשתו ויתנו הרשיום ליהודי לעשות כטוב וכישר בעניו.

אלה הם מעטים מדברים הרבה שקרו לאחב"י בממלכת מאראקא אחרי מפעל השר משה מאנטעפיארע ...

בכורים, ג (תרכ"ו), עמ' 168.

[טז] מצב היהודים במארוקו

היהודים במאראקא משכו עליהם את עיני יושבי איראפא לראשונה בשנת 1859, ע"י המלחמה אשר פרצה אז בין ממלכת ספרד ומאראקא; ומאז עד היום הזה יזכרו בזכרון טוב תמיד לפני אחיהם בארצות אייראפא. בראשונה עלתה שועת אחב"י יושבי טעטואן אשר התנפלו עליהם צבאות מאראקא, טרם עובם העיר מפחד חיל ספרד, ושללו וכזו כל אשר להם, אח"כ תלאותיהם בהמלטם על נפשם לעיר טאנגיר, ומשם לגיבראלטאר, וקול הקורא לנדיבי לב למהר לעזרת האומללים האלה; אח"כ בעת קץ המלחמה, שבו היהודים למקומת מושבותיהם, ובתי ספר רבים לילדיהם נוסדו בתוכם ממותר הכסף המקובץ לטובתם ע"י החברה הנכבדה אשר נוסדה בלאנדאן לתועלתם בעתותי המהומות והמבוכות; ולא ארכו להם ימי השלוה כי חיש נשמע קול יללתם על דבר המקרה אשר קרה בעיר סאפהי וטאנגיר אשר חלה בס' יד הציר הספרדי האכזר; אח"כ נסיעת השר מאנטעפיארע למאדריד בירת ספרד ולמאראקא מושב הסולטאן לתכלית עזרת האומללים והשיג עבורם את פתשגן כתב הדת, כנודע לכל; חיש אחרי שובו מדרכו שש ושמש על תוצאות מסעו, והנה נשמע מחדש קל צעקת רבים מאחב"י הסובלים צרות רבות מידי רבים מהפחות אשר בכמה מחוזות במאראקא למרות רוח כתב הדת ורצון הסולטאן אשר לבו אך טוב לישראל, וביחוד הנבלה הנוראה אשר נעשתה באחרונה במחוז האהא ע"י ממלא מקום הפחה אשר הרג את איש יהודי באכזריות נוראה על לא חמס בכפו.

והנה לא נוכל לכתוד כי כל האכזריות הגדולות אשר נעשו לאחב"י בזו אחר זו, גם אחרי אשר נתן להם כתב הדת אשר על פיהו הודיע הסולטאן את רצונו כי יגין עליהם בכל עז מלכותו שלא יעשה להם עוד רע, הוא סימן רע חלילה לאחב"י יושבי הממלכה ההיא, ולא נתפלא על כל המדובר אדות זה בקהל רב; אך בכל זאת אין אנחנו מאמינים כי יש בהמקרים הרעים ההם שום יחוס ואחדות עם המהומות והמבוכות אשר פרצו עתה בין הישמעאלים יושבי מדינות אלגיר וטוניס, ודעתנו רחקה בזה מרעת מכה"ע "מאניטער" אשר רוח ממשלת צרפת דובר בו, ואין בין הדברים האלה רק ההשתוות

12. ראה סיפור המעשה ביתר פירוט, לעיל נספח ה.

בזמן כי נקרו בזמן אחד לא זולת, ולא כאשר יאמינו רבים כי ע"י נסיעת השר מאנטעפיארע למאראקא לטובת אחב"י, נתעוררה חמת כל המחמודנים יושבי מאראקא טונים ואלגיר על האומללים ההם היושבים בתוכם, ותכלית מרידתם הוא: לקום ולהתנפל על ב"י היושבים בתוכם להשמידם מתחת שמי ד'. הסיבות אשר הסבו המרידה בממלכת טונים, שונות הנה מאד מהסיבות אשר העירו את יושבי אלגיר למרוד בממשלת צרפת, והמקרים הבודדים במאראקא אין להם שום יחס להמבוכות בשתי הארצות הנזכרות.

והנה אמת נכון הדבר כי מאד ומאד מרה נפש מאמיני מחמד על הנוצרים, ועיניהם צרה לראות איך מיום ליום יגדילו הנוצרים עליהם עקב בארצות מולדתם, וכיד חזקה ישיגו גבולם בכל דבר, תכה מכעש עינם לראות את הנוצרים פורצים בגבולותיהם ולוכדים מחוזותיהם ויחזו בנחלות אבותיהם מאין לאל ידם להושיע. כך רואים הם בתוגרמה יד ממשלות הנוצרים על העליונה, והסולטאן חדל כח ועוז לעמוד נגדם ביד רמה, מלא ימלא כל משאלותיהם בלא חמדה; באפריקא לכדו הצרפתים את כל ארץ אלגיר ושוררים בה כאדם העושה בתוך שלו; כל ארץ הודו הגדולה והרחבה היתה למס עובד לממשלת בריטניא, והמחמודים יושבי הודו היתה ידם עם הקושרים עת מרדו ההודים בענגלאנד לפני שנים אחדות; גם כעת התקוממו הדרוזים על המאראנטיים הנוצרים בשנת 1860 ברמשק וסביבותיה ועשו בהם הרג רב, עמדו המחמודנים מנגד ושמחו בלבם על הדבר הזה.

רק מפתח מלכי אייראפא, התעוררה ממשלת תוגרמה באחרונה לעמוד לעזרת הנוצרים; בימים האלה, ממשלת תוגרמה בכל פחדה מן מלכי אייראפא, הבט אל עמל לא יכלה לראות את אשר עושים חברות שליחי הנוצרים (מיסיאנערע) לבני עמה בעיר הבירה קאנסטאנטינאפעל, כי יסדו בתי ספר לילדי הישמעאלים ללמדם עקרי דת הנוצרית, ובחוצות העיר יסובכו להטות לעין השמש את לב הישמעאלים מדת אבותיהם, כאלו אין אדונים לאלה, עד אשר התעוררה ממשלת תוגרמה וצותה לסגור דלתי בתי הספר להשליחים, וגרשה את הישמעאלים אשר המירו דתם מעיר המלוכה, למען לא יעוררו את שנאת יתר יושבי הארץ על הנוצרים עד לאין מרפא.

מי לא יראה כי לרגלי דברים כאלה בא יבוא היום, ויקומו כל בעלי דת מחמד כאיש אחד על הנוצרים המצירים להם, להשמיד להרוג ולאבד, ותפרץ מלחמה איומה ונוראה בין מלכי הקדם ומלכי המערב, וגדודים פראים יפרוצו כשטף מים כבירים מאזיה ואפריקא להתנפל על הנוצרים שנואי נפשם. כבימי עולם ושנים קדמוניות, אבל העת ההיא עוד לא באה. משטמת המחמודנים להנוצרים עוד לא הגיע למרום קיצה, ועוד לא שחה לה מסלות בלבב כל העמים בארצות הקדם, וגם כלבות עמי הנוצרים לא נשתרשה עוד קנאת הדת ברוב עוזה ותעצומותיה כבימי עולם ושנים קדמוניות, לפרוץ פתאום בגבולות ארצות הקדם להכריח את מאמיני מחמד מארץ החיים, ולהרים דגל דת הנוצרית על משואות חרבות אגן — הסהר (האלכמאנד)¹³. יוכל היות כי פה ושם

יתעוררו המושלמנים הפראים להתקומם על הנוצרים והיהודים שנואי נפשם, אך לא קרוב הוא היום אשר בו יתאחדו כל עמי הקדם כאיש אחד חברים להשמיד את היהודים והנוצרים היושבים בתוכם, כדעת מכ"ה¹⁴ מאניטער.

אנחנו לא נוכל להאמין כי סיבת ההתקוממות על היהודים במאראקא הוא בלתי שימית לב של הסולטאן על כתב הדת אשר נתן לטובת היהודים, וכי אחת היא בעיניו טובם ורעתם, וכן לא נאמין כי הסיבה היא התעוררות כללית של יושבי מאראקא להתנפל על היהודים ולעשותם כלה. כל היודעים את הסולטאן ואת תכונת רוחו, מעידים פה אחד כי איש טוב וישר הוא, ואיננו שונא ישראל בטבעו, גם לב השר היושב ראשונה במלכותו טוב לישראל.

נתינת הרשות להשר משה לבא לבקרהו בהיכל מלכותו ויתר הדברים אשר עשה לטובת ישראל, המה עדים נאמנים כי באמת ותמים היה את נפש הסולטאן להטיב מצב היהודים ויחשיב ממלכתו, כי מי הכריחו לכל הדברים האלה? ומלבד זה הלא בזה שנתן כתב הדת לטובת ישראל ערב ערובה בעד כבוד מלכותו לכל מלכי אייראפא ויושבי חבל, ויודע הוא כי צירי הממלכות אשר בארצו עומדים הכן תמיד להזכירהו את דברו ולא בנקל יחלל מושל אדיר כמוהו את מוצא שפתו וכבוד מלכותו: יודע הוא כי אם יחל דברו בזה אז לא יאמינו בו מלכי אייראפא ולא יבטחו בכל דבריו והבטחותיו.

לא! בתת הסולטאן את כתב הדת לא היה ברצונו בעשותו זאת לתת כבוד להשר העברי בלבד, רק בלב תמים חפץ באמת להטיב גורל היהודים האומללים חוסי שבטו, וכן הוא דעתו ורצונו גם עתה. הסיבה האמיתית של התעוררות איזה הפחות להרע לישראל, היא בראשונה חפץ המרידה במלכות, וביותר כי קשה מאד להוציא לפעולת אדם חוקים טובים ומשפטים צדיקים בארץ המיושבת מעמים אשר לא נגה עליהם אור הדעת והציפיליזאציה.

מי זה יתפלא אם כתב הדת אשר נתן סולטאן ממלכת מאראקא (אשר עוד ערפל חתולתה) לטובת בני ישראל חוסי שבטו, לבקשת איש עברי מאחיהם יושבי אייראפא, אם כתב הדת הזה יהיה כקרץ מכאיב בעיני רבים מהפחות ונציגי המחוזות, אנשים אשר נולדו ונתחנכו ונתגדלו על ברכי קנאת הדת והמשטמה לכל בעלי דתות אחרות; אנשים אשר הורגלו מעודם ברשע כסל ואכזריות גדולה לכל אשר הושמו אלופים לראשם; אנשים אשר לא ידעו להטות שכמם תחת חוקי צדק ומשפט, ורק רצון לבם נר לכל פעולותיהם; אנשים אשר בידם נתנו נפשות החיים מכל הסרים למשמעתם לעשות בהם כטוב בעיניהם מבלי השגיח על הגבוה מעליהם.

אנשים כאלה איככה תגוח רוחם הכביר והרע מכתב דת כזה הנתן פתאום לטובת עם ממשך ומורט אשר הורגלו תמיד לעשותו מדרס תחת כפות רגלם, לעשקם ולרצצם באין חמלה וחנינה. כתב הדת אשר על פיהו ידמה וישוה היהודי, הנכזה בעיניו, אל המאמין במחמד הנביא! ועתה איך יפלא בעיניו לראות פחות כאלה משתדלים לכלות חמתם,

הם עצמם או ע"י אחרים, על היהודים ככל עת מצוא! זה דרך הפראים לסרב בכל חוק ומשפט, צדק ויושר.

האם לא נראה הדבר הרע הזה גם במקומות רבים בארצות איראפא המתפארת בזמן הזה בהשכל וידוע ואהבת אדם, האם לא נראה הרכה פראים אייראפיים החורקים שן ויגיעו ראשם ומתאמצים להלוך נגד הרוח, רוח חכמה וצדק, הבא לפעמים ממרום כסא הממשלות לטובת היהודים היושבים בקרבם? ומדוע זה נתפלא על איזה משרי ופחות מאראקא ההולכים בחושך אם ירע הדבר בעיניהם, ואין לאל ידם להכיר ולהוקיר ערך כתב דת כזה אשר על יסוד אהבת אדם וצדק אדניו הטבעו!

אמנם לעומת האמת הזו, הלא לא נעצום עינינו לראות בכל זאת את הטוב הנשגב הצפון בנתינת כתב הדת הנ"ל לטובת אחב"י ע"י השר משה מאנטפיארע הי"ו! צירי מלכי אייראפא במאראקא לא יחשו ולא ישקוטו לראות ברע המוצא את אחב"י שמה ע"י הפחות הרשעים ההם, ויגישו הדבר לפני כסא הסולטאן; ואף אם לא ימהר הסולטאן להסיר כרגע את כל הפחות הרשעים ההם מפקודותיהם, או להענישם מוסר אכזרי, בכל זאת תפקחנה עיניו לדעת ולהכדיל בין הפחות עושי רצונו ובין אלה המחללים כבודו ע"י מעשים רעים כאלה אשר יעשו לב"י, ולעת מצוא יביאם כמשפט על כל רעתם.

הן רע ומר לראות כי אחדים מאחינו ב"י שמה סבלו וסובלים צרות רעות מסיבת נסיעת השר מאנטעפיארע, אבל בשימנו עין על מצב החברה האנושית במאראקא, אשר לא בנטות יד יוכל המושל היותר טוב לבער הרע וקנאת ושנאת הדת אשר שורש בלב יושביה גזען מימי עולם ושנים קדמוניות, מבלי (טרם יצא רצונו לפעולת אדם) אשר יסכולו אחדים מאחינו ב"י עוד רעות ותלאות במשך זמן מה, ותשועת הכלל לא תוכל לבא מבלעדי צרת הפרט, הלא אז ננחם על הרעה כרגע לעומת הטוב התמידי אחר כן. וזה ינחמנו בשימנו עין על חוקי הטבע ותולדות בני האדם, אשר כל דבר טוב ותקון נכבד הנעשה לטובת איזה גוי ועם, לא יצא לפעול לכל פרטיו טרם נפלו חללים רבים לרגלי השנוי לטוב הזה; הברקים והרעמים הנחוצים מאד ומאד לטהרת האויר הנשחת ולקיום אלפי רכבות בני האדם, לפעמים גם הם יהפכו לרועץ לאיש פרטי להכריתו מארץ חיים, ובכל זאת הרע הפרטי הבא לפעמים לרגליהם כמה נחשב לעומת הטוב הכללי האחוז בעקביהם.

והנה, בכל זאת, כאשר אמרנו, רוב המעשים הרעים אשר יעשו עתה לאחב"י במאראקא, אינם פרי משטמה וקנאה חרשה אשר נולדה בלבבות המחמודים ע"י נסיעת השר וכתב הדת הנתן עפ"י בקשתו, רק המה פרי מצב סדרי הממלכה ההיא כאשר הוא מימי עולם ושנים קדמוניות, סדרים רעים אשר אין בכח כתב הדת ההוא לשנות טעמם פתאום לטובה ולכרכה. היהודים במאראקא סבלו תלאות רבות ורעות ואכזריות נמרצות זה שנות מאות רבות; מעולם היה היהודי האומלל בממלכה הפרועה ההיא עבד עבדים; היהודי היה שם עשוק ורצוף בלי חמלה ורחמים, מבלי אשר פצה פה להתלונן, ישב בדר וידום כי נטל עליו סבל התלאה הנוראה, מפני שידע כי אין מי שישמע צעקתו וימהר לעזרתו. נאנק דם וסבל בדומיה כל צרותיו האימות מפני שידע כי אף אם ירהב

בנפשו עזו לצעוק חמס על נוגשיו האכזרים, אז תחת להטיב עוד ירע לו רעה גדולה מתגרת ידי מעניו ולוחציו.

אז אניות הקיטור לא נראו עוד ולא שמו במים עזים נתיבה; מלאכי הרוח (טעלעגראף) לא יצאו עוד קום בכל הארץ כהרף עין; מרכבות אש לא מהרו עוד כעבים קלים על מעגלי הברזל בכל הארץ לארכה ולרחבה; עוד לא סרו כחות הטבע; הקיטור, האש והברק ומשרתי אש לווהט למשמעת בן האדם לשלוח בקול דברו, ולהביא קוי אור נגה משמש השכלת אייראפא אל מחשכי נאות יושבי אזיה ואפריקא, אשר חושך סתרם וערפל חתולחם.

אז גם היהודי באייראפא ישב עוד בשפל המדרגה, נבזה ונמאס בעיני העמים והשרים, קטן ודל ורפה כח ולא היה לאל ידו להשמיע בחוץ קולו ולעשות דבר מה לטובת אחיו האומלל באפריקא, ע"י עזרת ממשלתו, אף אם היתה שועת אחיו ההוא עולה באזני מירכתי המערב. אז בשנות מאות שעברו, לא עברה שנה מבלי צרה ואכזריות רצח לאחינו במאראקא באיזה חלקי הממלכה, אבל לא היה איש פוצה פה נגד זה וגם לא נשמעו מחוץ למחנה, רק לפעמים רחוקות מאד עשתה לה השמועה כנפים גם באייראפא, ע"י איזה נוסע הבא מאפריקא, ואחינו לא היה לאל ידם להרשיע. אם קרה מקרה כזה (רציחת היהודי במחוז האהא על ידי ממלא מקום הפחת) במאראקא לפני עשרים או שלשים שנה, אז לא היה נודע הרבר באייראפא כלל, ואחינו ב"י שמה היושבים במקום נפל החלל, היו מורידים דמעות שליש על גוית הנרצח, והיו לוחכים עפר כפות רגלי הרצח בהתפלשם בעפר, להראות להם אות חסדו למסור בידם גוית הנרצח למען יוכלו לקבור אותו בקברות ישראל, ואי להם אם היו מרהיבים עוז להתלונן ולצעוק חמס! כי אז כמקרה הנרצח קרה גם להם ודמם היה בראשם. כן היה הדבר בימים עברו.

עתה נתבונן על תהלוכות הזמן הזה הלא נאלץ להודות לעין השמש כי טובים הימים האלה לאחב"י במאראקא מהימים הראשונים! עתה כאשר קרה המקרה עם היהודי במחוז האהא, הלא הרהיבו היהודים בנפשם עזו, ולא חפצו לקבור החלל מאחיהם בדומיה; היהודים בעיר מאגאדור חגרו בעוז מתניהם וצעקו חמס על הרצח הזה באזני צירי מלכי אייראפא היושבים שמה, והצירים אשר דבריהם נשמעים בהיכל קיסר מאראקא, כלם כאיש אחד התעוררו לעמוד לימין היהודים העשוקים ולהוציא משפטם לעין השמש; פחת מאגאדור אימה גדולה נפלה עליו והשתדל בכל יכולתו למנוע שלא יובא הנרצח למאגאדור להיות לעד על מעשה הרצח אשר עשה אחד מרעיו במחוז אחר, ופחת מחוז האהא בשבו לביתו התחמץ לבבו על הנבלה אשר עשה ממלא מקומו ויכתוב לרעהו במאגאדור שיאסוף אליו את היהודים ויבקשם בשמו לחשות ולדום מבלי לצעוק על זה באזני צירי הממלכות, וכי נדרש הוא לתת כופר נפש הנרצח, בכל אשר יושת עליו, למשפחת החלל!

ועתה איך נוכל לעשות שקר בנפשנו מבלי להודות כי דבר זה הוא סימן טוב מאד לאחינו ב"י יושבי מאראקא. ויד מי עשתה הפלא הזה לטובת אחב"י שמה? הלא יד אל עליון שומר ישראל ביד מלאכו משה עבדו הנאמן ע"י נסיעתו למאראקא, ועל ידו

התעוררו מלכי אייראפא האדירים לסוכך באכרות חסדם על אחב"י במאראקא על ידי מלאכיהם היושבים בממלכה ההיא! הרעה שם היא נושנת, צרעת ממארת משנים קדמוניות, והתרופה חדשה היא, וכל טוב צפון בה להעלות ארוכה לשכר בת עמנו במאראקא.

עלינו לשבח רק להשר משה אשר נתן ד' בלבו לשים לדרך פעמיו ללכת למאראקא לראות בסבלות אחיו בני עמו ולהאיר להם אור חדש, שמש צדקה ומרפא ככנפיה. ולא מחכמה יאמרו האומרים עתה כי תחת להטיב עוד הרע רעה גדולה לבני עמו שמה: אנשים האומרים כן טחו עיניהם מראות ולהבחין הרבר לאשורו, כי לא יעלה על לב איש היודע לשפוט כל דבר לפי מצב המקום והזמן. איש אשר לא יעצים עיניו מראות אשר נעשה להאמין כי בין לילה יהפך לב עם פרא למוד להרע מימי עולם ולהטיב לא ידע, משנאה לאהבה לעם ישראל אשר ה' מרמס תחת כפות רגליו מימי עולם! שנוי נפלא כזה לא יצא לפעולת אדם רק בהמשך הזמן. ואין כל ספק כי בא יבא היום אשר בו ע"י נסיעת השר משה למאראקא, יזרח אור חדש על אחינו ב"י יושביה והצלחתם תזרח, הולך ואור עד נכון היום. ולפני שמש ינון שם השר משה לטובה ולברכה לדור דורים.

המגיד, שנה ח, גל' 35, ו' אלול תרכ"ד, עמ' 273-274; גל' 36, י"ג אלול תרכ"ד, עמ' 281.

[יו] לקורות היהודים במארוקו

מאמר זה, שמחברו הוא שמעון יהודה סטאניסלבסקי, פורסם בהמשכים ב'המגיד' (שנה יא, גל' ח, ט"ו באדר א תרכ"ז, עמ' 60; גל' ט, עמ' 68; גל' י, עמ' 67; גל' יא, עמ' 84). המחבר כותב שאסף את הידיעות 'מספרים שונים, מחכמי העתים והעברים, וגם ממכתבי מסע אשר מקרוב באר', ואת דבריהם צרף 'בכור הביקורת'.

רבים המה החלואות אשר חלפו ועברו על ראשי היהודים מאז היו לגוי עד היום הזה ... הנוצרים, והישמעלים הנושאים בידם את דגל אמונת האיסלאם, בראותם את היהודים כי המה עם אשר לברד ישכון, לא ילכו בחקות כל הגוים. ועם זרים לא יתערבו, אז חם לבם כקרבם עד מאד, וישימו עצות כנפשם לאחדם ולשומם אתם לאגודה אחת. אך המה בראותם כי תוחלתם נזכבה, וכל יגיעם אך תהו וריק, כי היהודים נתנו למו כתף סוררת וימאנו לבוא בכרית אתם ולעשות עמם חוזה, אז עלה עשן באפם וחמתם עליהם נתכה, את דמם שפכו כמים בראש כל חוצות, וכאנשים העומדים בשפל המדרגה, אשר אין נגה למו באור הציוויליזאציה, שפכו את חמתם עליהם ויורו בס את חצי זעמם מבלי הפוגות, וידמו בלבכם לכרות מארץ זכרם, ולעשות אותם כלה ...

אם כי הוטב מצב היהודים בארצות אייראפא הנאורה וחבלם נפל להם בנעימים, אך לא כן הוא גורל היהודים בערי ארץ הקדם (אריענט). שמה עוד יד הפאנאטיזמוס רוממה ותשלוט שלטת בעצם חומה. רבים המה חללי אמונת תפל (אבערגלויכען) ועצומים הרוגי קנאת הדת, כי כל העמים אשר תחת דגל אמונת המחמד יחנו ויסעו, ישנאו עוד תכלית שנאה את היהודים ויציקו להם מאד, ואך ברוב עמל ישליכו אחרי גיוס את הבלי שנות ימי קדם וימירו את החקים הישנים המלאים רצח ושד, ובידעי כי מאד תכסוף

נפשך לדעת את מצב אחיך בארצות הרחקות. ולכן אנהגך אביאך אל ארץ מאראקא השוכנת במערב ארץ אפריקא, אשר יושביה עוי נפש המה. שם תחוינה עיניך את אחיך העבריים, אשר אם כי צרותיהם רבו משערות ראשם, ותלאותיהם גדלו מנשוא, בכל זאת לא ירד לארץ כבודם. לבם כל יפול בקרבם. יסחרו בכל רחבי הארץ. ימצאו טרף לבניהם ולא יתנודדו ללתם איה כרוכם מאחיהם האייראפאיים.

זאת היא מבלי כל ספק כי היהודים המתגוררים בארץ מאראקא. באו שמה מחצי אי פירעניעץ והמה מגולי ארץ ספרד. על זאת יעידו ויגידו כל כותבי קורת העתים. וזאת הוא הדבר כי כנים המה דבריהם. יען כי בלשון ספרד ידברו כמו בלשון ארץ מולדתם. את תפלותיהם ישפכו לאלקים כמנהג "קאסטיליעץ". וגם עוד בימים האלה יקבעו למו בכל שנה ושנה ימים נועדים, אשר במ יקראו אל אבל, וישפכו כנחל דמעה לזכר הימים הנוראים, ימי חשך ואפלה, אשר במ נשרפו אבותיהם על מוקדי האש (Auto-Defe).

רבים מנוסעי ותרי הארץ ישערו בנפשם, כי גם בין שבטי הבערבערין העורקים ציה, יש נצר מגזע ישראל ורבים מהם ממעי יהודה יצאו. והמה ימצאו ביתר שאת כפלך אועד נון Ued Nun בפאתי דרומית מערבית בין המאצירגען. במאה השבע עשרה מצאו הערביים בארץ מאראקא רבים מהבערבערין אשר הכרת פניהם ענתה במ כי המה מיוצאי ירך היהודים. אמנם על דבר אלה המתגוררים כעת בארץ מאראקא עוד לא נודע הדבר, יען כי שפתם אין אתם וידברו בלשון ארמית (כאלדעאיש הנשתתה¹).

על זאת יחפלא כל איש משכיל על זה בעברו בכל ארצות בארבעאריא, בראותו כי בארץ טריפאלי ואלגיר היהודים ישבו שלו והשקט ואין מחריד ומפריע, וכמעט ינחלו את כל זכותי האזרחים. אמנם, לא כן הוא גורלם בארץ מאראקא. הה! מה מאד ידאב לב כל איש הישראלי אשר אהבת עמו נגעה בלבו, עת אשר יכין את פעמי רגליו ללכת ארצה מאראקא, כהביטו בעין חודרת על רע מצב היהודים, ומה מאד כנים המה דברי רבותינו באמרם כי טוב לשבת בארץ אדום (אדום היא רומא בדבר חכמי התלמוד) מהסתופף בבית ישמעאל. כי כאשר הורה לנו הנסיון, הישמאעלים יכבידו עלינו את אכפם ביתר שאת מהנוצרים. כי מלבד מתי מספר מהיהודים אשר יעמדו על משמרתם כחצר המלך בקאנסטאנטנאפאל, כל יתר אחיהם המתגוררים בכל רחבי ארץ אפריקא, יטו את שכמם ללכת תחת עול העמים הפראים הנוגשים במ²).

כן הביע אומר החכם המפואר החוקר האלקי מנשה בן ישראל אשר היה לצור מחסה ליהודים ומעוז ישועתם, על אחיו האמללים באפריקה עוד בשנת 1656. אך מה מאד קירות לבנו כחלילים יהמו, וכאבנו נעכר עד מאד בראותינו, כי עוד נוכל לשאת את המשא הזאת גם בימים הנאורים האלה ובדור דעה זה, ומי האיש אשר לא שמע את כל השערוריות אשר נעשו בארץ הזאת זה כשתי שנים, אשר לא יסמרו שערות בשרו. ובצדק נוכל להגיד כי לוא עמד בפרץ משה בחירנו, אז כל היהודים המתגוררים בארץ מאראקא כלמו תמו ונכרתו מן הארץ. כי הישמעאלים אשר קנאת דתם עוד עזה כמות

1. Globus 1864 S. 305

2. Menasse ben Israel, Rettung der Juden in Mos. Mendelsohns ges. schr. III 212.

ואת כל ילדי אמונה אחרת בשם "כופרים" יכנו, יביטו עוד בשאט נפש עליהם. ישנאום תכלית שנהא, נכזים המה בעיניהם, נמשלו כבהמות נדמו, וכאנשים אשר חברת האדם תקיאם מגוה כן המה למו²).

והסיבה אשר נסיכי ארץ לא ישמידו את היהודים ולא יעשו עמם כלה. יען כי נפשם יודעת מאד, כי לוא יגרשו את היהודים מהסתפח בנחלת מאראקא, ויסגרו את שערי ארצם מבוא גוי שומר אמונים זה, אז כל יושבי הארץ אשר מספרם רב ועצום מאד, היו משחק לגלי ים החלד, ויבואו עד ככר לחם. כי כל איש היודע בטוב את כל תעודת הארץ כלה ועל מה אדניה הטבעו, ואת קורת עם ישורון מאז היו לגוי עד היום הזה, וידע ויבין כי בכל מקום אשר היהודים אוו מושב להם, מסחר הארץ יעלה כפורחת, יציץ ויפרח ויעשה פרי הדר, ומעיני האשר והעשר לא יכזבו את מימיהם. ולפי דברי החכם לעא האפריקאני לא יוכלו לנגוע במ מאומה לרעה, יען כי ידעו ויבינו כי שאר רוח להם עליהם בחריצת מלאכתם ובאמון רוחם, בכל מלאכת יד וחרשת מעשה (מעכעניק). כי היהודים מבלי משים את לבם על תאותיהם כי עצמו מספר, שטפו ועברו חק, בכל זאת יגברו כפעם בפעם בארץ, ושליחות מסחרם לא נשטו ועברו בכל קצוי ארץ אפריקא, כי אם גם עד ממלכות אוראפיא נגעו, הם המה לבדם אשר ידעו להוקיר את חין ערך המתכות והכסף, ומהם יבחרו אנשים לשומרי אוצר המלך, מעצי התאנה אשר יגדלו שמה למכביר ידרכו את המשקה הנקראת בשם "מאהאיי" אשר מרב טובה חמתק גם לחיך ילדי ארץ איראפיא³.

כמו בארץ אשכנז, ספרד ויתר ממלכות איראפיא בשנות ימי הבינים, יתגוררו היהודים כמעט צר, ברחוב אפל וצלמות הרחק מתשואות קריה כמו הגהעטא אשר ברומא, ויכנה בשם: El-Mellah. כל איש מבני הארץ לא יבוא בתוכו, ויראו לגשת אליו, יען כי פגול הוא בעיניהם, ויאמרו כי רוח רע מרחפת עליו. בתי רבע העיר הזאת, כלמו המה משתי עליות אך מעט מזעיר המה מעליה אח(ר)ת.

על בתי היהודים אור דעת ותכונה זורת, ונכנו בהשכל ודעת רב יתר מבתי המויערען, וכל זאת היא מבלי כל ספק יען כי שיח וסיג למו עם בני ארץ אנגלאנד וצרפת. חומות בצורות יקיפו את רבע העיר הזאת, ובמקומות אחרות, כמו במאגאדאר, נשפך עליו סוללה ונכנה דיק, בנטות צללי נשף, עת אשר השמש תאסוף את נגהה, אז כל היהודים יתאספו יחד אל המעון הצר הזה, ואיש את רעהו ידחקו, יען כי צר מאד המקום, ורק עת אשר יבקע השחר, אז יש לאל ידם לצאת בחוצות קריה ולעשות מסחר וקנין!

מלבד זאת, היהודים לא יוכלו ללבוש שנים עם עדנים ככל יתר תושבי הארץ, והבגדים השחורים המה אשר במו יכסו את בשרם, יען כי לפי חקי האלקוראן הצבע השחר הוא מחזה עני ועצב, והלבן הוא אות שמחה וגיל.

*2. הנוסעים יספרו לנו כי בארץ מאראקא יש 'גן אריות'. את האריה האחרון נתן הפחה עבד אל קאדער למנה למלך מאראקא, וזה כשנים אחרות גוע וימות, לרוב שמחת היהודים, יען כי הושם עליהם לחק לכלכל את אריה משחית הזה בכל יום ויום, ונקל הדבר להבין כי לא בכל עת יצא לקראתם בסבר פנים יפות, ופעמים רבים קרע את בשרם ככפות רגליו ...

*3. Leonis Africani Africae Discriptio (Figuri). 1559. 70, 90, 92, 120, 124 FF.

הה! רע ומר גורל היהודי הוא אשר ירהיב עוז בנפשו להסיר מעליו את הבגדים השחורים, וללבוש מחלצות כילדי הארץ, כי קרב אידו, נכן בידו יום חשך. לציר ענגלאנד אשר במארקא היה מתרגם אחד אשר לבש בגדי מכלול כמו בארץ איראפא, ויהי היום, ויראהו מלך הארץ, וידמה בלבבו כי הוא ציר שלוח אליו, אך כאשר נודע הדבר אליו כי עברי הוא מלדה ומבטן, אז צוה לענשו בפלילים, ולהלבישו את בגדי עני ולחץ אלה, לשוא בקש ויתחנן הציר הזה בעדו, כי המלך שם את לבו כנחושה, ולא נתן לו און קשבת⁴.

אין לאל יד היהודים לרכוב על סוסים בחוצות קריה, ובעברם לפני אחת מבתי מסגד (מאשעען) להישמעאלים אז יסירו את נעליהם מרגליהם, ויורידו לארץ ראשם, לבל יחללו במבט עיניהם את המקום הקדש הזה. הנוסע גאטטע יספר כדברים האלה: בהיותי בעיר טאנגער עברתי לפני בית מסגד הגדולה, וגם אחד מבני העברים לפני. הוא הלך אט, פניו חורו כשלג, וכרוב יראה ופחד הביט מכל אפסים. דממת קדש שררה מסביב, וכל איש לא הפריע את המנוחה הזאת. היהודי האמלל אשר שם לדרך פעמיו לפני התומה, לא הסיר את הנעלים, ויהי כרגעים אחדים אחרי אשר עזב את הבית מסגד אחרי, אז כחץ רץ אליו נער שובב בן שש שנה, ובחימה שפוכה אחז בציצית ראשו, וישלכהו סחב והשלך על פני האדמה. ברעם ורעש הסיר את הנעלים מרגליו, ויכהו מכות בלתי סרה על פניו וראשו. הנער השובב והפרוע הזה חרק בשניו וישפוך את כל חצי זעמו על היהודי, והוא שכב דומם ולא השמיע את קולו. אנכי אשר מאד נכמר נחומי, אחזתי בזרוע הנער האכזר הזה, למען יוכל היהודי לבקש מפלט לו באחת החוצות הקרובות, ויהי אחרי כן הביט עלי בפנים זועמים, ויקרא מנהמת לבו: אלהים יקלל את אביך ואת בטן אמך!⁵

החזיון הזה יראה לנו לדעת, את רע מצב היהודים בארץ מאראקא, כי אם נער נכזה וחדל אישים כזה, יוכל לעשות נבלה כזאת, ומה גם כל תושבי הארץ, אשר את כל חקי תורת האדם לא ידעו ולא יבינו. נשי היהודים המה יפות תואר ויפות מראה, עיניהן מפיקות עדן וכן הוצק בשפתותיהן, יען כי כל היום סגורים המה בבתיים ולא יצאו ברחובות קריה, ולכן לא ישאו רוב נאצות וגדופים, ולא יתנו את לחייהן למורטים כמו בעליהן אשר ישאו ויסבלו מהמוריען והערביים אשר אין מעצור לרוחם השוכבה ואשר אור הציוויליזאציאן עוד לא גנה עליהם. בגדיהם נעשו ממשי שחר עם חוטי זהב, ומכלן אין גם אחת אשר לא תכסה את ראשה כפאת נכרי.

העיר טעטואן אשר במאראקא כפלך פאס (פעץ) שוכנת על גבול ארץ ספרד ואם כי לא תשכון לחוף ימים, בכל זאת עיר רוכלת עמים היא, ורבים מהיהודים יתגוררו בה. בשנת 1860 ילדי ארץ ספרד יצאו לקרב עם בני מאראקא, וכעת העיר הזאת היא תחת ממשלת רוחם. העיר הזאת המתנוססת על הר גבוה, נחמדה היא לעין רואה אותה ביפעת

4. Jacobson 1. c. 260. F.

5. 1c. 139. Vergl. auch Romanelli (Berlin) 1722. 9.

הודה. חומות גדולות ובצורות מסביב לה, והנכבד על כלם היא המבצר Kassaba אשר יתרום בגאון ותפארת.

כרמי חמד עם עצי עדן נושאי פרי תנובה שתולים בה בנוה, עצי תאנה ורמון שקדים ותפוחי זהב יגדלו בה למכביר. ויכשילו את פרייהם גם בימי הסתיו, עת אשר כל ארצות איראפא תחת רוח סועה וסער יתגלגלו, וערמות השלג יתעלמו על כל מדרך כף רגל. משני עברי כרמי חמד אלה אשר ביניהם תתנוסס העיר הלבנה, יען כי כל בתי העיר הזאת משוחים בששור לבן, יתרום ההר סיערא בערמא⁶ אשר בשיא גבהו יחבק שחקים, ולא עלתה עוד בידי כל נוסע להעפיל עלות על ראש ההר הזה.

בשנת 1860 הוכן לה מטבח, ועתה עליה מלחמה, והעיר הזאת נתנה בידי הספרדים. הקאבילען עם נורא מן הוא והלאה⁷ פרצו כורם מים כבירים אל תוך העיר לשלול שלל ולבו בז, וביתר שאת נתנו את חתיכם על רכב היהודים. אמנם גם על המוריען לא חסו ולא שמו את עיניהם לחמלה, כי שלחו את ידיהם בכיזה וישברו וינתצו לרסיסים את כל אשר מצאו. כל בתי העיר נהרסו עד היסוד בם ויהיו למשאות נצח, עד אשר באו הספרדים וישימו מעצור לרוחם השוכב, וכבואם אל תוך העיר יצאו אנשי מדוקרים ופגרי מות שכבו בראש כל חוצות. כלבים עזי נפש התהוללו בכל קצוי העיר, אלפי יהודים אנשים ונשים, גדולים וטף, בכו ויללו ויסבו את הספרדים, וירימו קול נהי מדוע זה נתכה חמתם עליהם על לא חמס עשו.

היהודים המתגוררים בטעטואן עומדים המה בשפל המדרגה. נגועים המה ומעונים, כל תואר אין להם וכל אותות שמחה לא יתראו על פניהם, את ראשם ירדו לארץ, ובעינים מלאות דמע יביטו מסביב, יען כי מגור להם מסביב, ותמיד יפחד פחד, פן קרבה צרתם להגלות. רבים מהיהודים יחילו בכל עת בכל עסקי מסחרם ויצברו כעפר כסף, בכל זאת לא נפל חבלם בנעימים, יען כי מרב הצרות אשר יאפפו אותם מסביב, ומצבם כי ברע הוא, לא יוכלו להראות לעין השמש את כל עשרם ורכושם, ואך ביום חגגם את חגיגה יראו לדעת כי חוסים המה בצל הכסף, וכי ברכם אלקים בעשר ורב טוב.

מה מאד יחם לב כל איש בבואו אל הארץ הזאת, בראותו, כי היהודי אשר ירכב על במתי הצלחה והעושר משחק לפניו בכל יום, אשר בארץ איראפא כבוד ותהלה מקטר מגש לשמו, בכל זאת יוכל להתאונן על רע ומר גורלו בארץ מאראקא, ולא יוכל לחוות את כל דעתו בין כל תושבי הארץ, אשר יגדילו עליו עקב ויורידו לארץ כבודו. הבי דונאי (בעדואין) אשר מאומה אין לו, איש נכזה וחדל אישים, יהיב עוז בנפשו לבוא ברעם ורעש אל בית היהודי האמלל, יכהו מכות בלתי סרה, ישכור וינתון את כל כלי הבית, ואין אומר השב!

אין חקר לרב התהלות והתשכחות אשר רבים מסופרי קורת העתים להספרדים והפארטוגזען יתנו להיהודים בעד ישרת רוחם ולבם האמין בגבורים, וכמפעלות כל

6. [ההר האדום].

7. [ע"פ ישעיהו יח. ב.]

עם ועם, כן חרותים גם יהודי מאראקא לזכרון עולם בספר דברי הימים! בימי המלחמה הנוראה על הנהר הקטן מעקאנצעם Macanzem עת אשר נפלה לארץ צבי תפארת סעבאסטיאן מלך פארטוגאל, ועוד שנים ממלכי הארץ חרפו את נפשם למות על מרומי שדה קטל, אז רבים מנכבדי הפורטוגיזען הלכו בשבי ויפזרו לכל רוח בכל ארץ מאראקא. אז הראו היהודים את ישרת רוחם ואת אהבתם העזה אליהם, וכאחים תואמים מבטן משכו אותם בעבותות הידידות. אחד מנציבי ארץ פורטוגאל ישים את תהלתם בפיו, ויאמר כי אין מלה בלשונו לתאר את כל החסדים אשר השיבו אל חיק ילדי ארץ מולדתם בשנות ימים עברו. בעינים יורדות פלגי דמע יצאו הנשים לקראתם ויתאוננו באזניהם, כאשר יספר מאנדאסא (Mendoca), מדוע זה יצא עליהם חרון אף ד' להגרש מחצי אי פירענצען, ובדברים הרכים משמן נחמו אותם בשפת ארץ מולדתם. השבויים האלה רובם היו בני ספרד ופורטוגאל אשר נודעו למו בשם בליסאבאן, ובכואם אל בתיהם שאפו רוח חפשי בקרבם ולא זכרו כי ילדי נכרים המה בארץ לא להם.

נחמד ונעים הוא החזיון לראות, איך היהודים יתוגו את חג ברית הנשואין. ימי החתונה יארכו שבעה ימים ובכל תקופת הימים האלה היהודים ישמחו אלי גיל וישכחו את רישם. ואלה המה דברי הנוסע יאקסאן אדות הדבר הזה: בתוך הבית אשר שמה הכלה אותה לשבת, מצאנו רבים ממירדעיה ומכיריה אשר בקול מצהלות ירקדו במחולות. באחת מפנות הבית ישבו המנגנים הפורטים על פי נבל ובשירי עם יפיחו רוח חיים בלב כל הנאספים. ביניהם הכי נכבד איש אחד חמוץ בגדים אשר עשה פימה עלי כסל והוא ראש המנגנים. אביו היה אחד המנגנים בחצר המלך ויעמוד בראש הקרואים בכל חגי הסולטאן. בעד כסף מלא ירד ממרום כסאו ויאל לשבת גם בבית היהודי לשמח אלקים ואנשים בנעימים זמירותיו, יריעות משי פרושות על המצע אשר עליו הוא יושב ופריעץ ומגדים ערוכים לפניו על השלחן.

ברגש י' ובעוז רוח יפרוט על פי נבל, נפשו תדרוך עז ותריקע לשחקים, את ראשו יניע כקנה אשר ינוד מפני הרוח, עיניו הנוצצות כעין החשמל, מפיצות קצף וזעם, ויעידו עדות נאמנה, כי לא בלב שלם ונפש חפצה יקריב את עתו להצהיל את פני קרואי העדה. שמה מסבים מכל עבר ופנה, תשכנה בנות בטוחות, כלמו לבושי מכלול, שערות ראשן נוצצות מברק אבני נזר, נזמי האזן יורדות על גביהן, סוף דבר, את כל הוד ויופי מבני ארץ הקדם תחזינה פה עינינו. ביום האפריון תשב הכלה על ערש רענן ורעיוותיה הצעירות ממנה לימים כנזר ישבו לה מסביב, כרחל נאלמה תאלם דום ולא תפתח את פיה, את עיניה תרד ומי יודע את אשר ירחש לכה בקרבה. אחרי כן, בעבור שעות אחדות, תוכל הכלה אל בעל נעוריה אשר יצא לקראתה ויכסה את ראשה בצעיף ולנגה בורק האבוקות ילכו כל קריאי העדה להביאם במסורת ברית הנשואין.

היהודים ילכו בחקי תורת משה, ישמרו את השבת מחללו, אך רע ומר מאד הדבר אם כי כלמו המה מיוצאי ירך היהודים, בכל זאת בכל מנהגיהם וארחות חייהם יראה חותם ארץ הקדם.

בבית כל צירי ארץ אייראפא ימצא גם אחד היהודים, ואם כי לא יעשו מאומה ולא

לעזר ולהועיל המה, בכל זאת יכבדום יתר מכל תושבי הארץ. הסולטאן מולא אבדער האמאן⁸ אשר מת בשנת 1859, הוא הגבר אשר נקם את נקמתו ביתר שאת מהיהודים וירוה את נפשו מדם חלליהם. אמנם, כל כלי יצר עליהם לא יוכל לכלותם ולכרות מארץ זכרם, ולשוא אך לשוא היה עמל כל מושלי ונסיכי ארץ לעשות עמם כלה ולמחות את שמם מעל פני האדמה, תוחלתם נכזבה ותקותם נשארה מעל, הן עיני ד' צופיות עליהם ומי יוכל לריב נגדו, היהודי ידכא ישוח יכוף באגמון ראשו, בכל זאת לא ישרש מארץ גזעו ולא יחדל מעשות פרי!

הה! רבים המה צורריך ישראל, אין מספר לכל האנשים אשר נפלו על במותיך חלל! אמנם, מי הוא זה אשר יעמוד למגן לך ויסך עליך באברתו, ביום עברה וזעם, האם לא האמונה בת א' חי, אשר כילד שעשועים תשעשעך על ברכיה ולא תתן למעוד רגלך. רעשו גוים, המו ממלכותם, את דמך שפכו כמים בראש כל חרצות, עולליך רוטשו לעיניך ומבלי הפוגות הלכת בגולה ולא יכולת למצוא מנוח לכף רגלך, אמנם מבלי משים את לבך על זאת, לא נשית את צור ילדך ותבט אל מק(צ)בת בור מנו נקרת. ידעת כי לא לעולם יאנף ד' וחוסן משנאיך לא יהיה לדור דור, וכעת הראה לך הזמן לדעת, כי עם סגולה לאל' אתה, וחוקי החיים ותורת חסד רק ממך יצאו! שמעון יהודא סטאניסלאווסקי יעקאטערינאסלאוו, י"ח מרחשון שנת תרכ"ז לפ"ק.

8. [מולאי עבד אל-רחמאן, וראה להלן ברשימות ר' אברהם טולידאנו].

נספחות

[א] ממכנאס. תר"ג — תרמ"ג

מסופר בה על רעשים 'ראותות שמים' בדומה לרשימה מטאנג'יר משנות תקצ"ד — תקצ"ח¹. מאורעות היסטוריים נתפרשו בה על פי כוחות אלו. המחבר הוא ר' אברהם ב"ר אליעזר טולידאנו. כתוב היד (דף בודד) מסר פרופ' נחום סלושץ [ז"ל] לספריית מכון בן צבי.

אמר הצעיר אברהם בן לא"א אליעזר וצ"ל ממשפחת טולידאנו: את זה ראיתי בימי חלדי גם אני ואספר מעשי יה כי דברים כאלו ראוי להעלותם על ספר לבלתי ישתכחו, כדי להכיר אותותיו ונפלאותיו ית"ש, כי הוא צופה עתידות ומגיד לנו מה שהוא רוצה לעשות בעולמו אשר ברא, לעורר ישנים מתרדמת העוה"ו ולהיותם עתידים לעשות תשובה בראותם בחזותם אותות במושכותם הנראים בשמים בכל דור ודור מינים ממינים שונים, לא ראי זה כראי זה, וכולם באים אחריהם צרות רבות ורעות כאשר אכתוב בס"ד, ויכירו ב"א*¹ גם בני איש, יחד עשיר ואביון, שהאל ית' וית'² משגות עלינו תמיד, ועי"ז תהיה ידאתו על פנינו לבלתי נחטא. ויתקיים בנו מקרא שכתוב: ומאותות השמים אל תחתו, כיר"א.

שמעתי ומ"ך שבשנת תקי"ו לפ"ק היה רעש גדול³ בכל המערב, ונפלו כמה בתים וחצרות בעיר מקנאס יע"א, ומתו כמה נפשות מישראל. וגם בעיר פאס יע"א נפלו קצת מקומות, והיו יושבים באהלים כמו חודש ימים ע"ך מ"ך.

את זו ראיתי בימי נעורי בשנת תר"ג. בסופו נראה בשמים לצד דרום אות אחת מראהו כמראה זוהר הלכנה, אורכו כמו שלש אמות, רחבו כמו זרת והיו אומרים שזה מורה על רבוי הדגים. וכן היה. אבל בשנת הר"ת היתה מלחמה לעשו עם ישמעאל, גם בשנת זר"ת היו צרות רבות שנתפסו קהל מכנאס וכראשם שני חכמים גדולים, ובעוה"ר נפטר אח' מהם בבית הסוהר, והנשארים יצאו לחיים. ומשם ואילך הוקרו השערים בכל מידי ולא נשארה טובה בעולם.

שנת אחרי"ת⁴ נראה בשמים מערבית דרומית כוכב א' גדול מעט מאחיו ויוצא ממנו זנב ארוך, ובתוך הזנב היה נראה מעט אדמיות, ונשאר כמו שני חדשים וחצי, דהיינו שנראה כליל שבת בינתיים, והיה יוצא בכל לילה עד כמו חצי כסלו. ובתחילת אייר של אותה שנה היו צרות רבות ורעות, שהעלילו שרי המלך עלינו עלילות דברים ונתפסו כל

1. מאיר בניהו. מקורות לתולדות יהודי מארוקו. אסופות טו (חשס"ב) [בדפוס]. (להלן בניהו. מקורות).
- 1*. בני אדם.
2. יתברך ויתעלה.
3. בניהו, מקורות.
4. תרי"ט.

קהלינו במחז"ק⁵ מקנאס"א יע"א ובתוכם שני חכמים מדייני העיר, וענו ככבל רגלם ברזל באה נפשם, והטילו עליהם עשרים אלפים מתקאלים, ועל אנשי העיר הנשארים עשרת אלפים מתקאלים, ותגעש ותרגש הארץ.

ובערב ר"ח אלול מת אדונינו המלך מלך חסיד ועניו. מולאי עבד רחמן בן היסאם ר"א⁶ וימלוך תחתיו בנו הנחמד סי' מוחמד יר"ה ותנשא מלכותו. בימיו תושע יהודה וכו'. ותהי מלחמה גדולה בינו ובין עשו משפחות ספאנייא וכבש מלך אדום את עיר טיטואן שהיא ממלכת ישמעאל, ואח"ך עמד אדונינו המלך מלך ישמעאל ורצה אותו ברצי כסף ויצא מהעיר בשלום.

ובשנת כת"ר לפ"ק בח' תמוז היתה מגיפה גדולה כמעט בכל העולם, הקרובים אלינו והרחוקים ממנו, שהגיעו למות אחד עשר ביום אחד לתפ"ץ. ואח"ך מת חכם אחד דיין ומצוין בעל מעשים טובים מלא זכיות כרמון, מיוחס, ירא את ה' מרבים, ותעצר המגפה.

שנת תרכ"א לפ"ק אור לכ"ג בתמוז נראה עוד בשמים מערבית צפונית כוכב אחד גדול מאחיו ויש לו זנב ארוך הרבה כנגד המזרח, והיה נראה בתחילת כל לילה עד כמו עשרה באב ולא נראה עוד, וכשהיה נראה בתחילת הלילה לא היה מאיר הרבה, והזנב לא ארוך הרבה אבל היה הלך וגדל כשתחשך הלילה הרבה והיה מוסיף באור ובאורך הזנב.

ובשבת תרכ"ב עמד מכשף אחד במערב הנק' אלגרב, ובלבל רוב ערי המערב כי מרד במלך וירם יד. והאמינו בו רוב המשפחות כי היה עושה מעשה כשפים, וילכו אחריו, ובכל מקום שהיו מוצאים שם יהודי היו שוללים אותו, כי כן צוה אליהם: כל הנוגע ביהודי או באחד מזרע המלוכה או בא' מעבדי המלוכה הורגו תחילה, והותר גופו הותר ממנו. ונבהלנו וחרדנו חרדה גדולה עד מאד כימי אחשוורוש והמן יש"ו, ותל"ית אשר לא עזב חסדו ואמתו כי לא כלו רחמיו, בלבד מחשבתו ויקם וילך לבוא אל העיר הזאת נעמ"י מקנאס. והיה בדרך ויעצוהו רעיוניו וילך אל חומת מולאי דריש ויהרגוהו שם וכתרו את ראשו ותלו אותו על החומה, ויראו כל המחנה אשר היה עמו כי מת גבורם וינוסו, והי' ז' יום א' בשבת טו"ב לאדר א' שנת כי תרכ"ב על סוסך מרכבותיך ישועה לפ"ק. וקבעו אותו יום טוב בכל שנה ושנה לענין שאין אומרים בו תחנון ואין נופלים על פניהם, כדי לזכור את חסדי ה' ואת נפלאותיו⁷.

שנת התרל"ג ליצירה, אור לו' בכסלו נראה בשמים שתים מערכות כוכבים נלחמים ממסילותם כדרך מלחמת האנשים, והי' לפלא. ובי"ז לאלול הבא אחריו מת המלך סי' מוח' הנ"ל רח"א וימלוך בנו אחריו סי' מו' חסאן יר"ה ותנשא מל'. והיו בלכולים רבים ומלחמות בין הפלשתים⁸ ובין עבדי המלוכה. גם בעיר פאס היה בלכול גדול, ואחר שהלך לשם המלך הג' רצו למרוד בו, ונלחם עמהם וימת עם רב מאלו ומאלו, ולכסוף נצח המלך יר"ה ותשקוט הארץ.

5. במחנה זה קודש.

6. רחמהו א-לאה.

7. הוא פורים אל-מעגאז, ראה בניהו, מקורות.

8. הכרבים.

שנת התרל"ד ליצירה נראה עוד בשמים אור לכ"ג כתמוז מערבית צפונית כוכב א' גדול מאחיו כאשר נראה בש' התרכ"א הנז' בפנים אצל[נן].

בש' התרמ"ג ליצירה אור ליום ר"ה נרא[ה] בשמים אות נפלא. דהיינו: שמצד צפון היה עולה כמין דגל ארוך כמו עשר אמות לפי הנראה קצר מלמטה ורחב מלמעלה ככנף המעיל, ומראיהו לבן כמראה הלבנה, והיה עולה קודם עלות השחר מ"מ⁹ שתי שעות, ובתחלת עלייתו היה קטן מאד והולך וגדל ונוטה למזרח. ובעלות השחר היה הולך וחסר עד שהיה נראה בתחתיתו כוכב אחד, וממנו היה נמשך ועולה וגדל ונוטה כנוכח. ונשאר זה האות נראה בכל לילה סמוך לבוקר קרוב לשלשה חדשים, דהיינו תשרי חשוון וכסלו, ולא נראה עוד.

יה"ר¹⁰ שיהיה אות לטובה אות לישועה ורחמים. אבל כל אותו החורף היה יוקר גדול בכל מידי דמיכל, והגיעו החטים לארבעה עשר מתקאלים למדה¹¹ והקמח לששה אוקיות לריטלא, והשמן זית לשמנה עשר אוקיות וחצי האוקיאה לריטלא, ובשר כחוש לעשרה אוקיות, והשמן לט"ו אוקיות, וכן כל דבר אפילו הירקות שוה ת' בסך א"י ויותר. ה' יאמר לצרותינו די. כ"ה.

[עאם 644 מא נולת סי שתא חתא לוואחד וועסרין יום לשבט, וכאנת לעולם כלהא מהולא בזאף, וסי פלמסלמין כאן כא יחרת פשמש וסי מא חרת סי, וגלא זרעא חתא אוסל לסך 75 אוקיאה ולדלאדאת שאמו פבלאד פאס ובלאד ספרו מאהי מרא מאהי וזו מאהי טלאתא ועמלו כיפור קטן. וחנא פמכנאס יע"א מא שומנאסי חתא שייאם מן חית קאלו מא כאיין זריעא פלארד עלאס נסומו. ומנאיין נולת שתא מנור האד זמן, עאד חרתו למסלמין וזאהדו, וזאת סיף מזייאנא וכתירא בזאף וחסדו חתא אוכלו פלחאסד. ובקאת סתא מוכרא חתא לתשאעי ופסדו נווארד בסתא חתא טלעו נכאתא. ובעדן דאך סי' אלב לכר חתא בקא זרעא בסך 25 ובסך ... ובקאנן] ליהוד ולמסלמין כא יעמרו למטאמר חתא אוכלו, ובעדן דאך סי' כלו בקא זרעא מא כאן מן ירפד]

[בשנת שש מאות ארבעים וארבע לא ירדו גשמים עד ליום כ"א בשבט, וכל העולם היו שרויים בראגה גדולה, וכמה מן המוסלמים היו חורשים בשמש וכמה מהם לא חרשו ועלה מחיר החיטה עד שהגיע למחיר של 75 אוקיאה. ולכן צמו בעיר פאס ובעיר צפרו לא פעם ולא פעמיים ולא שלוש פעמים ועשו כיפור קטן. ואנחנו במכנאס יע"א לא צמנו ולא צום אחד, מפני שאמרו שאין זריעה באדמה כדי לצום. וכאשר ירדו גשמים אחרי התקופה הזאת, אז חרשו המוסלמים והשתדלו והיה קיץ נאה מאד וקצרו עד בלי די. והגשמים נשארו זמן הרבה עד לתקופת חשעה באב. ונתקלקלו [...] בשל הגשמים, עד שנכמשו ואחרי כן הוזל הכור עד שהחיטה הגיעה למחיר של 25 [אוקיות] [...] והיהודים והמוסלמים היו רק ממלאים את הגרנות עד שלא נמצא מקום יותר. ואחרי כל זה נשארה עוד חיטה עד לבלי די.]

9. מעלה מטה. בערך.

10. יחי רצון.

11. שוה 'מוזנא' הגיע לסך 'אוקיאה' (פי שמונה).

[ב] רדיפות וגזירות על יהודי מכנאס. תרל"ו

איגרת מחכמי מכנאס אל משה מונטיפיורי על התלאות והצרות שנתרחשו עליהם אחרי ביקורו במארוקן. קהלת צפרו, כ, ס' 675, עמ' 276–277. איגרות בנוסח זה נשלחו גם לאדולף כרמיה ראש חברת כ"ח בפאריס.

שר וגדול ליהודים, ממנו יחד ממנו פינה והוא עומד על הפקודים, חופף מרחף על כל בני גלותא העלובים והשדודים, ומיד עושקיהם יצילם גם מזדים. הא' אדונינו עט"ר¹, וצבי עדיינו, השר דון משה מונטיפיורי. ישמרהו ויחייהו צור מושיב יחידים, ואתו עמו כל ישרי לב בני חברתו השרידים, אשר ה' קורא ואל דברו חרידים. יעלו על גפי מרומי ההצלחות יש זהב ורב פנינים ובגדים חמורים, יאריכו ימים על ממלכתם הם ובניהם וכל אשר להם עד בוא משיח לישראל מקבץ נדודים.

מה נדבר ומה נצטדק מהקורות אתנו עם הישמעאלים אשר אנו מתגוררים בתוכם בזמנינו הרע הזה, כי לא דיים עול הגלות המר שנקבע במקומות אלו בכיה לדורות משנים קדמוניות כידוע לכל, והוא בזיונות ותרפות וגידופין והליכת יחף וטפלות שמאל ורקיקה על אפים ופרסוס הגלות הנק' בלשונם הז' לענא וכיוצא מזה אין לדבר קיצבה, עוד זאת יתירה בזמנינו הרע הזה, המושלים בעיר נערים מנוערים מדעת, ומוסיפים על חסרונם שתיית יין ושכר ושאר דברים המוציאים את האדם מדעתו, עד שכמעט נשארים גוף בלי צורה, נמשל כבהמות נדמה.²

ועוד זה אין לו שיעור, שנתנו עיניהם בנפשותינו וממונינו, ועל ריב כל דהו יהיה מה שיהיה בין יש' לגוי או אפי' בין יהודי לחבירו, תואנה הם מבקשים ומגדילים המדורה בעידי שקר, ומהם ובהם כדי להביא איש הישראלי זקן או נער עשיר או עני לידי ייסורין קשים ומרים, לחובטו על הקרקע ולתופשו בידי וברגליו בשני משרתים אלה מפה ואלה מפה, וארבעה אנשים מכים על בטנו מכת אויב אכזרי עד שדמו שותת לארץ, ואש המכות תוקד בקרבו לא יום אחד ולא יומים, ועל הרוב יבוא לידי סכנה מאותם המכות, אם לא יוזק לאלתר יוזק לאחר זמן, עד שכמעט תהיה מיתתו מחמתן. ועוד ידם נטויה לבד מכל זה להוליכו לבית הסוהר ולגזור עליו גזירות קשות ורעות, שלא יצא משם עד שיתן דמים ככל אשר יחפוץ השר. באופן שגופו אבד וממונו לא פלט. ואם היה הקנס הזה לשר אחד ככל שאר המדינות החרשנו, כי אין השר שוה בנוק המוכה, אלא שרים אחרים תחתיו ולכל אחד מהם חייב המוכה לתת קנס כשיעור השר הגדול או פחות מעט, ורעה עוד מזאת, שצריך המוכה לתת פרנסה למשרתים אשר הכוהו ולאשר הביאוהו לבית הסוהר ולאשר הוציאוהו, וגם על הישיבה בבית הסוהר ג"כ יתן קנס שכר ידוע, וכן למשימי הברזל על הצואר ולמשימי הכבל ברגלים. רח"ל מדינים קשים ומבעלי דינים קשים כאלו.

האיזנו רוזנים המאורע הלזה אשר קרה בימים האלו: שני יהודים משרתים אצל אחד

1. עטרת ראשינו.

2. תהלים מט, יג.

מיקירי עירנו רבו זה עם זה מתוך שחוק, וכמתלהלה הלך א' מהם להזמינו לפני השר, ותכף רץ אחריו ראובן להחזירו, ומולם גרם שראה אותם השר מרחוק, קרא אותם ושאלם על מה היו באים, השיבו ראובן: אדוני, זה האיש משרת פ' הזמין את אחר ואני באתי אחריו ופייסתיו, וכבר חזר ברוחו. השר חרה אפו על ראובן וחבטו על הקרקע והכהו על ידי משרתיו עה"ד³ הנ"ל יותר ממאתים מכות ל"א.⁴ ובכל זאת לא שב אפו, ושלח משרתיו והוציא את היהודי המשרת מבית אדונו, ובחימה שפוכה הכוהו בעוצם אכזריות שבע מאות מכות, וחלק מכותיו לשלשה פעמים, ובכל פעם היה שופך מים על גופו להכאיב את בשרו עד שכמעט לא נותרה נשמה בו. ומשם הוליכוהו לבית הסוהר, ושם ענו בכבל דגלו ברזל באה נפשו, ועם שהיו מתחננים אליו שיוציאהו אולי ימצא מזור למכותיו, כי הוא נוטה למות, אטם אזנו מזעקתם ולא נענה להם עד שקיבל מהם קנס גדול, ועדיין המשרת ההוא מוטל על ערש דוי ל"א. ובענין זה וכיוצא בזה גדל הצער, כאש תבער יער, עד שכמעט רוב בני העיר קצו בחייהם ורוצים לצאת ממחיצתם למלט נפשם מתוך ההפיכה, ובפרט בשומעם שרוב המלכיות אין בהם עונשים כאלו, עכ"פ כל איש אשר עיני בשר לו לא יחוס על ממונו ותהי לו נפשו לשלל.

אי לזאת בבעו במטו מנייכו מלכי ואפרכי, אחינו ושרינו, רחמנים בני רחמנים, הביטו וראו את חרפתינו, חוסו ורחמו עלינו כמנהגכם הטוב עכ"כ⁵ אחינו בני הקרובים והרחוקים אשר שמענו את שמעם, ועמדו נא להציל נפשות עשוקים מיד עושקם, ולבטל מעליהם עברה וצרה וזעם, והמבוקש ממעלתכם הוא לכתוב לאדונינו המלך יר"ה ותנשא מלכותו בהורמנותא דמלכא כתב מועיל, לצוות עלינו לכל השרים לבלתי יחזיקו במנהגם הרע שמענישים אותנו במכות ויסורין קשים, ודי לנו בעול הגלות ודלות והשפלות אשר אנו סובלים מהם.

ואצ"ל⁶ כי ידוע שאדונינו המלך יר"ה לרוב רחמנותו תמיד כותב ומצוה עלינו לשרים ולמנהיגים לעשות טובה עמנו, וגם בזמנינו שמענו ממגירי אמת שיצא דבר מלכות אל כל שרי המדינות לבלתי יוסיפו להעניש שום בר ישראל במכות ועונשים כאלו, וידענו שהכל היה בהשתדלות מעלתכם, ישלם ה' פעלכם. עכ"ז⁷ בעיירות כאלו שהם רחוקים מהקונסולים יר"ה אין השרים חוששים לשום כתב שיבוא לטובתנו מאת אדונינו יר"ה ומעלימים עין כאלו לא היה, ועיקר סמיכתם בזה כי יודעים שאין בנו יכולת לקבול לפני אדונינו המלך יר"ה ולהגיד לפניו גודל צערנו, ואינו בנמצא בינינו שום יהודי שיהיה לו שום שררה מהמלכות שיכול לבוא לפניו להיות לפה ולמליץ בעדינו, רק הכל נתון ביד גדולי הישמעאלים. אשע"ך⁸ אחת שאלנו ממע' הרמה להשתדל בכל עז ולהקל מעלינו עול הגלות הרע הזה לבלתי העניש אותנו לכל הפחות

3. על הדרך.

4. לא אליכם.

5. עם כל.

6. ואין צריך לומר.

7. עם כל זה.

8. אשר על כן.

עונשי הגוף. גם לזאת תפקחו עיניכם, לצוות לאדונינו המלך יר"ה להוציא כתב מידו לכל שריו ומנהיגיו לעשות טובה עמנו, ולבלתי יעניש אותנו בעונשי הגוף כמנהגם. ובכלל אנחנו מבקשים ממעלתכם שתכתבו לו באופן שלא יזכר שהדברים יצאו מאתנו, כי כבר מעלתכם מכירים אומה זו, ובפרט בהיותנו בתוכם, לא יבצר מהם כל אשר יזמו לעשות.

בחסדיכם בטחנו, ובדרכי חמלתכם נשעננו, להחיש גאולתנו ופדיון נפשינו, כי בצרה גדולה אנחנו, והשעה צריכה לכך. ולרו"מ⁹ החיים והשלם מאה"ט,¹⁰ ומאת אחיכם נאמני אהבתכם, דורשי שלומכם וטובתכם, חותמי ברכות פה מכנאסא יע"א באלול המרוצה ש' לתור להם מנוחה לפ"ק ברב עז ושלם. שלום עמאר ס"ט
גם אנחנו יחידי וראשי הקהל מכנאסא יע"א מבקשים ממע' ע"כ מ"ש¹¹ ושאלו מרו"מ מעלת הכדי"ן שבעירינו זאת מרו' וע"ס¹². ולרו"מ החיים והשלם. כנא"ה החור"פ¹³ בזמן הנ"ל ברב עז ושלם.

[ג] מצבה של קהילת צפרו

מאגרת שנשלחה לחברת כי"ח בפאריס. תרל"ט

הכותב הוא ר' רפאל משה אלבאז, מגדולי הרבנים בצפרו. האגרת נדפסה בספרו של ר' דוד עובדיה, קהלת צפרו, א, ס"י 135, עמ' 162—163.

— — — ואבא בזאת להשיב מפני הכבוד ... לעשות רצון אחינו ... חברת כל ישראל חברים אשר בעיר הבירה פאריס יע"א, יען חשקה נפשם למען דעת מענייני עם בני ישראל הנפוצים בערי המערב שבכל עיר ועיר מדינה ומדינה, מניינם ועניינם והנהגתם ומהותם, ומה מלאכתם משאם ומתנם עבודתם ומחייחם.
... ידענו נאמנה כי מיום זרח אור החברה הקדושה הזו אור נגה עליהם בכל מקומות מושבותיהם ועלתה ארוכה לנכשלים ונשברים, ויחלו מעט ממשא מלך ושרים. לכן דבר שכחובה הוא לעשות רצונם בכל אשר שאלו רעיוניהם. ה' צבאות יגן עליהם.
ואומר כי המדינה הזאת צפרו יע"א הלא מצער היא לגבי כרכים הסמוכים לה, ואנשים בה מעט, ורובם יראי ה' וחושבי שמו, והיא משובשת מחמת המציקים, שרים סוררים סרני פלשתים⁹ אשר בתוכה, וכמו ק"ן איש אשר מחייתם ועבודתם, משא ומתנם להסתחר באהלי פלשתים הסובבים אותה, וכמעט אין בכל שנה ושנה שאין חומסים והורגים שנים שלשה נפשות מישראל הי"ן. וכמו חמשים איש סוחרים שמביאים

9. ולרום מעלתכם.

10. מאלקינו הטוב.

11. ממעלתכם על כל מה שכתבו.

12. מראש ועד סוף.

13. כדברי נאמני אהבתם החותמים פה.

1. 'פלשתים' כינור לברברים.

סחורות מעיר פאס יע"א ומוכרים בחנויות לב"ב ושאב"כ² ונותנים מעות ברכית לנוכרים, ומריוח הסחורה והרכית הם נוונים ומתפרנסים. והם בעלי צדקות ומרחמים על דלים ואביונים. וקצת מהם עובדי אדמה, דהיינו, שעושים שותפות עם הגויים לחרוש ולזרוע חטים ושעורים ומיני קטניות לבד משאם ומתנם כנ"ל. גם מוכרים לאסוף צונה ואלפים³ סוסים ופרדים. וזהו רוב עשרם מכניהם בנאיהם⁴ זולרי וולדות. והם כמו עשרים איש. גם נותנים מעות לכל הצריך. ובזמן הקציר רובם יוצאים לאהלי פלשתים להביא כל זרע זרוע, גם הולכים כימי האביב לגוזו צאנם ולהביא צמר וחמאה. וכמו ארבעים איש הם בעלי מלאכה רצענים ורובם עניים וקצתם בינוניים. ויש שלשה חייטים לתפור מלבושי האנשים וקצת מתכשיטי הנשים, אבל רוב תכשיטי הנשים ובגדי פשתים של האנשים והנשים, יש נשים הבקאות התופרות ומתקנות אותם. וכמו ששה אנשים חרשי עצים והם אומנים לעשות כל דבר הצריך לתיקון הבתים והעליות.

ויש כמו שלשים חכמים, שלשה מהם הנמנים לדין בין איש ובין רעהו על כל דבר פשע, ועשרה מהם חכמים רשומים לשאת ולתת בהלכה, והשאר יש מהם ת"ח להבין מה שלומדים, ויש מהם סופרים ומלמדי תנוקות ורובם עניים, ומחיתם מהפרס המתחלק להם מדי שבת כשכתו משכירות הקרקעות המוקדשים לעניי העיר, ומגיע לכל אחד דבר מועט שאינו מספיק אפי' לציקי קדרה⁵, והבנונים שבעיר מהנים אותם לפעמים בהיות להם איזה סופה או שבוע הבן ואין הקומץ משיב⁶ ה' ימלא חסרונם.

ויש ארבעה אנשים חרשי ברזל וניזונים בדוחק. וכמו מאה וחמשים איש עניים ואביונים והם מסבבים בכפרים הסמוכים אצל נשים נכריות, ומוכרים להם מיני כשמים ומיני פירות, והם נותנים להם חטים ושעורים ומתפרנסים בדוחק גדול. ויש כמו עשרים איש מוכרים ירקות ופירות, ומביאים ממתא פאס יע"א פירות שאינם מצויים בעיר ומוכרים אותם ומהם כל מחיתם, וכמעט כולם עניים. וכמו עשרה אנשים קצבים מוכרי הבשר. ורוב העיר קונים כבשים ועזים מן הגויים, ונמנים על כל זה ארבעה או ששה אנשים ושוחטים ומחלקים אותו בניהם. ויש כמו עשרה בני אדם בעלי מלאכת כלי כסף העשויים לתכשיטי הגויים וקצת מתכשיטי נשי ישראל ומתפרנסים בריח. ויש כמו עשרה אנשים בעלי מלאכת הברזל, אומנים אומרים לדבק טוב הוא ומתפרנסים בצמצום. ויש כמו עשרה בני אדם עוסקים לעשות כלי נחושת יצוקים ביצוקתם⁷, וכמו עשרה אנשים הנשכרים עמדם לתקן אותם ע"י מורג חרוץ, וכולם עניים. והשאר כמו מאתים וחמשים איש עניים בדלי דלות. יש מהם בטלנים ויש מהם מחזירים על הפתחים ויש מהם משרתים אצל העשירים ובאשר ימצאו מחיתם. וכמו שמנה אנשים עוסקים

2. לבני ברית ושאינם בני ברית.

3. תהלים ח, ח.

4. עיין רש"י בראשית לב, טז.

5. פסחים נו ע"א.

6. ברכות ג ע"ב.

7. מלכים א ז, כד.

במלאכת בישול הבורית והם מתפרנסים בריח. וכמו י"ב אנשים הנשכרים עמהם לעשות מלאכתם ומתפרנסים משכירותם. באופן שרוב העיר עניים ומיעוטם בנתיים וכמו ארבעים איש עשירי עם, אבל לא יקרא עושרם עושר ואפילו בנוי לגבי העשירים שבמאת פאס יע"א. ובכללות העיר יש כמו שבע מאות איש לבד מנשים וטף. ה' יוסף עליהם כהם אלף פעמים ויברך אותם וירפא שברונם כי"ר.

כ"ד⁸ התחת בסדר כי תשא את ראש בני ישראל ולא יהיה בהם נגף בפקד אותם⁹ הפורש סוכת שלום לאדון יקר עטרת תפארת, כנפשו הרמה וכנפש החפץ שלומו ושלום החברה הקדושה, ה' יתמיד שלותה ותרב גדולתה, נא"ה דור"ש¹⁰ וטובתה והוא. הצעיר רמ"א¹¹ ס"ט.

[ד] הצלחת מולאי לחאסאן במלחמתו בשבטים הברברים — יום נס ליהודי מכנאס . תרל"ט

המאורע נמצא כתוב מידי ר' חביב טולידאנו והביא את דבריו ר' יוסף משאש, אוצר המכתבים, א, ס"י קצח. וזה לשונו:

בשנת תרכ"ח מתו הרבה מפני הרעב. גם בחורף היה רעש גדול ונפלו כמה בתים. כל זה שמעתי מעדי ראיה.

עוד שמעתי כי באלול התרל"ג מת המלך סידי מוחמד ומלך בנו החסיד מולאי לחאסאן, ובין מלכא למלכא היתה מהומה גדולה, ונשללו הרבה חנויות של יהודים שהיו מחוץ אלמללא"ח, והיתה העיר סגורה איזה ימים.

עוד בש' תרל"ח היתה מגפה גדולה ומתו הרבה מישראל ומהישמעאלים אין מספר.

עוד מ"ך בכ"י וז"ל: בח' אייר הוא זיו משנתי זאת התרט"ל היתה מלחמה לאדונו המלך מולאי לחאסאן יר"ה עם שבטי הערביים הנקראים גרוא"ן ימ"ש. וביום השבת בבקר הסכם [צ"ל: השכם] יצא המלך בעצמו למלחמה עם כל חילו, ועבר על פתח אלמללא"ח, ויצאו הדיינים וראשי הקהל לקראתו, ובקש מהם שיהיו לו מעיר לעזור בתפלתם, ותכף התפללו ולא אכלנו סעודת היום, רק נתקבצנו בכל בתי כנסיות וקרינו תהלים בבכייה רבה, והנשים עלו לבית הקברות לבקש רחמים. והיתה מהומה גדולה בעיר.

וישמע ה' את קולנו, ויעזור את המלך ואת מחנהו, ויכו בשונאיהם כרצונם, ויכרתו את ראשם ויביאו אותם תקועים בחרבותם ואת שריהם תפשו חיים, ויביאו אותם עמוסים על הבהמות אסורים בשלשלאות ובחבלים, ויביאו עוד שלל הרבה והנשים והטף. ובערב עם חשכה עבר המלך עם כל חילו ועם כל הכבודה לפני שער אלמללא"ח, ויצאו כל הקהל לקראתו, ויברכו את המלך בקול גדול, וגם הוא שמח לקראתם, ותהי אותה הלילה

8. כה דברי.

9. שמות ל, יג.

10. נאמן אהבתה, דורש שלומה.

11. רפאל משה אלכאז, ע"ע עובדיה, תולדות רבני עיר צפרו. בס' קהלת צפרו, ד, ירושלים תשמ"ח, עמ'

ס"ו—ע"ד.

שמחה רבה בעיר, ולא ראינו שינה בעינינו, רק אוכלים ושומחים ומהללים את ה', ולמחר עשינו אותו יו"ט. והלכו עוד ראשי הקהל והדיינים ישע"ו אל חצר המלך, וקבלם בכבוד גדול, ע"כ מ"ך, וחתום חביב טולידאנו ס"ט.

[ה] מכתב מרכני פאס לשלוחי הקהילות בני-יורק אחרי פטירת מונטיפיורי *
אצילי בני ישראל¹, ראשי גולת אריאל, שרים רבים ונכבדים, המכונות והעמודים, אשר בית ישראל נכון עליהם, המה מלכיהם שריהם, הוועד הראשי אשר עיניו משוטטות לתועלת האומה הישראלית ומתוכם הא' היקר נחמד ונעים ומהולל מאד כמוהו"ר יצחק מאיר בר שמואל הי"ו בעיר ניא-יארק יע"א אשר באמירקא הצפונית — — —

אדונים יקרים הלא ידעתם הלא שמעתם, תוקף גלותינו האיומה והנוראה בין העמים אשר אנחנו שוכנים בתוכם. אמנם כאשר דרך ככב מיעקב³ אל המערב הוא הצדיק הנאור דורש טוב לעמו, סיר משה מונטיפיורי ז"ל⁴ ודבר טוב אל המלך ז"ל על אודותינו, מן הוא והלאה, הוסר מעל צוארינו עול ברזל, ויחילו מעט ממשא מלך ושרים⁵, ואחריו האיר נתיב זרח שמש החברות המהוללות, חברת כל ישראל חברים⁶, וחברת אגודת אחים⁷, כולם פרשו סוכת שלומם וטובתם על ראש אחיהם אנשי המערב ובשלומם היה לנו שלום. יען שדה טובתם נתן פריו, גם כהיות בתוכינו מעט ישראל אשר בידם מכתבי תעודה, פאסאפורט⁸ שהם מאזרחי אירופא והיו מכובדים מאד והיה ערכם שוה בעיני העמים שכינינו, נאצל מרוח זיו כבודם גם עלינו, והיינו גם אנחנו נחשבים בעיניהם כתור האדם, ונחקר מחירנו בעיניהם. מקרוב יצא קול בין העמים סביבותינו כי מכתבי תעודה פאסאפורט אשר ביד ילידי אירופה נלקחו מידם, ובכן נהפך כבודם לקלון, וצל מעלתם הושב אחור, סר צל גדולתם מעליהם, ויהיו לחרפות, ואנחנו הושפל ושח מצבינו וידל ישראל⁹, וירד פלאים מטה מטה אל תהום השפלות והבוז, עד

* מספרו של ר' דוד עובדיה, קהלת צפרו, א, סי' 159, עמ' 189 — 191. אף ההערות משם.

1. שמות כד יא.

2. דברים לג כג בשני שבע ל-שפע.

3. במדבר כד יח.

4. בשנת תרכ"ד (15 פברואר 1864) "ובידו ניתן כתב פקודה חתום מאת המושל מולאי מחמד כי יהיה ליהודים זכויות שוות ומשפט אחד כלכל אזרחי הארץ וששום פקיד ושר לא יהי' לנגוע בהם לרעה" ראה נר המערב צד 203.

5. הושע ח י.

6. Alliance Israelite Paris ראה נר המערב שם.

7. Anglo Jewish Association בלונדון, ראה נר המערב שם.

8. דרכותם, ראה בנד המערב שם שהגזירה היתה "על חלק ניכר מיהודי מארוקו החוסים בצל נתיני ממשלות הנכר ושמשלת מארוקו חפצה אז לבטל את דבר החסות" וחברת כל ישראל חברים הגישה את רוע הגזירה הזאת כדו"ח שמסרה לפני צירי הממשלות שנאספו במדריד בשנת תר"מ (1880) ותרמ"ח (1888).

9. שופטים ו 1.

אשר נחשבו כבהמה בעלת מוס עורת ושבורה, אשר לא תצלת למלאכה. ישראל הנושא בעמים משאת מאומה¹⁰, אין יכולת בידו להוציא ממנו בדיינים וכשופטים, כי בשנאה יהדפוהו, מיום ליום ומחדש לחודש. בלעג וקלס בכחש ובכזב. רבים עתה עם הארץ נחמוטטו וירדו מנכסיהם. זה ימים לא ככיר נתנו לטבח, בלי חמלה, במסיכי פאס יע"א למעלה מחמשה עשר נפשות, ושללו את רכושם, ובתוכם אב ובנו נער בחור ושני אחים, ואין מהשרים והסגנים, מי שידרוש דמם הנשפך ויבקש את ממנום. ואף כי גואלי הדם יגישו עצומותיהם אל המשפט, ישעו ואין מושיע¹¹, יקראו בקול גדול ואין עונה, יבכו ואין רואה את דמעתם.

בחודש אייר העבר עמד עלינו נחשול של ים המון אדם כולם אחוזי חרב נוקמת, לשלול שלל ולבזוז בז¹², להשמיד להרוג ולאבד¹³, לולי ה' שהיה לנו¹⁴ גבר עלינו חסדו¹⁵. ועדיין אנחנו ביראה ורעד פן ח"ו יוסיפו לחטוא. עינינו תלויות אל המלך הרחמן יר"ה ליסר החטאים האלה בנפשותם והנשואים ישמעו ויראו ולא יזידון עוד¹⁶. בעת הזאת עמד לנס עמים תושבי פאס, מושל חדש שחידש גזרותיו, וגזר על היהודים שלא יקנו ורדים ופרחי נארנאג'א¹⁷ באומרו לא יאתה ריח וכשמים ליהודים, לא נשמע כזאת מיום גלות ירושלים, ומדבריו ניכר כי עוד ידו נטויה לגזור גזרים בימים יוצרו. קודם היותינו במעי צרה זו, בהיות האדון הצדיק ישר ונאמן, ציר הממלכה הרוממה אמיריקא מוניסטר פליץ מאטיס¹⁸ יר"ה יושב על כסא המשפט בעיר טאנכיר יע"א, תמיד חשק משפט ואהב חסד, כי קנה לו לטבע שני טבע מלכות אמיריקא האדירה והחסידה, השמה חסד לקו, וצדקה למשקולת, היא היתה ראשונה לקרוא דרור לעבדים ולשפחות, כי אהבת הצדק מצאה קן בלבה. מונסטר הצדיק הזה בראותו יהודי או ישמעאלי עשוק ורצוץ ביד עושקיו, חדר אליו בעין בקורת, והציל עשוק מיד עושקו, פדה נרדף מיד רודפו ומחמלתו על הניצול פן השופטים והמושלים יתעוללו עלילות להתגולל ולהתנפל עליו היה חופף עליו באברת חסדיו ומיצל עליו בצילו וקורא שמו עליו, והיה הטוב ההוא אשר היטב, מגיע אלינו ועדינו יבוא עד קצה המערב, וזרעוני טובותיו עשו פרי תבואה גם בארצינו. עתה עת ארח למלכותו הרוממה, בראות העמים סביבנו אין עוזר ואין סומך נפילתינו, צץ מטה הגלות, פרח הזדון¹⁹, חרב הצרות יצאה

10. דברים כד י"ד והכוונה כאן מי שיש לו חוב על גוי.

11. שמואל ב כב מב.

12. יחזקאל לח יב.

13. אסתר ג יג.

14. תהלים קכד א.

15. שם קיז ב.

16. דברים יז יג.

17. "חושכש", כושם היו עושים מויעת פרחיו.

18. ראה למעלה מספר תעודה 158 וראה במלואים בסוף הספר שהקנסול הנ"ל היה בתפקיד זה במארוקו

בתאריכים שונים.

19. יחזקאל ז י"ד.

מתערה בזרוע נטויה, אחרי הרגעה מעט בנדכה.

אדונים יקרים אם יש את נפשכם ויש לאל ידכם להשיב המיניסטר הזה על כסא צדקתו, מה טוב חלקנו ומה נעים גורלינו, וכבר לשעבר הראתה הממלכה האכירה חבתה אלינו בדבר הזה והשלימו רצוננו²⁰, לכן גם עתה האמננו בטח, כי השררה הצדקת תט אלינו חסד ותחזיר עטרה ליושנה.

אחינו אתם, אם גדולת מעלתם יעלימו עין מראות צרותינו המזרחים והאיומים, הן גוענו אבדנו כולנו אבדנו²¹, אם יסתירו פניהם מהביט קורותינו, אנא נפנה אנא ננוס לעזרה. קראו ועד קדשו עצרה, עוצו עצה בעד אחיכם השפלים כעפר הארץ, דברו דבר בעד הרמוסים בטיט חרצות. הצרי אין באמיריקא? אם רופא אין שם, הלא היא עיר החכמה והתבונה, מדוע לא תרפו שבר בת עמי. אחינו אתם התאזרו והיו לבני חיל להעלות ארוכה ומרפא לאחיכם, חלו נא פני המלכות הצדקת כי לא תשיב פניכם ריקם. הלא על העבדים עינה ותתן במחירים ממון רב ונפשות רבות יקרות במלחמות, ואיך לא תחוס ותחמול עינה עלינו.

כל דברי האגרת הזאת ארגתי מחוט לשוני בפקודת חו"ר פאס יע"א.
בלי חתימה, ובכתב ידו של הרב אבא אלבאז ז"ל

[ו] רשימת מאורעות מכנאס מהקמת המלאח ועד זמנו של הכותב. תרמ"ט
ר' יעקב בן אלישע בן דוד מחכמי מכנאס, רשם בקיצור רב מאורעות הנ"ל בסוף סדר עולם² בהעתקתו. המחבר נקט בשיטה מיוחדת והוא מונה מספר השנים שחלפו מאז היה המאורע ועד זמנו, ולכן יש שטעה במספר השנים. כ"י בניהו צ 327, עמ' 128-130.

סדר עולם בקיצור הקיצורים — — —

שנתינו חמשת אלפים ושש מאות ותשע וארבעים שנה לבריאה — — —
זה מאתיים ושלש ותשעים שנה לביאת קהלינו לזה האלמלאח מכנאס"א יע"א
[תל"ט — תמ"ב]

זה מאתיים ושלש ותשעים למלכות מולאי ישמעאל במדינתנו זאת [תל"ב].
זה מאה ואחד וחמשים שנה לביאת כלשת לעיר מכנאס פעם ראשונה לתפ"ץ [תק"ו].
זה מאה ותשעה ושבעים לרעב גדול פעם ראשונה לעיר מכנאס"א יע"ה [תפ"א].
זה מאה ושמונה וארבעים שנה למלכות סדי מוחר"א¹ [תק"ט].
זה מאה ושלש עשרה שנה לפטירת הרב הגדול, מאיר לארץ ולדרים עליה, כמוהר"ר משה טולידאנו זלה"ה, והוא המחבר ספר מלאכת הקדש [תקל"ג].
זה מאה שנה וארבע שנים ללקות בחמה, ותחשך כל הארץ.

20. ראה למעלה הערה 18. ואולי המכתב הזה נכתב על כהונתו השניה או השלישית.

21. במדבר יז כז.

1. מוחמד רחמו אללה.

זה שלש ותשעים שנה לפטירת הרב הגדול מעוז ומגדול כמוהר"ר שלמה טולידאנו זלה"ה והוא הנקרא בפי ההמון רבי שלמה בן אליעזר והיה שליט בשדים [תקמ"ט]. זה ששה ותשעים שנה למיתת סדי מוחר"א ולמלכות בנו אחריו, ולביאת בלשח פעם שנית לעיר מכנאסא יע"ה [תק"ץ].

זה שמנה ושמונים שנה לביאת המגפה ראשונה לעיר מכנאסא לתפ"ץ [תקנ"ט]. זה כמו שבעה ושבעים שנה לפטירת הרב הגדול, מעוז ומגדול, סיני ועוקר הרים, המלאך רפאל בירדוגו וצוקלה"ה, וחבר כמה חיבורים [תקפ"ב]².

זה כמו ששים שנה לפטירת חסידא קרישא ופרישא, מלומד בנסים, קרוב הוא לכל קוראיו, בישראל גדול שמו, כמוהר"ר המלך דוד בוסידיאן וצוקלה"ה. והוא הנקרא בפי ההמון רבי דאוד בוסידיאן זלה"ה³.

זה שנים וששים שנה לרעב גדול בעיר מכנאס"ה. לפניו לא היה כן כמוהו ואחריו לא יהיה, כן יהי רצון, שהגיעו החטים לסך שלשה וחמשים אקיות למדה, ומתו ברעב במכנאס"ה יותר משלש אלפים מישראל, וכמה בני אדם ירדו מנכסיהם לתפ"ץ [תקפ"ו].

זה שלש וששים שנה למיתת מולאי סולימאן ולמלכות מולאי עבד ארחמאן הא' [תקפ"ג].

זה חמשה וחמשים למרד אלודאייא ושללו הישראל שבעיר פאס יע"א [תקצ"א].

זה שנים וחמשים שנה לביאת המגפה לתפ"ץ פעם שנית לעיר מכנאסא יע"ה, וחזרה פ"א⁴ [תקצ"ה].

זה ששה ועשרים שנה למיתת מולאי עבד ארחמאן ולמלכות מוחר"א בנו אחריו [תרי"ט].

זה ארבעה ועשרים שנה לשחק טמייא הממזר אלמגאז, ימח שמו וזכרו [תרכ"ב]. זה תשעה ועשר ללקות הלכנה כולה, ותחשך הארץ.

זה שמונה עשר לביאת המגפה פעם רביעית לעיר מכנאס"ה מיום שנתישבו, ובאותה שנה גם כן היה יוקר גדול שהגיעו החטים לסך ארבעה עשר מתקאלים למדה לתפ"ץ [תרכ"ה].

זה שנים עשר שנה למיתת מוחר"א ולמלכות בנו אחריו ס"י מולאי לחאסאן עז"ה⁵ [תרל"ט].

זה שמונה שנים לביאת המגפה פעם חמישית לעיר מכנאס"ה יע"ה. ובאותה שנה היה יוקר גדול עד שהגיעו החטים לסך שמנה עשר מתקאלים למדה, ותרעב כל הארץ

2. נפטר בהושענא רבה תקפ"ב. מלכי רבנן, דף קו ע"ד.

3. דוד בוסידיאן שהיה מלומד בנסים נזכר במ"ר, דף כו ע"ד, אך שם מיוחס למאה ה'ה'. חתום בתקנה משנת תקפ"ב מ' עמאר, תקנות מכנאס, 'ירושלים תשל"ו, עמ' קעג.

4. פעם אחרת.

5. עזוז אללה, יודממהו ה'.

רחמנא ליצלן אכ"ר. וה' יאמר לצרותינו די ויבא משיח צדקנו שיגלה במהרה בימינו. אמן כן יהי רצון [תרל"ח].

זה שתי שנים אחר זמן זה הסדר שגזר המלך אדונינו מולאי לחאסאן ירום הודו ותנשא מלכותו על אודות טאבאקו שהגיעה לסך ארבעה עשר אוקיות לכל אוקייה. ובטל המס שלו מעליה. וחזרה אחר ביטול המס לסך חמשה אוקיות לאוקייה [תרנ"א?].

[ז] סבלות יהודי מארוקו . תרס"ד

הנוסע הצרפתי אובן ¹ Aubin עשה במארוקו זמן רב ותיאר את סבלות היהודים. תמצית מדבריו על היהודים נתפרסמה בעתון 'היהודי' (שנה ט, גל' לה, ו' בשבט תרס"ו, עמ' 4). (לדבריו מחמת ריבוי הרדיפות ותדירותן, אין דעת הקהל באירופה נזקקת להגנתם):

מספר היהודים במרוקו כחמש מאות אלף נפש, ומעמד אחינו שם רע מאד. ויותר יש להצטער על המעמד הזה, כי לא בכל פעם נתונה להמסכנים הללו האפשרות להשמיע שועתם על החמס ושד הנעשה להם באוני אחיהם באירופה.

הרדיפות האכזריות והנגישות הקשות שנוגשים אותם המורים המרוקנים אינן קלות מהרדיפות והאכזריות הנעשות ליהודים ברוסיה, אלא שמפני בדידות הארץ ומפני תמידות הרדיפות, אין דעת הקהל באירופה מתרגשת כל כך על מה שנעשה שם. ליהודים במרוקו אין חקה אחת ומשפט אחד בכל דבר כמו לשאר אזרחי הארץ. ומלבד זה הם נכנעים ומרשפלים על ידי גזרות רעות שנותנות אותם לכח ולכלמה בעיני יושבי הארץ. ונתונים הם בידי פקירי הממשלה והאלמים לעשות בהם כטוב בעיניהם. ואין בידי האוברים לעמד בפניהם ולתבע עלבונם.

בערים הפנימיות היהודים אנוסים לדור בשכונות מיוחדות להם ששעריהן נסגרים כלילה ואינם יכולים לצאת משם. איש יהודי יהיה צריך ללבוש מלבוש מיוחד לו ולא כמלבוש שאר יושבי הארץ. למען יכיר כל אזרח את היהודי בחוצות. לאות שפלות והכנעה חייבים היהודים ללכת יחפים בחוצות ופרועי ראש, ואסור להם לרכב על כל בהמה, כי אם חייבים ללכת רגלי.

המורים נהגים להשליך בחוצות שהיהודים רגילים לעבר בהם גחלים לוחשות ושכרי זכוכית וגרוטות של פח וברזל, ומשתעשעים ומטיכים את לבם בראותם את היהודי עובר, ורגליו היחפות נכוות ונמחצות.

היהודי טמא בעיני המורים, ואינו רשאי לשתות מהבארות הצבוריות לבלתי יטמאו המים. וכמו כן אין היהודים רשאים לרחץ בבתי המרחץ של המורים.

עדותו של יהודי נגד מושלימי אינה עדות ולכן בדין ומשפט בין יהודי ואינו יהודי היהודי הוא הפקר, איש מורי כי ירצח יהודי, חייב לשלם כאלף מרק ולא יותר, ואם שלם כפר זה הרי הוא פטור מכל ענש אחר. וזה הכפר שעל פי החק זוכים בו יורשי הנרצח, יקחו על פי רוב פקירי הרשות להם לעצמם. ומשל הוא בפי בני הארץ: שבעה

1. Aubin, Le Maroc D'aujourd'hui, Paris 1904.

יהודים תהרג ולא יקרך עון. ומקרה מצוי הוא שילידי הארץ נופלים על שכונות היהודים ושוסים ובוזזים והורגים ומענים נשים, ואין פוצה פה ומצפצף. ועוד לא נשכח מזכרונתנו השד על היהודים בעיר הלבנה¹ לפני שנתים.

פעמים רבות נסו היהודים באירופה להטיב את מעמד אחיהם במרוקו. בשנת 1864 הלך שמה סיר משה מונטיפיורי, וישג מהשולטן אשר משל אז על הארץ מאמר כי יהיה ליהודים חקה אחת ומשפט אחד לכל יושבי מרוקו כלי שום הכדל, אבל החק הזה נשאר רק על הנייר. ובאמת סובלים היהודים שם עתה כמו מקודם.

[ח] רדיפות היהודים במכנאס. תרס"ב — תרס"ו

מזכרונותיו של ר' יוסף משאש ז"ל. אוצר המכתבים סי' רא"ב, עמ' פד"פ. שמעתי, כי בש' תרנ"ד כשמת המלך מולאי לחאסאן, ומלך בנו מולאי עבד לעזיז יר"ה, היתה מהומה בעיר בין מלכא למלכא, וסגרו את העיר איזה ימים, ואח"ך היתה הרוחה.

בש' תרס"א, היתה מגפה בעיר לתפ"ץ, ומתו הרבה יהודים, ומהגויים אין מספר. בחורף ש' התרס"ב, היה רעש גדול, ונפלו איזה בתים, ובח' אלול היו בכל יום רביעי בשבת, שהוא יום השוק, מהומות גדולות, והיינו סוגרים דלתות אלמללא"ח יום או יומים עד יעבור זעם. וכל החורף של ש' תרס"ג, הבהילונו שמועות רעות, אין יום נקי מקול פחדים, כי באותה שנה, קם על המלכות מורד אחד, ידוע בשם בוחמאר"א, ומלך בעיר תאז"א, והמלך היה טרוד עמו במלחמה, וכל שרי הערים הכבידו מסים וארנוניות על ישראל, ובפרט מן הפרט על יושבי העיר עז לנו מכנאס יע"א, כי השר הצורר לחאזן יעסא יעש"ר,¹ היה מראה תומה, ותחתיה ערמה, ולבו יקבוץ און לו, במשאות שוא ומדוחים ועלילות דברים לאכול את ישראל בכל פה, ועצמותיהם יגרם. וכל הפלשתים יושבי המדברות הקרובים והרחוקים הרבו להרוג ולשלול כל עובדי אורח. ולכן נשמו הדרכים, אין יוצא ואין בא, ושבת עובר אורח.

וביום ה' י"ב לניסן שנה הנו', נקבצו כל שכנינו הרעים בעצת הש"ר הצורר הנז', ובאו להשמיר ולהרוג אותנו ח"ו, ושללו וכזזו ושרפו תחלה, כל החנויות והאוצרות של ישראל, שהם מחוץ להאלמללא"ח, שהיו מלאים כל טוב, כסף וזהב וכבדים, וסחורות מינים ממינים שונים, כי כל מסחר היהודים במכנאס היה מחוץ לאלמללא"ח סמוך ונראה, ותהי מהומה וצעקה גדולה בעיר, אשר כמות לא נהיתה, כי היה הדבר לפתע פתאם, והרבה יהודים נמצאו תוך חנויותיהם. ובחסדי ה' נצולו, ובאו תכף להאלמללא"ח. והדלתות סגרו, וכל הקהל האנשים והנשים והטף בוכים כבי גדול, וצועקים ומתחננים לפני ה' בייג מדות ובחקע שופר, כל היום ההוא וכל הלילה. ואיש יהודי היה במכנאס, ושמו מרדכי בן הר' יחיא לובאטון ז"ל, גדול ליהודים, דורש טוב

1. קאזאבלאנקא.

1. יעקד שמו וזכרו.

לעמו, וגדול מרדכי בבית השר הצורך. הלך אל ביתו עם אחות מרעיו, ויבך ויתחנו לו, להעביר את רעתו, אשר חשב על היהודים, ושוחד בחיק כסף תועפות נתן לו. וידבר אתם טובות. ויצאו מאתו בשלום.

ואך נפש רשע אותה רע, כי הבטיח ולא קיים, וביום ו' י"ג לניסן בבקר, באו עוד כל שכנינו הרעים לאלפים ולרבבות לשלול את האלמללא"ח ולהשמיד ולהרוג ולאבד ח"ו, ואז כל היהודים בטחו בה', ונקהלו ועמדו על נפשם סביב לחומת האלמללא"ח, וכלי מלחמתם בידם, כי היו להם כלי מלחמה לרוב, והיו בהם הרבה מלומדים לירות בקנה שרפה למרחוק, ולא יחטיאו המטרה, ואשר לא היה בהם כח לעמוד בקשרי המלחמה היו נחבאים כבתיהם, ומתחננים לפני אל נורא ואיום, שישלח לעמו פדיום.

ומר"א² הרכ התסיד כמוהר"ר חיים משאש זיע"א, יצא בתוך העיר, וזעק זעקה גדולה ומרה, וכל העם נסעו מחצרות, ויאספו אליו ברחוב העיר, ויבכו בכי גדול, ויורידו לארץ ראשם, ויתגוללו בעפר. וזקנו של מר"א ע"ה, שהיתה לבנה כשלג ויורדת על פי מדותיו, נעשת מטאט לעפר, ופניו פני חמה אספו נגהם, והוא צועק ומתפלל ומתחנון לפני אבינו שבשמים, להציל עם מרעיתו וצאן ידו, מיד מבקשי נפשו, וקורא בחיל שובה ישראל עד ה' אלקיך, וכל העם גועים בבכיה, וקורים י"ג מדות בתרועה ובקול שופר, עם קריאת שמע בקול חוצב להבות אש. וישוכו אל ה' בכל לבכם ובכל נפשם ובכל מאדם.

וישמע אלקים את נאקתם, ויזכור את בריתו את אברהם וכו', ויהם את מחנה פלשתים, לפני בני ישראל אנשי המלחמה, אשר על החומה, ויהרגו מהם רבים, והנשארים הרה נסו, לא נשאר בהם עד אחד. ויושע ה' את ישראל מיד פלשתים. והשר הצורך בראותו כי יד ישראל על העליונה, כי ה' אלקינו עמנו, ומה גם כי שמע שמכני ישראל לא מת אחד, אז רפו ידיו, ונפלה עליו אימת ה' ואימת עבדיו, והבטיח הבטחה גמורה שלא ירשע ולא ירשע עוד. ואך לבנו היה נמס מקול פחדים, ועברו עלינו ב' ימים ראשונים ש"פ³ ביגון וצער, והכלגנו מאד על צערנו ותוגתנו למען כבוד ה' ומועדיו.

וביום א' לחולו של מועד, פתחנו שערי אלמללא"ח, ויצאו כל העם ויראו את אוצרותיהם וחנויותיהם שרופות ונפולות, ואבן מקיר תזעק וכפס מעץ יעניה, על השוד וההשבר אשר המיטו עלינו שכנינו הרשעים, ויבכו בכי גדול, ואך שבו ויודו לה' חסדו, שלקח כספנו תחת נפשנו, ובכל זאת לא שלונו ולא שקטנו מקול פחדים, ובכל יומא דשוקא, היתה צרה וצוקה, עם כובד המסים שלא פסק, נוסף עוד על הרעב הכבד, כי שלש שנים רצופות עצר ה' את השמים, ולא היה מטר, והתענינו כמה תעניות, וכמה לילות קמנו בעוד לילה, והלכנו למערת הצדיקים, וקרינו תהלים ותוכחות מוסר, כגון, אלקי אל תדינני וכו', ה' נגדך כל תאותי וכו',⁴ וכיוצא בהם, בבכי גדול קורע סגור לב,

2. ומור אבי.

3. של פסח.

4. פיוטים אלה מצויים במחזור לראש השנה כמנהג הספרדים.

והיינו הולכים משם לבתי כנסיות ומתפללים בתרועה ובקול שופר, וכן היינו עושים בעלות המנחה, לא נשארה בשום ספר שום תחנה ושום בקשה שלא קרינו בבכי גדול.

יום אחד הכריזו הרבנים על בטול מלאכה ומסחר וקראו צום על כל הקהל האנשים והנשים והטף, וקדשו עצרה ברחובה של עיר, וכלם היו יושבים על הארץ ומתגוללים בעפר, והיה היום ההוא יום חשך ואפלה, ונצעק אל ה' אלקינו בנפש מרה, ואז שמע ה' את קולנו, וגשם נדבות הניף אלקים, ועשינו הודאה בשירה וזמרה, והיתה הרוחה.

עוד לא נתרפאו היהודים ממכותיהם, והנה בניסן התרס"ה לפ"ג, יצא דבר המלך עבד אלעזר, ופסל כל מטבעות הנחשת למחצה, ועוד לשליש ולרביע, ושוב פסלם לגמרי. ודבר זה הביא נזק גדול עם כמה תביעות וטענות לכל יושבי המערב, ובפרט ליהודים. ושוב נתעוררו מלחמות גדולות, בין המלך ובין אחיו, מולא"י חאפ"ד, יר"ה, שמרד בו ומלך בעיר מראכ"ש, וסו"ד⁵ שמענו, כי חיל עבד אלעזר מרדו במלכם, ורצו להסגירו ביד אחיו, ונודע לו הדבר, וברח בהחבא לעיר ארבא"ט, ומשם נסע באניה לעיר טאנכז"ר, ויהי שם עד היום הזה, וכל חילו הרב והעצום השלים עם מולא"י חפ"ד, והיה הולך ונסוע מעיר מראכ"ש לבא בגבולינו, והיינו בצרה גדולה משמועות רעות שהיינו שומעים, כי המלך הוא צורר היהודים, ומה גם, כי שמענו, אשר לקח לאשה את בתו של הצר הצורר "מוחמ"ד אוחמ"ו" שהוא כמלך במקומו בעיר כניפר"א וסביבותיה, הרחוקים ממנו כמה ימים, והוא ועמו, "אמהאוו"ש" ימ"ש, שונאים את ישראל תכלית שנאה, ומעולם לא דרכה כף רגל יהודי על אדמתם, וכאשר באים לפעמים רחוקות לעיר, ורואים מרחוק, איש יהודי, הם סוגרים אפם לבלתי הריח ריח יהודי.

והשר שלהם הנז', הוא ועמו, הם שהתזיקו ביד מולאי חפ"ד להמליך אותו, ועזרוהו בכסף וזהב ואנשי צבא. ובכן אמרנו, כי בלי ספק הולך הוא בעצת חמיו ימ"ש, וכן היו אומרים לנו בפה מלא הגויים שכנינו הרעים, וגם בהם נכנסה רוח רעה, וכל יהודי שהיה עובר לפניו, היו מכים אותו כחזק יד, ומסירים לו כובעו מעל ראשו, ומגוללים אותו בטיט חצוצות, או מטילים בו מימי רגליהם לעיניו, ומלבישים אותו על ראשו בעל כרחו, ורוקקים בפניו ומקללים אותו ומחרפים, בכל מין קללה וחרוף, והוא כחרש לא ישמע וכאלם לא יפתח פיו, ועוד גזרו שלא לילך שום יהודי עשיר ורש ברחובות הגויים במנעלים רק יחף לגמרי, ובכל יום ויום רבו המסים והשחודות, והחרפות והגדופים, והמאסרים והענויים.

וביום ששי בשבת סדר בהר סיני באייר התרס"ו לפ"ג, באה פקודה משר העיר, שכל הקהל יכינו עצמם להקביל פני המלך מחוץ לעיר ביום שבת בבקר השכם, ואז בבהלה גדולה הכינו י"ח דגלים גדולים מבגדי משי ורקמה, כרוכים על עצים ארוכים, וכל אותה הלילה לא ראינו שינה בעינינו מקול פחדים. ובבקר השכם התפללנו בפחד וברעדה, ויצאו תכף כל הקהל להקביל פניו, ומהבקר עד קרוב לחצי היום וחילו הגדול עובר לפנינו רגלים ופרשים בקול רעש גדול, ובחצות היום הגיע המלך לעיר, ובעברו לפני

הקהל כרעו כלם וישתחוו לו אפים ארצה, ויברכו אותו בקול רם, והוא הראה להם פנים צוחקות, וילך לדרכו.

וביום ראשון בבקר העלו לו ראשי הקהל מנחה, ולב מלך ביד ה' הטהו לטובה עלינו כרוב חסדו, וקבל מנחתם ככבוד, ובטל כל הגזרות, ושלח קול קודא כחיל סובב כל רחובות העיר מטעם המלך וגדוליו, שמהיום ההוא ומעלה, לא ירים איש את ידו ואת רגלו, ולא יפתח את פיו, להכות, או לחרף או לקלל שום יהודי, והעובר על זה, יענש בגופו ובממונו, ואז שקטה הארץ.

ואחר ימים אחדים נסע לפא"ס, וישב על כסא המלוכה, ותכף עשה מלחמה אחד גדולה, עם המורד "בוחמאר"א" וחפשו חי ונתן אותו בכלוב ברזל על מגדל גבוה לחרפה לכל עובר, ושוב השליכו לגוב אריות, ויאכלו את בשרו, וידיקו את גרמיו. ועוד היה שרי"ף אחד מזרע קרושיהם, שחשב עצמו לנביא, והרעיש את ערי המערב בהבליו, והיה מוכר לברברים הפראים מקומות כגן עדן ככסף תועפות, והיה נותן להם כתב יד עם חותמו לקבור עמהם בעת שימותו, עד שאסף ממון עצום, והמלך תפשו בערמה והרגו, ושלל את רכושו. והיהודים היו משחקים בערביים לאמר, כי מכר כל הגן עדן, ולא הניח אף מקום אחד לעצמו, ולכך נענש, כי אהב את הכסף יותר מגן עדן. ועוד נתעוררו היהודים הנשללים במכנא"ס כמש"ל, והלכו וקבלו לפני המלך על השר הצורך לחאז נ' עיסא, כי הוא ששלם, והמלך תפש אותו ויאסרוהו בנחשתיים וישלחהו למאסר שבעיר מראכ"ש, ויקח את כל רכושו מחוט ועד שרוך נעל, כן יאבדו כל אויביך ה', ואוהביו כצאת השמש בגבורתו, ותשקוט הארץ.

[ט] התנפלות על יהודי פאס. תרע"ב

כמה שנים אחרי שהשיג מונטיפיורי את כתבי ההגנה ליהודי מארוקו, טרם פסקו ההתפרעויות עליהם. פעם בפעם, ובייחוד בין מלכא למלכא, מצאו חיילי הסולטאן וגם נציגיו שעת כושר לפרוע בהם. מפליא הדבר שגם אחרי שעבר יובל שנים לא חדלו מלשדוד ולחמוס ולענות את היהודים.

על מה שאירע בשנת תרע"ב, בפרטי פרטים אתה מוצא ביומנו של ר' שלמה הכהן הנדפס בספרו של הרב ד' עובדיה, פאס וחכמיה, א, עמ' 224—234. גם ר' יוסף משאש, שהיה עד למאורעות, כתב על כך ב'אוצר המכתבים' סי' ריג - ריד, עמ' צה-צו. וזה לשונו:

בחמישי בשבת, יום ר"ח אייר, ש' הנו', קם שאן גדול בעיר, כי שמועה שמענו, כי הערביים יושבי מדינת פא"ס, בצרוף חיל הצבא הערבי של המלך מולא"י חפיד, נכנסו למשכן היהודים בעיר פא"ס, ושללו, ובזזו, והרגו, וענו נשים ובתולות, ושרפו ס"ת וספרי הקדש, ואין מידם מציל. ונשמע וימס לבבנו, אף כי לא ידענו אם אמת הדבר. והרבה יהודים שמו נפשם בכפם, ונסעו לעיר פא"ס, ועמהם אוכל למכביר, ולמחר ביום הששי, הביאו עמהם קהל גדול אנשים ונשים וטף, והרבה מהם ערומים יחפים, רעבים גם צמאים מוכים ומעונים, ונוסף עוד על מכאובם, כי כל הדרך ירר עליהם גשם שוטף,

ויגיעו המים עד בשרם, נוסף על הקור החזק שהיה ביום ההוא. ואף לב אכזרי בכה עליהם ככי תמרורים, וכל יחידי הקהל יצאו לקראתם, וינחמו אותם וידברו טוב על לבם. וכל אחד קבל חלק גדול בכיתו. ובבית מו"ח¹ כה"ר אהרן הכהן ז"ל, נטעו אש"ל יותר מעשרים נפש, עד מוצאי חג השבועות שחזרו למקומם. וביום השני ה' לאייר הרימו בני קהילנו תרומת כסף גדולה, עם בגדים ומנעלים ומגבעות ומצעות וכל דבר אוכל נפש, וישלחו את הכל לאחינו המדוכאים. וכן עשו כל קהלות ישראל הקרובים והרחוקים, גם מערי צרפת ומלונדון שלחו נדבות הגונות, זכרה להם ה' לטובה, ולא ליחזו כהאי סימנא.

והנה סבת ההתקוממות הזאת לא נודעה, יש אומרים שהמלך מולאי חפיד, היה נסכה בדבר הרע הזה, בראותו כי היהודים נתגאו מאד בחפשויות הצרפתים, ויש אומרים ששרי צבאותיו הערביים הם שעשו את זאת מדעתם, כי שמעו שהצרפתים רוצים להסירם מפקודתם, ולהקים תחתם שרי צבאות צרפתים, ולכן עשו זאת המהפכה, וחשבו להתחיל ביהודים ולסיים בצרפתים. וביום ד' בשבת, ראשון לר"ח אייר בערב, התחילה המהפכה, ויהרגו תחלה כל הצרפתים שהיו דרים עמם ברחובותיהם בענויים קשים, רח"ל, ושללו כל רכושם. ומשם באו למשכן היהודים אשר היה מלא כל טוב, זהב וכסף ואבן יקרה ובגדים וחפצים לאין חקר, שעלו לכמה מליונים, את הכל שללו ויבזו, וענו נשים ובתולות, והרגו כחמשים נפש, ושאר היהודים לאלפיהם, נקהלו בשדה הקברות, ומשם ברחו לגן המלך שהיה קרוב להם, הנקרא בשם "בולכסיסא"ת". והמלך צוה לקבלם שם, וימן להם לחם ומים.

ושר צבא הצרפתים בהיות החיל הנמצא אתו באותה שעה מעט מזער אשר לא יוכל לעמוד בו בפרץ, לכן התבצר ועמד במקומו, עד יום ה' כבקר, שהגיע אליו צבא רב ממכנא"ס, שקרא להם לעזרה מהר, ואז הוציאו את כלי זעמם, ופתחו פיות תותחיהם וכלי מלחמתם הנוראים, וימטירו להבות אש בתוך העיר, וכפרט במשכן היהודים, כידעם שהוא מלא שוודרים, והיהודים יצאו ממנו, ויפילו כמה מגדלים וכמה בתים, עם שתי בתי כנסיות, וכל אשר היה בהם, היה למאכולת אש. וימותו עם רב מהערביים, ועוד תפשו חיים למאות, ויהרגו אותם בענויים קשים, ותשקוט הארץ.

ובאחד עשר יום לח' אייר הנ"ל, שבו היהודים לגבולם, וצעקו הרבה אל הממשלה אודות שללם, ושלחו צירים עד צרפת. ואחר כמה דין ודברים, שארכו הרבה שנים, לקחו מעט מהרבה. ואך ה' השפיע להם אחר ההפכה, שפע ברכה, בכל משלח ידיהם, וישוּבו לקדמותם ויותר, כן ירכה וכן יפרץ, בהשקט ובשלווה לעבודת האלקים. זולת יותר משלשת אלפים ספרים כת"י הראשונים ז"ל, בכל חכמה ובכל מדע, שנשרפו, כאשר שמעתי שהם פסידא דלא הדרא, הי"ן², וישיב בנים לגבולם, בב"א.³

1. מור חמי.

2. ה' ינקום נקמתם.

3. במהרה בימינו אמן.

אל עליין, מנחם ציון, דבר נחמות, על נפשות עגומות, אחינו יושבי קריה נאמנה, פא"ס העדינה, שרתי במדינות, גדולות וקטנות, כחכמה בתבונה ובדעת, בכל אפסי ארץ נודעת, אשר באו גוים בנחלתם, וישפכו כאש חמתם, שללו ובזזו כל רכושם, ומהם לקחו עוד את נפשם, ה' ינקום נקמתם, ויצרור בצרור החיים נשמתם, וינחם אבליהם, וברוב חסדו יפתח להם, את אוצרו הטוב, ויהיו כגן רטוב, ועמהם נחמות ירוה, בלב דוה, איש חיל רב פעלים, קדש הלולים, ידיד נאמן, אח"י מ"ן, נכבד ואלוף, כהה"ר ציון אלעלוף, ישמרהו צורו, ויאיר נרו, העטוף שחורים, ובוכה תמרורים, כי צר ואויב האכזר, עז התאזר, ומאומה לא השאיר, לאחיך הצדיק מאיר, כי בזזו את רכושו, ולקח עוד את נפשו, וטבח ולא חמל, גוייתו הטהורה כעין החשמל, האל ישלח גדודיו, ויקום דם עבדיו, וישיב לצריו נקם, שבעתים אל חיקם, ויעש בהם כלה, במהרה ובעגלא, אמן.

אח נפצע בקרית עז, ממדנים כבירי ארמון! לא אוכל לבאר ולתאר עוצם יגוננו, ורוב מכאובנו, אל השמועה, הרעה נמס לבנו, ודבק לשוננו אל חכנו, ולא קמה עוד רוח בנו, ונתערבב השכל, ולפינו לא בא אוכל, והומה כל הקריה, וכל עין כמר בוכיה, וכל גרון מזעק ניחר, איך משמים נפלת הילל בן שחר, פאס! בירת חכמים, צדיקים ישרים ותמימים, איך היתה למשסה, אכלה האויב אכילה גסה, למי נבכה, וכף נכה, אם להרג הישרים, או לשריפת הספרים, הכתובים והמודפסים, ברגל אויב היו נרמסים, ואסלדה בחילות, על ענוי נשים ובתולות, כל לב יקרע לגורים, על עם ה' הנתונים ביד זרים, רשעים אכזרים, הממוס אכלום, בזום שללום, וימלאו פיהם עליהם שחוק.

למה ה' תעמוד ברחוק, תעלים לעתות בצרה, שאף אם אשמתנו גברה, ועשן ודוננו עלה כתומר, זכור כי אנחנו חומר, הן בעון חוללנו, ובחטא יחמתנו אמנו, חמול עלינו, וגאולת עולם גאלנו, על ארצנו, ועל נחלת אבותינו, החו"פ עוב"י⁴ מכנא"ס יע"א, בח' אייר ש' תבע"ד כמו אש קנאתך,⁵ להשמיר כל הגוים אשר באו בנחלתך, לפ"ק.

[י] מצב יהודי מארוקו בעיני חכם משכיל ממוצא מרוקאי:

הקדמת ר' אהרן בן שמעון לס' משפט וצדקה ביעקב ח"ב, ירושלים תרס"ג:
לא יאומן כי יסופר מרוע מצב המדיני במארוקו ... כל בטחון החיים והרכוש והכבוד וכל קניני חברה האנושית במדינת מארוקו כולה תלוי הוא בחוט דק מקורי עכביש ... כל מקרה קל ערך ... רב כחו להרגיזו ארץ תחתיה ולהפוך על יושביה בלהות צלמות ... כהפקד פקודת כל האדם על המלך מושל המדיני ... אם רק יחלה המלך גם בחולי לא אנוש ... כרגע יחלו להתנועע גלגלי הרשע ואופני הרצח של שבטי הקאבילים הפראים והאכזרים אשר מהם הוא כל עם המדינה בכללה, וימינם מחזקת השלח לעמוד על פרשת דרכים לשלול שלל ולבזבז ולשפוך דם נקי ... אם המלך באמת מת אז סכנה איזמה ונוראה בכל מרחבי המדינה ... אז באמת אין כל בטחון לחיים ולרכוש כלל ... גם בחיי המלך המושל במארוקו אין כל מחוזות ופלכי המדינה נכנעים למלכם ...

4. החותם פה עיר ואם בישראל.

5. תהלים עט, ה.

וכמה מחוזות לא עלה עליהם עול מלכות מעולם ועל חרבם יחיו מאז ועד היום ...
 סכנה איומה ונוראה להעביר על פי ולשון כי המלך איננו בחיים. הן משרתי הארמון
 יסתירו הסוד. ובאישון לילה ואפלה יבא אל מנוחת עפרו באין רואה ושומע ... מיראתם
 מחרב הקאבילים

... המלך החסיד והרחמן מולאי לחאסן ואחרי מותו מהומות רבות ומלחמה עצומות
 התחוללו במרחבי המדינה כי בנו יורש העצר הנהו צעיר לימים מאד כבן ט"ו שנה ...
 ושבטי הפראים לא נכנעו לקבל עליהם עול מלכותו ונגשו להלחם והמהומה החלה ...
 מי היה השה לעולה בשני הבהלה הלא היא, שה פזורה ישראל. עירות גדולות וכפרים
 רבים נשללו ונגזלו לעיני השמש והוצגו ריקים וערומים כיום גיחם מרחם. כמה גהרגו
 וכמה נשים ובתולות ענו ... מחוז דמנאת לקלעיא מוספוויא וכו' כולם הוצגו על גחליהם
 ריקים ... ובטרם שבה המדינה למנוחתה עוד לקתה ברעב יוקר השערים וחסרון גשם.
 ואחרון הכביר ... כי חלה ה' בעובדי פאס המעטירה ... מחלת קדחת הטיפוס לתקפץ
 ותשם שמות בהלמלאח באופן נורא ומבהיל. כשלשת אלפי נפשות חתפה המחלה
 הארורה הזאת. כל נתח טוב ויקר בעוה"ר מתחילת סיון עד ט"ו בשבט והמחלה הזאת
 שוררת בעיר בעים רוחה ומפלת חללים לבד מאשר חלי"ת בחסד אלקים שבו לתחיה כי
 לפי המסופר אפשר שלשה או ארבעה למאה אשר לא נפלו למשכב וא"כ איפוא כל
 הקהל שבהלמלאח הוטל ע"ע דוי ...

ומובן מעתה כי בשנות רעה ומצוקה כזאת גלגל המסחר נשוג אחרונית מאד. ורכים
 מבעלי בתים אשר לפניו היו על פסגת האושר ורום ההצלחה נמוטו מאד והנם כעת
 כשפל המצב הדלות. ה' יאמר לצרתם די

— — — פה ק"ק מצרים יע"א בש"א לניסן ש' התרס"ג. הצעיר רפאל אהרן ן'

שמעון יצ"ו

מפתח כללי למאמרים: 'חיוב יהודים במרוקו לחלוץ נעליהם
בצאתם מהמלאח ובעברם ליד מסגד' ו-'מפעלות משה מונטיפיורי
להגנת יהודי מארוקו' (עמ' קסט-רעד*)

איסמעאל (מולאי) רסא
אירופה קעט. ראה גם: יהודי אירופה.
אירופים במרוקו קסט קעח קפ רמ. ראה
גם: נוסעים אירופים, נוצרים; דיפלומטים;
חסות מדינות זרות; מיסיונרים.
אלבאז אבא רסר
אלבאז רפאל משה רס-רסב
אלג'יר, אלג'יריה קפב-קפד רמג רמר רנ
אלודאייא רסו
אלמליח אברהם קפ קפא
אלעלוף מאיר רעג
אלעלוף ציון רעג
אלקיים שלום קצד רו ריב
אלקסאר אלכביר קעא קער קעו ריא
אמהווס (שבט) רע
אמשייבין אשר קצא קצה
אנגלית, שפה קפו קצה רכח
אנדוג'אר ריא
אניות קצג רו ריא רטו רמז רע
אסיפה ר-רג רו ריד רכג
האפיפיור ולז רלח
אפריקנוס ליאו רכ
ארכה רמ
ארגונים יהודים קעג קעה קפה קפו רעב,
ראה גם: יהודי אירופה; 'אגודת אחים'
בלונדון; ועד שלוחי הקהילות; חברת 'כל
ישראל תכריס'.
ארזילא ריא
אריה רנ רעא
'ארכיב איזראליט' רמ
ארכיון משרד החוץ הבריטי קעג-קעט קפו

אבנים טובות רעב
אברהמס בארנט רג רט
'אגודת אחים' בלונדון קעג-קעח רסג
'האגודה הלונדונית להפצת הנצרות בין
היהודים' קעב
אגרל אולוף קעא קפא
'אגרת יחס פאס' קע קעא
אדלר נתן רא-רג רט ריט
אוביין (נוסע) קסו רסח
אוג'דה קעט
אוחמו מוחמד רע
אונס רסח רעא-רעד
אוסטריה רלח
אופה רסח
אוצר המלך רנ
אוקיה (מטבע) רסו
אורדגה מ' קעו
אותות השמים ונה-רנו רסב
אזמור קעד-קעו ריב
איזבל ה-2 קצד רה רי רכו רכח
איזמיר קפו
איזאקס שמואל מאיר קפב רסג
איטליה קפג קצב קצג ר רו רח ריג ריד
אינקויזיציה רמט
איסלאם, דת קע קעג קפ רלח רמג רנ רנא
רעא, ראה גם: קנאות דתית; סובלנות ע"פ
האיסלאם; בית ספר מוסלמי; מסגד; ג'יהאד;
קאדי; שופט, משפט; המרת דת; מוסלמים,
ערבים; מקום קדוש לאיסלאם; עיר קדושה
לאיסלאם; שריפים; בית דין שרעי; גן העדן
המוסלמי.

* נערך ע"י ש"צ לוינגר.

ארמון הסולטאן קעב קעז קפ־קפד ריו־רכ
 רנג רעב
 ארמית רסא
 ארץ ישראל קפה
 ארצות הברית קעט קפג קפד רח ריג ריד רל
 רסג־רסה
 אשכנזים רג
 אשויקי יוסף רג
 באיון רט רי
 באר רמא רסז
 בדיל רסא
 בדיקת מצב היהודים קעט
 בוחמארא רסח רעא
 בולכסיסאט רעב
 בוסידאן דוד רסו
 ביוב רמ רמא
 ביזה ושוד רלג רמג רנב רנו רס רסב
 רסד־רסו רסח רע־רעד. ראה גם: פרעות.
 ביטול גזירה קעה קעח־קפ קפה רז ריו ריח
 רכא רעא
 'ביכורים' רמא
 בינונים רסא רסב
 בינילש (בן ילז) אליהו קצב קצו־קצח
 בירדוגו רפאל רסו
 בית דין קפא רס. ראה גם: דיין.
 בית דין שרעי קעה, ראה גם: קאדי; שופט,
 משפט.
 בית המדרש לרבנים בלונדון רג
 בית חולים ר רסז רכא רמ רמא
 בית כנסת קפ קצד רג רט ריב רסז רכא רסב
 רע
 בית מרחץ רסז
 בית משפט ללא מוסלמים קעה, ראה גם:
 סכסוך בין יהודי למוסלמי; שופט יהודי.
 בית ספר קעד קעז קעז קעט קפו רמא רמג
 רמד
 בית ספר לבנות רטו
 בית ספר מוסלמי קעב
 בית קברות קפג רסב רעב
 בלומברג צ״ז רד
 בלשת (פשיטת גרוד צבא) רסח רע

בן ג׳ו מרדכי ריג
 בן דוד יעקב בן אלישע רסה
 בן חיים נסים קפג
 בן ישראל מנשה רז רמט
 בן נאיים יוסף קפא
 בן נאיים מ' קפד
 בן שמעון רפאל אהרן רעג רעד
 בנאריש (בן הרוש) יעקב קצד רז ריב
 בנות, נערות רטו רמב רנג רעא־רעד
 בנימין 'השני' ישראל בן יוסף קעב
 בצורת רנו רסט רעד
 בקר רסא
 ברברים, פלשתיים קעט רמט רנב רנו רס
 רסא רסח־רעא. ראה גם: שבטים ברברים
 ממוצא יהודי.
 ברברית, שפה רמט
 ברגאש מוחמד קפג קצג רח ריב רלט
 ברזיל קפד
 ברזל רסא
 בריטניה, אנגליה קע קעב־קעט קפא קפב
 קפג קפו קצב־קצד ראירג רהירי ריב ריד רכא
 רכג־רפה רכו רכח רלח רלט רמד רנ רנא
 ברית מילה רסא
 בשמים רסא רסד
 בשר רנו רסא
 גביר ראה: נדיב; עשיר
 גדליה חיים קצב־קצה רג ריא רטו
 גדליה משפחה רטו
 'גואיש וורלד' קצה
 'גואיש כרוניקל' קעג־קעט קפב־קפד קצא
 רלג רלז רלח
 גוטה (נוסע) רנא
 גורדון דוד רז רמא
 גזר דין מות קצב קצז קצה. ראה גם: עונש
 מות; הרצאה להורג.
 גטו רנ
 גיברלטאר קפב קצג קצד רז ריא רטו ריט
 רלכ
 'גיברלטאר כרוניקל' קצא רטו רלכ רלח
 ג׳יהאד קעט רמג רמה רנו. ראה גם: קנאות
 דתית; מלחמה.

הורו רמד	גילוי ראש קעב קעח רסז
הוצאה להורג קצג קצד קצח רחז רנד רנו	גירוש רלט רמד
רסב רעא רעב	גירוש יהודי אנגליה רו
הז לענא (פרסום הגלות) רנח	גירוש יהודי ספרד רו רמט
'החבצלת' קעו קעט	גלות קעג רנח
החרמת רכוש קפג קפז רכב־רכד רעא	גן רכא רנ רעב
'היהודי' רסז רסח	גן העדן המוסלמי רעא
היסטוריונים רמח רמט רנב	גניבה קצג קצט
הלואה כרבית רסא	ג'קסון (נוסע) רנג
הליכה לשמאל רנח	גרב, אל רנו
הלשנה רנט	גריין ג'והן קירכי קעח
'המבשר' קצג רלה	גרמני, גרמניה קע קסב רי ריד
'המגיד' קצא קצב קצד קצה רא רו רטו רכד	גרנייל (רחץ) קעה־קעח קפג
רלג־רלה רלז־רנד	גשם רנו רע רעב
המון יוסף קפד	דברו קעו
המון נבער קעז קפד רו רכו רמו רמח רנ.	דגים רנה
ראה גם: קנאות דחית; פרעות; חשש לעורר	דגל רע
שנאת יהודים.	דובד (באנגליה) רט
'המליץ' קפד	דוכס רי
המלצה רו. ראה גם: מכתב המלצה	דיין רנא רנו רסג. ראה גם: בית דין.
המרת דת רלז רחז רמג רמד רנד	דיפלומט קסט־קפו קצב־רג רה־רח רי־ריד
הסכם קפא	רכד רל רלא רלה רלט־רמג רמה־רמו רנח רנט
הסתה רכ	רסג־רסה. ראה גם לפי שמות המדינות
הצעות לפעולה רב רו רנט	והדיפלומטים (האי, קולון וכו').
הקדמה לספר רעג רעז	ד'מי קפא
הקדש רסא	דמנאת קסט קעז רמב רעז
הקהילה הספרדית בלונדון קצד	ד'מרטיני רו
הר רנא רנב	דמשק רמד
הרחבת גזירה קעג קפה	דנאן שאול ׳ן קפא
הריסת בית כנסת קפ. ראה גם: פרעות	דעת הקהל רסז רסח
הרי האטלס ריט	דרחים רמד
הרצאה ריג	'האור' קעט
השכלה, משכילים קעד־קעז קעט־קפא קפו	האי ג'והן דרומונד קעג־קעח קפב קפג קפו
ריג רכו רל רמו רמח רעג	רו ריב רכד
השלכת אבנים, גחלים ושברי זכוכית	הגנה על היהודים קעה רה רי רכא־רכד רכו
לרגלי יהודים קעב קעד קעח קפ רסט	הלא ולד רלה רמב רנא רסד רעא. ראה גם:
התנצלות קפד קצא רלה	מלאח.
ואד נון רמט	הגנה עצמית רסט
ואזאן קעה קעז קפ	הרחת שר או מושל רלט רעא. ראה גם:
וורמס הנרי דה קעז	מושל, איש ממשל.
וזיר קפ קפג קצג רח ריב ריט־רכא רלט	הודג'קין ת' קצב קצד רג ריג רטו

אליעזר בשן

חנות קפד קצג קצט ר רסא רסב רסח רסט. ראה גם: מסחר.	החזיר הראשי קעה קעז קפג רכ רכא רכדרכט רלג
חסות מדינות זרות קעה קפא-קפה רלח רלט רסו רעב	ויזמן יעקב בן יהודה קצג ויטוריו עמנואל רז
חסן ה'1 (מולאי) קעה-קעז קפד קפה רנו רסב רסג רסו רסז רעד	וייסוילר רי ויקטוריה רכח
חקירה קצביר רח חקלאות רנב רנו רסא	יעד שלוחי הקהילות' בלונדון קע קעג קעה קעז קצג קצד ררג רח רט ריד ריז ריט
חרש ברזל רסא	רכב ולא רמג
חשש לעורר שנאת יהודים קעב-קעז קפו רו רנב. ראה גם: קנאות רחית.	יעד שלוחי הקהילות' בארה"כ קפג רסג הועדה לעזרת יהודי מרוקו (1860) קע
חתונה רנג רסא	רמג
טאנג'יר קע קעא קעז-קעט קפב קפג קפו קצב-קצד קצורקצח רח רי ריג רטו רכח	ועידת מדריד קעה קפג רסד ורשה קצה רג
רלא רלט רמג רנא רנה רע טבח רעב.	זהב רנא רע רעב
ראה גם: רצח; פרעות	זקן קעא קעז ר רכח
טבק רסו	חאחא (מחוח) רלג-רלה רמג רמו
ט'היר (פקודת הסולטאן) קעג קעה רעז	חאפיד (מולאי) קפ רע רעב
קפב קצד רכא-רכח רכז-רל רלב רלו רלח רמג רמה רמו רנט רסח רעא	חברת 'כל ישראל חברים' בפאריס קע
טולידאנו אברהם בן אליעזר רנו	קעג קעז קעז-קפ קפו קעז קצג ר רז רמ רמא
טולידאנו חביב רסב רסג	רנח רס-רסג
טולידאנו מ' קפד	חוזר (מכתב) רח רכא רלא
טולידאנו משה בן דניאל רסה	חוסין (מ"מ הפחה) רלג רלד
טולידאנו שלמה בן אליעזר רסו	חזרת מומר ליהדות רלז רלח רמב
טומאה קעז קעט רנ רסז	חטיפה רמב
טיוונין (ד"ר) רמ	חידוש גזירה קעז-קפ קפד רע
טלגרף קצג רא רח רלב רמו	חיטה רנו רסא רסו
טרוטר פיליפ קעד	חייט רסא
טריפולי רמט	חילופי שלטון רסב רסו רסח רע רעג רעד
יאזיד (מולאי) קעא	חינוך רטו רמג רסא. ראה גם: בית ספר
יהודי אירופה קעג קעה רכו רלא רמ-רמג	חליצת הנעלים, לאות כבוד קעג קעה
רמז-רמט רעב. ראה גם: ארגונים יהודיים.	קפא קפד קפה
יהודי מרוקו קסט-קפו רב רח רז ריא ריב	חליצת הנעלים, גזירה קסט-קפח קצד ריז
רטו ריז ריח רכז-רכט רלח-רלח רמא-רנג	ריח רכא רכו רנא רנח רסז רע. ראה גם:
רסז רסח רע רעג רעד	נעלים לבנות; נעלים על הראש.
יהודי מרוקו, מנהגים קעג רנג רסא	חליצת הנעלים, מחוץ לעיר קעז
יהודי מרוקו, גזירות והשפלה קסט קע	חליצת הנעלים, פטור מ' קעא קעז ראה גם:
קעב-קעה קעח-קפ קפה קצד ריז ריח רכא רכו	חסות מדינות זרות; יהודים בשרות דיפלומטים.
רנא רנח רסד רסז רסט רע	חלפון יעקב קעא
	חמאה רסא

יהודי מרוקו, השלמה עם גורלם קעג	כתובי יד רנה (מכון בן-צבי). רסה־רסז
קפא־קפג	(אוסף בניהו). רעב רעג
יהודי מרוקו, פועלים לשיפור מצבם קעד	כתב זכויות ראה; פִּירמאן; טִהִיר
קעז קעט־קפא קפ־קפח קצח רז ריא ריו רלה	כתב מחילה רלה
רלו רמו רנח־רסה רעא רעב	לאב איזידור קע
יהודים בשורות דיפלומטים קפא קפג רנג	לבוש, בגדים קפב־קפד רכו רז רנא רסא רסז
יהודי חצר רמט	רסח רעב
יום זכרון רמט	לבגון רמד
יום טוב רנו רסב	לוב רמט
יום כיפור קטן רנו	לובאטון מרדכי בן יחיאל רסח רסט
יין רנח	לוי א' קעה רעז
ימיני טאיב אל דכ רכא רכז־רכט רלג	הלוי אליעזר רלב
יקטרינו־סלב רמח רנד	הלוי יוסף קער
יראת שמים (אמונה, חסידות) רכ רנג רנד	לונדון קע קעב קעה־קעז קפה קצג קצד ר־רג
רסו	רט רטו ריו רכז רלב רמג רעב. ראה גם:
ירקות רנו רסא	'אגודת אחים'; 'עזד שלוחי הקהילות'.
ירקן רסא	לינץ' קפד
כבוד למלכות קעב קעז רנו רע רעא.	ליקרי חמה רסב
ראה גם: סולטאן מרוקו, ארמונו, נימוסים	לעריאש קער ריא
וטקסים	לקלעייא (מחור) רעד
כבוד ליהודים רנג רסב רסג רעא. ראה גם:	מאלצאן היינריך פון קפב
סובלנות דתית ע"פ האיסלאם; סולטאן מרוקו,	מאמאן משה ׳ן קעא
מלך חסד?	מאסר (בית סוהר) קפד קעב קצג קצז קצח
הכהן אהרן רעב	רי רכו רלח רלט רנה־רנט רע רעא. ראה גם:
כהן אלברט קעג	שחרור אסירים.
כהן יוסף קפד	מארק (מטבע) רסז
הכהן שלמה בן שמואל רעא	מאתיוס פליכס קפג רסג־רסה
כהן צדק יוסף קצא רלא רלב רלה	מבצר רנב
כהני דת ריג	מגבית רמא רמב רעב
כוכבים רנה־רנו	מגיפה רנו רסב רסז רסח רעד
כופר ראה: פיצויים	מדבר ריח ריט
כיבוש קעט קפא רמד	מדריך קעה רג רה רז רט רי רכו רמג רסד
כיסוי ראש רנא־רנג	מהומות רלד רמג רסח. ראה גם: מרד; פרעות
כלוב ברזל רעא	מוגאדור קסט קע קעב קעה ריב רטז ריו
כלים רנג	רכא רלג־רלה רמ רמא רמו
כניפרא רע	מואט (צרפתי) קעא
כסף רז רנו רסא רסז רע רעב	מוחמד, סידי (מוזאן) קעז
כפרים רסא	מוחמד ה־3 (מולאי) קפא קפב רסו
כרם רנב	מוחמד ה־4 (מולאי) קעג קעז קפב קצד
כרמיה אדולף רמ רמא רנח. ראה גם: חברת	קעז קעז קעט ודיט ריב ריד־רכה רכו־רל
'כל ישראל חברים'	רלב רלו רלז רמא־רמו רנו רסב רסג רסח רסח

אליעזר בשן

מחמד ה"5 (מולאי) קפא	מחייא (י"ש) רג
מוחתסר מוחמד ן' קעב. ראה גם: החיר	מחירי המזון, עליה וירידה רנה ונו רסו
הראשי.	רסו רעד
מולאי אדירס רנו	מטבע שנפסל רע
מונטיפיורי יהודית רטו	מטע רנב
מונטיפיורי יוסף מאיר רא רח רט ריד ריו	מטלון י' קעז
ריט רכב רלא	מי שברך' ריט
מונטיפיורי משה, ביקורת עליו קצא קצה	מיסיון, מיסיונר קסט קעב רמד
רלג רלד רמג	מיקין ב' קעח
מונטיפיורי משה, תפילות להצלחתו קצד	מירופלורס (ראש ממשלה) קצד רה רו
רג רד רט	מכות קעא קעב קעה קפב-קפה ר רכ רלד
מונטיפיורי משה, עזרה ליהודים וגוים	רנא רנב רנח רנט רע רעא-רעד. ראה גם:
רו ריג רטו רטז רכה רג	ענשי גוף; עינויים; פרעות; לינץ'.
מונטיפיורי משה, גויים מכבדים אותו	מכנאס קע קעד קעז קעה-קפח ריא רלח
קצד רו רי ריא ריג רטז רכ	רלט רנה-רס רסב רסג רסה-רעג
מונטיפיורי משה, פגישות ומגעים עם	מכשף רנו
אנשי ממשל קעג קעה-קעז קפה קצג קצד	מכתב רא רב ריג רכח רכט רלכ-רלה רס
רה רו וי-דיג רטז-רכה רכז-רכט רלט	מכתב בקשה ריט רכ רכג רכו רכח
מונטיפיורי משה, מכתביו קצד רה רט-ריד	מכתב המלצה רג רה רו רי ריא רכד
ריו רכג רכו רכח רלא-רלג רלה-רלז	מלאח רג רסה רעא רעב
מונטיפיורי משה, מכתבים אליו ריג רטו	מלאח, שיקומו רטז רכא רמ רמא רעב
רכח רלג רנח-רס	מלאח, שמירתו רלח רסד-רסט
מונטיפיורי משה, תוצאות שליחותו קעג	מלאכה קצג ר רטו רג רסא רסב רסח
קעז קפה קצה רו רח רכב-רכז רל רלא רלד	'מלאכת הקודש' רסא
רלז-רמו רנט רסג רסח	מלחמה קע קעח קעט קצא קצב קצט רלז
'מוניטור' רמג-רמה	רמא רמג רמה רנא-רנו רעא. ראה גם: מרד.
מוסיקה, שירה קצד רכ רנג רע רעא	מלך רו רכט רנג. ראה גם: קיסר, סולטאן.
מוסלמים, ערבים קע קעג קעד קעז-קעט	מלכה קצד רה רי רכו רכח
קפב קפד קפה קצד קצז קצט רה רטז ריו רכא	'מלכי רבגן' קפא
רכז-רכט רלא-רלה רלח רמא-רמו רנו-רנט רסד	מלמד תינוקות רסא
רסז רסט רע	ממשלה קעב קעד קעז רג רז-רט ריד רכג
מוספאוויא (מחוז) רעד	רכז רלא
המועצה המשותפת של הארגונים	מנטובה קע
היהודיים באנגליה קעה-קעז	מנדוסה (פורטוגזי) רנג
מושל, איש ממשל קעא קעב קעד קעז-קעט	מס, מכס קעט קפא קפז קצב רטז רסז-רע.
קפב קפד קפה קצד קצז קצט רה רטז ריו רכא	ראה גם: קנס; שוחד; סחיטת כספים
רכז-רכט רלא-רלח רלח רמא-רמו רנו-רנט	מסגד קסט קעא-קעה קעט קפ קפב קפה רנא
רסד רסז רסט רע	מסורת קע רכו רל-רלג רמה רמו
מזון רעא. ראה גם: מחירי המזון, עליה	מסחר קע קעא קעד קעח קפד רלג רמט-רנב
וירידה.	רס רסא רסח רעד
מחול רנג	מסילת ברזל ריא. ראה גם: רכבת

מסעי הצלב רמד	מת'קאל (מטבע) רנו רסו
מסעי ישראל' (בנימין) קעב	נגר רסא
מעאחרי, אל רלה	נדיב רג ריב רטו רסא
מעגאז, אל רנו רסו	נהר רמט רנב
מעון לעניים רטז	נהון (ממראכש) רכא
מצנפת (טורבאן) רכו	נהון משה ריא רכא
מצרים רטו רעד	נזה תהלה' קצא רכג רלא רלב רלז
מקום קדוש לאיסלאם קעא-קעג קעח קפב	נוסח קסטיליה רמט
קפה	נוסעים אירופים קסט קעא-קעג קעח קעט
מקלין קעט	קפב רמח-רנג רסד-רסט
מקנאזם, נהר רנב	נוצרים קסט קעב קעה קעט קפב קצד רו רז
מראכש קסט-קעא קעג-קעז קעט קצד	ריג רכג רכה רכו רלד רלז רמג-רמה רמח רמט
רטורכא רע-רעב	רנג רנה
מרד קעט קפ קפו רמג רמד רנ רנו רסב רסו	נחושת רסא רע
רסח רע-רעד	ניו יורק רסב
מרוקו, חוקי המדינה רכב-רכח רלה	ניקולסון קעט
מרוקו, ממשלת קעה קעז קפ קפב-קפד רא	נכבדי המוסלמים קעב רמב
רה רח ריב ריט-רכא רלג רעב	נסים (מלומד בנסים) רסב רסו
מרוקו, שפה רב, רמט	נעלים על הראש קעב
מרוקו, מנהגי הארץ קע רעה קפד רב ריט	נעלים לבנות רכו
רלה רנג	נעלים רעב. ראה גם: חליצת הנעלים...
מרוקו, נוף וטבע ריח ריט רכא רמ רנא רנב	נער, ילד קצג רנא רסח-רעב
רנה-רנו	נפוליאון ה-3 קצד רח רכו רכח
מרוקו, ערי החוף קע קעד קעח קפ רכג	נשים קע קעד קעה קצו רטו רנא רנג רסא
רנט	רסח-רעב
מרוקו, הערים הפנימיות קעב-קעד קעו	נתוח לאחר המות קצב רב
קעח קפ רכג רנט רסד	סאלי קע קעו
משא בערב' (רומאנילי) קע-קעא רטז	סאפי קסט קעב-קעז רו רט רי ריב רטז
משאש חיים רסט	רכג-רכח רמג
משאש יוסף רסב רסח-רעג	סבון רסב
משי רנא	סביליה רט-ריא
משלחת יהודית קעד קפ קצח רב רג רו ריא	סבסטיאן (מלך פורטוגל) רנג
ריז רעב	סגנון בניה רנ רנב
משמר צבאי רטז ריח רכ רכא רלט	סדר עולם' (כ"י בניהו צ"327) רסה-רסז
המשנה לסולטאן קפד	סובלנות דתית רי רכ רכה רכח רלז
משפחת המלוכה קעז קפד רנו	סובלנות דתית ע"פ האיסלאם קעד קצו
משרד החוץ קצג, ראה גם: ארכיון משרד	רכב-רכד רנ
החוץ הבריטי	סולומון אולדרמן רכד
משרת קצג קצד ר רסא	סולטאן מרוקו, פניה אליו קעד-קעז קפד
מתכת רנ	ריב רטז ריח-רכב רכו רלד-רלח רמז רנט רסד
מתנה לסולטאן רעא	רעא-רעג

עבד אל עזיו ה־4 (מולאי) קעט קפ קפז
 רסח רע רעז
 עבד אל קאדר (מאלג'יר) ונ
 עבד אל רחמאן (מולאי) ונז ונו רסו
 עבדאלה הארי רלז רלה
 עבודת כפיה רכב־רכז ונ
 עבירה על הדת היהודית רלז
 עגלה, מרכבה ריא
 עדות קעה קעז רסז
 עולייל מ' בן קעד קעז קעז
 עולייל ש' בן קפג
 עונש קעא רכב־רכז רכו רכז רכז רלז רלח
 רמב רנא רסד רעא. ראה גם: קנס; פיצויים;
 הדחת שר או מושל
 עונשי גוף קעה קפז רנט רס. ראה גם:
 מכות; עניינים
 עונש מות קפא רלז רלח רמב. ראה גם: גזר
 דין מות; הוצאה להורג.
 עניינים קעה קצ־קעג קצור רה רלא רנח רס
 רעא רעב
 עיסא לחאג י' רסח־רעא
 ה'עיר הלכנה' (תיטואן) רנב. ראה גם:
 קובלנקה
 עיר קדושה לאיסלאם קעה קעז קעט
 עלילה קפז קצב־קעה קצח רב רכה רמא רמג
 רנה רנח רסד רסח. ראה גם: סחיטת כספים.
 עמאר אברהם קעט קפה־קפח
 עמאר דוד קעז
 עמאר יוסף קפג
 עמאר שלום קע רס
 עני קעט, קפז רטו רטז רכ רלג רמט רסא רסב
 רעד
 עשיר, גביר רד רמט רנב רסא רסב רעב
 רעד. ראה גם: בינוני
 עתונות קעא רא רה רטו רלא רלב רלח רלט
 רמג־רמה רמח
 עתונות יהודית קעב־קעט קפב־קפז קעא
 קעה רא רז רטו רלג־רלה רלז־רנז רסז רסח
 פאס קסט־קעא קעד־קעז קעח קעט קפא־קפה
 רנא רנו רסא־רסה רע־רעד
 פוגרום ברוסיה קפי

סולטאן מרוקו, מלך חסד? קצט רז רט ריד
 רכ־רכה רכז רכז רלז רלז רנו רסב רסג רעב רעז
 סולטאן מרוקו, ארמונו, נימוסים
 וטקסים קעב קעז קפ־קפג ריז ריט רכ רנ
 רעא רעב
 סולטאן מרוקו, חולשתו קעז קעט קפה
 קצט רכז־רכט רמב רמה רמו רסד רעז
 סולטאן תורכיה רכב רמז רמט
 סוליכה קעא
 סולימאן (מולאי) רסו
 סוסים, פרשים ריט־רכא רכו רנא רסא
 סופר רסא
 סוריה רמז
 סחיטת כספים קעד רנח רנט רסח
 סטניסלבסקי שמעון יהודה רמח־רנז
 סיווארד (שר חוץ) רח
 סיימון ג'והן קעה
 סיירה ורמאייא רנב
 סיקסו דוד קפב
 סכנה קעז קעז קפא קפז קצג קצח רב רכו
 רלז רלח רמב רמג רמט רנ רסח
 סכנת דרכים רס
 סכסוך בין יהודים רנח רנט רע
 סכסוך בין יהודי למוסלמי קעה רמב רמג
 רנח רסז
 סכסוך משפטי רע
 סליחות רסח רסט
 סמואל שמשון קצז רג ריא ריד
 סנדלר קצז ר
 סנטה קרוז די מולינה רי
 סעדון אברהם י' קפב
 ספרד, ספרדי קע קעא קפא קצב־ריד רכא
 רכז רכח רלא רלז רמא רמג רמט רנא רנב רנו
 ספרדית, עדה קצז רג
 ספרדית, שפה רכח רמט
 ספרי קודש רע־רעב
 ספרי תורה ריט רעא
 ספרי תחינות ובקשות רע
 סקובאסו (שגריר איטליה) קפג
 עבד אל חמיד (סולטאן) רכג
 עבד אל מג'יד (סולטאן) רכג

הצרפתי אבנר ישראל קע קעא	פורטוגל, פורטוגזי קפ ריג רלח רנב רנג
הצרפתי וידאל קפ	פורים אל מעגאז רנו
קאדי קעא קעב קפד קצב קצג קצז קצז רלא	פטירת רבנים רנה רנו רסה רסו
רלו רלח. ראה גם: שופט, משפט	פילאלי (משפחה) קעז. ראה גם: משפחה
קאדיס ריא	המלוכה; שריפים
קאיד רלה	פיצויים, כופר קפצ קצט רכו רלה רמא רמט
קאילי ר' קעב	רנו רנח רסז
קבורה רלד רמז. ראה גם: בית קברות	פיצ'וטו מ"ח קע קעז רג
קברי הצדיקים רסט	פירות רסא. ראה גם: מטעים
קולון אנטוניו מרי רי ריא	פירמאן רכג
קולון פרנסיסקו מרי קצב-קצח חזיריב דמג	פליטים קפב רלד רמג רעא
קונסול (סגן ק', מזכיר ק', סוכן	פציעה, מחלה קעז, קפ
קונסולרי) קע-קעב קעח קעט קפג-קפה קצט	פראנקו (פראנגא) יולס ריא
ר רז רי ריב רל רלה רמ רמא רסג-רסה	פרדים, פרדות קע רסא
הקוניסטוריה המרכזית בצרפת קצב	פריס קע קעז קפב קצג ר רא רכו רכח רמ
קופת הקהילה רלח	רמא רנח
הקוראן קעב קעג רנ	פרוסיה רי
קורדובה ריא	פרחים רסד
קורקוס (ממראכש) רכא	פאריינטי משה קצב ריא
קורקוס אברהם קצה רז רכא רלב קלד	פריס (דוכס) רי
קושטא (איסטנבול) רכג רמד רמט	פריצה קצג קצט
קזבלנקה קעט רסח	פרלמנט קעה קעז רכז רכה רלט
קטניות רסא	פרסום, דפוס רכח רלב רלג רעג רעד
קינה רנג רעג	פרעות קפו רמג רנב רסד רסח רסט רעא-רעד
קיסר קצד רח רכו רכח	פשתן רסא
קללה רנא רעא	פתגם רסח
קמח רנו	צאן רסא
קנאות דתית קע קעז-קעט קפד-קפו רז רי	צבא, חיילים קפב קפד רטז רכ רכא רכו
רכו רכז רלג רמא-רנא רנו רע	רלד רלט רמא רמג רנג רסה רע רעא רעב
קנס רכו רנח דנט. ראה גם: פיצויים, כופר...	צבעים (לבן, שחור, צהוב, אדום) ריט רכ
קסבה רנב	רכו רגירוב
קסטיליה רמט	צום רנו רסט
קצב רסא	צורף רסא
קריאת התורה ריט	צמר רסא
קריאת שמע רסט	צעיר ר רעד. ראה גם: נער
ראסל (לורד) קעג רא	צעכין (מטבע) רכו
ראש ממשלה קעג-קעז קפב-קפד קצה רח	צפון אפריקה רמג רמד רמט
רי רכ רכו-רכט רלג רלט רמה	צפרו קעז קפה רסג-רסב
ראשי עיר רמ	צרפת קעא-קעג קעז קעט קפא-קפה
ראשי קהילה קעז קפ קפג קצב קצה ריא רכ	קצב-קצה קצח רא רה רז רח רט ריא ריג ריד
רכא רלח רלח רסג-רסכ	רכא רכו רכח רלח רמ רמא רמו רמד רסז רעב

אליעזר בשן

רב ראשי קפא ראירג רט ריג ריז רכא
 רב, חכם קעד קפד ריז רכא רלו רלח רמג
 רנו רסא רסג־רסו
 רבאט קעד קפא קפד קעד רע
 רבי (ריבי) אברהם קעט קפו
 רבינוביץ' בנימין דוד רג
 רוכה רסט
 רובע המוסלמים (מדינה) קסט־קעב קעד
 קערקפה רסב רסה רע
 הרובע היהודי ראה: מלאח
 רוטשילד (משפחה) קצג רא רז ריד
 רוטשילד (אנטוני, ליונל, מאיר) ריד
 רוכל רסא
 רומא רלו רלח רג
 רומאנילי שמואל קע קעא רטז
 רומירו אוגניו מריה קעא
 רוסייה קפו רי רסז
 רופא קפב קעד רב רג ריג רכו רמ
 ריד (קונסול) רז ריב
 ריצ'רדסון קפב
 רכבת ריא רמו
 רכיבה קע קפה. ראה גם: סוסים, פרשים;
 פרצים, פרוות
 רעב רסה רסו רסט רעד
 רעש רנה רסב רסח
 רצח קפד קצג קצה ר ריג רכו רלג־רלה רמג
 רמו רנב רנו רס רסד רסז רסח רעא־רעד
 רשימת מאורעות רנה רנו רסב רסג רסה־רסז
 שבדיה קעא
 שבוי קעא רנג רעב
 שבטים קעט ריג רטז רנט רעג רעד. ראה גם:
 ברברים
 שבת קצד רג רד רט ריב ריט רנג רסב רע
 שגיר קע קער־קעט קפב קפד. ראה גם:
 דיפלומט
 שדים ורוחות רג רסו
 שוין זכויות קעג קעה רכב־רכד רכו רסז
 שוחד קעא רסט רע
 שוטר רה רלא רלר־רלח רנח
 שופט, משפט קעב רה רכב־רכד רלו רלז
 רמב רמג רסד רסז. ראה גם: קאדי

שופט יהודי קעה קפג רמב
 שוק, יום השוק קעד רסז רסט
 שותפות בין יהודי למוסלמי רסא
 שחיטה רסא
 שחרור אסירים קפד קצד רז רט ריב ריג
 רטז רכה רלט
 שחרור העבדים רסד
 שיירה רטז
 שירים קצא
 שכירות קרקעות רסא
 שכרות רנח
 שלג ריט
 שליח ארץ ישראל קפה
 'שם עולם' קצא קצה־רל
 שמן זית רנו
 שעורה רסא
 שפוץ בתים רסא
 שר רג רה רז רנה רנח רנט
 שר הארמון רכ
 שר החוץ קעג קעה קער־קעח קפ קפג קפד
 קצג רא רח ריב רכג רכה רלט
 שר המלוכה ריט־רכא
 שר המשפטים קפג
 שר צבא רלד רעב
 שריפה רסט רעא
 שריפים קעב קעז קפה רנו רעא. ראה גם:
 נכבדי המוסלמים
 שתדלן רסח רסט
 שתוף פעולה בינלאומי רז רל
 תאזה קעד רסח
 תאפיללת קעב קעז
 תארוודנת קסט קעז קפ
 תבואה רכו רסא
 תהילים רסא רסט רע
 תורה ותפילה בכל בתי כנסיות במדינת
 בריטאניה ביום השבת הגדול... בשוב
 בשלום השר משה מונטיפיורי... קצד
 תוניסיה רמג רמו
 תורגמן קפב
 תורכיה רכג רמו רמט
 תותח רעב

מפתחות

תזכיר קעה קעו	תלמיד חכם רכ רסא. ראה גם: רב, חכם
תחנון רנו	תנ"ך קעג
תיאורי מסע רט ריח ריח	תנאי עומר קסט קעה
תיאורי נוף וטבע ריד ריט רכא רנא-רנו	תעודות חסות ראה: חסות מדינות זרות
רסב	תפילה, תפילות קצד רמט רסב רסג
תיטואן קסט קעד קעח קפב קפו קצג קצט ר	רסח-רעא. ראה גם: שבת; מונטיפיורי משה, תפילות להצלחתו.
רי רל רלד-רלט רמג רנא רנב רנו	תקדים קעה קעו
תכשיטים רנב רסא	תקיעת שופר רסח-רע
תלונה רלא רלז רמג	תשובה רנה
תליה ברגלים קעה	

'הספרים שנדפסו בויניציאה בבית הדפוס העברי של זאניטי' השלמות ע"פ ספרים הנמצאים בספריית 'קרן ואלמאדונה' בלונדון

אמר מאיר בניהו: בשעה שיצאה לאור רשימת 'הספרים שנדפסו בויניציאה' בבית הדפוס העברי של זאניטי, אסופות יב (תש"ס), נודרוזו מנהלי ספריית 'קרן ואלמאדונה' שבלונדון ורכשו עותק לספריה. תוך כדי עיונם בספר עמדו על כך שיש ברשותם ספרים נוספים מדפוס זאניטי, שלא נכללו ברשימתי או שיש בהם כדי להשלים את התיאור, והואילו בטובם להעמיד לרשותי צילומים של ספרים אלה וכן תעודות נוספות שנדפסו בויניציאה באותה תקופה, וביניהם איגרתו שלרבי משה נ' מכיר לקהילות תורכיה בעניין ההסגר בעין זיתון (שלה יוחד מאמר נפרד), והלוח משנת שע"א, שיש בו ידיעות חשובות לתולדות הדפוס העברי בויניציאה. אני מודה למר יעקב לונזר, מראשי הקרן, ולגב' פאולין מלכיאלי, מנהלת הספריה, על עזרתם האדיבה.

הספר הראשון — שכ"ג-שכ"ו

זה השער לה' חמשה חומשי תורה נדפס ע"י קריסטופולו די זניטי בשנת חמשת אלפים ושלש מאות ועשרים וששה בחג הסוכות בשבת אדונינו הדוכוס גירונימו פריאולי. יר"ה אמן. פה בעיר ויניציאה.

קלג, [לא] דפים. עותק יחיד בעולם [?].

[כולל גם חמש מגילות והפטרות]. בסופו: 'חם ונשלם בעזרת השם החומש עם החמש מגילות והפטרות על ידי השותפים קריסטופולו די זניטי וריתוריו אליאנו בשנת חמשת אלפים ושלש מאות ועשרים ושלש ליצירה בויניציאה הכירה. ובכן נתפלל אל יי' שיחיינו ויעזורנו להדפיס ספרים הרבה לכבודו ולתהלתו. אמן. נראה שהכורך צירף את המגילות משנת שכ"ג אל החומש משנת שכ"ו.

הספר השני — שנ"ג

בסידור תפילה כמנהג הספרדים (ברשימתי, הספר העשירי, עמ' מט), נוסף בעותק של ספריית קרן ואלמאדונה:

מצאתי בנוסח כתוב יד בזה הלשון: שיר היחוד אשר תקנו בני משה מעבר לנהר סבטין ומשם הובא לארץ ספרד על ידי סוחר אחד. כ"ד דף (בסופו בכתיבת יד: 'שיר היחוד לשבת' (3 דפים); 'כתר מלכות לרבי שלמה גבירול' (12 דפים)).

באיגרת משנת שנ"ב ששלח רבי יצחק גרשון אל רבי מנחם עזריה מפאנו כותב רי"ג: תפלות הייחוד ויתר דברים לא אשלח עד יום דעתי כי שב כ"ת לפירורה (אסופות יג [תשס"א, עמ' רנז]).

הספר השלישי — שני

סדר תפילות כל השנה כמנהג ק"ק ספרד
עם חידושים שהוספנו על הראשונים
כגון ברכת המזון ושיר הייחוד שהובא מבני מושיעים.
וכל התפלות כסדרן
נדפס מחדש
בשם השר ברנרדו יושטיניאן בן האדון מרקו אנטוניו יושטיניין
באותיות הקדמונים:
שנה שני' לפ"ק

בסוף הטקסט יש כתר.
ומתחתיו: כתר שם טוב
פה ויניציאה

ספר זה נזכר כבר ע"י א"מ הברמן, המדפיס קורנליו אדיל קינד ובנו דניאל,
עמ' 99 — 100, והוא משער שהמדפיס הוא דניאל זאניטי. היסוד להשערתו הוא צורת
ה'כתר' שבשער והכיתוב שמתחתיו.

מעבר לשער:

כאשר שמענו וראינו העולה על רוחינו, היה והיה זה הסדור קטן הכמות נחמד
למראה ותאורה לעינים עד שיחפון להיות כל איש שורר בו בביתו בשכבו ובקומו
ובלכתו בדרך לעסקיו. ולמען עשו כיום הזה להחיות עם רב כרצון איש ואיש, הגדלנו
והוספנו בו פיוטים ופזמונים חדשים גם ישנים גם האבינו מלכנו לימים הנוראים אשר
לא נדפס בשאר הסדורים.

ואלה מוסיף על הראשונים בשאר שירים נאים ומשובחים וקריאת שמע של לילה
להחכם קורדואירו זצ"ל והעמידה לשלש רגלים וכל ימים נוראים. ועוד לזכות הרבים
הדפסנו בסוף ברכת המזון ותפילת הים ותפלת הדרך. ואחרון אחרון חביב שהוא השיר
הייחוד שהובא מבני מושיעים, שלא היה בראשונים, באופן יהיה גם רב האיכות, ונמצא
חן ושכל טוב בעיני א-לקים ואדם. אמן כן יהי רצון.

עותק זה הוא כנראה יחיד בעולם, ובו שלט, [5], בו דף. [בסופו (שלט, ב ואילך):
מפתחות: לוח משנת שני' — שני'ט; 'שיר הייחוד'].

הספר הרביעי — ש"ס

תכון תפילתי קטורת לפניך סדר תפלות לסוכות ערבית ושחרית ומנחה וחולו של
מועד והושענא רבה ושמיני חג עצרת ושמחת תורה [ציור של כתר] בבית דניאל זאניטי
שנת ואשמח"ה לפ"ק.

קיב דף.

חלק שני מ'חמונות, תחנונות, תפלות ספרד' (שנ"ח) — [ברשימת, סי' 25, עמ' סג].

הספר החמישי — שע"א

לוח לשנת שע"א, שנערך ע"י הזפּרוני, ונדפס על גליון אחד ע"י זאנטי וזאנטי ובלדיסירה בוניבלי. נזכר בו מותו של המדפיס די־גארה וסגירת בית הדפוס שלו. בראשו מצד שמאל:

אמר הזפּרוני: הא־לקים הרועה אותי מעודי עד היום הזה, חנני אחרי מות האומן די גארה ונסגרו דלתות הדפוס, נכשלים אזור חיל והקימו דפוס חדש וזה פריה. הועתק מהעתק הגאון כמהר"ר משה מטריציני"ה זי"א נראה זרע יאריך ימים]. ונדפס בבית השותפים זאנטי"ו וזאנטי"י ובלדיסירה בוניבלי" בויניציאה. בראשו מצד ימין יש ציון לליקוי לבנה צפוי וחסרה הלבנה בנגוד טבת שהוא ליל ז' י"א שעות מ"ו דקים נ"ח שני"י ל' דיצי"מ מהקוטר י' אצבעות ד' דקים. תחלת הלכות ... אמצעיות ... סופו ... ולכל בני ישראל יהיה אורה ושמחה אמן. ומעל לטורים האמצעיים פותח הלוח יקראני ואענהו עמו אנכי בצרה

שנת חמשת אלפים שעא לבריאת עולם. יג למחזור קטן רפ"ג ללבנה. כג למחזור גדול קצ"ב לחמה. ג' אלפים תשטו למכול ... לפלגה ... ללידת אברהם אבינו ... ללידת יצחק ... ללידת יעקב ... לרדת אבותינו למצרים ... ללידת מרע"ה ... ליציאת מצרים ומת"ת ... לכיא' הארץ ... לצמיחת קרן לדוד ... לבנין בית ראשון ... לראשית מלכות מדי ופרס ... לבנין בית שני ... לראשית מלכות יון ... לשטרות ולחתימת חזן ... לראשית מלכו' חשמונאי'. אלף תר"י. היא שנת 1610. אלף תקמג לחרבן בית שני. אלף שלח לקוסטאנטין. אלף שיא לאמונת מאיני. אלף קמא לחתימת גמרא ירושלמי'. אלף קו לחתימת גמרא בבליה. אלף מ ללידת מחמד אלף כט לראשית אמונת ישמעאל ... לחתימת הי"ד להרמב"ם. רטו לגלות צרפת. קיט לגלות ספרד. קיא לגלות פורטוגאל. שנת ג' לשמטה לרש"י. שנת ב' לשמטה לר"י. והקביעות ז"ש פשוטה. נחלה פני א-ל. יבנה הבית והאריאל, ובא לציון גואל, וכל טוב לבית ישראל.

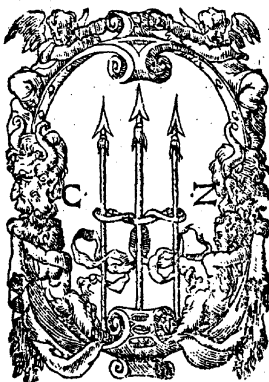
לאחר הפתיחה צוינו — לכל חודש וחודש — בשמונה טורים מקבילים, זמנו של המולד, המולד האמיתי ו'נגודו' [זמן מילוי הלבנה]. היום בשבוע שבו יחול ראש החודש, התאריכים בהם יחולו השבתות, החגים והצומות, וההפטרות [לכל שבת ומועד] (עם ציון הברדלים בין הלועזים ולאשכנזים). זמני התקופות (לרב אדא, לשמואל והאמיתית) וימי אידיהם שלנוצרים החלים באותו זמן. בכל תאריך צוינה ההתאמה בין התאריך העברי והנוצרי, לגבי המולדות ה'נגודים' והתקופות. צויין מיקומם המדויק של השמש והירח ביחס לגלגל המזלות.

הלוח מסתיים בתשרי שע"ב ובסיומו, בטור השני: 'אבינו מלכנו חדש עלינו שנה טובה', ובטור החמישי: 'אבינו מלכנו חדש עלינו בשורות טובות'.

חמשה חומשי תורה, מגילות והפטרות, ויניציאה שכי"ג-שכ"ו

רחם על ציון כי היא בית חיינו לעלובת נפש תנקים נקם
 במהרה בימינו ברוך אתה יי משמח ציון בבניה
שנהנו יי אלהינו באליה הנביא עבדך ובמלכות בית דוד
 משיחך במהרה יבא ויגל לבנו על פסאו
 ויגלו עוד את בכורו כי בשם קדשך נשבעת לו שלא
 תבכה גרו לעולם ועד ברוך אתה יי מנן דוד
על התורה ועל העבודה ועל הנביאים ועל יום השבת תורה
 שנתת לנו יי אלהינו לקדשה ולמנוחה לישון ולשמחה
 לכבוד ולתפארת על הכל יי אלהינו אנו מודים לך ומברכין אותך
 ותברך שמך בפה כל חי תמיד לעולם ועד ברוך אתה יי מקדש
 השבת וישראל והזמנים :

תם וכאלם בעזרת השם החומש עם החמש מגילות והפטרות על ידי השותפים
 קריסטופולו די זביטי וניטוריו אליאנו בשכת חמשת אלפים ושלש מאות ועשרים
 ושלש ליצירה בויכזיאה הכירה וכן כתפלל אל יי שיחיינו ויטורנו
 להרעים ספרים הדכה לכבוד ולתהלתו אמן

חמשה חומשי תורה, מגילות והפטרות, ויניציאה שכ"ג-שכ"ו

סדר תולדות

כל העמוד

כמנהג קק ספרד

שם חרושים שהם פנו אל הראש יים
כגון ברכת המזון

וסער היינז שווארץ, מנהל
וכל התפלות בסדר:

Quoad univ. fr. fran. Bull. de 1713

ב: האדון מרקו אנטוניו יוסטינין

שנת שנו לפ"ק

ה'תש"ח

גזר ויניציאה

סדר תפילות כל השנה

במנהג ק"ק ספרד.

דניציאה שני

כתר מלכות

לרבי שלמה בן גבירול

בתפלת יחסינו גבור ציונה ילמדו יושרי

בְּנֵי יִשְׂרָאֵל עָלִיתִי בָּהֶם

בְּלִילֵהָאֵר לֹא בָּאֵי יְכוּתִי שְׂמִתָּהָ עַל

יחש מה' 55 ואלאתיה כתר מלכות

מלכות משה ויחסי יונתת חתן

ה'תש"ח

מחברים: יצחק ורדי, לרונת רמלונר

מחבר: ד"ר יצחק יעקב ווייס

הוא חלוצי, מחדש, ופועל על ידי

מִבְּרֵית הַחַיִּים הַזֶּה יִשְׁלַח ה' אֱלֹהֵינוּ אֶת הַמַּלְאָכִים הַלְלוֹתָם וְיִשְׁלַח ה' אֱלֹהֵינוּ אֶת הַמַּלְאָכִים הַלְלוֹתָם

כתר מלכות

לרבי שלמה ׳ גבירול

כתוב-יד (בניקוד בבלי מתימון)

כבוד עם סדור תפלה

במנהג ספרד.

יניציאטורה שג"ג

הבון הפלחי קטרת
לפניך

שמואל בן יצחק שמואל בן יצחק שמואל בן יצחק

סדר

תפלורת לסוכות

ערבית ושחרית

ומנחה

וחולו של מועד והושענא רבה
ושמיני חג עזרת ושמיני
תרה

בבית דניאל זאנוני

שנת ואשמתה לפך

סדר תפלורת לסוכות. ריניציאה ש"ס

בשבת קוד' לזום מכריו ס' יום התענית
אחר שכירך למלך ולקהל חוץ מתשעה
כאב וזום בפור וזום פורים וקוממך
א'כך ואומר אחיה בית ישראל שמעו
זום פלוגי יהיה יום פלוגי יהפוך
אותו הקדוש כרוך הוא
לשטן ולשמחה
ברכתיב :

כה אמר י' צבאות צום ד' רביעי
וצום ה' חמישי וצום ה' שביעי וצום
ה' עשירי יהיו לבית יהודה לששון
ולשמחה ולמועדים טובים
והאמת והשלום
א'הבו :

על ידי דניאל זאניטי בכספו והכו
זנת מש"ח :

מתוך סדר תפילות כמנהג הספרדים. רניציאה שנ"ח
(ראה אסופות יב, סי' 26, עמ' סג)

במפתח הלבנה

בגוד
 טבת שהחליל וז' קצות חז'
 דקס כה שני ל' ריבית תלדק
 הלכס והקצור ו' אכבות ד דקס תחלת
 תכלית שעות כל דקס אחששו סרגם
 וטבל פחות שעות דקס כלו כעש לו
 דקס ולכל בכיושרא יוסף אורה ושם סה
 אמר:

חשתי

והאמת' וס' יפ' שעות
מזדק' ל' שנים
ו' קייט' כחצור' כבטולה
כ' מעלות לב' דקס' השני'
היום י' בשבת לב' דקס'
הלילה י' בשבת לב' דקס':

חשד

והאמת לל א ג שעות
דקים 8 שנים
יו אסור המלח' במלחמה
כ מלח' נ דקים כב סכ'
היום י שעות ח דקים
הלילה שעות יב דקים

בסלן

והאמת יוס כ וט שעות
ידקב כט טרי
טא כזימרי המלוח בעקר
ככ מעלותה דקים ל טרי
היום יד שעות לד דקים
לילה ט שעות כז דקים

מכת

והאמת: ליל ד' טו שבת
ה דק' פ' ט"ס
טו דינימר העלמות בקט
ככ תעלו' מנ דקי' ככ ט"ס
היום ח' טעות לו דקס'
הלילה טו טעות בד דקס':

עצמ

והאמת לל' ו' שעות
ת' דקס כ' שני'
יד ויבארו' המאורות בנדי
כ' מעלות ס' דקס ג' שנים
היום ס' שעות כח דקס'
הלילה טו שעות כ' דקס:

שנת

[illegible]

דערפון

[illegible]

לדנות

ד. הו"כ נוכחית הפטירה במלכתי א.מסא קיברה' נוכחית הפטירה כהנא יא.ועמי מלכא: ו. בעובדיה א.חזון עובדיה: וישכחנהבות כי הפטירה כהנא ב.מלכתי ב.מלכתי:

מקץ

יש דיעות הפטרה שזוהי של חבורה פתולים א' וט' כז' כה דיעות הפטרה כיוסוקל' קח לך ע' כז' דיעות: וזו' א' ויכלת הפטרה כמל' שפות' כז' ע' ויכלת הפטרה כז' מיה' א' דברייך יפיעה כז' הכאים:

למד

הם הפערים שבת וראש חודש בישיבה עם השמי
הם כוכב יצאנו הפערה בישיבה ויכול שול
ה' ור' לאילנות עו כוכב יצאנו הפערה כ
רו כוכב ה' הפערה בישיבה כוכב
ים כוכב שבת וראש חודש הפערה שבת כוכב
שבת:

אמר הזפרני

האלהים הרעועה אלוים משדי עד ה'יהוה
מכני אחרי מות האוהן די ג'ה
וכפנה דלעות הדמוס ככאלים אורו מיל
וקסיון דמוס מרס זה מרה:
הועתק מהפנק האוהן כמהר משה
מטרנ'לה ויאל: ונדפס בבית השותפים
אזכינו אזכינו: ובכ'דוסרה נוביכל:

בויניציאה

שטימר יוסד יג אלו ל יוס :
 אשה יוסד ד כוכ אלו :
 יקול יוסד י כוכ אלו :
 כלס יוסד יד כוכ אלו :
 מיטא יוסד כא כוכ אלו :
 מיקל יוסד כט כוכ אלו :
 ירוסמו יוסד ה' כוכ אלו :
 אוטור יוסד יד אלו :
 טראכטיק יוסד ד כוכ אלו :
 וסטעה יוסד ז כוכ אלו :
 מרק יוסד ח כוכ אלו :
 לקה יוסד ט כוכ אלו :
 סימון יוסד י כוכ אלו :
 גובמר יוסד יא כוכ אלו :
 כלס יוסד יב כוכ אלו :
 המטיס יוסד יג כוכ אלו :
 טאלדגניס יוסד יד כוכ אלו :
 מרען יוסד יה' כוכ אלו :
 אשה יוסד יא' כוכ אלו :
 קטליה יוסד יב כוכ אלו :
 אנדליה יוסד יג כוכ אלו :
 ריצמר יוסד יד כוכ אלו :
 נכרעה יוסד יה' כוכ אלו :
 יקול יוסד יז כוכ אלו :
 זכא כלו' אשה יוסד ח כוכ אלו :
 לזיה יוסד יג כוכ אלו :
 נאכא עט : מיטא יוסד יג כוכ אלו :
 עט : אינטימיטא יוסד כה' כוכ אלו :
 עומא יוסד ד כוכ אלו :
 סיליטור יוסד לא' כוכ אלו :
 יגאר יוסד יז עטא יוסד :

בצרה אהלצו ואכבדו :

וְיָרַח לְלִבָּהּ. כָּךְ לְמַחֲזֵל דְּלוּל. קֶצֶץ לְחֵמֶּה. גַּחְמֵס מִשְׁטוֹ לְחֻבֵּל
שִׁשְׁכָּה לְיִדְעֵינָהּ. גַּאֲסִים רַבִּים לְיִדְעֵינָהּ. גַּאֲפִי קָלָה לְיִדְעֵינָהּ
רִים וְחֵמֶה. גַּאֲסִים מִתְּחַבֵּל לְיִדְעֵינָהּ. גַּאֲסִים מִתְּחַבֵּל לְיִדְעֵינָהּ
רִאשֹׁן. אֵל תִּתְּקֵם לְרִאשִׁית מִלְכּוֹ מִדְּוִי וְתִרֵם. אֵל תִּתְּקֵם לְכֹחַ בִּיתֵּי
מִלְכּוֹ מִשְׁמֹנֶה. אֵל תִּרֵּי הַיָּם שֶׁנֶּה. 16 10. אֵל תִּתְּקֵם לְכֹחַ בִּיתֵּי
אֵל תִּתְּקֵם לְכֹחַ בִּיתֵּי. אֵל תִּתְּקֵם לְכֹחַ בִּיתֵּי. אֵל תִּתְּקֵם לְכֹחַ בִּיתֵּי
לְכֹחַ בִּיתֵּי. אֵל תִּתְּקֵם לְכֹחַ בִּיתֵּי. אֵל תִּתְּקֵם לְכֹחַ בִּיתֵּי. אֵל תִּתְּקֵם לְכֹחַ בִּיתֵּי
וְכָל לְכֹחַ בִּיתֵּי. אֵל תִּתְּקֵם לְכֹחַ בִּיתֵּי. אֵל תִּתְּקֵם לְכֹחַ בִּיתֵּי. אֵל תִּתְּקֵם לְכֹחַ בִּיתֵּי

תקופתו לרא

וְיֵשׁוּעַ עָשָׂה תִּקְוַת חֲלָקָיו
בְּכָל דְּנֵשִׁים וְזֶה הָיָה כִּד
פְּסִימָה :

ולשמאל

יום נ כא שעותיו תשרי
ד אונדור:

דאמית

וזהו ה' כ"א שעות בד' דק"ס
כ"א ש"י' ות"א ר"ב מ"י
והוא ר"ע הכנס השקט
בראש מאזרחים :

עֵאלָת מִטָּר

ליל פתח בסלובדיצ'י:

נמצא לי יוֹזֶכָה בן ט טבת

תקופתו לרא

ליל ז' ב' שעות חצות
חלקים יורגעים ט טבת
כה דינור :

ולש בואל

ד' יובל:

ודאמתית

והוא רגע הכנסת הסתם
בראש גדי:

וּבְגִדָיו לִילָא כְּשֶׁעַתָּה
דְּקַיִם כְּשֶׁנִּים ג'
אֲטוּר: שֶׁמֶן בְּמִזְמֵר יִרְח'
כְּעֵלָה ט' מַעֲלֹת א' דָּק לָר'
שְׂמִים: הַיּוֹם יֵאָמַר מַעֲלֹב דָּק'
הַלֵּילָה יִבְשֶׁעַתָּה כֹּחַ דְּקַיִם:

וּבְגֵדוֹ יוֹסֵף כִּיד שְׂמֹלֶלֶד
דָּקֶס ם שְׂמִים א
כּוֹבִיעִימִר שְׂמֶם כְּעָקֵב רִחַם
כְּשׁוֹר ם מַעֲלֵת־כֶּכ דָּקֶס כּו
שְׂמִים הָיוּ יִשְׁעוֹת כֶּ דָּקֶס
הַלִּילֵה יִשְׁעִימֶכּ דָּקֶס:
וּבְגֵדוֹ לִלֵד א שְׂמֵה לוֹ
דָּקֶס א שְׂמִי א
דִיעִימִר שְׂמֶם כְּעָקֵב רִחַם

כַּעֲשֹׂמִים וְעָלּוּ בְּדִקְכוֹ
שָׁמִים הַיּוֹם חֲשַׁמְכָּבִּדִּיק
הַלֵּילָה טוֹ שְׁמֵתָא דְּחִים:

וּבְגֵדוֹ לֵיל יוֹשְׁעוֹתָיו
דָּקִים כַּח שְׂמִימִים לְ
דִּינִימֵר שְׂמֵחַ בְּגֵדֵי יוֹשֵׁה
בְּמִטָּתוֹ מִלְּפָנֶיךָ כִּי דִקְדָּשְׁתָּ

שניים: היום חשבונו דקס
הלילה עו שנות בד דקס:

תאלי - בא אל

ע"ד ודבורה
ת. בלל:

יב בן סנע • שמים • היום ט שבו דקס
הלילה יד שעות לך דקס :

שלמי

אמנו ישראל הנדרשים לכל עזאל כלם תחכמו רבי חפעים ורע נכרים מורי ורבותי עם
ברוכי ה' אצילי ארץ רודם צדק סתווי כל בדק שועי חורי יהודה בנהני הקהלות
אשר בל קשה בסדורם כדמיון ה' אצל כסא ה' וה' ורע נכרים מורי ורבותי עם

מאחר

עליהם סמן הסוב הרבנים הסובחקים עליהם יהו לעד אמן
עלות סגורל ישועות ותפלות לפני צור שכן צנאות מסעל לכוכבי א' ירים כסאם ויגדל
שכסם אנסו עתה באתי באותותי שמים להשטיע בסעוד דוד שלום חכם איך קבלתי
כתבכם וז' שים וסתובם ראיתי איך נכספה וגם כלתה נפשכם השלמה להחיות בסעוד התהלות דסגור שבידי
מסכה בני תורה שוקים בלסודם לילה ויוםם חסיד לא יחסו אשר קבלו עליהם עשרה חקנות שראו סעכת
וכל קהל וקהל התגבר כיד המסובה עליהם ונחתם שטם על היצא מפיהם חסירי שנה בשנה ובא א' כפנסם
כתוב ותתום כיד וספוחי בעל כל הון על העולה על רוחכם הסוב בענין המסובה להכין אותה ולסעבה ויען
אין כי כח לכתוב ביחוד לכל אחד ואחד מסקום חתונתכם ולהשיא תשואות חן חן ותני הנחת לא' שים ולסאות
לכן כתבתי האגדה הנאת כסם הכולל לכל יאשימוני ואכרך את האשר הנתיב בדרך אסרת על ידי סעלר
חסרכם להקדים דגל התורה והדרה חזוניה ללמי חתונתכם בכל סקום אתר ואחר ישתדל לססוח בחלקו
ונורלו בנעמים וא' אחר ללסמי כי אנחנו בצער וכרוחק גדול מסקר חשער וההוצאה מרובה ועינינו תלויות
צופיות מאין יא עורנו סהרו חששו ותעבור המנחה על מניכם ובשכר זה הישב על חנן האורף אל ח' יגדל
ויאריך שלוחו לזרועם לרחם כנפשכם השלמה הוכה והברכה וכיש את נפש עכרכם החותם בסדר חוקיו אסצו
הצער משחן מכיר

במותב

חלוא כחוא הינא נחנא כי רינא רותמי לתלא כראתו קרמא תריסו נאמניה הנאון
כמוהר יצחק גרסון והנכון כסר אברהם ויזנו דאסחירו אחת'ם החכם משה סכיר דתח'
לעיל ראינו חתמת ירה שסס וסראתכריר לנא דאיהו חתמת ירה אסדרותו וקייסננו כד חו' וסה דאחברד
לנא תזה כיוס ד'ס אייד ש'ן סטן לפק הכא וילציאיה מתא

יהודה סרוואל דיין

עוראן המנחם כמור יצחק ספאנו זל דיין

משה נפתלי כחן דיין
התמרי :

כל

זה נעשה להשתוקקות חסשתרל במצוה הנאת ה' הציר אסונים חנעלה ח' שלסח סור דוד יצו
חתנו של הרב סוהר'ר משה סכיר נר' לבלום מ' המנקים סעינס רעה כשל אוריס ואולי
כראותם הכתב הלו כתוב ותחתם מנאונים ורבנים הססחירים באסתוכאסונה יחורו כתסובר או למחות יסגור
פיהם וכל הסחויק במצוה זאת שכרו כפול סן השטים והאל ברחמי יכנת בית קרסי' תפארתנו במהרה
כיסיעו אנס'ן היסום ל'ה לסספר בני ישראל שנת ואשטתה לפקתהר יצ'אח

איגרת רבי משה נ' מכיר לקהלות תורכיה בעד ההסגר בעין זיתון

בפרשת שליחותו של ר' שלמה מור דוד לאיטליה כדי לאסוף כספים להסגר של עין זיתון בראשות חותנו ר' משה נ' מכיר, עסקו כמה חוקרים ונתפרסמו כמה תעודות. ברם עדיין נותרו כמה שאלות המצפות לפתרון.

התעודה הראשונה בפרשה זו, היא איגרת המלצה בעד ר' שלמה מור דוד, הבא בשליחות 'החכם השלם כמה"ר משה נ' מכיר נר"ו הוא ובית דינו בית ועד חכמי חברי ישיבת שקידת למידת החכמים אשר במסגר החדש מלא ישן נושן... בציון עין זיתון'. איגרת זו נדפסה בספרו של ר' יצחק עובדיה, אגרת דופי הזמן, ויניציאה שנ"ח¹. כ"ג טבת שנ"ט מקבלים עליהם בני קהילת קסאל מונפיראטו לתמוך ב'חברת החכמים, חברים מקשיבים, מראשית השנה עד אחרית השנה, יומם ולילה לא ישבותו, ועושים לילות כימים, לישא וליתן במלחמתה של תורה, אשר בקצה צפת תוכב"א בעין זיתון, ובראשם ... כמה"ר משה נ' מכיר נר"ו...'

השליח מתואר כ'ציר נאמן לשולחיו, היקר והנבון, כמה"ר שלמה מור דוד יצ"ר. גם קהילות אחרות באיטליה נענו לקריאתו: 'מודעת זאת ככל הארץ יושבי קהלות ישראל אשר גם הם התנדבו בעם'.

בני קסאל מונפיראטו התחייבו לשלוח 'עשרה דוקאטי ... מדי שנה בשנה משך ג' שנים רצופות לזכות ההסגר הנ"ל ... והמעות הנ"ל תדריכם אחרי עבור חג המצות מכל שנה מהשלש שנים הנ"ל, ליד הגאון פרד"ו נר"ו או ליד האלוף סארואל נר"ו בוניציאה, והם ידריכום אל ארץ הצבי...².

כעין זה מתחייבים בכ"ו ניסן שנ"ט 'לתת סיוע להסגר מעין זיתון של צפת בעד שלש שני' רצופות ... וישלחו הג' סקורי מדי שנה ליד מע' האלוף כמהר"ר לייב סארואל נר"ו...³.

מאיגרת המצויה בקובץ איגרות של רבי יהודה אריה ממודינה⁴ למדים אנחנו על חורבן היישוב בעין זיתון 'כי נעתק אהל ה' המדרש הנז', מן הכפר ההוא, מפני אורחת

1. דף קא, א — קב, א. הראשון שציין למקור זה היה א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 844 — 845.

2. תעודה זו פירסם י' זונה, תעודות על שדריים אחדים באיטליה, קבץ על יד, סדרא חדשה, ה'טון, תשי"א, עמ' ריד — ריז.

3. ד' קארפי, בתרבות הריניסאנס ובין חומות הגיטו, תל אביב תשמ"ט, עמ' 142 — 143.

4. פרסמה לראשונה ע"ד' חמר, איגרת מאת ר' יהודה אריה ממודינה למען ישיבת עין זיתון, אוצר יהודי ספרד, (ה'תשכ"ב), עמ' 110 [=הנ"ל], מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובאיטליה, ירושלים תשמ"ו, עמ' 161 — 162; י' בוקסנבוים (מהדיר), אגרות ר' יהודה אריה ממודינה, תל אביב תשמ"ד, עמ' 208 [להלן בוקסנבוים, אגרות ריא"ם].

ישמעאלים שודדים אשר סבום גם סכבום, ויברחו לנפשם. בכל זאת הנם בארץ צפת תוב"ב. בני הישיבה ההיא עם מלכם בראשם, החסיד הנ"ל [ר' משה ן' מכיר], ושם ישאלו עליהם⁵, ולא פסיק גירסא מפומייהו כמאז, ועדיין בקדושתם הן עומדים בזה. והסדרים והתקונים עצמם אשר היה להם שם⁶, אף שנחרכ היישוב, לא פסק קיומו של ההסגר של ר' משה ן' מכיר והוא המשיך לפעול באותה מתכונת בצפת.

לפיכך פונים כותבי האיגרת אל 'בני ישראל אחינו אשר בכל גלילות איטאליאה' מודים להם על הנדירים והנדבות והקופות שהוצבו בקהילות למען ההסגר, ומתחננים אל הקהילות 'אל נא תמשכו ידיכם מלהיות בתומכי תורה' ויש להמשיך ולתמוך בהסגר ר' משה ן' מכיר כמו שהבטיחו, 'שמדה טובה אינה חוזרת'.

ר' שלמה מור דוד נשלח, איפוא, שנית אל קהילות איטליה כדי לעוררן להמשיך לשלוח את הנדבות שהובטחו להסגר עין זיתון. הקהילות מתבקשות לשלוח את הכספים 'פה לידנו ח"מ המופקדים על כך ... אשר נשלח אותם למקומם...' או למסור הכסף לשליח 'כי גם הוא יבא לידנו הכל'. שם של כותבי האיגרת לא נזכר, אך ודאי שהם מורשי ארץ ישראל שבוניציאה, ר' ליב סארואל הנזכר לעיל וחבריו⁶.

זמנה של האיגרת לא פורש. דוד תמר שפירסם את האיגרת לראשונה, שיער שהיא משנת שס"א, על פי דרשת סמוכין בכתוב היר. וכבר דחה י' בוקסנבוים את דבריו והוכיח במישור שאין מוקדם ומאוחר בכתוב היד⁷.

ראיה נוספת לאיחור האיגרת, הביא ד' תמר, מהלשון שבשער ספר 'ראשית חכמה הקצר' לר' יעקב פוייטו, שנדפס בוניציאה 'שנת ואשמח"ה [ש"ס] לפ"ק ביום ל"ג למכ"י [למספר בני ישראל; לספירת העומר]. בשער נאמר:

ספר ראשית חכמה הקצר ... הביאו אל הדפוס הנעל' כה"ר שלמה מר דוד יצ"ו שליח צפת תוב"ב מהסגר עין זיתון...

ובסוף הספר:

...ותהי השלמת הדפסתו יום ה' כ"ב תמוז הש"ס ע"י כה"ר שלמה מר דוד⁸.

הוי אומר שבעת הדפסת הספר (אייר-תמוז ש"ס) עומד ההסגר על מכונו בעין זיתון! — כך קובע ד' תמר. ובצדק דחה י' בוקסנבוים את דבריו, שאין מניעה שגם בהיותו בצפת ימשיך ההסגר להקרא 'הסגר עין זיתון'. הגע עצמך, הרי לאותה איגרת שבה נזכר חורבן כפר עין זיתון ומעבר ההסגר לצפת, ניתנה הכותרת 'כתב לגבות נדבות נעשו בעד הסגר עין זיתון'!

בשער 'ראשית חכמה הקצר' מתואר ר' שלמה מור דוד כ'שליח צפת תוב"ב מהסגר

5. י' בוקסנבוים רצה להגיה: 'ושם ישליו אהליהם', ואין בכך צורך. 'ושם ישאלו עליהם' עניינו, שאפשר לאמת דברי השליח ע"י שישאלו את קהילת צפת על ישיבת ר' משה ן' מכיר.

6. ד' תמר הניח שהכתוב הוא ר' יהודה אריה ממודינה, משום שנמצאת בקובץ אגרותיו. ברם מן האיגרת ברור שנחתמה ע"י מורשי ארץ ישראל בוניציאה.

7. י' בוקסנבוים, אגרות ריא"ס, במבוא, עמ' 29 — 30.

8. ראה מ' בניהו, הספרים שנדפסו בוניציאה בבית הדפוס של זאניטי, אסופות יב (תש"ס), הספר הארבעים, עמ' פה.

עין זיתון. במקומות קודמים לא נזכר אלא כשליח ההסגר.⁹ אפשר שכיתנים נתבקש לפעול גם למען כלל יהודי צפת שסבלו מבצורת נמשכת וצרות נוספות.¹⁰ עד שימונה שליח לכוללות צפת.

גם התעודה הכאה בפרשה פורסמה ע"י דוד תמר, והיא איגרת של ר' משה ן' מכיר לקהילות תורכיה, שבה הוא מודה להן על נדבותיהן לשיבתו. האיגרת נדפסה ב'יום ר' ל"ה למספר בני ישראל שנת ואשמח"ה לפ"ק [=כ' אייר ש"ס]. כנראה עמד ר' שלמה מור דוד לסיים את שליחותו באיטליה¹¹ ולעבור לתורכיה, כדי לעוררם להמשיך ולהעביר את הכספים שהובטחו. מצורף כאן צילום של האיגרת, שנמסר לי ע"י ספרית ואלמדונה בלונדון, ומתוכו תוקנו מלים ספורות¹² שלא היו ברורות בכתב יד קריפמן 432, ממנו העתיק ד' תמר. 'עשרה התקנות' הנזכרות באיגרת ר' משה ן' מכיר, נתגלו ע"י רונת מרזו בכתוב יד של ספר 'תורת נתן' לר' נתן שפירא (כ' אמשטרדם ע"י חיים 25 B 47, ס' 38566), ופורסמו על ידה במאמרה 'חבורת ר' משה בן מכיר ותקנותיה', פעמים 31 (תשמ"ז), עמ' 40 — 61. התקנות עצמן הובאו בסוף המאמר, עמ' 57 — 58, והן משנת ישמ"ח מש"ה [השנ"ח]¹³.

עשר התקנות מחולקות, ככל הנראה שלא במקרה, לשני חלקים שווים — חמש תקנות עוסקות בסדרי לימוד התורה בישיבה וחמש תקנות בסדרי התפילה. כפי שעולה מן התקנות היה הלימוד בישיבה אינטנסיבי ביותר, הן בזמן שהוקדש לו והן בהיקפו וכרמתו. הלימוד בישיבה הקיף את כל ימות השנה¹⁴ ואת כל שעות היממה, ללא הפסקה. לשם כך חולקו החברים לארבע משמרות, שבכל אחת מהן שלושה חברים לכל

9. באיגרת דופי הזמן [לעיל הע' 1] נזכרת גם שליחות נוספת של ר' שלמה מור דוד לפדיון שבויים. אך אינו נזכר כשליח כוללות צפת.

10. ראה מ' בניהו, אנויות טעונות צמר וכסף לעזרתה של צפת, אוצר יהודי ספרד, ה (תשכ"ב), עמ' 101 — 108; בוקסנברג, אגרות ריא"ם [לעיל הע' 4], ס' קסט — קע, עמ' 210 — 212. השליח שנתמנה ע"י קהילת צפת והחל לפעול בתחילת שנת שס"א היה ר' עמרם הנזיר.

11. ואכן אין ידיעה נוספת על ר' שלמה מור דוד באיטליה, אחרי סיום הדפסת 'ראשית חכמה הקצר', רק בשנת שס"ה נזכר שמו שנית באיטליה בשער הספר 'סדר היום' שנדפס כאותה שנה במהדורה שניה, ראה מ' בניהו, הספרים שנדפסו ביניציאה בבית הדפוס של ואניטי, אסופות יב (תש"ס), עמ' עג.

12. בשורה 1 — במקום 'זרע גברים' צ"ל: 'זרע נברים' מלשון 'עם נבר תחברו' (תהלים יח, כא), בד"ה כל זה נעשה — במקום 'לגלות פי' צ"ל: 'לבלום פי', ובמקום 'וכל המחזיקים' צ"ל: 'וכל המחזיק'.

13. ונראה דברי ר' מרדכי שטיין השנה הוא בתיבת 'ישמ"ח' ולא בתיבת 'מש"ה'. אמנם יש לנו ידיעה על קיום ישיבת ר' משה ן' מכיר בעין זיתון כבר בשנת שמ"ב, שבה למד בה ר' יוסף ב"ר משה מטראני, ראה ח' בנטוב, רשימות היסטוריות של רבינו יוסף מטראני, בתוך: תשובות ופסקי מהר"ט החדשים, מהד' מכון ירושלים תשל"ח, עמ' כב. ברם כאן מדובר על התחדשות הישיבה 'שהחזירו עטרה ליושנה', התחדשות הישיבה עולה גם מאיגרת דופי הזמן [לעיל הע' 1], שבה נזכרת 'ישיבת שקידת למידת החכמים אשר במסגר החדש'.

14. כלשון קהילת קסאל מונפיראטו [לעיל הע' 12]: 'חברת החכמים, חברים מקשיבים, מראשית השנה ועד אחרית השנה, יום ולילה לא ישבותו'.

הפחות 'וכל משמרה ומשמרה תעמוד על משמרתה' [ב'] וג' 15 שעות עד השלמת זמנם. אחריה תעמוד השניה, תאניה ואניה 16 תחתיה, ואחריה השלישית ואחריה הרביעית ויתזירה חלילה, באופן שלא יתבטלו לא [ב] יום ולא כלילה' (תקנה א).

כדי למנוע הפסק באמצע הלימוד נדרשו החברים 'שכל משמרה יפנו גופם ועצמם קודם ביאת המשמרה, כדי שלא יהיה להם שום טרדה ושום מחשבה בעודם עומדים על משמרתם כדי שלא יסיחו דעתם כלל' (תקנה ג).

מן התקנות עולה שלא היתה כאן 'קריאה ריטואלית' גרידא, אלא לימוד ועיון המלווה בהערות ובהסברים, ולכך נצרכה התקנה 'שכל לימודם יהיה בלשון הקדש' (תקנה ד). אם היתה זו קריאה בעלמא, מה מקום לתקנה זו, הרי אין להוסיף אף מילה על הטקסט הנקרא? מוכרחים אנו לומר שהיו דיונים והסברים, אלא שהם נעשו בלשון הקודש, 'ואם באולי איזה מהם לא יבין הדבר על מתכנתו' ונוקק להסבר בלע"ז, רק במקרה כזה היה נאלץ להמתין עם השאלה לסיום המשמרת.

וכן עולה מעדותם של פרנסי קסאלי מונפיראטו, שמדובר בחברת חכמים אשר 'יומם ולילה לא ישובות, ועושים לילות כימים לישא וליתן במלחמתה של תורה' 17 על היקף הלימוד ורמתו מעידה תקנה ה, שנלמדו 'משניות ופירושים', וזה, 'המקרא עם פירושו', הלכות הרי"ף, משנה תורה להרמב"ם, גמרא, והכל 'בדקדוק נאה כפי הראוי'. נשמע כאן הד להדרכתו של ר' יצחק קנפנטון בספרו 'דרכי הגמרא', שדרך לימודו היתה נר לרגליהן של ישיבות הספרדים:

שתדקדק הלשון היטב, ותשתדל אם יש בו יתור לשון או כפל עניין... 18 ודאי לא שלל ר' משה ן' מכיר 'קריאה ריטואלית' בכתבי הקודש ושינון משניות

15. כך בכתובי היד, ולא כמו שקראה ר' מרז: 'ד' שעות'.

16. מלשון זו למדה ר' מרז שכל לימוד המשמרות היה 'מתוך תאניה ואניה' (עמ' 44). ועוד שיערה שהלימוד היה מעורב 'בסליחות, בתחנונים, בידורים ובקריאת התהילים' (עמ' 53). כל זאת בניגוד לתקנה ו' הקובעת: 'זמן תורה לחדר וזמן תפלה לחדר' — ה'תאניה ואניה' נתיחדו דוקא למשמרת השניה, כדברי ר' משה ן' מכיר בס' 'סדר היום', 'ירושלים תשל"ח', עמ' י: 'ובמשמרת אחרת של לילה שהם ד' שעות עדיין לא נתעורר אבל על התורבן ועל הגלות, אבל בתחילת משמרת ב' יש מלאכים מיוחדים נקראים אבלי ציון ומעוררים בכי ואנקה ... ואפילו הקב"ה מעורר על זה ושאי ישא על נוהו ... ועל כן גדול שכר העוסק בתורה כלילה, שהקב"ה משתעשע עמו ומתנחם עמו כביכול...'

17. לעיל הע' 2.

18. ר' יצחק קנפנטון, דרכי הגמרא, וין תרנ"א, עמ' 1. ר' משה ן' מכיר האריך מאד בספרו 'סדר היום' בעניין 'דרך הלימוד': 'כי לא נמצא הטעות וההשגאה כי אם בשביל שאינו מדקדק בדבריו וקורא במרוצה ואינו שוקע בעיונו אלא מתרצה ברצי כסף המוכן בתחילת העיון וכזה אפשר לטעות שאין הכוונה כך, אבל המעמיק משיג כוונת העניין ומגיע אל התכלית ותמצית העניין ... וזה היה המנהג שנהגו לקבוע ישיבות לפלפל בהם סוגיות ודבורים קשים ... כדי ללמוד להישיר השכל, כדי שידע להעמיק העניינים ... ומי שלומד בענין אחר נצלל במים אדירים והעלה חרס כידו ומוציא שם רע על חמדת התורה הקדושה והעמוקה... כי עיקר התורה סודותיה ורומיה העמוקים הם נעלמים מעיני הכל בתחילת העיון, עד שמי שיש לו שכל יטה שכמו לסבול הטרדה והמשא לעיין יום אחר יום, עד שיגלה הענין שהוא מבקש מהמקום ב"ה, בראותו טוב כותתו לידע ולהבין מגלה לו את חפציו...' (עמ' נח).

בגירסא בלבד, ובספרו 'סדר היום' הוא ממליץ על קריאות כאלה בזמנים ידועים¹⁹, דוקא משום כך מודגש בתקנות שבמשמרות של הישיבה יש ללמוד ולהבין. ולכן, דוקא לגבי המקרא והמשנה, ששימשו גם לקריאה ולגירסא בלא הבנה, הודגש שבמשמרות הישיבה צריך ללמוד עם פירוש!

וכשם שחתרו לשלימות בעמוד התורה כך שאפו לשלמות בעמוד העבודה. 'בבא זמן כל התפילות יקומו כל המשמרות בזריות להתפלל תפלתם בכוונה ... כי זמן תורה לחוד וזמן תפלה לחוד' (תקנה ו). בכל התפילות והברכות נדרשו החברים: 'וכשמוזכרין את השם יתברך ויתעלה יתנו לבם אל גדולתו ומעלתו ויכנעו מלפניו' (תקנה ז). החברים קבעו תפילתם עם הציבור בבית הכנסת, שחרית מנחה וערבית. גם מי שנאלץ להתפלל יחידי מחמת אונס, התפלל את תפילתו בבית הכנסת²⁰ (תקנה ח). שחרית ומנחה התפללו עטופים בטלית ומוכתרים בתפילין (שם). בכל יום ראשון בשבוע התפללו כולם יחד בציון התנא רבי יהודה בר אלעאי 'בעד כל ישראל'. באותו יום התענו החברים, ומי שלא יכול להתענות אכל רק לחם ומים (תקנה ט). ובכל ערב ראש חודש היו החברים מתענים ולובשים שק 'ויתן אפר כראשו ויתאבל ויתאונן: "על גלות עמו אנכי נרצה, ולבקש מאת א-לקינו יחזיר עטרה ליושנה ומציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים"' (תקנה י).

השאפה לגאולה ליוותה את החברים גם בגשתם אל הלימוד²¹ 'וכל משמרה קודם שיתחילו בלימודם יוצא מפיחם: "אנו עוסקים בלמודנו זה שיהיה לשמה ולשם א-לקינו הגדול לקדשו, ועל שכנית עונו שחשוב למקומה ועל שם ה' לבקש רחמים"' (תקנה א). אחרי תפילות השחרית והמנחה, התכנסו כל החברים יחד ובעודם עטורים בטלית ובתפילין, למדו ביחד 'לשם סוכת דוד הנופלת ולשם כל ישראל ושתכון העטרה בירושלים' (תקנה ב).

איגרת רבי משה ן' מכיר לקהילות תורכיה בעד ההסגר בעין זיתון

שלמי אמוני ישראל הנדרשים לכל שואל כלם תחכמוני רבי הפעלים ורע נברים מורי ורבותי עם ברוכי ה' ה"ה אצילי ארץ רודפי צדק מחזיקי כל בדק שועי חורי יהודה מנהיגי הקהלות אשר בכל מקומות ממשלתם במחוזות תוג'רמא ועל כסא צבא תהלתם זיום והדרם צנתורות הזהב המריקים עליהם שמן הטוב הרבנים המוכהקים ה' עליהם יהיו לעד אמן.

מאחר עלות מגדול ישועות ותפלות לפני צור שוכן צבאות ממעל לכוכבי א-ל ירים כסאכם ויגדל שמכם אנס"ו.

19. למשל בהשכמת הכוֹר (שם, עמ' י"א): קריאת 'שנים מקרא ואחד תרגום' (שם, עמ' פז, צג"ד): במוצאי שבת (שם, עמ' קמב): חיקון ליל שבועות (שם עמ' קפד).

20. ראה שו"ע אורח סי' צ, ט.

21. על תפילה קודם הלימוד ראה ברכות כח ע"ב: שו"ע אורח סי' קי, ח ובט"ו ומ"א. וע"ע מ' חלמיש, לשם יחוד וגלגוליו — בקבלה ובהלכה, אסופות י' (תשנ"ז), עמ' קלה — קנט [=הג"ל, הקבלה — בתפילה, בהלכה ובמנהג, ירושלים תש"ס, עמ' 45-70].

עתה באתי באותותי שתיים להשמיע במעוז הוד שלומתכם איך קבלתי כתבכם זה ימים ומתוכם ראיתי איך נכספה וגם כלתה נפשכם השלמה להחזיק במעוז התהלות הסגר שבידי מכמה בני תורה שוקדים בלמודם לילה ויומם תמיד לא יחשו אשר קבלו עליהם עשרה תקנות שראו מעכ"ת.

וכל קהל וקהל התנדב כיד ה' הטובה עליהם ונחתם שמם על היוצא מפיהם תמיד שנה בשנה ובא אלי בפנקס כתוב וחתום בידי ושמחתי כעל כל הון על העולה על רוחכם הטוב בענין המצוה להכין אותה ולסעדה. ויען אין כי כח לכתוב ביחוד לכל אחד ואחד ממקום תחנונתכם ולהשיא תשואות חן חן וחני חנות לאלפים ולמאות לכן כתבתי האגרת הזאת בשם הכולל לכל יאשימוני.

ואברך את ה' אשר הנחני בדרך אמת על ידי מעלת חסדכם להקים דגל התורה והדרה.

ואוחילה לפני תהלתכם בכל מקום אתר ואתר ישתדל לשמוח בחלקו וגורלו בנעימים ואל יאחר לשלמו כי אנחנו בצער ובדוחק גדול מיוקר השער וההוצאה מרובה ועינינו תלריות צופיות מאין יבא עזרנו. מהרו וחשו ותעבור המנחה על פניכם ובשכר זה היושב על חוג הארץ א-ל חי יגדיל ויאדיר שלותכם וירום לרחמכם כנפשכם השלמה הזכה והברה וכיש את נפש עבדכם החותם בסדר חזקו ואמצו

הצעיר משה ן' מכיר

במותב תלתא כחדא הוינא נחנא כי דינא דחתימי לתתא כדאתא קרמנא תרי סהדי נאמני ה"ה הגאון כמו"ה הרר יצחק גרשון והנבון כמו"ר אברהם ויו"צו דאסהירו אחתימת החכם משה ן' מכיר דחתי לעיל דאיהו חתימת ידיה ממש ומדאתבריר לנא דאיהו חתימת ידיה אשרנוהו וקיימנוהו כד חזי ומה דאתברר לנא הוה ביום ד' י"ט אייר שי"ן סמ"ך לפ"ק הכא וינצי"אה מתא

יהודה סרוואל דיין

עזרא בן המנוח כמו"ר יצחק מפאנו זצ"ל דיין

משה נפתלי כהן דיין התמרי:

כל זה נעשה להשתוקקות המשתדל במצוה הזאת ה"ה ציר אמונים הנעלה ה"ר שלמה מור דוד יצ"ו חתנו של הרב מוהר"ר משה ן' מכיר נר"ו לבלום פי המנגדים שענים רעה בשל אחרים ואולי בראותם הכתב הלז כתוב וחתום מגאונים ורבנים המסהידים באמת ובאמונה יחזרו כתשובה או לפחות יסגרו פיהם. וכל המחזיק במצוה זאת שכרו כפול מן השמים. והא-ל ברחמי יבנה בית קדשינו ותפארתנו במהרה בימינו אנס"ו.

היום יום ו' ל"ה למספר בני ישראל שנת ואשמח"ה לפ"ק פה וינצי"אה.

אגרת

דופי הזמן

אברהם בן יצחק הכהן : ומינסת החכם החלן
 דודס דשוחות במדר יצחק עובדיה ל'ו
 המניחה בהמנאס דשוכה טבא נאום בייכוס
 כחוכה לעורר את סאהבה לסיכחמסוה הכסת
 ושוכה חכמי טובה ועוד בה בנדרו קבת לחייו
 האמרי אמרי דול קטי החונה חלק לו ה'כביס
 והכלא ביאודה האידס האמירס ובירס חקדס
 ובידסם כלסר הוא סה לסס התינחית מובסס
 במכו כס בבורות בנור'הססס ועוד לו ויהי ודיו
 סמוס ויסס לו חבורר בעו קבת סגרות סגורות
 בסף החיור דבר דבור כחסעמ מנעמי לסוכל
 קסות ורבות כסוכס כחכסות כמות
 כימות וכיחות וסיו
 להותות

גרפס ביימציאח על ידי וואן דנצרה :
 הכל'ה יחל'כה הומס בכדר ויחל'עקס
 שנה יגל לעקס ישמח ישראל לפן

והנה בעינין של ד
 חלר שמואלן
 דייכוס
 ינו

אגרת דופי הזמן לרבי יצחק עובדיה. ויניציאה שנ"ח

כתבים קא

פרים ספתי להפיק רכונ' מה' יעשה חסד עם אדוני
ויגמול רב טוב אורה לה' כי טוב יאריך ימיו ויבילהו
כנפשו הרמה והנשאה וכגפם העומד בתפלה עבדך
יבחק עובדיה :

מלאך אסד פגסם פסי שלחיות האר שלמה פליס שלום לדבר מנוס
קובץ על יד לפדיון סמוכה כזסות ודורס לסספסס סהלמידים
אשר כוסיבת כסהלר משה ן' מכיר כר' כי עת לעשות ועם כל
סעלסות המוכלות אותנו כלסס כל חונות ססעולות וסעוליות
סססרנסות סססדכנו ועשינו עמסס סן סכא מידיו ככל מלכנו
וכלסר דרס מלכנו כסס ידיו על כדור כססנו סססן כסססססס
ססנו פסינו כדכריו וססססו ססיוכו סו :

בחיותינו עמוסים ולחוצים ותבוסים ככז' וספליס
גוליס גסלי' מלכ' ומחוצים ממוססים
וממורכים הכללים והפרטים על כן מטה ידינו
וכהקותינו מתמוטטים והנדיבים מתמעטים כי ירה
חנוסים הכונסים ככרים וביקול סחדים הזרי' סורדים
כורדים ויהי ידיו חמוסה ידי רסיס כחלסים מסכול
סול כווכר המסים המעמיסים עלינו מעמקות כמלכות
ומסולאות סולאות סול ומדוחים מסל מלך וסרים
כורדים סס לנו ומלררים מתגרים אתנו לפתוח ולתת
גלחתת ולמותת וירה יירה הממרה חת פיהס קכה
כססנו כלסס הקלוקל בקלקול הלחמס כנו וכך ככז'
ועבר מירי יוס ויוס גחזים אותנו יקרחו קרחה ויסרטנו
סרטת כרבת לא למחיה לא הזנח לנו סלרית מנה
יפס ליפות ולחפיות לספיות ולריות הגססות ססוקקות
כססלית

כתב המלצה לשליחות רבי שלמה מור דוד
(אגרת דופי הזמן, רניציאה שנ"ח, דף קא, א—קב, א)

כתבים

הכחלות למיתי מעייני היסוע' לעד שמורה וזא' התורה
 נבפת ובפוכ' הזאת הגיע עדינו סליח סלוח ההפגחה
 לרבות זכותינו סליח לדבר מכוה רבה וגדולה כי הוא
 זה חכם לבב ואמיץ כח לרוץ אורח מיסור ההר' סלמה
 מרדור יכו ובירו כתבים ומגילות ממולאות דמעות
 ובהלות וקולי קולות משמיעות את לחץ מתץ סמוכה
 נפשות מסורות סגורות בידי אויבים אדוניים קסים
 ואף גם זאת וזאת התורה אשר פס משה לפני בני
 הנביאים תלמידים הגונים וחברים מקסיבים אשר
 איזן ותיקן החכם הסלס כמהר' משה פ' מכיר נר'ו
 הוא ובית דינו בית ועד חכמי חברי ישיבת סקידת
 למידת החכמים אשר במסגר החדש מלא יען כוסץ
 התורה והאדם בלמודם וחרותם אשר אור להם בזיון
 עין זייתון מכלל גבול כפת תולב אף חובב עמים
 מחדב ומתחנך לפני כדויבי עם אלהי אברהם לנחמם
 להוסיט את ידם בכסף מלא למלא את ספקם די
 ספוקם ההכרחי לחם נר וחיס לחץ לא בגדולות כי
 מחוסר כל עיני חברי הסקיד' והלימוד בוכיו' זולגות
 דמעות למעו' עוד מעט קט נחמכו הרואות וגם אפסו
 חמסגרות קמכו סמים וסמחי' לדבר ה' המכו' הגדולה
 הזאת ואלה הדברים אשר דבר משה איש האלהים
 ועסיכו כדבה ומעשה ומסרכו ונתכנו לידי ההר' סלמה
 הנז לפדיון הסמונה נפשות להבילס מדי סואו' הכרות
 ברורות סכוס כך פרחים ולא חרלנו מלקטר בשמי
 נדבותימ בתימב מתמתיכו לכורך העוסקים בארבע
 עמות סל הלכה כי הוא חיינו והוספמו בחיבה יתירה
 כודעת

כתב המלצה לשליחות רבי שלמה מור דוד
 (אגרת דופי הזמן, רניציאה שני"ח, דף קא, א-קב, א)

כתבים קב

נודעת והתכרבו ומסרכו ליו : השליח הנז' סכום כך
פכחים לקיום הספקת התלמידים יהיו מתמידים לאור
באור התורה ברה מאירה זהם יבקש לנו חרות
בעת כרה : ה' אלהים אמת יראה את עוניינו וישמח
לבנו חמץ :

שכמכ אשר פדתי נאנות הנדורים והמכנינים להקסיד כמ'ר
משה גכאיונו בעלותו לבפתי תוכב בדבר אשר לא לקחנו עטנו
דבר ושום פרעין על השמון שמים לזונתו עמון בעדה כי שמדס
שעת אליו ועדה לכל ישראל יד במאד והפנימה עמו בעת הטירדוכן
לא יקום לו רשות על אשר פידס לעממה ולא יקום יורשם כי אם
כרשותה :

בני עליה העולים בסמי עליה מחנה אלהים עולים
למס עפלים למחמס יוסבי נסיה עד האלהים
מיו משפלים מבלערי השלמים האכמים האלה אשר
להם מהלכים בין העומדים והיו לאחרי' ברפים עומדי'
על התורה ועל העבודה לעבודה ולממרה ערובה בכל
ושמורה ומורא שמים עליהם הדבקים בה' אלהיהם
הלא המה הקק' אשר בצפת תו'בב והעומדים על
הפקודים ועטרוניהם בראסיה היא בתר תור' כהונה
ומלכות מאן מלכי רבנן הפכמים השלמים נרו ביחד
עם המשתדלים העוסקים עם הזבור למס שמים
לכלם כאחד גם יחד ה' אחר יעזרם ואזרם חיל יגן
בערם גם בני אדם גם בני אים כל אים ישראל אכמי
מודם ויעלם בסתר המדרגה מדרגת השלמות כי זה
אל האדם ה' עז לעמו יתן וזרם טוב לעמו הוא יעמה
מאס

כתב המלצה לשליחות רבי שלמה מור דוד
(אגרות דופי הזמן, ריניציאה שני"ח, דף קא, א-קב, א)

ישיבת קוניליאנו — ע"פ 'קול-קורא' שנדפס בויניציאה שס"ה ואיגרות רבי יהודה אריה ממודינא

ישיבת קוני. היא קוניליאנו ויניטו, נודעה לשם באיטליה, ונהרו אליה חכמים ותלמידים, ובכל זאת לא נודע עליה אלא מעט. המקור העיקרי הוא עלה כרד שנדפס בויניציאה בשנת שס"ה. הוא נזכר בדרך אגב¹ על ידי ר' משה סוואבי מויניציאה במאמרו על המשוררת שרה קופייר-סולם² שאביה שמעון היה מראשי קהילת ויניציאה וחתם על קול-הקורא ששלחו רבני הקהילה ומנהיגיה לתפוצות הגולה בבקשה לתמוך בישיבת קוניאן.

ר' משה סוואבי הביא במאמרו תמצית מהכרוז בתרגום לאיטלקית. דבריו תורגמו לעברית ופורסמו שוב ע"י ש' אסף בספרו 'מקורות לתולדות החינוך בישראל'³. שוב נזכר שמה של ישיבת קוניאן באיגרת שלרבי יהודה אריה ממודינא לר' ישראל קוניאן⁴, וכזה נזכרת כוונתו לייסד בקוניאן ספק תלמוד תורה ספק ישיבה ולהזמין מלמד טוב.

על סמך מקורות אלה כתב נאמן פ' לוצאטו את מאמרו 'הישיבה של קוניליאנו ויניטו והרב נתן אוטולינגר'⁵.

הכרוז המופנה אל כל קהלות ישראל באיטליה, פולין, בוהמיה, אשכנז ותורכיה, הביא את אסף למסקנא שהיתה כאן כוונה שבית המדרש יהיה 'מוסד מרכזי להפצת לימוד התורה בין קהילות איטליה ואפשר אף מחוץ לגבולותיה'⁶. ואנחנו תוהים: תכנית כזאת לא נודעה כלל (מלבד הנסיון שלרבי דוד פרובינצאלי להקים מעין ישיבה-אוניברסיטה, תכנית שלא יצאה אל הפועל). האם קם בית המדרש ויצאה ממנו תורה לקהילות איטליה? מדוע בחרו דוקא בקהילת קוני הקטנה והנתונה להשפעת קהילת ויניציאה? ומה היה הרקע ההיסטורי לנסיון להקים באיטליה, דוקא בתקופה זאת, ישיבה מרכזית?

כרי, שהדיעות שהיו ביד החוקרים, לא היה בהם די ללמד על ייחודה של ישיבה וסדר הלימוד בה ולענות על השאלות ששאלנו. ביקשו למצוא את הכרוז עצמו ולא מצאוהו וסברו שאבד⁷, ונעלם מהם שהוא בהישג ידם ממש.

אוסף הדפים הבודדים שהיו ביד ר' משה סוואבי נחצה. מקצתם הגיעו לספרית ביר.

1. Sara Coppio Sullam. Corriere Israelitico, 15 (1876—1877), P. 197, N.2.

2. כך ר, ירושלים תש"ג, עמ' נא"ב.

3. יהודה בלוי, כתבי ר' יהודה אריה ממודינא, בודפסט חס"ו, סי' קלו, עמ' 137.

4. ארץ ישראל: מחקרים בדיעת הארץ וכעתיקותיה, ספר ג, מוקדש לזכרו של ר' י.

ירושלים תשי"ד, עמ' 257—261.

5. אסף, שם, חלק ב', עמ' קיח.

6. ראה אסף שם, עמ' נא"ב; לוצאטו, שם, עמ' 257.

המדרש לרבנים בניו־יורק ומקצתם הגיעו לכית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ואכן נמצא הכרוז בירושלים, כלול בהדרו, ומספרו L-147. בשוליו הערות באיטלקית בכתב ידו שלר' משה סוואבי.⁷

לא זאת בלבד אלא שלא רק איגרת אחת מצוייה בענין זה בכתבי רבי יהודה אריה ממודינה, אלא ארבע! האחת מהן שנדפסה, נפלו בה שגיאות ושבושים הרבה ונשמטו ממנה כמה לשונות עד שנשתבשה לגמרי, ואין להבין כלל את אשר נאמר בה.

בינתיים נדפסו האיגרות בקובץ איגרות ר' יהודה אריה ממודינה, מהד' י' בוקסנבוים, תל אביב תשמ"ד, סי' מב, נט, רס, רסא, ע"פ כ"י הספריה הבריתית סי' 5396 (ס' 6451). העתקתו דווקנית בדרך כלל והערותיו מחכימות, אך במקומות אחדים קריאתנו שונה.

איגרת מב (עמ' 85—86) מר' יהודה אריה ממודינה לר' ישראל קוניאן. וזמנה י"ג אייר שס"ד ונכתבה בויניציאה. הוא מזכיר שזמן מה קודם לכן⁸, דיבר אתו ר' ישראל קוניאן על כוונתו 'לאסוף ולכנוס תשב"ר במקום מושבך עד יעלה השכר הגון להשכיר מלמד טוב ויודע'. סוכם שכשיהיה הדבר מעשי ידונו בזה. כעת מודיע ריא"ם ששעתו דחוקה ויש ככוונתו ליסע מויניציאה לחפש פרנסתו במקום אחר. ברם, הואיל וקהילת קוניאן קרובה, מבקש ריא"ם להודיעו מה עלה בגורל תכניתו להקים בקוניאן מוסד 'לתשב"ר'. המושג 'תשב"ר' אין פירושו בדוקא ילדים ויש בכללו גם נערים ובחורים. ריא"ם מבקש מר' ישראל קוניאן שישב לו עוד באותו חודש, כי הוא צריך להחליט במהירות על המשך דרכו. בסופו של דבר פנה ריא"ם לפירארה, משם כתב ריא"ם את איגרתו השניה לר' ישראל קוניאן בכ"ו ביוני שס"ה.

באיגרת זו נזכר כבר 'קול הקורא' שנדפס בויניציאה שס"ה. מנוסחו של 'קול הקורא' השלם המונח עתה בידיו למדים אנחנו כמה חידושים. המוסד נקרא 'הסגר'. יוזמיו הם ר' ישראל קוניאן⁹ ור' דוד מרקריא"ה¹⁰. בראש המוסד עומד הרב נתן אוטילינגו¹¹ 'אשר עין השגחתו עליהם בכל מכל'. (בנוסח המקוצר

7. מפליא הדבר, שכרוז זה לא נרשם בספרו של א"מ הברמן. המדפיס זואן די גארה, ירושלים תשמ"ב. לא כידי המחבר ולא כידי העורך. י' יודלוב מכית הספרים. על האוסף שלר' משה סוואבי ראה מ' בניהו, רבי אברהם הכהן מזאנטי ולהקת הרופאים — המשוררים בפאדובה, הספרות, חוב' 26, תשל"ח, עמ' 115. הע' 27: הנ"ל, כתביו של רבי ישעיה רומאנין מפאדובה, ברא"ל, יד—טו (תשל"ז), עמ' 187, הע' 18: הנ"ל, כתבי הקבלה שלרמח"ל, ירושלים תשל"ט, עמ' 22.

8. נראה שהשיחה התקיימה זמן ניכר לפני זמן כתיבת האיגרת, שכן ריא"ם כותב 'לא ידעתי בנפשי אם וזכר כ"ת את אשר דבר לי יום היותנו יחד בטרויוז...'. בפרשה זו היו ביניהם עוד כמה שיחות בויניציאה, כאשר יזכיר ריא"ם באיגרת נט: 'אשר דברנו יחד בויניציאה כמה פעמים'.

9. ר' ישראל קוניאן נשא אשה בשנת שמ"ט בהיותו בן י"ח שנים. בדיוואן ריא"ם, מהד' ברנשטיין, סי' קסא, עמ' 165: 'מנשואי כמר ישראל מקוניאן יצ"ו ומרת יוסטא זוגתו שנת שמ"ט: "אני הוא השואל" (שיר בצורת מגורה). י' בוקסנבוים, אגרות ריא"ם, עמ' 86, הע' 14, משער ש'האלוף הותיק חותנו' של ר' ישראל הוא ר' נתן אוטילינגי.

10. נמנה עם 'ראשי ק"ק ויניציאה ומנהיגי המרתה' בקול-הקורא.

11. בוקסנבוים, שם עומד על כך שהוא מכונה בכמה מקומות 'האלוף הותיק', עמ' 106, הע' 15 ציין

שפירסם סוואבי, לא נזכר שמו שלר' נתן אוטולנגי, ומכאן שיער נ"פ לוצאטו שרק בזמן מאוחר יותר נכנס ר' נתן לראשות המוסד, ולא היא).

אפיו של המוסד עבר שינוי מהותי. אם באיגרת מב מדובר על קבוצת תשב"ר שבשכר הלימוד שישלמו יממנו מלמד טוב ויועד, הרי כאן מדובר במוסד שלם: 'והסכימו כאשר עשו לבנות בית המדרש גלוי לכל העמים סגור במקום ק"ק קוניאנו' דאורא דארעא טב ... ולקחו חכמים ומלמדים ללמוד וללמד לתלמידים אשר יבואו שמה יומם ולילה לא ישובתו ומלכם בראשם הוא החכם העניו כמהר"ר נתן אוטילינגו... לא כתה. אלא מוסד שלם — חכמים, מלמדים וראש ישיבה, והם מצפים לתלמידים שיבואו אליהם ממקומות אחרים.

גם כאופיים של התלמידים יש שינוי, אם באיגרת מב משנת שס"ד, חשבו שהתלמידים, בשכר הלימוד שביבאו, יממנו את המלמד, מ'קול הקורא' עולה שהמוסד משרת דוקא את החכמים שאינם יודעים מאין יבוא עזרם ו'תינוקות של בית רבן העניים הולכים ונדים ואין להם על מה לסמוך לשאול אוכל לנפשם ואין מאסף אותם הביתה'. יהדות איטליה מדלדלת עקב הגזירות המתחדשות והולכות, לומדי התורה מתמעטים, רבים מעמלי התורה נאלצים לעזוב את הלמוד ולעמול לפרנסתם. גם ירידה רוחנית יש כאן, ורבים מהעשירים רצים לצבור הון ואינם נותנים דעתם לתמוך בלומדי התורה.

לפיכך יצאו ר' ישראל קוניאן ור' דוד מרקריאה להקים מוסד שיפתור את בעיית החכמים והבחורים העניים הנורדים. במוסד זה הוכנו להם, לא רק חכמים ומלמדים אלא כל צרכיהם 'והכינו הבית הלז מלא כל טוב ברכת ה', והיה כל מבקש ה' יבא שמה אל יחסר לו המזג, מטה שלחן כסא ומנורה, לחם לאכול ובגד ללבוש אין לו אלא לעסוק בתורה יומם ולילה'.

זמנתם הצליחה מעל למשוער 'ויהי שמעם בכל הארצות קול גדול ולא יסף, עד כי רבו החכמים והנערים אביונים לבא שמה מידי יום ביומו, עד כי קצר המצע מהשתרע...'

מעתה עלתה בכל כוחה בעיית המימון. אמנם קיבלו נדבות מכל עבר ובפרט מקהילת וויניצאה הסמוכה, שרבניה ומנהיגיה התנדבו להחזקת המוסד, וכן הסכימו להעביר בכל יום קופת-צדקה (קאסיטה) בבתי הכנסיות לצורך הישיבה בקוניאן. ברם, כל זה לא הספיק ולפיכך יצאו ב'קול-הקורא' שנדפס בוויניצאה שס"ה והופנה לקהלות איטליה, פולין, בוהמיה, אשכנז ותורכיה, שנתבקשו להעביר את נדבותיהם לידי ר' ליב סראוואל ור' קלמן בילגראדו בוויניצאה.

על 'קול הקורא' חתמו רבני וויניצאה, ר' בן ציון צרפתי, ר' ליב סראוואל, ר' ברוך ב"ר שמואל ור' יוסף סאמיג'ה (מעניין ששמו של ר' יצחק גרשון לא נזכר!). כן חתומים בו 'ראשי ק"ק וויניצאה' ומנהיגי המדינה — ר' ברוך ב"ר מר שמואל, ר' קלמן

שר' נתן אוטולנגי מכתה 'החסיד' כפי בני דורו. לחולדותיו ראה שם, עמ' 22 — 23 והע' 2 — 6. שמו נזכר עם ר' יצחק גרשון כאחד המנהיגים של 'שיר היחוד', שנדפס בוויניצאה שנ"ב, (ראה אסופות יג, עמ' פט) ר' נתן מכתה שם 'האלוף הנבון', ר' יעקב כ"ץ מאיסטי מתארו: 'קב וקיי ודורש כתרי אותיות ותיבות', ואלוף הוא ובר לבב וחסיד וצדקתיו כבוד רצות ושבות (שם, עמ' נט).

בילגראדו, ר' יוסף מיראנדה, ר' שמעון קופיין, ר' יוסף ב"ר יוסף, ר' אברהם ישראל, ר' אברהם ב"ר שמחה, ר' משה מזור, ר' משה שוואב, ר' יהודה מוטאל, ר' יצחק לוצאטו, ר' יקותיאל מרוויגו ור' דוד מרקריאה.

פרטים נוספים על אפיו של המוסד מוצאים אנו באיגרת רס 'בעסק הסגר קוניאן'. שהוא כתב התחייבות שבו נודרים ומתנדרים החתומים לתת סכום מסוים מדי חדש בחדשו במשך שנתיים רצופות לצורך הסגר קוניאן, ומחייבים בזה גם את יורשיהם אחריהם אם ילכו לעולמם בתוך הזמן.

הנודרים מרגישים בייחודה של נדבתם 'למצוה רבה, ולא ישוער ולא יסופר הזכות שיהיה לה... לא נהייתה כזאת מיום גלות ישראל מעל אדמתו'!

ההסגר מיועד הן לאנשים מבוגרים: 'שמה יפנה אשר לתאוה יבקש להיות נפרד מהבלי תבל ולתת כבוד לאלקיו הימים אשר יהיה על הארץ, בתשובה ופרישות וחסידות', והן לנערים ובחורים: 'גם שמה יבאו נערים כפי כחן ובחורים כפי כחן, להבין התורה ולמלאה כריסם בשר ויין, ד"ת וחכמה', וכאמור בקול-הקורא גם באיגרת זו מפורט שהבאים יקבלו את כל צרכיהם.

באיגרת זו נזכר היחס ר' ישראל ב"ר עמנואל קוניאן והגאון הנשא כמוהר"ר ליב סרוואל יצ"ו, משגיח לכל דבר שבקדושה, שחזק את ידיו, לא נזכרים בה ר' דוד מרקריאה ור' נתן אוטולינגי.

הטעם לבחירתה של קהילת קוניאן נזכר באיגרת רס: 'לקבוע בית המדרש בהסגר בכרך יפה אף נעים, כדרך יום פה מהעיר הזאת', וכעין זה בקול הקורא: 'לבנות בית המדרש גלוי לכל העמים סגור במקום ק"ק קוניאנו דאוריא דארעא טב, ארץ זבת חלב ודבש לא תחסר כל בה', קהלת קוניאן הקטנה, אורה טוב ללימוד מהגיטו הדחוס שבוניציאה. מחד יש כאן התנתקות מהמטרופולין ההומה כדי להתרכז בלימוד התורה, ומאידך המקום קרוב למרכז התורה בוניציאה.

איגרת רסא, אף היא קריאה לתמוך 'בהסגר קוניאן'. היא כוללת הקדמה ארוכה בחשיבות החזקת התורה, וסיומה דברי שבח לר' ישראל ב"ר עמנואל קוניאן שנדבה אותו רוחו לתת 'הכנה וסעד ... לשרידים אשר ה' קורא ... וכן לבני ישראל הקטנים עם הגדולים...' וחשב 'איך יהיה לחמו ניתן לכל א' ... ומקום מוכן...'

'קול-הקורא' שנדפס בוניציאה בשנת שס"ה הגיע לידי ריא"ם בשבתו בפירארה. באיגרתו לר' ישראל קוניאן מיום כ"ו ביוני שס"ה (איגרת נט, עמ' 105 – 106), אחרי שהזכיר שהעניין ידוע לו מקדמת דנא (כמבואר באיגרת מ"ב) הוא מותח ביקורת על המכתב שנשלח אליו ועל הכרוז הנדפס שאינם מפורטים דיים. במכתב האישי לא מבואר מה נדרש ממנו לעשות, ובכרוז הנדפס לא נתבאר 'איזה הדרך יחלק אור למאמר זה, ומה יעשה בו ומאיזה עיר ומדינה יוקחו הנערים ללמוד, ומי בראש על הצבא וההנהגה, כי כן היו מתלהבים לכות בני האדם לעזר ולתמוך, גם אם ירחק מהם המקום', לא די בדברי שבח ללימוד התורה, כל אחד יכול לומר אני לומד ומחזיק תורה במקומי 'אני בטוח בקוני ומדוע אספיק בקוניאן?'

אעפ"כ בהיות ריא"ם דורש קבוע כבית הכנסת הגדולה בפירארה מידי שבת, עמד

והאריך לדרוש 'על טוב הכוונה, והכשר המקום, ויושר המעורר [ר' ישראל קוניאן].
וחכמת המורה, והשגחת החסיד [כנראה ר' נתן אוטולינגי], ותועלת הכלל, וכמה פרטים
אשר לא באו במגילה.

ריא"ם מעיד שדבריו עשו רושם, ברם עדיין לא עלתה בידו לקבוע נדבות קבועות
עקב מצוקות הקהילה, ועקב מיעוט 'בעלי כיסים'.

ומקום קושי יש כאן: הלא בנוסח 'קול הקורא' הנדפס שלפנינו, נזכר שבראש המוסד
עומד ר' נתן אוטולינגי, ושהתלמידים באו מכל הארצות, וכאן מבקש ריא"ם לדעת מי
בראש ההנהגה, ומאין יבואו התלמידים. במכתבו מזכיר ריא"ם את 'חכמת המורה'
וב'קול-קורא' מדובר על כמה מלמדים ומורים.

נראה לשער שהיה כרוז-נדפס קודם. והנה איגרת רסא מתאימה מאד לביקורתו של
ריא"ם. אריכות רבה בשבח החזקת התורה, וחוסר פירוט, מי המנהיג ומאין התלמידים.
נראה שזהו נוסח הכרוז הראשון. משבאו הערות ריא"ם ניסחו רבני ויניציאה ופרנסיה
כרוז מפורט יותר והוא 'קול-הקורא' הנדפס שבידינו¹².

כללו של דבר: ראשיתו של 'הסגר קוניאן' ביזמה מקומית. ר' ישראל קוניאן, שרצה
להפוך קהילתו למקום תורה, ביקש לאסוף תלמידים ובשכר הלימוד שיתנו להביא
'מלמד טוב ויודע'. כנראה שלא התמלא הבור מחוליתו. ואז עלתה היזמה להקים מוסד
גדול, עם צוות של מלמדים ומורים, שיפתח את שעריו למבוגרים, בחורים ונערים, מן
העניים הנודדים בקהילות. במוסד זה יקבלו את כל צרכיהם. מקום לימוד ולינה, מזון
ולבוש, מורים ומלמדים, וכך יהיו פנויים ללימוד. הצורך היה גדול וההיענות היתה
למעלה מהמשוער, ולפיכך הוצרכו לבקש תרומות מכל תפוצות הגולה.

האם היתה כאן כדברי אסף מגמה לפתוח בית מדרש כללי לכל איטליה?
חיוזק לדעת אסף יש למצוא בדברי ר' ליב סרוואל ב'קול הקורא' המאחל ש'גדול
יהיה כבוד תורת הבית הזה והיה אם ראשיתו מצער ואחריתו ישגא מאד'.
לעומתו מברך ר' ברוך ב"ר שמואל: 'מי יתן והיה לכבם של כל ישראל זה, לעשות
דבר גדול כזה בכל עיר ועיר מדינה ומדינה להגדיל תורה ולהאדירה', לא בית מדרש
מרכזי אלא דוגמא שכמה יתייסד בכל עיר ובכל מדינה.

12. באיגרת רס ורסא מודגש ענין ה'הסגר' לאנשים הרוצים לבלות ימיהם בתשובה, פרישות וחסידות.
אפשר שב'קול-הקורא' שבידינו נשמט הדבר, כי רבים מהנדיכים לא היו מוכנים לתמוך אלא
בתלמידי חכמים או ככאלה המכשירים עצמם לגדולי תורה.

אגרת ראשונה

הסכמת נדיבי עמים נאספו עם אלהי אברהם¹ לעשות הסגר בקהל קדוש קוניאן במדינה איטליאה, ולהרכיץ תורה בישראל.

גולת אריאל, שלומי אמוני פרנסי ומנהיגי ישראל, עמא קדישא, בוציני נהורי יחירי סגולה, לשם ולתהלה, ועטרת ראשם רבני גאוני ואלופי קהלות קדושות איטליאה פולוניאה פיהם אשכנז ותוגרמה, מלאים מצות ודעת וחכמה. המאירים לארץ ולדרים עליה. יהי שלום בחילם, מן העולם ועד העולם. אכ"ר.

י' משמים הביט על בני אדם², לחבר אהלי הלכות, להבין ולהשכיל את פרשת גדולת המלך מלכו של עולם, לעמוד לשרת ולכרך בשמו, והוא רחום ישים שפלים למרום, לחזות בנועמו, לאור כאור החיים, איש ואיש כפי אשר תטיב ידו, היא שמלתו לעורו³, כי יפקד מושבו, על טוב יזכר שמו בישראל.

י' דבר טוב על ישראל במתנה גנוזה⁴, וברחמים גדולים, מאתו היתה זאת התורה לעולה למנחה, לעם סגולה, לזכותם ולהדריכם בדרך ישרה, ולהצילם מני שחת, ותהיה נפשם צרורה בצרור החיים, כי ממנה יוקח לעבוד את ה' ולעלות במעלות רמות, לדורותם ברית עולם, על הרי ישראל.

י' עוז לעמו נתן, היא שעמדה לאבותינו ולנו לחזק בדק בית ישראל, אשר גדרי אבניו נהרסו, מאז היתה לגוי מקרב גוי. בגלות הגדול הזה, בטלו האשכולות⁵, הזמן הולך וסוער, ובכל יום ויום קללתו מרובה משל חבירו. ובפרט בגלילות איטליאה⁶, כל האזרח בישראל ישבו בצוקות⁷, באנקות עמוקות עד עפר ארצה, והנם על קרן השב"י⁸, מעונים ומדוכאים, נפילים היו בארץ⁹, חשכו מאורות התורה, לא ידעו ולא יבינו. לולי ה' צבאות הותיר לנו שריד, ארבע אמות של הלכה, זעיר שם זעיר שם¹⁰, המה יעמדו על הברכה למגן וצנה, מבית ומבחוץ, כי ירדוף אויב נפשנו, למגדול וחומה מימינם ומשמאלם וגבר ישראל.

י' משפט עשה לעוברי רצונו¹¹, ואשר לא שם לכו גם לזאת כי בלהות הזמן מצאוהו הכוהו פצעוהו רדפוהו טלטלוהו טלטולא גבר"א¹², ולא עליו היה גשם נדבות¹³ השכל

1. תהלים מז. י.

2. תהלים נג. ג.

3. שמות כב. כו.

4. עפ"י שבת פח ע"ב: 'אמרו לפניו חמדה גנוזה ... אתה מבקש ליתנה לבשר ודם'.

5. וע' המשנה, סוטה ט. ט: 'משמת יוסי בן יעזר ... ויוסי בן יוחנן ... בטלו האשכולות'. וכנ"ל, שם.

6. מז ע"ב: 'מאי אשכולות. אמר רב יהודה אמר שמואל איש שהכל בו'.

7. על משקל 'בסוכות'. ויקרא כג. מב.

8. על משקל 'קרן הצבי'. משנה, כתובות יג. ב.

9. כראשית ו. ד.

10. ישעיהו כח. י.

11. ע"פ ברכות נז ע"ב: 'בדרך שנתן ארץ אפים לעובדי רצונו'.

12. סנהדרין כז ע"א.

וידוע, רחיים בצוארו במשא ככד להביא טרף לביתו, כדרך גבר בעלמ"א¹³ ואין לאל ידו לדרוש ולתור בחכמה. וידל ישראל.

י בשמים כסאו, עיניו יחו¹⁴ א"ף גם זאת, בהיותם בארץ לא להם, כי רהים בני שוממה מבני עלייה¹⁵ אשר עינים ישיתו לנטות בארץ הכנעני במעשה ב"אשי"ת ובמעשה מרכב"ה, כל היום לאסוף הון עתק וחצי תאותם בידם¹⁶, לאסור אסר לענות נפש, ויכלו ימיהם באפס תקוה. חטא ישראל.

י חסד יסובבנו להקים שם בישראל, לזכותם ולהצדיקם וארוכתם מהרה תצמח. ולהוכיח במישור לעמ"י האר"ץ לנחותם הדרך בכרכה ערוכה לכל אשר בשם ישראל יכנה. ילך וישוב לביתו אל אוצרות גזי מגיניו מחמד עיניו כספו וזהבו, ויאמר לאסוריים צאו ויחזיק בממונו ומאדו בכל לבו ובכל נפשו, ידי לומדי ומרכיצי תורה בישראל וישמח ז"כולו בצאתו, ויש שכר באהלו, ויקרא שמו בישראל.

י הטוב והמטיב לכל, העיר רוח בינה וגבורה לקדושים אשר בארץ הלזו, ה"ה כמ"ר ישראל קונין וכמ"ר דוד מרקריא"ה, וכל אלה הדברים חברו אל עמק לבבם, ראו את הנשמע בידים מוכיחות, באשר הם שם, בארץ איטאליא"ה, התורה הולכת ומתמעטת מקוצר רוח ומרב עבודה שהיא זרה, והאדמה תשאה שממה מבלי יושב בשבת תחכמוני, הדורות הולכים ומתמעטים, דור דור וחכמיו, אשר באות נפשם שאפה רוח התקוה, מאין יבא עזרם, ורוח זלעפות מנת כוסם¹⁷, ותינוקות של בית רבן העניים הולכים וגדים ואין להם על מה לסמוך, לשאול אוכל לנפשם ואין מאסף אותם הביתה. והלמוד ח"ו ישאר כמו גלמוד¹⁸, אין דורש ואין מבקש, והתורה עתידה להשתכח ח"ו, והיא חיינו ואורך ימינו.

קמו גבריי"א אילין ואמרו עת לעשות לה', כזכותא דרבים ראהו עדיף, והסכימו כאשר עשו לבנות בית המדרש גלוי לכל העמים, סגור במקום ק"ק קוניאנו דאורא דארעא טב, ארץ זבת חלב ודבש לא תחסר כל בה. ולקחו חכמים ומלמדים ללמוד וללמד לתלמידים אשר יבואו שמה, יומם ולילה ולא ישובתו, בקלא דלא פסיק, קול נאה קול הדר, ומלכם בראשם, הוא החכם העניו כמהר"ר נתן אוטי"לינגו יצ"ו, אשר עין השגחתו עליהם בכל מכל, על פי מדותיו הנכבדות מדובר בו.

ותצלח על האנשים השלמים הנ"ל רוח חכמה, להיות מן הראשונים לדבר שבקדושה, לתת כסף מוצ"א, והכינו הבית הלו מלא כל טוב ברכת ה', והיה כל מבקש ה' יבא שמה, אל יחסר לו המזג, מטה שלחן כסא ומנורה, לחם לאכול ובגד ללבוש, אין לו אלא לעסוק בתורה יומם ולילה.

12. תהלים סח. י.

13. ע"פ: 'דרך גבר בעלמה' משלי ל. יט.

14. תהלים יא. צ.

15. ע"פ ישעיהו נד. א: סוכה מה ע"כ: 'ראיתי בני עליה והן מועטי'.

16. ע"פ קהלת רכה א. לד: 'אין אדם יוצא מן העולם וחצי תאותו בידו'.

17. תהלים יא. ו.

18. מן הקינה 'למי אככה וכף אכח', הפותחת את הקינות לתשעה באב, בנוסח הספרדים.

יהי שמעם בכל הארצות, קול גדול ולא יסף¹⁹, עד כי רבו החכמים והנערים אביונים לבא שמא מידי יום ביום, עד כי קצר המצע מהשתרע, ותרב משאתם כי לא יוכלון שאת.

והגם כי רבו הנדבות אליהם מכל פינה ופינה כדי להחזיק את בדק ההסגר הנ"ל, ובפרט פה ק"ק ויניציא"ה אשר בלב שלם ובנפש חפצה אזור חיל גאוני ורבני ופרנסי וממוני הקק"י, במקהלות עם התנדבו נדבות כדי להחזיק במצוה, והסכימו גם כן לשים קאשיט"ה אחת סוכבת והולכת בבתי כנסיות בכל יום ויום לשם ההסגר הלז, עם כל זה אין הקומץ משביע וכו'.

ולכן כדי לקיים ולהחזיק במצוה זו כי רבה היא, בחרנו לשלוח הכתב הלז אל כל מדינה ומדינה עיר ועיר, אל כל איש ואיש אשר נגע ה' בלבו, אהבת התורה, לא ימנע הטוב ממנו מליתן כפי מסת ידו לסיוע המצוה העצומה הלז, בראותו גדיי הצאן נפוצים על ההרים, ועל ידי הגדיים הללו לימים הבאים יהיו נעשים תיישים בעלי קרנים לנגח במלחמתה של תורה, ויוכלו לשלוח נדבתם ביד כמהר"ר ליב סראוואל נר"ו וכמ"ר קלמן בילגראדו יצ"ו.

ואחלנו יכוננו לפני יחידי סגולה, ובראשם החכמים והרבנים וגאונים, בקראם הקריאה הזאת אל יחמיצו במצוה להחזיק ידי לומדי התורה כיד ה' הטובה עליהם, גם ה' יתן הטוב לטובים, כנפשם הרחבה וזכנו לביאת הגואל, בבנין אריאל, אמן, כן יעשה ה' אלהי ישראל.

חתימות מכ"ת²⁰ הרבנים מק"ק ויניציאה ישמרם האל

אני אני הוא היוצא ראשונה בדבר מצוה רבה זו, שארם אוכל פירותיה בעולם הזה והקין קיימת לעולם הבא

נאם בן ציון צרפתי.

אין זה כי אם בית אלהים, יחנונו ויברכנו, כי כארץ תוציא צמחה כקרני חגבים, ושוב מבצבצים ועולים, ולא ימיש מעשות פרי, ככה גדול יהיה כבוד תורת הכית הזה, והיה אם ראשיתו מצער אחריתו ישגא מאד²¹, ויורו המורים ותרבה הדעת והתכונה, ליב סראוואל.

מי יתן והיה לבכס של כל ישראל זה לעשות דבר גדול כזה בכל עיר ועיר מדינה ומדינה להגדיל תורה ולהאדירה, והגבירים בני קוניאן זכו במצוה הזאת לכן כל בני עדת ישראל, ראוי לחזק המצוה הזאת

הצעיר ברוך כ"ר מ"ר שמואל זלה"ה.

המרכה לספר כשבחו של מצוה זו כמעט שהיינו יכולים לומר עליו סיימתנהו²²

19. ע"פ דברים ה. יט ובהרגומו: 'ולא פסק'.

20. מעלת כבוד תורת.

21. איוב ח. ז.

22. ברכות לג ע"ב.

לשבתה. ואמנם די לנו שנאמר זו תורה וזו שכרה שתלמוד²² תורה כנגד כולם. ואם באנו לפרט יכלו שפתינו לומר די²³

נאם הצעיר יוסף סאמיג'ה.

חתימות ראשי ק"ק וויניציאה ומנהיגי המדינה ישמרם האל:

כמהר"ר ברוך בר מר שמואל	כמ"ר אברהם בר שמחה
כמ"ר קלמן בילגראדו	כמ"ר משה מזור
כמ"ר יוסף מיראנדה	כמ"ר משה שוואב
כמ"ר שמעון קופייו	כמ"ר יודא מוטאל
כמ"ר יוסף בר יוסף	כמ"ר יצחק לוצאטו
כמ"ר אברהם ישראל	כמ"ר יקותיאל מרווינו

כמ"ר דוד מרקריאה

כל אלה חברו וגילו דעתם. שנת ולא קם נביא עוד בישראל כמשה [שס"ה] לפ"ק
נרפס בוויניציאה ע"י זואן דגארה ובכיתו ברשות השרים יר"ה.

אוסף בית הספרים הלאומי בירושלים, ס' L-147

אגרת שניה

ממני לכ"מ [לכבוד מעלת] ישראל קוניאן יצ"ו
איש נכון וחכם, שלוי.

לא ידעתי בנפשי אם זוכר כ"ת [כבוד תורתו], את אשר דבר לי יום היותנו בטרוויז'ו, בהעשות שדוכי המפואר גיסך יצ"ו, אשר היה עם לבבך אדרי, לאסוף ולכנס תשב"ר במקום מושבך, עד יעלה השכר הגון להשכיר מלמד טוב ויודע. וגם כי נבער אנכי מדעת, היה בלב כ"ת עלי מאהבת נעורינו אשר קדמה בינינו. ואני השיגותיו כי נסתרתה ממני הבחירה אז, כי עוד ימי' באים אולי אהיה להפיק רצונו. וגם כ"ת אמר בין כך וכך אכין הדבר לעת הצורך.

ועתה אני כמעט נטיו רגלי ליסע מהעיר הזאת, כי דחיקא לי שעתא טובא בארץ אוכלת יושביה כזאת, ויש ויש אתי מקום ומקומות, רק הרחק לא הייתי חפץ להרחיק מפה. זכרתי אשר דברנו יחד עם כ"ת כאמור, ואומר לכתוב שורותינו אלו אליו, אם מן האפשר הוא למצוא שם ראוי בעדי, הנני מוכן ומזומן לבא או אני לבדי או עם בני ביתי, ככל אשר יצטרך ללמוד וללמד לשמור ולעשות, לכל אשר יש בי כח לשרת.

האמנם זהו עקרו של דבר דלית דין צריך בושש, וצריך אני לדעת ולהחליט דבר כעד כל חדש אייר, זה לכל הרוב, לכן אם ייטב בעיני כ"ת ישי' נא דעתו על זה ויוציא הדבר לאורה, או הן או לאו, ויודעני תכף ומיד. וזה חסדו אשר יעשה עמי להיות הדבר כמס ונסתר אצלו כל האפשר, כי לא ייטב בעיני ישמעו העברים וידע, ואם א' מהקהל הזה, שיהיה ברעתי להפרד מפה עד עת הנסיעה עצמה.

יהי נא חסדך אדרי להשיבני דבר מהרה חושה, ויקרבו השתחויותי לפני האלוק

הותיק חותנו יצ"ו אפים ארצה, ולב"ב [ולבני ביתו] והיה זה שלום.
ויניציאה, יחי עוד לנצח [תהלים מט, י] למב"י [למנין בני ישראל, ספירת העומר]
השס"ד.

אגרות ריא"ם, סי' מב, עמ' 85 — 86

אגרת שלישיית

לב"מ ישראל קוניאן יצ"ו

הולך תמים ופועל צדק אהובי' שלו

הגיעני עד הלום כתב מאת האלופים מויניציאה על דבר ההסגר אשר היה ידוע אצלי
מקדמת דנא בדברי עם כב' על זה ולאשר כמעט נטיו רגלי לבוא לדור בקר' כאשר אדוני
ידוע.

וארא והנה הכתב המיוחד לי, דברים בעלמא, אין בו כלל העולה, לדבר המצוה מה
אעשה. וג"כ המגילה עפה בדפוס אשר לא תאתה, כי חפץ הייתי תענה ותאמר איזה
הדרך יחלק אור למאמר זה ומה יעשה בו, ומאיזה עיר ומדינה יוקחו הנערים ללמוד ומי
בראש על הצבא וההנהגה וכיוצא, כי כן היו מתלהבים לבות בני האדם לעזר ולתמוך,
גם אם ירחק מהם המקום. כי להלל ולשבח מצות ת"ת, לא צריכא, דכולי עלמא ידעי כי
עסק תורתנו יין ישמח לבב אנוש. אך אמור יאמרו: כל אחד אוסר לגפן עירו ומדינתו
ויין חומשים ישתה בארצו וליעול ולישתבח באתריה. ומה לנו ולשירה הזאת, לא ידעתי
מקום זה אנה הוא; אני לומד בטוח בקוני, ולמה אספ"י בקוניאן? בכל זאת מחשבתי
הקדומה אל המצוה ולכבר, כאשר האמנתי, ברור וידוע לו מכל אשר דברנו יחד
בויניציאה כמה פעמים.

בהיותי דורש קבוע פה בכ"ה הגדולה בכל יום שבת. ות"ל מקשיבים לקולי תמיד כל
הקק"י. אתמול יום ש"ק הארכת לי למענתי בדבר זה והעידותי בהם היום על טוב הכונה
והכשר המקום ויושר המעורר וחכמת המורה והשגחת החסיד ותועלת הכלל וכמה
פרטים אשר לא כאו במגילה וחשבתי ראויים להאמר, בצירוף דברי תורה ואז"ל אשר
שמו בפי מן השמים.

ואם ידעתי לא יועילו דברי קבוע בתים לתורה ב"ת וב"ת נדבות קבועות מחמת כמה
הרפתקים אשר על הק"ק יצא, והעדר בהם בעלי כסים. לא נתיאשתי בעת זמן דברי
אשר יצא מפי [לא] ישוב ריקם בכל כל.

וראיתי אני לבא להודיע כיום דברי אלה לכבר' על כל סבה שתהיה, ולמען ידע כי
אחרי עבודת ה' ואהבתו, באהבתו אני מוכן בפירארה ובכל המקום אשר יהיה שמה
מקומי.

לאלוף הותיק אדוני האוטולינג נר"ו אשר לרגליו אשתחוה ולמע' אחיו יצ"ו אתן שלוי'
ולכל שלוי' וכן יגיד לאדוני כמהר"ר אליעזר מניצה יצ"ו. ולו שלוי'.

פירארה, כ"ו יונייר שס"ה — מעתיר בשלומי.

אגרות ריא"ם, סי' נט, עמ' 105

איגרת רביעית

בעסק הסגר קונייא"ן

הנה זה עומד ומכניס דבריו באזנינו, יריע אף יצריח [ישעיהו מב, יג] על אוהביו
יתגבר בתחנונים, רוח ה' דבר בו ומלתו על לשונו [שמואל ב כג, ב], עונה ואומר לזכור
כי עפר אנחנו, ומה הווה לאדם בכל עמלו שיעמול כי אם תורה ומעשים טובים, וצדקת
אדם תאיר פניו, לעת תמוט רגלו מפה, ועל כן הנה מה טוב להפריש מממונינו נדבה
חשובה וטובה למצוה רבה. לא ישוער ולא יסופר הזכות שיהיה לה קרן ופירות אשר
יצא ממנה. לא נהייתה כזאת מיום גלות ישראל מעל אדמתו והיא, לקבוע בית המדרש
בהסגר, בכרך יפה אף נעים, בדרך יום כה מהעיר הזאת [ויניציאה], שמה יכנס אשר
לתאוה יבקש, להיות נפרד מהבלי תבל ולתת כבוד לאלקיו, הימים אשר יהיה על הארץ
בתשובה ופרישות וחסירות. גם שמה יבאו ויעמדו נערים כפי כחן, ובחור' כפי כחן,
להבין בתורה ולמלאת כריסם בשר ויין דת וחכמה, כי שמה ישבו כסאות מלמד' ומורי',
ולכל הבא יותן מטה ושלחן וכסא ומנורה, ובגד ללבוש, אין מחסור כל דבר מצטרך
לשרת אלקי'. ועפ"י ההסכמות והסדרים אשר יסיכמו ראשים וזקנים אשר יובחרו על כך,
ויתקן ויסדר מקום נורא וקדוש, יראו וישמעו אחינו שבגולה, ישמח לבם ותגל נפשם.
לכזו וכזה נתעורר איש חיל מפואר ונעלם [צ"ל: ונעלה], כה"ר ישראל יצ"ו בכ"מ
עמנואל זלה"ה מקוניאן, והיו דבריו מתחילה עם הגאון כמוהר"ר לייב סרוואל יצ"ו,
משיג' לכל דבר שבקדושה, וגם הוא חכם וחפץ בטוב, אמר לחזק מחשבה זו בידו
החזקה, ולהיות לעזר ולהועיל ברב כחו להכין לב כל הקרב הקרב אל משכן ה' זה, עד
כי בעזרת ה' בגבור' חפץ ה' בודאי יצליח — — —

לכן אנחנו הבאים על החתום, מתנדבים ונודרים באמירה לגבוה, כל א' וא' הסך אשר
חתום מידו פה למטה, לתת לסיוע המצוה הנ"ל, ומקבלים עלינו ועל יורשינו אחרינו
לתת כל א' וא' הסך אשר יתנדב ויחתום כנ"ל בתורת נדר ונדבה ע"ד [על דעת] המקום
ב"ה [ברוך הוא] והרבים, מדי חדש בחדשו, ליד הגבאי אשר יובחר על כך, בלי שגיאה.
וזה על משך שתי שני' רצופות יתחילו לכל א' מיום חתימתו, וממנו יראו רבים וכן
יעשו. וכל הבא למלאת ידו לחתום לידור למצוה זו, אלקיו ירצהו, יצליחהו בכל דרכיו,
ימלא לו על חמשה מאה וממאה רבבה, אשריו בעה"ז וטוב לו בעה"ב, וכלנו נתפלל
לה' יעלה ביד המשתדלים כל המכוון לטובה ולברכה, והבא לטהר יסייעו אותו, ג"כ ה'
בשכר זאת ימהר יחיש קץ פדותנו, ובא לציון גואל וירושלים תבנה ותכונן במהרה
כימינו אמן.

אגרות ריא"מ, סי' רס, עמ' 298

איגרת חמישית

כנ"ל.

הן האדם היה כאחד מן החיה וכל בהמה רמש וצפור כנף היום הזה, יען וביען האושר

מאסו והנצחיות געלה נפשם, בראותנו כי כל עמל האדם לפיהו¹, ובקשת צרכים לפגר המובס הלו, הבשר והדם, רמה בחייו ק"ו במיתתו, אין שם על לב להכין לו צדה לדרך קצרה וארוכה, כתר תורה מונח ועומד בקרן זווית, והמצות עזובות אין מחזיק בהם, וגם כי על כל א' לחוש לעצמו, לא יוכל פלט נקי ובר לבלתי רום לבבו, והשיגו יגון מחבריו, כי לא להיות טוב האדם לו לכרו נכרא, ואנוש כי יצדק לעצמו, כי אם להשלים יחד פני רעהו.

על כן אין אדם צדיק בארץ, ואיש נבוב ילכב לעת יכוננו מחשבותיו, ופנה למעלה באהבת קונו, אשר לא יתעצב אל לבו על אשר כל העם פנו איש לבצעו מקצהו, וישימו זהב² כסלם, וישכחו אלקי צורם, תרדמה נפלה עליהם לכלות ימיהם בהבל אשר לא יועיל, אין מתעורר בצדק מחזיק בתורה ומ"ט [ומעשים טובים] תריס אמתי בפני הפורענות, מליצים טובים ליום רעה.

מה זה היה לכן כיס לחבבו ולחבוקו, הגם שאול במביאים³ יובא, ובקבר כסף וזהב אשר עמהם, מה נעשה לנשמתו ביום שידובר בה, לתת חשבון על מפעליה לאלקיו לא — ל חי אשר לא יקח שוחד ולא יפריס בממון, אין אחד מני אלף אשר יעשה הבדלה בחונן הרעת⁴, כי יפליא לנדור נדר, נזיר להזיר לה⁵ עצמו מהכלי תבל וחמדותיו, אנה הלך אנה פנה עת לעשות לה⁶, חבל על דאבדין, דורות הראשונים אשר יצאו השדה ועל פני המדבר, ובאו במערות צורים ובנקיקי הסלעים⁷, ללמוד וללמד ולשמור ולעשות, ובמים וחורבים נזונו לא יום א' ולא יומים כי אם ימים ושנים, כמונו כמוהם ילודי אשה ובני אדם, מדוע נכבוד בעצמנו ממש להתחייב בנפשנו, לרדת בתחתיות ארץ אם נוכל לעלות השמימה, ולישן המות אם בידנו נתן לחיות חי⁸ עד, כזאת וכזה יסרוהו כליותיו, זמן רב, אל איש חם וישר המפואר כ"מ ישראל יצ"ו בכ"מ עמנואל ז"ל מקוניאן, ורוח ה' נוססה בו, ויבקש לשלוח יד ועזר ודרך, לתת הכנה וסעד אם אפשר לשרידים אשר ה' קורא⁹, אשר יקיצו משנתם ויפנו אל עושיהם, ואשר יאמרו לנפשו שחי ונעבורה¹⁰, ממצודה פרושה על כל החיים אל מצודת סלעים משגבה, וחשב איך יהיה לחמו נתן לכל א', וטרף יותן ליראי ה' וחושבי שמו, ומקום מוכן וכן לבני ישראל הקטנים עם הגדולים אשר ישאם רוח הקדש לאבותיהם.

אגרות ריא"מ, ס"י רסא, עמ' 190

1. קהלת ע. ז.

2. איוב יא, יב.

3. ראה תהלים עח, ז. ובפסוק בא — להים.

4. שמואל א' יא, בכתוב: בנביאים.

5. מן התפלה למוצאי שבת.

6. ישעיהו ב, יט.

7. ראה יואל ג, ה.

8. ישעיהו נא, כג.

שיבת קנזילאנו על פי 'קול-קורא' שנרשם בויניציאה שט"ה

פנים בית הכנסת של קנזילאנו וניסו
(כיום בבית הכנסת האיטלקי בירושלים)
החמשה מנחם יאנציקלושטיה יודאיקה, כרך 5 (1971), עמ' 869

גולת ארצאל . שלוש אבותי פדנו ונברנו ישראל . קלא קרישא טענו נחורו כעלד . ילשם ולחלדלד .

•

‘*သီဟသူရ နှစ်သိန်း*’

[illegible][illegible][illegible]

הוא מנסה להשיג את המידע הזה באמצעות שימוש בפרטים שיש לו עליו, וזהו מה שנקרא "הנדסה סוציאלית".

[illegible]

מחשבת משה למעבר רחוקה מאוד, לא מסתמך על גורמים פנימיים בלבד, אלא על גורמים חיצוניים. משה מנסה להבין את המציאות הכלכלית והחברתית של ישראל, ואת הסיבות לכך. הוא מנסה להבין את המציאות הכלכלית והחברתית של ישראל, ואת הסיבות לכך. הוא מנסה להבין את המציאות הכלכלית והחברתית של ישראל, ואת הסיבות לכך.

[illegible]

חתומה ראשי ל"ק ונציגה, ובהגה ובפרט ישפרם רא"ל :

[illegible]

כל אלה חבור נדינו דעקס סמך ולא ריט נכחא עור ביסר אלא
בבשר יופי לפר :

Con Licencia de Superiori,

L. 179
933.5 (45)
3.02
SARAJEVO
Grafisch-Ingenieurhaus
P. J. L. K. Bruma.

החלטתו של בית דין, ורצונותיו של שופט, אינם יכולים להוות קריטריון לטובתו של נאשם.

איגרת ששלח רבי משה גאליפאפה מויניציאפה אל רבי שמואל ׳ן סיד באלכסנדריה (שס"ג-שע"ב לערך). קטע גניזה T-S 13J 9, 19

איגרת זאת יחידה היא ומיוחדת מכל הבחינות והרי היא בבחינת מעט המחזיק את המרובה. עיקרה הוא בענייני פדיון שבויים, אך מלאה היא בידיעות על יהודי מצרים ואיטליה, מנהיגיהם וחכמיהם.

כמעט כולה בקשה של רבי משה גאליפאפה מרבו רבי שמואל ׳ן סיד, מגדולי חכמי מצרים בתקופה זו¹.

הכותב מזכיר לטובה את חכמי הישיבה בויניציאפה, ר' נחמן חנין² ור' משה אלקבץ³, שהשתדלו עמו ונתנו לו ארכע מאות גרושי"ש לפדיון אשתו. מאה גרושי"ש נוספים השיג הכותב אחרי עמל וטורח מאת ר' סעדיה דארוקיש, שהיה כנראה בקשרים עם מצרים ואליו נשלחו הכספים משם לצורך הפדיון. בזה השיגה ידו לפדיון אשתו, אך עדיין נשארו בשבי חמותו של הכותב וה'בתולה', ודאי אחת מקרובותיו.

הכותב מתלונן על ר' סעדיה דארוקיש שהוא מעכב בידו סכום כסף שנשלח אליו לשם פדיון שבויים, והוא מבקש מר' שמואל ׳ן סיד לדבר עם ר' אברהם קאשטור⁴, אף הוא מגדולי חכמי מצרים, ולבקש ממנו שיכתוב לר' סעדיה דארוקיש שימסור לו את יתר דמי הפדיון. הוא מבקש שהפניה של ר' אברהם קשטור אל דארוקיש תהיה בדרכי שלום, ולא יזכיר שר' משה גאליפאפה התלונן עליו.

גם בני קהילת רומא הבטיחו לר' משה גאליפאפה לסייע בפדיון חמותו והבתולה. את מכתבם מיום ר"ח אדר (שלא נשתמר) מצרף ר' משה גאליפאפה למכתב זה. ברם עזרתם התעכבה ולפיכך עומד ר' משה לחזור לרומא כדי לזרום. נראה שהמכתב הנזכר הוא 'הכתב ששלח אלי החכם רפאל דמודליא [מודיליאני] נר"ו, המולך על ה' קהילות

1. ראה עליו א' שוחטמן (מהדיר), שו"ת רבינו מאיר גאויזון, ירושלים תשמ"ה, במבוא, עמ' 90. יש עליו ידיעות הן כתושב קהיר והן כתושב אלכסנדריה. אף באיגרת שלפנינו נכתב 'על גב הכתב' ליד ... מורי ורבי שמואל ׳ן סיד נר"ו לאלכסנדריה או למצרים'. נפטר בשנת שצ"ה.

2. מחכמי פאטראן שעבר לויניציאפה אחרי כיבוש פאטראן בשנת שצ"ו. חתום עם חכמי ויניציאפה בהסכמות ובפסקים בין השנים שס"ג-שע"ב. ראה מ' בניהו, היחסים שבין יהודי יוון ליהודי איטליה מגירוש ספרד עד תום הרפורמליקה הויניציאנית, תל אביב תש"ס, עמ' 225-229; הנ"ל, הסכמה ורשות בדפוס ויניציאנה, ירושלים, עמ' 155, 268.

3. אולי הוא נכדו שלר' משה ב"ד שלמה הלוי אלקבץ, רבה של ארם צובה שנפטר בשנת שמ"א. ראה מ' בניהו, יוסף בחירי, ירושלים תשנ"א, עמ' שיד, בשו"ת ר' מאיר גאויזון, ירושלים תשמ"ה, סי' יד, עמ' נט-סג, נזכרים שלושה יהודים שהיו שותפים בעסקים ונעלמו עקבותיהם 'הא' שמו דוד כהן מתושבי קרשטנטינה, והא' ר' משה אלקבץ מתושבי [...] והא' ר' יעקב פראנקו ... מתושבי מצרים'. עדות על הריגתם נתקבלה ע"י ר' יעקב קאשטור בכ"ח באייר שע"א.

4. מחכמי קהיר, בן אחיו ותלמידו של ר' יעקב קאשטור. ראה עליו א' שוחטמן [לעיל הע' 1], עמ' 69. הידיעה האחרונה עליו היא מניסן שע"ב (ושם, הע' 146).

מרומ"ה⁵ ורופא גדול⁶. גבאי רומא כיבדו ביותר את ר' משה והציעו לו להשאר שם ולקבל מהם תמיכה קבועה, אך הוא מתלבט אם להיענות להצעתם. משום שברומא יש 'גלות גדול', והיהודים נאלצים לשמוע דרשה של כומר נוצרי מדי שבת. לפיכך שוקל ר' משה אם יישאר ברומא או יחזור למצרים.

תרעומת יש לר' משה על ר' עובדיה הגר' שנסע מויניציאה, והבטיח שיכתוב על מעשיו ולא קיים הבטחתו.

ר' משה גאליפאפה מוסיף ומבקש מרבו שיודיע לר' יחיאל רפאיה, אף הוא מגדולי חכמי מצרים⁷, 'שאחד מקרוביו שיחי' אברהם כהן נשבה בפאלירמ"ו זה לו שנה תמימה ונשבו עמו עשרה נפשות, לכן ישתדלו קרוביו ומיודעיו לפדותו'.

את מכתבו חותם ר' משה גאליפאפה בברכות ואיחולים לר' שמואל ו'ן סיד, לרעייתו, לכלתו, לחמיו וחמותו ולאחיו. חמיו של ר' שמואל מתואר כ'גביר ונעלה ... כמוהר"ר חמיו' ור' משה מתפלל שה' יצילהו מאויביו. ודאי היה מחשובי חכמי מצרים. הוא מברך את ר' שמואל 'שיראה הבן הנולד מורה הוראות בישראל'. המכתב נכתב בויניציאה בט"ו בסיון.

השנה לא נזכרה. כרם אפשר לשער בקירוב את זמנה ע"פ החכמים הנזכרים בה. ר' שמואל ו'ן סיד נפטר בשנת שצ"ה. ר' נחמן חנין נזכר כאחד מחכמי הישיבה בויניציאה. מצאנוהו חתום עם רבני ויניציאה בין השנים שס"ג – שע"ב.

כמו כן נזכר ר' אברהם קאשטרו מחכמי מצרים, שאין עליו ידיעות אחרי שע"ב⁸. לפיכך נראה שזמנה שלאיגרת סביב השנים שס"ג – שע"ב.

בשולי האיגרת הוסיף ר' משה גאליפאפה מספר פרטים. הוא מציין שצורף אליה מכתבו של ר' רפאל מודיליאנו, מנהיגם של יהודי רומא. הוא מספר שקידש את קרובתו השבויה בפאלירמו לשבוי בן טובים, והוא משתדל אף בפדיונו. הוא מבקש את ר' שמואל ו'ן סיד להודיע לאחותו שהוא בחיים ולהרגיעה. והוא מתנצל על שהוא מטריחו בבקשותיו וכן על שלא כתב בסגנון צח מפאת המהירות.

ידיעה מעניינת באה שם על שער החליפין בין המטבעות של מצרים לבין המטבע של ויניציאה.

מן הפעולות שנדרש להן ר' משה גאליפאפה היא הדפסת ספרים בויניציאה. הוא משדל את קרובו ומורו ורבו ר' שמואל ו'ן סיד "להדפיס הספר" ומבטיחו שיביאו "אל הדפוס באופן היותר נאות". ונראה שהמדובר הוא בספר גדול וחשוב, שההדפסה

5. כנראה רבה של רומא. אולי הוא ר' רפאל ב"ר מנחם מודיליאנו, החתום בתעודה של 'חברת גמילות חסדים' ברומא משנת שכ"ז. תעודה זו פורסמה ע"י א' טואף, גטו רומא במאה ה"ז, רמת גן תשמ"ד, עמ' 50-51. על היחלוצות קהילת רומא לעזרת 'ארבעה שבויים הנמצאים בפלירמו שלש מהן נשים...' ראה 'בוקסנבוים (מהר"ד), אגרות ר' יהודה אריה ממורדנה, תל אביב תשמ"ד, סי' קצ, עמ' 232, ואולי מדובר באותה פרשה, שאף כאן היו בשבי בתחילה ר' משה, אשתו, חמותו והבתולה.

6. ראה עליו א' שוחטמן, [לעיל הע' 1], עמ' 78.

7. ראה לעיל הע' 1, 2, 4.

מחייבת הוצאה גדולה. ושאלה היא: ספר כזה, נאה בצורתו וחשוב בתוכנו כיצד נשאר טמון וגנוז ולא נודע כי באו אל קרבנה?

והנה מצאתי בין כתובי-היד של בית הספרים בירושלים חיבור בכתובת ידו של ר' שמואל ן' סיד.

כ"י אחד שלם וברור והוא כ"י ירושלים 1444 4° הכותב הוא ר' שמואל ן' סיד. בחיבורו נמצאים דרשות לשכתות השנה מילות וחופות. אין הספר קטוע אלא מפורש. הספר נקרא בור סיד "כי שמי בקרבנו, ועוד קראתי אותו בור סיד לסוד בו פי באר באלה דברי הברית. יהיה בור סיד סתום וחתום ויועיל".

אכן נדיר ביותר למצוא כ"י יפה כה שלם ויפה, מאיר עינים מן התקופה הזאת. דבר זה מחזק את ההשערה כי זה הוא הספר שנועד להישלח לויניציאה לשם הדפסתו. מצבו המשומר מעיד כי אכן הספר יצא מגבולות מצרים. זאת ועוד הדרוש לפרשת יתרו "דרש שדרשתי כששידך תלמיד חבר החכם כה"ר משה גאליפאפה יצ"ו עם בת חברנו החכם הנעלה הישיש כה"ר שמואל הכהן יצ"ו". מסביר מדוע השתדל ר' משה גאליפאפה ודיו את רבו למסרו אליו לשם הדפסתו. דרוש נוסף לפרשת בהעלותך נדרש לכבוד חתונתו של ר' משה גאליפאפה. מהדרוש לפרשת יתרו אנו למדים על כך שרמ"ג נשא את בתו של ר' שמואל הכהן ואם כן חתנתו השבויה הנזכרת באיגרת, היא אשת ר' שמואל הנפטר.

במילים אחדות כרך ר' משה גאליפאפה את התנאים להוצאת ספר לאור, ידע על מחשבתו של רבו ורצה לגמול לו חסד על עזרתו⁸.

8. על חיבורים אחרים של ר' שמואל ן' סיד ראה א' שוחטמן [לעיל הע' 1], עמ' 90, הע' 530 ואילך.

איגרת רבי משה גאליפאפה T-S 13J 9, 19

בע"ה. רבא דעמיה ומדברנא דאומתיה בוצינא דנהורא, אופן אחד בארץ. החכם השלם כמהר"ר נר"ו.

אחרי דרישת השלום ונשיקת ידיו ורגליו דמר⁹ הן זאת להודיע למר איך שלי¹⁰ השתדלו עמי חכמי הישיבה פה, כמהר"ר נחמן חנין נר"ו וכה"ר משה אלקבץ נר"ו. והוציאו לי סך ד' מאות גרושים. וקבלתי מכה"ר סעדיא דארוקיש אחר עמל וטורח מאה גרושי"ש, ושלחתי פדיון אשתי שעולה סך חמש מאות. ועתה אני חוזר לרומה להשתדל על חמותי והבתולה, אולי יתעשת הא-להים. והמר¹¹ יזכה בזאת המצוה להודיע לה"ר יחיאל רפאה נר"ו שאחד מקרוביו שיחי' אברהם כהן נשבה בפאלירמ"ו זה לו שנה חמימה ונשבו עמו עשרה נפשות. לכן ישתדלו קרוביו ומיודעיו לפדותו. והנה עובדיא הגר איני יודע לאן הלך מפה, שקודם שנסע אמר לי שיכתוב לי כל ענייניו ועסקו. והחליף ברכורו.

והנה יודע למר שהשבוי ששלחו מעות בשבילו ביד ר' סעדיא דארוקיש לא היה ולא נברא כאשר יעידון יגידון גבאי פדיון שבויים והוא אינו רוצה לתת אותם להיות לי לעזר לפדיון חמותי והבתולה. לכן המר למען התורה ידבר לחכם השלי' כמהר"ר אברהם קשטר"ו נר"ו שישלח לו מהרה שלא יעזבם בידו, ורוב שלומות ישלח אליו ולא יודיענו ממה שכתבתי עליו שלא יהא למחיתו ולמוקש בארץ נכריה, נוסף על צרתי. וכבר הודעתי למר שזאת השבוע אני הולך לרומ"ה להשתדל על חמותי והבתולה שקבלו עליהם להוציאה, כאשר יראה המר מכתבם שכתבו לי מר"ח אדר. ועתה ראה ראיתי שאחרו המצוה, לכן חוזר עליהם למהר יחישה מעשיהם, ואיני יודע אם אשב שם, שמעלת הגבאים אמרו ליתן לי פרס, אבל יש גלות גדול שכל שבת ושבת צריך לילך לבית הטומאה לשמוע הדרשה מאתים איש וחמשי' נשים ואם יחסר איש אחד מהם יש קנס גדול, מלבד שמחרפין ומהפכין דברי א-להים חי'.

ולמען התורה המר ישתדל לדבר לחכם השלם כמהר"ר אברהם קשטר"ו נר"ו שישלח לר' סעדיא דארוקיש לראות בעין החמלה עלי, ובשכר זאת הי"ת יציל המר מכל צרה וצוקה ויראה הבן הנולד מורה הוראות בישראל, כחיי המר ובחייה הרבנית, סית אל בית¹² תמ"ה, ובחייה הכלה הרבנית מרחבה בהשקט ובטחה בעושר וכבוד על מי מנוחות אמן. ולגביר ונעלה, הי"ת יהא בעזרו ואל יתנהו בנפש אויביו, כמהר"ר חמיו דמר, אנשק ידיו ולגבירה המעטירה מעלמה מב"ת, ולאם דמר אנשק ידהם. וכמו כן לאחיו דמר אדברה נא שלם רב.

9. של האדון. הוא ר' שמואל ן סיד.

10. שכח לאל יתברך.

11. האדון.

12. בערבית: 'גברת הכית'.

מעבד שותה מימיו דמר נאמני משה גליפאפה בוניציאה סדר אל נא רפא נא לה
סיון ט"ו

והכתב הזה שהוא נתון וקשור עם כתבי הוא הכתב ששלח אלי החכם רפאל
דמודלייא נר"ו הוא המולך על ה' קהילות מרומ"ה ורופא גדול. ואיני יודע אם אשכ שם
או אבא למחנה מר הקדש. וקדשתי הבתולה בפאלירמ"ו עם שבוי א' בן טובים. עתה
משתדל על פדיונו. הי"ת יעזור. ובשביל שאני משים לדרך פעמי לא היה לי פנאי לכתוב
יפה וצחות לשון. ועם המר הסליחה שאני מחשיב עצמו כבן מתחטא על אביו. ואוחילה
אחלה [פניו?] להודיע לאחותי שליית עוד יש רוח חיי' באף ואל יקחו דאגה שהמר הוא
במקום אבי לכל דבר. ואם המר רוצה להדפיס הספר אני אשתדל בכל עוז להביאו אל
הדפוס באופן היותר נאות.

והנה יודע למר שקבלתי מכה"ר סעדיא דארוקיש אחר עמל וטורח מאה דוקאטי
דפה וניציאה שגרשיש דמצרי' שוה גרושיש ושליש לפי שהדוקאטי דפה הוא חסר
מגרש דמצרי'. ולמען התורה ישתדל המר מהרה ותשובתו מהרה תצמח.

על גבי הכתב:

ליד אור ישראל וקדושו החכם השלם מורי ורבי שמואל ן' סיד נר"ו לאסכנודיא או
למצרי' והלבי"א¹³.

ליקוטים

מכ"י דרשות ר' שמואל ן' סיד. כ"י ירושלים 1444 4°

[22] בור ס"ד כי שמי בקרבך, ועוד קראתי אותו בור סיד לסוד בו פי הכור, כאלה
דברי הברית יהיה בור סוד סתום וחתום ויועיל...

[22] והנה מצאתי און לי כי בסיבת כתיבת הדרושים חדשתי בכל דרוש ודרוש
תוספת רבה על העיקר כפלי כפלים יותר ממה שקראתי כתוב כאן.

באם אני כותב דרוש פלוני אשר דרשתי, הן אמת שלא נדרש ממנו אחת מני אל"ף
בתוך קהל ועדה, אלא ראש ראשי פרקים, מדלג על ההר"ם.

וכל דבר ודבר אשר נאחו בסבך בענפיו שרשי מרובים, אכתוב על הבאר באר
הטיב כפי קוצר ידיעתי. ונמצא שהדרוש הוא יסוד הבנין ועל צבאו אני מקיף חומות
וחיל. לפי שכוונתי היא לפרש מכל פרשה ופרשה פרוסה אחת באיזה אופן שיהיה. ולכן
כשרשתי איזה דרש באותה פרשה, או דרש של חופה או דרש של מילה או דרש של
תורה, כאשר יפול הגורל באותה פרשה לדרוש אותו הדרוש אותה בסנסיניו... בחרתי
להאריך בכל דבר ודבר לבאר אותו בביאור רחב אחת ושבע למען ישכילו דרדקי דבי רב
כי אין כוונתי לבאר דברי לחכמים מחוכמים...

שם הספר בור סיד לפי שהוא כבור שיש בו מים מכונסים לבד ואינן כבאר שהוא

13. והמביא לבטח יהיה. אמן.

מים חיים כי כבד פה וכבד לשון אנכי לא בצדק כל אמרי פי בהם נפתל ועקש.
[33] ראשי שורות מבשרות אני שמואל ו' סיד. השיר פותח 'ארים קולי גם בעטופי
ליושב בשמים יהיה צופי...'

[44] דרש שדרשתי כששדך תלמיד חבר החכם כה"ר משה גליפאפא יצ"ו עם בת
חברינו החכם הנעלה הישיש כה"ר שמואל הכהן יצ"ו. פרשת וישמע יתרו, משה לחתנו,
כי יבא אלי, אלי העם לדרוש, כי יהיה להם דבר, להם דבר בא, כי יהיה להם דבר בא
אלי, במדרש רבה פ' נשא דף קס"ו ע"ב.
וז"ל ביום חתונתו זה סיני, חיתונין היו שנאמ' וקדשתם היום ומחר, וביום שמחת
לכו זה מתן תורה....

מורי ורבותי ידוע הוא גודל חיבתן של ישראל לפני המקום אשר לקח אותם לו לעם
ומרוכ האהבה אשר חשק ה' בישראל כביכול נתחתן עמהם במשוש חתן על כלה.
וזהו שאמרתי דברי משה לחתנו, שעל ידי משה נתחתן הקב"ה עם עמו ישראל
ואמר לו כי יבא אלי העם שיביא אליו העם לדרוש אלקי"ם כמו שכתוב בזאת הפרשה
... וגם כן באה לידי זאת המצוה שמשה תלמידי ביום הזה הוא לחותנו שנתחתן היום
הזה והנה הוא וחותנו הם אלי העם שהם בני הישיבה לכן אלי לדרוש החיוב לדרוש
ברכים ולפרש דברי תורה מאחר כי זה היום הוא מכובד.
אם כן אני חייב לדרוש משני צדדין ובפרט מצד המצוה שצריך לפארה ולהדרה
בדברי תורה.

[225] ונוכל לתת טעם מפני מה אחד מהם שיפול הוא רב, הנה הוא הוא שכתב
המאור הגדול המקובל האלקי כמהר"י יצחק לוריא זלה"ה אשכנזי שאמר שהתורה יש
בה ששים רבוא אותיות ולכן היה צריך שישראל יהיו ששים רבוא.
[37] דרשה בחופת משה גליפאפא עם בת החכם הנעלה הישיש כה"ר שמואל
הכהן, פרשת בהעלותך.

ולכן עתה כאשר הגיעו ישראל להר סיני שהוא מקום התנאי או פתח הקב"ה ואמר
אנכי ה' אלקיך, שעל מנת כן הוצאתיך מארץ מצרים שתקבל אלהותי עליך בההר הזה.
זה יספיק בההר הזה, זה יספיק לביאור המאמר וכבר נשלם הדיבור הראשון.
הדיבור השני אמר לא יהיה לך וגו'.

[38] דרש שדרשתי בחופת תלמיד [חבר] החכם כה"ר משה גליפאפא יצ"ו עם בת
חברנו החכם הנעלה הישיש כה"ר שמואל הכהן יצ"ו פרשת בהעלותך שאם מת או גולה
מוכסח לו שבניו תלמידי חכמים ואל ישא בת עם הארץ.

יד ידו - יד ידו
 ב. ידו ידו ידו
 ידו ידו ידו
 ידו ידו ידו

נספח : כתובת רבי מרדכי בר' יצחק גרשון

אמר מאיר בניהו: בספר השנים עשר והשלושה עשר הרכבנו את היריעה על רבי יצחק גרשון איש צפת, מגדולי חכמי ויניציאה ומראשי העושים והמעשים במלאכת הספר העברי. כהשלמה נאותה יבואו כאן טופס הכתובה והתנאים שלר' מרדכי בר' יצחק גרשון ומרת לאה בת ר' יוסף ציידאל, משנת שע"ב. נוסח הכתובה והתנאים יש בו מן המיוחד. יבואו חוקרי המשפט העברי ויענו בו, ויתגלה עוד טפח מגדולתו של ר' יצחק גרשון כאיש ההלכה.

הכתובה שמורה באוסף קולג' ס' ג'והן שבקימברידג' סי' 539. צילום ממנה בכל יופיה והדרה הובא בקובץ Mazal Tov – כתובות מעוטרות מאוסף מוזיאון ישראל, בעריכת שלום צבר, ירושלים תשנ"ג, סי' 1, עמ' 26.

לשם השוואה הובאו גם נוסח הכתובה והתנאים של ר' שלמה ובראנקה פראנקו די אלמידה (מאוסף מוזיאון ישראל, בקובץ הגז' סי' 10, עמ' 56) נוסח זה הוא הרגיל והשגור בכתובות מאיטליה.

כתובה ותנאים שלרכי מרדכי ב"ר יצחק גרשון
ומרת לאה בת ר' יוסף ציידאל.
ויניציאה שע"ב

הכתובה

בסימנא טבא ומזלא מעליא

בששי בשבת שנים עשר יום לחדש מנחם שנת חמשת אלפים ושלש מאות ושבעים ושנים לבריאית עולם למנין שאנו מנין כאן בויניציאה, החתן היקר ונעלה כמ"ר מרדכי יצ"ו בן החכם השלם כמוהר"ר יצחק גרשון נר"ו אמר להרא בתולתא כלילת יופי וצנועה מרת לאה בת הנעלה כמ"ר יוסף ציידאל נר"ו הוי לי לאנתו כדת משה וישראל, ואנא אפלת ואוקיר ואזון ואפרנס יתיכי כהלכת גוברין יהודאין דפלחין ומוקרין וזנין ומפרנסין לנשיהון בקושטא, ויהיבנא ליכי מהר בתוליכי כסף זוזי מאתן דחזוי ליכי מדאורייתא ומזוניכי וכסותיכי וספוקיכי ומיעל לותיכי כארח כל ארעא וצביאת מרת לאה בתולתא דא והות ליה לאנתו, ודא נדוניא דהנעלת ליה מבי אכזה ארבע מאות וחמשים דוקאטי, לערך ששה ליטרין וד' סולדי הדוקאטו, מטבע ויניציאה, בכל כך מעות מזומנים, מלבד בגדיה וצעפיה ותכשיטיה השייכים לגופה, וצבי כמ"ר מרדכי יצ"ו חתן דנן והוסיף לה מדיליה, עד שהתוספת עם המאתן זוז הנ"ל הם מאה וחמשים דוקאטי לערך הנ"ל.

סך הכל בין כתובה נדוניא ותוספת הם שש מאות דוקאטי לערך הנ"ל, מלבד בגדיה וצעפיה ותכשיטיה השייכים לגופה.

וכך אמר לנו כמ"ר מרדכי יצ"ו חתן דנן אחריות שטר כתובתא נדוניא ותוספתא דא קבילית עלי ועל ירתאי בתראי להתפרע מן כל שפר ארג נכסין וקנינין דאית לי תחות כל שמיא, מטלטלי אגב מקרקעי, דקנאי ודעתיד אנא למקני, נכסין דאית להון אחריות ואנבן דלית להון אחריות, כלהון יהון אחראין וערבאין למפרע מנהון שטר כתובתא נדוניא ותוספתא דא, ואפילו מיגלימא דעל כתפאי בחיי ובמותא, מן יומא דנן ולעלם. ואחריות וחמר שטר כתובתא נדוניא ותוספתא דא, קבילית עלי ועל ירתאי בתראי כאחריות ובחמר כל שטרי כתובות נדוניאות ותוספתאות דנהיגין בבנות ישראל הבתולות הכשרות והצנועות, העשוין כהוגן וכתקון חז"ל, דלא כאסמכתא ודלא כטופסי דשטרי. וקנינא אנן סהדי חתומי מטה, מן כמ"ר מרדכי יצ"ו חתן דנן בן האלוף כמוהר"ר יצחק גרשון נר"ו הנ"ל, ככל מאי דכתיב ומפורש לעיל במנא דכשר למקניא ביה, והכל שריר וקיים.

יודא בכמוהר"ר יעקב סרוואל — סהיד

אהרן בן חיים — סהיד

[ישר]אל גרשון² ב"ר קלנימוס זצ"ל.

1. ראה מ' בניהו, רבי יצחק גרשון, אסופות יג' (תשסא), עמ' י"א, והע' 8.

2. אולי הוא הזכיר ביסיום מסכת כתובות מן האלפסי, שם. עמ' נט: יעוד גרשון בתוך עשריים ומהר כטל יזל וכרבים על עשבות, ובעמ' סא: "החיר גרשון".

התנאים

מגיד מראשית אחרית, יתן. שם ושארית.

ואלה דברי חברי התנאי שנדברו ונתחדשו בשעת החופה בין הזוג המבורך. ה"ה הבחור כמ"ר מרדכי בן החכם השלם כמהר"ר יצחק גרשון יצ"ו וזוגתו הבתולה מרת לאה מב"ת בת כמ"ר יוסף ציידאל י"ץ.

ראשונה: בפנינו עמ"מ¹ הודה החתן כ"מ מרדכי י"ץ הנ"ל הודאה גמורה איך אמת גמור הוא שקבל מידי חמיו כ"מ יוסף י"ץ הנ"ל לנדוניית זוגתו שתח' סך ת"ן דוק¹ א' באופן אשר יבואר פה ונתרצה בסך זה. הגם שכתנאי ראשוני מבואר להתחייב בסך אחר. והודה כ"מ מרדכי הנ"ל שאין לו על חמיו הנ"ל לסיבת הנדוניא הנ"ל אפי' בשוה פרוטה. וכמו כן קבל מלבושיה ובגדיה וצעפיה השייכי' לגופה, הכל כנראה בפוליצ"א² אחת חתומה מיד כמ"ר יוסף ומכ"מ מרדכי הנ"ל לראית שניהם.

אופן וסדר קבלת הנדוניא הנ"ל הוא זה: שקבל כ"מ מרדכי הנ"ל סך ק"ן דוק' במזומני. וכנגד סך ג' מאות דוק' הנותרי, מעתה ומעכשיו מוסר ונותן ומקנה כ"מ יוסף הנ"ל לחתנו כ"מ מרדכי הנ"ל לשם הזוג יצ"ו הנ"ל אגאלדי"ר בוטיג³ אחת, היינו החזקה ממנה שהיא מן כמ"ר יוסף הנ"ל, והיא תחת הפורטיג⁴ מן הציידאל⁵, אשר בהפורטיג⁶ יש בקאריא⁷ והבוטיג⁸ מושכרת היא כעת לכ"מ שלמה פארוסיני⁹ ופורע לשכירות הבוטיג' ההיא ל' דוק' לשנה ולערך שנה, באופן שמעתה ומהיום והלאה חזקת הבוטיג' ההיא הנ"ל תהיה ביד וכח כמ"ר מרדכי הנ"ל להשכירה למי שירצה, והשכירות שפורעת ושתפרע להבא, הכל יהי לכ"מ מרדכי הנ"ל וב"כ, היינו שיהיה לו תמיד סך ל' דוק' לשנה כנ"ל ולא פחות, שאם יפחת יפחת לכמ"ר יוסף הנ"ל וב"כ ויחוייב לפרוע לחתנו וכנ"ל כל מה שיפחתו מסך שכירות ל' דוק' כנ"ל, שכן התנו כתנאי גמור ומפורש, שתמיד יהיה לכ"מ מרדכי הנ"ל מהבוטיג' הנ"ל ל' דוק' לשנה ולא פחות, ושהל' דוק' האלו יהיו לו נקיים מכל הוצאות, מסודרות ובלתי מסודרות¹⁰, הן על לשעבר הן על להבא, שכלם יהיו על שכמם ובידי כ"מ יוסף וב"כ הנ"ל, יהיה כל מה שיהיה, עד פרוטה אחרונה. לכן התנו כנ"ל ולא באופן אחר. ואם באולי יעלה סך שכירות הבוטיג' הנ"ל מסך ל' דוק', יובן שהמותר יהיה לכ"מ יוסף הנ"ל וכנ"ל.

ומעתה יבואר שכ"מ יוסף הנ"ל מחוייב להתחייב חזקת הבוטיג' הנ"ל ביד חתנו הנ"ל כנ"ל בהשקט ובטח בלי שום ערעור ופקפוק בעולם, הן מן ערלי¹¹ הן מיהודי, יהיה

1. עדים חתומים מטה.

1א. דוקאטר.

2. שטר.

3. חזקת שכירת תנות.

4. אכסדרא.

5. אטליו.

6. הוצאות רגילות והוצאות חריגות.

מי שיהיה. ואם ח"ו יבא לו איד' ערעור או פקפוק על הבוטיג' הנ"ל, יחוייב כ"מ יוסף הנ"ל או ב"כ לסלק ולפצות כל הערעורי והפקפוקי שבעולם מן חתנו הנ"ל וכנ"ל, הכל מכיסו והוצאתו [של] כ"מ יוסף הנ"ל וכנ"ל.

והבוטיג' אגלדי"ר ככל הנ"ל, התנו תנאי גמור בין כ"מ יוסף הנ"ל וחתנו הנ"ל שתמשך על ארבעה שני' רצופי', מתחילי' מהיום. אכן גם אם בתוך זמן זה כ"מ יוסף הנ"ל או ב"כ כנ"ל, יפרעו לכ"מ מרדכי הנ"ל או ב"כ כל הג' מאות דוק' הנ"ל, אז תיכף בפרעו פרעון זה יוכן שיוחזר כ"מ יוסף הנ"ל או ב"כ לחזקת הבוטיג' הנ"ל כראשונה ואין לכ"מ מרדכי אז עוד חזקה בה ולא בשכירות שלה.

אכן בהגיע לכלות הד' שני' הנ"ל ולא נפרע לכ"מ מרדכי הנ"ל או כנ"ל הג' מאות דוק' הנ"ל, וכ"מ מרדכי הנ"ל יעשה מודעה והתראה קודם כלות זמן הנ"ל ע"ה שמש הקק"י או ע"ה פאנט"י שיפרע לו ג' מאות דוק' הנ"ל, ויכלו הד' שני' הנ"ל ולא יתפרע לו ג' מאות דוק' הנ"ל, אז מעתה ומעכשיו הרשות נתונה לכ"מ מרדכי הנ"ל או כנ"ל לכוף ולנגוש כ"מ יוסף הנ"ל ויורשיו אחריו על פרעון ש' דוק' הנ"ל בכל מיני כפיות ונגישות שבעולם ושיראה בעיני כמ"ר מרדכי או ב"כ הנ"ל וכל ההוצאות אשר יעשה על [הכפיה והנגישה] ההיא תהיה על כ"מ יוסף הנ"ל וכנ"ל לפרוע הכל עד פרוטה אחרונה. ועד שלא יהיה נעשה הפרעון הנ"ל וכנ"ל, כ"מ מרדכי הנ"ל וכנ"ל יחזיק בחזקה הנ"ל לקבל השכירות ממנה. ואחרי פרעון ש' דוק' הנ"ל לא יכול כ"מ מרדכי הנ"ל כלום ואין עוד לתבוע לחמיו הנ"ל או כנ"ל אפי' פרוטה.

והזוג י"ץ הנ"ל ינהגו יחד באהבה ובחבה כארח כל ארעא וככל איש ואשתו הכשרי' שבירשאל, ולא ינעלו ולא יעלימו זה מזו וזו מזה, אך ישלטו בנכסיה' שזה בשוה, ויאריכו ימיהם בטוב ושנותיה' בנעימים ויראו זרע ברוכי ה' כיר"א.

ואם ח"ו וב"מ⁹ יארע העדר במרת לאה שח' הנ"ל בשנה ראשונה שאחרי החופה בלי ז"ק¹⁰ מבעלה הנ"ל, אז יחוייב בעלה כ"מ מרדכי הנ"ל לחזור כל אשר הכניסה לו וזגתו הנ"ל ליורשיה מצד האב. והבוטיג' תוחזר בעד סך ש' דוק' הנ"ל כנ"ל בסך החזרה הנ"ל וכנ"ל.

ואם ח"ו וב"מ יארע העדר¹¹ במר' לאה שח' בשנה שניה שאחרי החופה בלי ז"ק מבעלה הנ"ל, אז לא יחוייב כ"מ מרדכי הנ"ל להחזיר ליורשיה מצד האב כנ"ל, רק החצי מכל מה שהכניסה לו וזגתו הנ"ל כנ"ל, והחצי האחר יירשו הוא.

ואם ח"ו וב"מ יארע העדר בכמ"ר מרדכי הנ"ל בשנה ראשונה שאחרי החופה, אז תקח לה וזגתו מר' לאה כל מה שהכניסה לו, אך תקח הבוטיג' בעד סך ש' דוק' בסך הראוי לה ועוד תקח משל בעלה השליש מהתוספת המבואר בכתובת' במק' כתובת' ותוספת' ופגם בחוליה.

7. הקהל קדוש יצ"ו.

8. פרש.

9. חס ושלום ובר מינן.

10. זרע קיימא.

11. פטירה.

ואם ח"ו וב"מ יארע העדר בכ"מ מרדכי הנ"ל שנה שניה שאחרי החופה, אז תקח לה מרת לאה שתח' הנ"ל כל מה שהכניסה לו כנ"ל, והבוטיג' הנ"ל תהיה לה בחק שלה בעד סך ש' דוק' כנ"ל. ועוד תקח משל בעלה שני שלישי' מהתוספת הנ"ל במק' כתובת' ותוספת' ופגם כתוליה.

ובין שנה ראשונה ובין שנה שניה שאחרי החופה, בין שתעדר היא ח"ו ובין שיעדר הוא ח"ו, יובן שהדורות מכל כת וכת יוחזר ויבא לכל כת וכת את שלו, והדורות שהדרינו אחרי' במשחה הנשואין יחלוקו שוה בשוה, אך טבעת הקדושין תהיה שלה, אם תהיה בחיים.

ובשנה שלישית שאחרי החופה, ומשנה שלישית ואילך, הדין חוזר לסני' ¹², דהיינו שהבעל יורש את אשתו והיא תגבה כתובת' נדוניית' ותוספת' משלם.

וע"ד הקטט ח"ו, שבאולי מרת לאה שתח' הנ"ל תקבול על בעלה כמ' מרדכי הנ"ל שעושה לה דכר' שאין הדעת סובלתן, אז יחוייב כמ' מרדכי בעלה הנ"ל תיכף לתת לה ב' דוק' מזומני' לפזור ¹³ שלה וכל בגדיה שהכניסה לו, ואז בזמן ג' ימים אח"כ, ירדו יחד בפני הב"ד הקרוב להם, ולפניהם יציעו טענותיה' וזכויותיה' והמה ידונו ויסדרו ביניהם. וכל אשר יסדרו וידונו לשם, עליהם לאשר ולקיים, ואז תחזור מרת לאה הנ"ל לבית בעלה ותחזור עמה ג"כ כל בגדיה כנ"ל ותתן לבעלה כל אשר הותר לה מן הב' דוק' הנ"ל, ואהבה ואחיה ושלו' וריעות תמיד יהיה ביניהם כיר"א.

וכל הנ"ל וכנ"ל התנו הזוג' יצ"ו הנ"ל וכמ"ר יוסף וחתנו הנ"ל כתנאי גמור ומפורש וכפול ומכופל, כתנאי בני גר ובני ראובן, בהן קודם ללאו וכתנאי קודם למעשה, ובשעבוד כל נכסיהון דאית להו תחות כל שמיא ודעמדין הם לקנות, דכולהון יהון אחראין וערכאין, לאישור וקיום שטר זה, ואחריות וחומר שטר זה קבלו עליהם הזוג הנ"ל, וכמ' יוסף וחתנו יצ"ו הנ"ל וב"כ וכנ"ל, כאחריות וכחומר כל שטרי תנאי' וחיובי' ושעבד' דנהיגו בישראל העשויין בכל תקוני חז"ל ודנהיגו בדא"ה ¹⁴, העשויין בכל תקניהם ונימוסיהם הצריכי' להועיל, דלא כאסמכתא ודלא כטופסי דשטרי.

וקנינן אנן סהדי ח"מ מן הזוג יצ"ו נ"ל, זה לזו ומזו לזה, ומן כמ"ר יוסף ציודאל יצ"ו הנ"ל לזכות הזוג יצ"ו הנ"ל וכנ"ל, קנין גמור ושלם מעכשיו על כל מאי דכתיב ומפורש לעיל, במנא דכשר למקניא ביה. והנעשה נעשה פה ויניציא"ה, היום יום הששי י"ב למנח"ם שע"ב לפ"ק, שהוא י' אגושט"ו, תרי"ב למנינם. והכל שריר ובריר וקים.

חזקיה אליעזר בכמ"ר יוסף ז"ל — סהיד

ישראל יעקב הלוי מונטיקיער ¹⁵ — סהיד

12. הדין חוזר להיות כדין התורה ותקנת חז"ל.

13. להוצאות השוטפות.

14. בדיני אומות העולם.

15. ראה עליו י' בוקסנבוים (מהדיר) אגרות רבי יהודה אריה ממדינה, ת"א תשמ"ד, עמ' 359-360.

בששי

בשבת שנים עשר יום
שנת חמשת אלפים
ושבעים ושתים לבריאת עולם

למנוח שאנו בנין כאן בועיצתה החתן והכלה בבר
מדרכי יצו בהחכם השלם כמוהו ויחנך ששון נר
אמר להרהר בתורתא כליית יופי וצטעו מידת אהבת
הנעלה כמר יוסף ציוראל יצו הוי לי לאתו כדז משה
ישראל ואנא אפלח ואוקיז ואזון ואפוח יצו כדל כדן
עבדן יהודאין דל חזן ומתקין חזן ומתקין דל חזן בקוטט
ודיבנא ליכי מזה שור ליכ בסחור מפתח חור ליכ שחור
ומזניכ וכסותיכ וטפוקי וזמיר יחור ליכ שור חור
וצבית את מרת לאה בתולתא דא חותן ליה לצטעו חור
דהנעלת ליה מבי אביה ארבע מאות וחמשים ורובקט
ששה ליטרין וד' סלרי דדוקאטו מטבע וצביתא ככל כן
מעות מווסנים מלבר כדריה וצביתא חותן ששיתא
לופה וצביתא מדרבי יצו חזן דקן חזן דקן חזן דקן
שהתוספת עם המאחז וזה הכל חמשה ורובקט
הכל סך הכל בין קטנה טרומה ורובקט חמשה
דוקאט' לעד דר' כל' ש' ש' ש' ש' ש' ש' ש' ש' ש' ש'
לופה וכך ד' ש' ש' ש' ש' ש' ש' ש' ש' ש' ש'
שטר כתובתא טרומה ורובקט וי' קבילית ע' וק'
י' קטני כתיב להתפרע מן כל שער ארץ נמסין והנעין ואת
לי חתות כל שמיא מטלטלי אוב מדיקע דקטני וד' עתיד
אנא למקני נכסין דאית להון אחריות ואובן דלית להון
אחריות כללהון יהון אחראין וערבאין למפרע מדיקע שטר
טובתא טרומה ורובקט דא ואפלח מן קול ימא דעל
טפאני סחי ובמותא מן ימא דין ולעבם וזהו יתן וחזק
שמי טובתא ד' ורובקט ורובקט ד' קבילית ע' וק'
י' קטני כתיב להתפרע מן כל שער ארץ נמסין והנעין ואת
טחנות ורובקט ורובקט ד' ורובקט ישראל קבילית
הכשרות והענוות העשין דהון ורובקט חזן ד' וק'
כאסמכתא ודלא כטופס דשטר וקטנתא חזן טרומה
חזומי מפה מן כמר מדרבי יצו חזן דקן כן ואל ד' וק'
כמותה יצחק גרשון נרוהל ככל נא' ורובקט ורובקט
לעיל כמנא דכשר למקנת ביה ורובקט שריר וק' וק'

עשרה אלף שטר עשרה אלף שטר
א' וק' וק' וק' וק' וק' וק' וק' וק' וק'

עשרה אלף שטר עשרה אלף שטר
א' וק' וק' וק' וק' וק' וק' וק' וק' וק'

א' וק' וק' וק' וק' וק' וק' וק' וק' וק'
א' וק' וק' וק' וק' וק' וק' וק' וק' וק'
א' וק' וק' וק' וק' וק' וק' וק' וק' וק'
א' וק' וק' וק' וק' וק' וק' וק' וק' וק'

1. *Deus* 2. *Deus* 3. *Deus* 4. *Deus* 5. *Deus* 6. *Deus* 7. *Deus* 8. *Deus* 9. *Deus* 10. *Deus* 11. *Deus* 12. *Deus* 13. *Deus* 14. *Deus* 15. *Deus* 16. *Deus* 17. *Deus* 18. *Deus* 19. *Deus* 20. *Deus* 21. *Deus* 22. *Deus* 23. *Deus* 24. *Deus* 25. *Deus* 26. *Deus* 27. *Deus* 28. *Deus* 29. *Deus* 30. *Deus* 31. *Deus* 32. *Deus* 33. *Deus* 34. *Deus* 35. *Deus* 36. *Deus* 37. *Deus* 38. *Deus* 39. *Deus* 40. *Deus* 41. *Deus* 42. *Deus* 43. *Deus* 44. *Deus* 45. *Deus* 46. *Deus* 47. *Deus* 48. *Deus* 49. *Deus* 50. *Deus* 51. *Deus* 52. *Deus* 53. *Deus* 54. *Deus* 55. *Deus* 56. *Deus* 57. *Deus* 58. *Deus* 59. *Deus* 60. *Deus* 61. *Deus* 62. *Deus* 63. *Deus* 64. *Deus* 65. *Deus* 66. *Deus* 67. *Deus* 68. *Deus* 69. *Deus* 70. *Deus* 71. *Deus* 72. *Deus* 73. *Deus* 74. *Deus* 75. *Deus* 76. *Deus* 77. *Deus* 78. *Deus* 79. *Deus* 80. *Deus* 81. *Deus* 82. *Deus* 83. *Deus* 84. *Deus* 85. *Deus* 86. *Deus* 87. *Deus* 88. *Deus* 89. *Deus* 90. *Deus* 91. *Deus* 92. *Deus* 93. *Deus* 94. *Deus* 95. *Deus* 96. *Deus* 97. *Deus* 98. *Deus* 99. *Deus* 100. *Deus* 101. *Deus* 102. *Deus* 103. *Deus* 104. *Deus* 105. *Deus* 106. *Deus* 107. *Deus* 108. *Deus* 109. *Deus* 110. *Deus* 111. *Deus* 112. *Deus* 113. *Deus* 114. *Deus* 115. *Deus* 116. *Deus* 117. *Deus* 118. *Deus* 119. *Deus* 120. *Deus* 121. *Deus* 122. *Deus* 123. *Deus* 124. *Deus* 125. *Deus* 126. *Deus* 127. *Deus* 128. *Deus* 129. *Deus* 130. *Deus* 131. *Deus* 132. *Deus* 133. *Deus* 134. *Deus* 135. *Deus* 136. *Deus* 137. *Deus* 138. *Deus* 139. *Deus* 140. *Deus* 141. *Deus* 142. *Deus* 143. *Deus* 144. *Deus* 145. *Deus* 146. *Deus* 147. *Deus* 148. *Deus* 149. *Deus* 150. *Deus* 151. *Deus* 152. *Deus* 153. *Deus* 154. *Deus* 155. *Deus* 156. *Deus* 157. *Deus* 158. *Deus* 159. *Deus* 160. *Deus* 161. *Deus* 162. *Deus* 163. *Deus* 164. *Deus* 165. *Deus* 166. *Deus* 167. *Deus* 168. *Deus* 169. *Deus* 170. *Deus* 171. *Deus* 172. *Deus* 173. *Deus* 174. *Deus* 175. *Deus* 176. *Deus* 177. *Deus* 178. *Deus* 179. *Deus* 180. *Deus* 181. *Deus* 182. *Deus* 183. *Deus* 184. *Deus* 185. *Deus* 186. *Deus* 187. *Deus* 188. *Deus* 189. *Deus* 190. *Deus* 191. *Deus* 192. *Deus* 193. *Deus* 194. *Deus* 195. *Deus* 196. *Deus* 197. *Deus* 198. *Deus* 199. *Deus* 200. *Deus* 201. *Deus* 202. *Deus* 203. *Deus* 204. *Deus* 205. *Deus* 206. *Deus* 207. *Deus* 208. *Deus* 209. *Deus* 210. *Deus* 211. *Deus* 212. *Deus* 213. *Deus* 214. *Deus* 215. *Deus* 216. *Deus* 217. *Deus* 218. *Deus* 219. *Deus* 220. *Deus* 221. *Deus* 222. *Deus* 223. *Deus* 224. *Deus* 225. *Deus* 226. *Deus* 227. *Deus* 228. *Deus* 229. *Deus* 230. *Deus* 231. *Deus* 232. *Deus* 233. *Deus* 234. *Deus* 235. *Deus* 236. *Deus* 237. *Deus* 238. *Deus* 239. *Deus* 240. *Deus* 241. *Deus* 242. *Deus* 243. *Deus* 244. *Deus* 245. *Deus* 246. *Deus* 247. *Deus* 248. *Deus* 249. *Deus* 250. *Deus* 251. *Deus* 252. *Deus* 253. *Deus* 254. *Deus* 255. *Deus* 256. *Deus* 257. *Deus* 258. *Deus* 259. *Deus* 260. *Deus* 261. *Deus* 262. *Deus* 263. *Deus* 264. *Deus* 265. *Deus* 266. *Deus* 267. *Deus* 268. *Deus* 269. *Deus* 270. *Deus* 271. *Deus* 272. *Deus* 273. *Deus* 274. *Deus* 275. *Deus* 276. *Deus* 277. *Deus* 278. *Deus* 279. *Deus* 280. *Deus* 281. *Deus* 282. *Deus* 283. *Deus* 284. *Deus* 285. *Deus* 286. *Deus* 287. *Deus* 288. *Deus* 289. *Deus* 290. *Deus* 291. *Deus* 292. *Deus* 293. *Deus* 294. *Deus* 295. *Deus* 296. *Deus* 297. *Deus* 298. *Deus* 299. *Deus* 300. *Deus* 301. *Deus* 302. *Deus* 303. *Deus* 304. *Deus* 305. *Deus* 306. *Deus* 307. *Deus* 308. *Deus* 309. *Deus* 310. *Deus* 311. *Deus* 312. *Deus* 313. *Deus* 314. *Deus* 315. *Deus* 316. *Deus* 317. *Deus* 318. *Deus* 319. *Deus* 320. *Deus* 321. *Deus* 322. *Deus* 323. *Deus*

שלר' שלמה ב"ר יצחק פראנקו די אלמירה
ומרת בראנקא בת ר' דוד פירנאנדיס דיאס.
ויניציאה תס"ז

הכתובה

כרביעי בשבת ששה ימים לחדש תמוז שנת חמשת אלפים וארבע מאות וששים
ושבע לבריאת עולם למנין שאנו מנין פה ויניציא מתא דיתבא בימא. החתן הנחמד נכבד
יקר ומאד נעלה כר' שלמה בכה"ר יצחק פראנקו די אלמירה יצ"ו אמר לה לכלתא
בתולתא וצנועתא, אילת אהבים ויעלת חן וכלילת יופי מרת בראנקא מב"ת בת המנות
ממה"ר דוד פירנאנדיס דיאס נ"ע, הוי לי לאנתו כמ"ו [כדת משה וישראל], ואנא בס"ד
אפלה ואוקיר ואזון ואפרנס ואכלכל ואכסי יתיכי כהלכת גוברין יהודאין דפלחין ומוקריין
יוזין ומפרנסין ומכלכלין ומכסין ית נשיהון בקושטא ויהיבנא ליכי מהר בתוליכי כסף
זווי מאתן דחזו ליכי, ומזוניכי וכסותיכי וספוקיכי ומיעל לותיכי כארח כל ארעא וצביאת
כלתא בתולתא דא והות ליה לאנתו. ודא נדוניא דהנעלת ליה מבי אבוה דוק' חמשת
אלפים וחמשים, לערך ר' ליט' ור' סול' הרוק' מטבע ויניציא, בזה האופן: דוק' ארבעת
אלפים וחמש מאות וחמשים בכ"כ מ"מ [בכל כך מעות מזומנים] ודוק' מאה בכ"כ כלי
כסף ודוק' ארבע מאות בכ"כ מטלטלין, ועל כל הסך מהדוק', חמשת אלפים וחמשים
מהנדוניא הנ"ל נכנס ערב קבלן ופרינציפאל פאגאדור, הגביר כה"ר יצחק פראנקו די
אלמירה הנ"ל בעד בנו החתן הנ"ל.

וצבי החתן הנ"ל והוסיף לה מדיליה תוספת על עיקר כתובתה דוק' שני אלפים
וחמש מאות ועשרים וחמשה לערך הנ"ל, סך הכל דוק' שבעת אלפים וחמש מאות
ושבעים וחמשה, בר מזווי מאתן דחזו לה כנ"ל. הכל קבלם החתן הנ"ל והעלם על עצמו
כמלוה ורשו וכנכמי צ"ב [צאן ברזל] שאם ח"ו פ"פ [חס ושלום פחתו פחתו] לו ואם
הותירו הותירו לו.

וכך אמר החתן הנ"ל אחריות וחומר וחזק שטר כתובה דא קבילית עלי ועל ירתי
בתראי ועל כל נכסי, מקרקעי ואגבן מטלטלי, דקנאי ודאקני, נכסין דאית להון אחריות
ודלית להון אחריות, כללון יהון אחראין וערבאין ומשעבדין להתפרע מנהון שטרי כתובה
דא, בחיי ובמותא, ואפילו מן גלימא דעל כתפאי, כאחריות וחומר וחזק כל שטרי
כתובות דנהיגי בישראל העשוין כהוגן וכתקן חז"ל, ולא כאסמכתא ודלא כטרופי
דשטרי, בבטול מודעות ובפסול עדיהן, ע"ד הרשב"א ז"ל.

וקנינא אנן סהדי חתומי מטה מיד החתן הנחמד נכבד יקר ומאד נעלה כ"ר שלמה
פראנקו די אלמירה יצ"ו הנ"ל, ומיד אביו הגביר כה"ר יצחק פראנקו די אלמירה יצ"ו
הנ"ל לזכות הכלה הבתולה והצנועה אילת אהבים ויעלת חן וכלילת יופי מרת בראנקא

מב"ת בת המנוח כה"ר דוד פ"רנאנדיס דיאס נ"ע הנ"ל, קנין גמור ושלם במנא דכשר למקניא ביה מעכשו על כל הנ"ל, והכל שריר ובריר וקיים.

משה בכמה"ר דניאל מאגורה

התנאים

התנאים שהתנו ביניהם החתן הנחמד נכבד ויקר ומאד נעלה כמ' שלמה בכה"ר יצחק פ"ראנקו די אלמידה יצ"ו והכלה הבתולה והצנועה אילת אהבים ויעלת חן וכלילת יופי מרת בראנקה מב"ת בת המנוח כמה"ר דוד פ"רנאנדיס דיאס נ"ע, הנקובים בשמות בשטר הכתובה הנגדית הנעשה פה ויניציא בעצם היום הזה שהוא כרביעי בשבת ששה ימים לחדש תמוז שנת חמשת אלפים וארבע מאות וששים ושבע לבריאת עולם, הם תנאים גמורים, כפולים ומכופלים כתנאי בני גד ובני ראובן, ואלו הם:

תנאי א': שלא יוכל החתן הנ"ל לישא ולא ליקח לו אשה אחרת בשום אישות בעולם כלל כל ימי חייה הכלה הנ"ל בעודה באישות עמו, ואם באולי יעבור וישאנה, שיהיה מחוייב קודם שישאנה לתת ולפרוע כל סך כתובתה נדונייתה ותוספתה שהם דוק שבעת אלפים וחמש מאות ושבעים וחמשה, לערך ר' ליט' ור' סר' הדוק, מטבע ויניציא, המעות במעות, והכסף בכסף, והמטלטלין במטלטלין, וזווי מאתן דחזו לה עספ"א נעד סוף פרוטה האחרונה ולפוטרה בגט כשר לאלתר, באופן שתהא מגורשת ממנו ומותרת לכל אדם.

תנאי ב': שלא יוכל החתן הנ"ל לפתות ולא לאיים את הכלה הנ"ל שתמחול לו או תתן לו במתנה או תמכור לו או לאחרים שום סך מסכי כתובתה נדונייתה ותוספתה, ואם באולי יעבור ויפתנה או יאיימנה והיא תמחול או תתן או תמכור כנ"ל, שתהא מעתה ומעכשיו המחילה או המתנה או המכירה ההיא בטלה וחשובה לכלום ככלי חרס הנשבר וכדבר שאין בו ממש.

תנאי ג': שאם ח"ו וב"מ [חס ושלום ובר מינן] יחלה החתן הנ"ל חולי של סכנה לפי דעת הרופאים המבקרים אותו, ובאותו הזמן לא יהיה לחתן הנ"ל זרע יפטור את הכלה הנ"ל מהיבם, שיהיה מחוייב החתן הנ"ל לפטור את הכלה הנ"ל בגט כשר באופן שלא תשאר זקוקה ליבם.

תנאי ד': שאם ח"ו וב"מ יארע העדר מהכלה הנ"ל, ולא ישאר לחתן הנ"ל ממנה זש"ק [זרע של קיימא] שיתיה שלשים יום, שיהיה מחוייב החתן הנ"ל להחזיר ליורשי הכלה הנ"ל מחצית הנדוניא שהכניסה לו, שהם דוק שני אלפים וחמש מאות ועשרים וחמשה לערך הנ"ל, המעות במעות והכסף בכסף והמטלטלין במטלטלין, והמחצית האחר יהיה לחתן הנ"ל, ואם ישאר לו ממנה זש"ק כנ"ל אז יירש החתן הנ"ל כל סכי כתובת אשתו כדין הבעל יורש את אשתו.

תנאי ה': שאם ח"ו וב"מ יארע העדר מהחתן הנ"ל ולא ישאר לכלה הנ"ל ממנו זש"ק, אז הכלה הנ"ל תקח ותגבה כל סכי כתובתה נדונייתה ותוספתה וזווי מאתן דחזו לה עספ"א, ואם ישאר לה ממנו זש"ק, הבחירה יהיה ביד הזרע או ביד האפוטרופוסים

שלו, או לתת לה כל סכי כתובתה נדוניתה ותוספתה וזווי מאתן דחזו לה עספ"א, או לחלוק עמה לחצאין כל עזבונה.

תנאי ו': שאם ח"ו וב"מ יארע העדר מהחתן הנ"ל בחיי הכלה הנ"ל מבלי היות לו זש"ק. באופן שתשאר זקוקה ליכס, שתוכל הכלה הנ"ל לגבות מיד כל סכי כתובתה נדוניתה ותוספתה וזווי מאתן דחזו לה עספ"א, אפילו קודם שתחלוץ או תתיכס, ולא יוכל היכס או באי כחו לעכב על ידה מגביאה הזאת בשום אופן או טענה.

תנאי ז': באר החתן הנ"ל, שאם ח"ו וב"מ יארע העדר מכלתו הנ"ל בחייו ולו ממנה זרע, וישוב ויקח לו אשה אחרת ויליד ממנה בנים ויפטר החתן הנ"ל, שרצונו ודעתו שהזרע מהכלה הנ"ל יזכה בכתובת אמם ושיהיה להם קנין באותם הנכסים מקודם שינשא האשה השנית ולאחר מותו כדי ליפרע מהם תחילה כל סכי כתובת אמם אחרי מותו. היינו מדוק' שבעת אלפים וחמש מאות ושבעים וחמשה לערך הנ"ל, בין יבוא זרע האשה השנית לגבות כתובת אמם, בין תבוא האלמנה בעצמה לגבות כתובתה, עכ"פ יהיו בני הכלה הנ"ל קודמין לגביאת כתובת אמם מכל הסך הנ"ל. וכל זה דוקא בנמצא אחרי מיתת החתן הנ"ל בנכסיו כדי פריעת שתי הכתובות משלם, אבל אם לא ימצא בעזבון נכסיו כדי פריעת שתי הכתובות משלם, אז יחלקו בני הכלה הנ"ל ובני האשה השנית ביניהם הנכסים לערך סך הכתובות.

ונתבאר עוד, אבל זה דוקא לזכרים או לנקבות שתשארנה פנויות ביום מיתתו, כי אותן שנישאו בחייו יצאו מהזכיה הנ"ל ואין להן חלק כלל ועיקר.

גם נתבאר, שלא יהיה כח ורשות לזרע הכלה הנ"ל, לעשות שום מעשה או לתבוע מאביהם החתן הנ"ל פרעון או בטחון כתובת אמם בחייו מכח הזכיה הנ"ל. ואם העז יעזו פניהם, כלם או מקצתם נגד אביהם לתבוע ממנו איזה דבר, הנה הוא מבאר שמהיום, אותו אשר יעזו פניו הוא משולל מכל וכל מהזכות הנ"ל ושוב לא יהיה לו חלק בכתובת אמו כי אם חלק ירושתו אשר יגיע לו מכח ירושת אביו.

יהי רצון שיכלו ימיהם בטוב ושנותם בנעימים. זי"א, [יראו זרע יאריכו ימים אמן]. ומכל הנ"ל צונו עלינו החתן והכלה הנ"ל לעשות שטר תנאים זה שידעיל בכל מקום ובכל כ"ד בין בד"י [בדיני ישראל] בין בדא"ה [בדיני אומות העולם] כאילו נעשה ע"י סופר מתא בחצריהם ובטירותם והכל דלא כאסמכתא וכו', ובכטול מודעא וכו' ע"ד הרשב"א ז"ל.

וקנינא אנן סח"מ [סהדי חתומי מטה] מיד החתן כה"ר שלמה בכה"ר יצחק פראנקו די אלמירה יצ"ו לזכות הכלה הנ"ל, ומיד הכלה הבתולה מרת בראנקה מב"ת בת המנוח כמה"ר דוד פירנאנדיס דיאס נ"ע הנ"ל לזכות החתן הנ"ל ק"ג [קנין גמור] ושלם במדל"ב [במנא דכשר למקניא ביה] מעכשיו על כל הנ"ל. והכל שריר ובריר וקיים. בשיטה י"ט זש"ק דביני שיטי דין קייומיה. והכל שריר ובריר וקיים שנית.

משה בכמ"ר דניאל מאגורה

התנאים

התנאים

[illegible]

שלם

אמנוי ישראל הנרדשים לכל שואל כלם מתכוננו רבי הטעלעים ורענבריס מורי ורבותי עמי
ברוכי ה' ה' אלהי ארץ רודפי ארץ מחזיקי כל ברוך שועי חורי יהודה בנהגי הקהלות
אשר בה בקצות מסעדות במדינות הנהגות רב כבוד צבא ההנהגות רבים והחדים צדקת הנהגות דבר קדש

עליהם שמן השוב הרבנים המונהגים עליהם יהיו לעד אמן

מאמר

עלות מנהל ישראליות לפני צור שוכן צנאות מסעל לכוכבי אירוס כסאכ ונהל
שכנס אנסו עתה נאמתי באותותי שהם להשמיע במעורר דוד שלומכס איך קבלתי

כתבכם זה ימים ומתוככם ראיתי איך נכספה וגם כלתה נפשכם השלמה להחזיק במעורר דוד שלומכס איך קבלתי
מכסה בני תורה שוקדים בלמודם לילה ויוםם תמיד לא יחשו אשר קבלו עליהם עשרה תקנות שראו מעכ
וכל קהל וקהל התנב כיר ההשובה עליהם ונחתם שםם על היוצא מפיהם תמיד שנה בשנה ונא אי כפנקס
כתוב ותחוס ביום ושמתח יכעל כל הון על העולה על רוחכם השנו בענין המצוה להכין אותה ולסעדה ויען
איך כי נח לכתוב ביחוד לכל אחד ואחד מסמנים חתנוהכס ולהשיא חתנות חן וחני חנות לא לשים ולמאות
לכן כתבתם האגרת הזאת בשם הכולל לכל יאשימוני ואברך את אלה אשר הנחתי בדרך אמת על ידי מעלת
חסדכם להקים דגל התורה והדרה ואותליה לפני תהלתכם בכל מקום אחר ואחר ישחל ללשמות בחלקו
זוהר לו כנעמים ואלאחר לשלמו כי אנחנו בצער וברוחק גדול מיוקר השער והחוצאות מרונה ועינינו תלויות
צופיות מאין נא עורנו מהרה ותחשו ותעבור המנחה על פניכם ובשכר זה היושב על חוג האדן אל חיי יגדיל
ויאירי שלוחות וירום לרחסכ כנפשכם השלמה הזכה והבהרה כי שאת נפש עכרכם החותם בסדר חזקו ואמנו
האעיר משתן סכור

